Ahmet Yüksel

RUSLARIN KAFKASYA'YI İSTİLASI VE OSMANLI İSTİHBARAT AĞI

DERGÂH

Rusların Kafkasya'yı İstilası
ve
OSMANLI İSTİHBARAT AĞI
(I. Abdülhamid ve III. Selim Dönemleri)

Ahmet Yüksel

Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Osmanlı İstihbarat Ağı'nın yayın hakları
Dergâh Yayınları'na aittir.

Dergâh Yayınları: 598
Sertifika No: 14420
Tarih Dizisi: 42
ISBN: 978-975-995-539-7
1. Baskı: Kasım 2014
2. Baskı: Ocak 2021

Dizi Editörü: M. İhsan Kara

Dizi Kapak Tasarımı: Işıl Döneray
Kapak Uygulama: Ercan Patlak
Sayfa Düzeni: Ayten Balaç

Basım Yeri: Ana Basın Yayın Gıda İnş. Tic. A.Ş.
Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad.
2622. Sok. No: 6/13
Bağcılar / İstanbul
Tel: [212] 446 05 99
Matbaa Sertifika No: 20699

Kapak Basım Yeri: Hanlar Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tel: [212] 324 08 82

Cilt: Güven Mücellit & Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tel: [212] 445 00 04

Dağıtım ve Satış: Ana Yayın Dağıtım
Molla Fenari Sokak Yıldız Han No: 28 Giriş Kat
Tel: [212] 526 99 42-43 Faks: [212] 519 04 21
Cağaloğlu / İstanbul

Bu eser Tübitak 1002 Hızlı Destek programı desteğiyle hazırlanmıştır.

Ahmet Yüksel

Rusların Kafkasya'yı İstilası
ve
OSMANLI İSTİHBARAT AĞI
(I. Abdülhamid ve III. Selim Dönemleri)

DERGÂH YAYINLARI

Klodfarer Cad. Altan İş Merkezi No: 3/20 34122 Sultanahmet / İstanbul
Tel: [212] 518 95 79-80 Fax: [212] 518 95 81
www.dergah.com.tr / bilgi@dergahyayinlari.com

AHMET YÜKSEL, 22 Temmuz 1983 tarihinde Sivas'ın Zara ilçesinde doğmuştur. İlk, orta ve lise eğitimini Zara'da tamamladıktan sonra 2003-2007 yılları arasında Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimini tamamlamıştır. Mezun olduğu bölüme 2009 yılında araştırma görevlisi olarak atanmıştır. Aynı yıl Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı'nda "Osmanlı Sefer Organizasyonlarına Taşradan Bir Bakış: Sivas Şehrinde Sefer Hazırlıkları (1787-1850)" isimli tez çalışmasıyla Yüksek Lisans eğitimini tamamladı. Aynı yılın Eylül ayında aynı enstitünün Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı'nda doktora eğitimine başladı. 2012 yılı sonunda "II. Mahmud Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İstihbarat Faaliyetleri" adlı doktora tezini verdi. 2013 yılı Mayıs ayından itibaren Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde yardımcı doçent olarak akademik çalışmalarını sürdürmektedir. Osmanlı askerî-siyasî ve idarî tarihine ilişkin birçok akademik makalesi bulunmaktadır.

İçindekiler

KISALTMALAR, 7
ÖNSÖZ, 9
GİRİŞ, 11
I. BÖLÜM: KAFKASYA: COĞRAFYA, İNSAN VE TARİH, 17
A. COĞRAFYA, 19
B. İNSAN, 25
1. Çerkesler (Adigeler), 26
2. Avarlar (Andelal), 29
3. Osetler (Asetinler), 30
4. Lezgiler, 30
5. Çeçen-İnguşlar, 31
6. Gürcüler, 32
7. Laklar (Gazi Kumuklar), 32
8. Kumuklar, 33
9. Azeriler, 33
10. Nogaylar, 34
C. DİNÎ VE DEMOGRAFİK DURUM, 35
D. TARİH, 37
1. Stratejik Önem ve İlk Mücadeleler, 37
2. Osmanlı-Rus Rekabeti Çerçevesinde Kafkasya, 39
a. Osmanlı Egemenliğinin Tesisi, 40
b. Rusya'nın Gelişmesi ve Kafkasya'yı Tehdidi, 42
c. Kafkasya'da Osmanlı-Rus Karşılaşması, 45
d. Rusların Kafkasya'yı İstila Çalışmaları, 49
e. Kafkasya'da Rus İlerleyişi ve Osmanlılar, 54
II. BÖLÜM: OSMANLI İSTİHBARAT AĞI: OLUŞUM VE İŞLEYİŞ, 61
A. DEVRİN YÖNETİCİLERİ VE İSTİHBARAT, 63
B. OSMANLI İSTİHBARAT AĞI VE RUSYA, 69
1. İstihbarat Ağının Organizatörleri, 70
2. İstihbaratın Sağlayıcıları, 84
3. İstihbarat Ağının İşleyişi, 93
III. BÖLÜM: KIRIM'IN İLHAKI VE OSMANLI İSTİHBARAT AĞI, 97
A. ASKERÎ-SİYASÎ GELİŞMELER, 99
B. İSTİHBARAT FAALİYETLERİ, 104
IV. BÖLÜM: KAFKASYA, RUSYA VE OSMANLI İSTİHBARAT AĞI, 127
A. RUSLARIN ALTYAPI ÇALIŞMALARI VE İSTİHBARAT, 133
B. KUZEY KAFKASYA, 145

1. Kabartaylar, 145
2. Çerkesistan ve Dağıstan, 152
a. Askerî-Siyasî Gelişmeler, 152
b. İstihbarat Çalışmaları, 164
c. İmam Mansur, 173
d. 1787-1792 Osmanlı Rus-Harbi, 182
e. Savaş Sonrası Süreç, 196
C. GÜNEY KAFKASYA, 202
1. Gürcistan 202
2. Azerbaycan, 255
SONUÇ, 293
KAYNAKLAR, 297
DİZİN, 307
EKLER, 315

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C./Vol.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
TDV.İA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan/Hazırlayanlar
MEB.İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
n.	: Dipnot
neşr.	: Neşreden
No.	: Numara
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
ö.	: Ölümü
s./p.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss./pp.	: Sayfa sayıları
Sad.	: Sadeleştiren
TSMA.	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
v.	: Varak
vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayınlayan, Yayınevi, Yayıncılık
YKY.	: Yapı Kredi Yayınları

* Arşiv kayıtlarının kısaltmaları kaynakça kısmında verilmiştir.

ÖNSÖZ

Önsöz... Akademik olma iddiası taşıyan bir çalışmanın akademik olmadığı aşikâr olan kısmı. Akademik kaygı ve ölçütlerden sıyrılmış serbest kalem kullanım sahası... Başlaması, şairin anahtar sözcüğü beklemesi kadar uzun, bulması bir o kadar zor. Lakin bitirmesi kolay; çünkü teşekkür kısmı var. Anlamı, sanki önceden söylenmesi icap eden tek bir söz gibi duruyor; kullanımı ise öyle değil: Hep en sona bırakılıyor ve bir tehlikeli sahada gezinmeye benziyor. Şartları, sadece araştırmanın nasıl gerçekleştirildiğinin bir öyküsünün yetiştirilmesine uygun olan saha; araştırmanın içeriğine temas edildikçe tehlike arz ediyor. Bu nedenle önsöz zemininde dikkatli adım atmak şart.

Bu araştırmanın konusu, tarihin Osmanlılara ait kısmının 27. ve 28. sultanları döneminde yürütülen istihbarat çalışmalarının Kafkasya sahasındaki Rus yayılmasının takip edilmesinin örneklemelerini içeriyor. Hepsini anlamlı bir cümle içerisinde kullanmanın güçlüğü ortada. Tarih, Osmanlılar, istihbarat, Kafkasya derken Rusya... Bu söz yığını içinde önsözün anahtar kelimesini bulmak o kadar güç olmamalı, diye düşünüyor araştırmacı, ama hangisi olması gerektiğine bir türlü karar veremiyor.

Tarih mi? Sümer'de başlar... Çok beylik, bir o kadar da historik...
Osmanlılar? Kayı boyundandır... İllaki ama onomastik...
İstihbarat? İşlenmiş bilgidir... Pek doğru, lakin teorik...
Kafkasya? Kaf dağının ardında... Aşırı masalımsı ve de retorik...
Rusya? Karadeniz'in kuzeyinde... Doğru; lakin jeopolitik...

Bu aday kelimelerle önsöze giriş yapmanın teşekkür kısmından uzaklaşmak olacağı gün gibi aşikâr. Peki, ne yapmalı o zaman? En kestirme olanı, sanki çalışmaya katkı sağlayan herkese ve her kuruma teşekkür arz edip sözü Nedim'e bırakmak; Lale devri kapanıyorken ne de güzel ve yalınca kaleme almıştı, çalışmasının sonuna iliştirmiş olsa da önsöz mahiyetindeki mukaddimesini, Arapçadan tercüme ettiği Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede b. Lütfullah'ın Câmi'u'd-Düvel adlı eserini Sadrazam İbrahim Paşa'ya takdim ederken:

Nedîm bendene fermân buyurduğun tahrîr
Hudâya şükr ki erdi hitâma sultânım
Kusûru var ise 'afvınla eyleyüp tekmîl
Ne denlü eksik ise tut tamâma sultânım.

AHMET YÜKSEL
Sivas, Mayıs 2014

GİRİŞ

Ünlü Kafkasolog Adolf Petroviç Berje, "Kafkasya; çok eski zamanlardan beri komşu ülkeleriyle birlikte her türlü araştırma için tükenmez bir kaynaktır." demişti.[1] Gerçekten de Kafkasya'nın askerî-siyasî tarihine, insanına, coğrafyasına ve kültürüne ilişkin yerli ve yabancı dilde hazırlanmış pek çok eser vardır. Kafkasya tarihinin Osmanlıları ilgilendiren kısmına ise son zamanlarda artan akademik bir ilginin olduğu muhakkak. Osmanlıların o coğrafya ve halklarıyla daha yakından ilgilenmeye başlaması Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Kırım ve Kafkasya istikametinde genişleyen Rus istilası ile paralellik arz ediyor. Bu gelişmenin doğal neticesi ise Kafkasya ile ilgili Osmanlı arşiv kayıtlarından birçoğunun 1774 sonrasına ait olmasıdır. Bu münasebetle Osmanlı resmî evrakına ve kroniklerine dayalı olarak gerçekleştirilen Kafkasya temalı çalışmaların ekserisi Osmanlı-Rus rekabeti ekseninde hayat bulmuştur. Bu çalışma da aynı zemin üzerinde ve eksen etrafındadır. Ama istihbarat temelinde farklı sorulara cevaplar üretebilme gayesindedir. Kafkasya'da Osmanlıları o denli yakından ilgilendiren Rus istilası yaşanırken İstanbul'daki yöneticiler gelişmelerden ne kadar haberdardır? Haberdar olabilmek için nasıl bir istihbarat ağı oluşturulmuştur? O ağı besleyen haber ve bilgi kaynakları nelerdir? Yürütülen istihbarat faaliyetleri neticesinde ne tür bilgilere ulaşılmıştır? Ulaşılan bilgiler yeterli tedbirlerin zamanında alınabilmesinde ya da Bâbıâli'nin Kafkasya özelinde Rusya'ya karşı takip edeceği politikanın şekillenmesinde herhangi bir etkiye sahip olmuş mudur? Cevap olumlu ise o etkinin boyutu nedir?

Çalışma içerisinde cevaplanmayı bekleyen sorular ana hatlarıyla bu şekildedir. Cevap üretim işlemi ise Osmanlı imparatorluk merkezince veya sınırdaki birim idarecilerince organize edilen Kafkasya hedefli istihbarat çalışmaları neticesinde ulaşılan bilgilerin kaydedildiği evrakın tasnif ve tahlil edilmesi şeklinde gelişecektir. Bu istika-

[1] Adolf Berje, *Kafkasya-Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, Çev. Murat Papşu, Chiviyazıları Yay., İstanbul 2010, s. 23.

mette Osmanlı yöneticilerinin imparatorluk merkezinden oldukça uzakta gelişen ve kendilerini doğrudan veya dolaylı sûrette ilgilendiren askerî-siyasî olaylar karşısında nasıl bir farkındalık içerisinde olduklarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Ayrıca Rusya'nın Kafkasya'da yayılma gayretini takip etme amacıyla oluşturulan istihbarat ağının etkinliğinden hareketle Osmanlıların istihbarat toplama faaliyetlerini nasıl organize ettikleri hakkında bilinenlerin artmasına katkı sağlamak da çalışmanın amaçları arasındadır. Ancak Osmanlı elitinin Rusya ve Kafkasya siyaseti hakkında, haksız ve haddinden fazla ağır olduğuna arşiv malzemelerinin şahitliğinde hükmedilen bazı eleştiri ve ithamlar nedeniyle çalışma içerisinde konu dışı tartışmalar oluştuğunu, bu münasebetle yer yer araştırmanın amacında sapmalar görülebileceğini en başından itiraf etmek gerekiyor. Buna rağmen sahasında emsal teşkil eden yerli veya yabancı dilde hazırlanmış benzer nitelikte bir türdeşinin olmayışı münasebetiyle çalışmanın özgün değerde olduğu düşünülmektedir. Bu açıdan çalışma literatürdeki bir boşluğun doldurulabilmesi ümidini de taşımaktadır.

Çalışmanın, I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerine indirgenmesi şeklinde bir zamansal sınırlamaya tâbi tutulması, Rusya'nın Kafkasya'yı istila yönündeki en esaslı adımlarını o dönem içinde atmaya başlamasından ve zafer yürüyüşünü de aynı zaman dilimi içerisinde ve büyük oranda tamamlamış olmasından neşet etmiştir.

Çalışmanın tamamlanması aşamasında istifade edilen kaynak grubunun başında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan resmî evrak geliyor. Onlar arasında bu ve benzeri askerî-siyasi temalı çalışmalar için kıymet bakımından öncelik Mühimme defterlerindedir. Ama Hatt-ı Hümâyûn koleksiyonu ile Muallim Cevdet ve Ali Emîrî tasnifleri gibi perakende evraktan, barındırdığı bilginin zenginliği münasebetiyle daha fazla istifade edilmiştir. İkinci kaynak grubunu ise Osmanlı resmî tarihleri ile Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nden temin edilen matbu veya yazma eserler oluşturur. Çalışma içerisinde tanıtıcı bilgileri verilen ve kaynakça kısmında da künyeleri aktarılan bu eserlerde Kafkasya ve Rusların oradaki yayılma hareketi hakkında oldukça zengin bilgiler bulunmaktadır. Ancak *Cevdet Paşa'nın Tarih'i*[2] ve Haşim Efendi'nin *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes* isimli eseri dışında söz konusu kaynaklarda Rus yayılışının Osmanlı istihbarat ağındaki yansımalarına ilişkin pek fazla bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Gerek

[2] Çalışmanın bütünü için kaynak fişlerinin hazırlanması aşamasında *Tarih-i Cevdet*'in ikinci baskısından (1302-1303) istifade edilmişti. Ancak üçüncü baskının (1309) birinci cildinde Kafkasya tarihine ilişkin yeni bilgilerin ilave edilmiş olduğu fark edildi. Bu nedenle sadece birinci cilt için geçerli olmak üzere eserin iki ayrı baskısından da yararlanıldı. Bir karışıklığın yaşanmasını engellemek için de birinci cildin baskı tarihleri dipnotlarda gösterilmiştir.

şimdiye kadar bahsedilen kaynaklardan gerekse Rus arşiv kayıtları ve kroniklerinden hareketle hazırlanan ulusal veya uluslararası araştırmalar çalışmanın üçüncü kaynak grubunu oluşturmaktadır. Bunlardan bilhassa Rusların Kafkasya politikasını takip etme ve Osmanlı istihbarat raporlarındaki bilgilerin doğruluklarını sınama aşamasında istifade edilmiştir.

Rus kaynaklarından doğrudan istifade edilememiş olması haklı olarak çalışma için çok büyük bir eksiklik şeklinde tenkit edilecektir. Ancak filolojik yetersizliğin varlığını ve onu örtbas etme gibi bir çabanın söz konusu olmadığını peşinen itiraf etmek sûretiyle muhtemel eleştirileri acımasız olma karakterinden kurtarmaya olanak tanıyacak istihbarat çalışmalarıyla ilintili bazı hususiyetler vardır. Öncelikle Rus arşivlerinde Osmanlı casuslarının varlığına veya bilgi toplama çalışmalarına ilişkin kayıtlara çok fazla tesadüf edilemeyeceği aşikârdır. Çünkü aksi bir durum Osmanlıların istihbaratın büyük bir gizlilik içerisinde ve dikkatlice yürütülmesi gerektiği ilkesini kavrayamamış olduklarına veya ihlal ettiklerine hükmedilmesine neden olacaktır. Zaten meseleye ilişkin arşiv kayıtları, birkaç istisnai durum dışında Osmanlıların o tarz bir hataya düşmedikleri konusunda hemfikirdirler. Kaldı ki öyle bir durumun oluştuğunu, yani bir Osmanlı casusunun veya istihbarat raporunun Ruslarca ele geçirildiğini, o istihbarat çalışmasını organize eden Osmanlı sınır temsilcisi İstanbul'a bildiriyordu. Ancak incelenen dönem itibariyle sınırlardan İstanbul istikametinde gerçekleşen o tarz bir bilgi akışına tesadüf edilememiştir. Sadece görev bölgesinden uzunca bir süre dönmemesi dolayısıyla akıbetinin ne olduğunun bilinmediğinden bahsedilen Osmanlı casusları vardır. Meseleye Osmanlılar tarafından bakınca aynı hususiyetlerin Ruslar için de geçerli olduğunu belirtmek gerekiyor. Araştırılan devrin arşiv kayıtlarına yansıdığı ve tespit edilebildiği kadarıyla Rusya'ya casusluk yaparken Osmanlı birimlerince yakalananların sayısı çift haneyi bulmamıştır ve Osmanlı istihbarat ağının organizasyon ve işleyişi kısmında, esirler bahsinde onlar hakkında bilgi verilecektir.

Çalışma içerisinde başvurulan özel kullanımlara ilişkin bazı hususların da belirtilmesinde fayda var. Mesela incelenen dönem itibariyle fazla modern olan strateji, organizasyon veya koordinasyon gibi bilgi toplama çalışmalarının anlatımında gerekli olan bazı terimlerden yararlanmak durumunda kalındı. Aynı şekilde bünyesinde bir gizlilik barındıran bilgilerin kaydedildiği takrir, arzuhâl, tahrirat veya mektup gibi evraklar birer istihbarat raporu olarak addedildi. Zaten Osmanlı yöneticileri arasındaki yazışmalarda o tarz evraklar genellikle "havâdis varakası" şeklinde tanımlanmıştı. Bir de Rusların Kafkasya'yı istila hareketini tasvir eden genel bir panoramanın ayrı bir bölüm hâlinde sunulmasından özellikle kaçınıldı. İstihbarat çalışmalarında zamanlamanın arz ettiği önem münasebetiyle bilgi toplama faaliyetlerinden hemen önce Rusların ilgili askerî-siyasî hareketlerine temas edildi. Bu sayede istihbarat çalışma-

larının olayların akışı içinde daha rahat takip edilebileceği ve değerlendirilebileceği düşünüldü.

Çalışmanın tamamlanması aşamasında bazı zorluklarla da karşılaşıldı. Kafkas coğrafyasına ve kavimlerine ilişkin özel isimleri ortak bir çatı altında birleştirememiş olmak, o zorlukların başında geliyor. Çünkü Kafkasya ile ilgili gerek arşiv kayıtlarında gerek araştırma-inceleme eserlerinde yer, şahıs ve kabile isimleri farklı şekillerde kaydedilmiştir. Bu nedenle Kafkasya ile ilgili özel isimlerin yazımında Türk Dil Kurumu'nun *Yazım Kılavuzu* esas alınmaya çalışılmış, kılavuzda yer almayanların farklı yazılış veya okunuş biçimleri ise parantez içinde gösterilmiştir. Diğer ve daha ciddi bir zorluğa ise tarihsiz veya yanlış tarihli istihbarat raporları sebep olmuştur. Bilindiği üzere tarihlendirme istihbarat araştırmaları için oldukça önemlidir, ancak incelenen döneme ait bazı vesikalara tarih düşülmemiştir. Arşivdeki tasnif çalışmaları sırasında ise bahsedilen vesikalarda geçen bazı hadise veya yönetici isimlerinden hareketle yaklaşık bir tarih verilmiştir. Böyle olunca da istihbarat çalışmaları ile hadiselerin tarihî akışı arasında bazen uyumsuzlukların oluştuğu görülmüştür. Bu nedenle tarihsiz veya yanlış tarihlendirildiği bariz olan istihbarat raporları olayların akışına en uygun düştüğü şekilde kullanılmıştır. Öte yandan herhangi bir yanlış anlaşılmaya meydan vermemek amacıyla, ayrıca tasnif çalışmaları sırasındaki tarihlendirmelerin de artık o vesikanın künyesi hâline gelmiş olması münasebetiyle üzerlerinde bir değişiklik yapma yoluna gidilmemiştir. Çalışmanın incelenmesi aşamasında bu hususun göz önünde bulundurulması için böyle bir açıklama yapma lüzumu hissedilmiştir.

Çalışma toplam dört bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde istihbarat raporlarında sıklıkla bahsedilen Kafkas coğrafyası ve insanından bahsedildikten sonra Kafkasya'nın tarihçesi hakkında bir özet sunulmuştur. İncelenen dönemdeki Osmanlı-Rus rekabetini, dolayısıyla yürütülen istihbarat çalışmalarını önem ve gereklilik bakımından anlamlandırmayı kolaylaştıracağı düşüncesinden hareketle iki devletin Kafkasya'ya egemen olma yönündeki gayretlerinin tarihî alt yapısına ve nedenlerine daha fazla yer verilmiştir.

İkinci bölüm, Rusya'nın Kafkasya'yı istila etme yönünde gelişen hareketini takip etmek amacıyla oluşturulan Osmanlı istihbarat ağına ayrılmıştır. Bu kapsamda yürütülen bilgi toplama çalışmalarını daha iyi değerlendirebilmek amacıyla öncelikli olarak Sultan ve bürokratlarının istihbaratı nasıl algıladıklarına temas edilmiştir. Sonra merkezde ve sınır birimlerde görevli Osmanlı memurlarının istihbarat çalışmalarını ne şekilde organize ettiklerine ve organizasyon içinde görevlendirilen bilgi sağlayıcıların çalışma tarzlarına ve kimler olduğuna değinilmiştir. Ayrıca Kırım'ın düşmesinden sonra Kuzey Kafkasya'da Bâbıâli'ye bağlı yegâne birimlerden birisi olarak kalan Soğucak ile sonradan yükselen Anapa kalelerinin Osmanlı istihbarat ağı

açısından önemlilik hâllerine işaret edebilmek gayesiyle konum, oluşum ve yöneticileri hakkında bazı tanıtıcı bilgiler verilmesi cihetine gidilmiştir. Aynı gerekçeden neşet etmiş olmak sûretiyle Dağıstan ve Azerbaycan hanları için de benzer bir pasaj açılma lüzumu hissedilmiştir.

Üçüncü bölüm, Kırım'ın Ruslarca ilhak edilme sürecinde ve sonrasında Osmanlıların yürüttüğü istihbarat faaliyetlerine ilişkindir. Bir itirafta daha bulunmak gerekirse başlangıçta Kırım'ın araştırmaya dâhil edilmesi düşünülmemişti. Ancak çalışmanın ilerleyen safhalarında Kırım'daki gelişmeleri anlamadan ve aktarmadan Kafkas coğrafyasındaki istihbarat faaliyetlerine geçmenin bir boşluk doğuracağı fazlasıyla hissedildi. Zaten iki komşu coğrafyayı birbirinden bağımsız incelemenin güç olacağının ve o güçlüğün çalışmanın konusuna göre pek bir farklılık arz etmeyeceğinin ilmî tecrübelerle sabitlenmiş olduğu gerçeği de göz önüne alınınca, Kırım ve çevresindeki Rus yayılma hareketini takip etme amacıyla Osmanlıların yürüttüğü istihbarat faaliyetlerinin bu çalışma kapsamına alınarak ayrı bir bölüm içinde incelenmesinin fayda sağlayacağı düşünülmüştür.

Son bölümde ise Rusların Kırım'ın ardından Kafkasya istikametinde gelişen yayılma hareketinin askerî-siyasî boyutuna, sonra o hareketin Osmanlı istihbarat ağınca ne şekilde takip edildiğine, takip neticesinde elde edilen bilginin türüne ve Osmanlı dış politiğinin şekillenmesinde nasıl bir etkiye sahip olduğuna örnek vesikalar üzerinden temas edilmiştir. Bu aşamada önce Kafkasya'nın kuzeyini oluşturan Kabartay-Dağıstan havalisinde, sonra Güney Kafkasya'ya dâhil olan Gürcistan-Azerbaycan istikametinde gelişen Rus yayılma hareketinin Osmanlı istihbarat çalışmalarına yansıması ele alınmıştır. Rus yayılışının aynı zaman dilimi içerisinde Kafkasya'nın her iki kısmında birden gözükmesi, konunun hem bölgesel hem de kronolojik bir bütünlük içerisinde incelenmesini engellemiştir. Bu nedenle bölgesel bir kronolojinin takip edilmesi durumunda kalınmıştır. Son olarak aynı bölüm içinde ve her iki bölgeyi de kapsar şekilde, istila hareketlerinin alt yapısını oluşturmak için Ruslarca girişilen hazırlıklara değinilmiştir.

I. BÖLÜM
KAFKASYA: COĞRAFYA, İNSAN VE TARİH

Kafkasya kelimesi, ilk kez yazılı metinlerde eski Yunanlı düşünür ve tragedya şairi Aiskhylos (Eshilos)'un MÖ. 490 yılında yazdığı "Zincire Vurulmuş Prometheus" adlı oyunda "Kavkasos Dağı" şeklinde geçmektedir. Kelimenin kökeni, eski Yunan kaynaklarında, bugün Batı Kafkaslarda yaşamakta olan Adige halkının ataları olarak zikredilen Kavkas terimine ya da bölgenin asıl yerli halkı olan Kaslara izafe edilmektedir. Ortaçağ boyunca unutulan ve Kafkas halklarının hiçbiri tarafından yaşadıkları bölge için kullanılmayan "Kafkasya" adı 18. yüzyıl başlarında Çar I. Petro'nun Petersburg'da kurduğu "İmparatorluk İlimler Akademisi"nin bilim adamları tarafından tekrar canlandırılmış ve Rusya'nın işgal ettiği bu dağlık coğrafyayı tanımlamak için eski Yunanlıların ve Romalıların kullandığı "Kavkasus" adı, "Kavkaz" biçiminde Rus diline ve literatüre girmiştir. O zamana kadar Osmanlılar da Kafkas tabiri yerine Çerkesistan, Kuban, Dağıstan veya Mâvera-i Kafkasya gibi isimleri tercih etmişlerdir. Nihayet Rusların "Kavkaz" lafzını kullanmaya başlamalarından itibaren Osmanlı resmî yazışmalarında da "Kafkasya" ismine sıklıkla rastlanır olmuştur.[1]

A. COĞRAFYA

Karadeniz'in kuzeydoğusundaki Taman Yarımadası'ndan Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron (Apcheron) Yarımadası'na kadar uzanan dağlık bölgeye Kafkasya denilmektedir. Doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz, güneyde Çoruh, Arpaçay ve Aras nehirleri ile kuzeyde Don ve Volga nehirlerinin birbirine yaklaşan güney kısımları Kafkasya'nın doğal sınırlarını oluşturur. Karadeniz'den Hazar Denizi'ne doğru, kuzeybatı-güneydoğu yönünde yaklaşık 1.200 km boyunca uzanan Kafkas

[1] Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Yay., Ankara 1993, s. XV; Ufuk Tavkul, "Kafkasya için Türkiyat Araştırmalarının Önemi", *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Yay. Haz. Yunus Koç-Serdar Sağlam-Cahit Gelekci, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 25-26 Mayıs 2006, s. 187; İlyas Üstünyer, *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü: Gürcistan (Kültür, Gelenek, Mekân, Kimlik)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2010, s. 25.

Dağları, yüzölçümü 455.000 km² olan Kafkasya'yı Kuzey (Kafkas önü/Mâdûn-ı Kafkas) ve Güney Kafkasya (Mâverâ-i Kafkas/Transkafkasya/Kafkasardı/Kafkas Ötesi/Zakavkaz)[2] olarak ikiye ayırır. Kuzey Kafkasya Avrupa kıtasında, Güney Kafkasya ise Asya kıtasında kalır. Kuzey Kafkasya; batısından Azak ve Karadeniz, doğusundan ise Hazar Denizi ile çevrilidir. Bugünkü Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan topraklarını kapsayan Güney Kafkasya ise dağların ve İngur Irmağı'nın kuzeyinde kalan bölgeyi kapsamaktadır. Bölgeye adını veren ve hemen tamamıyla Kafkasya'nın hudutları içinde kalan Kafkas Dağları, Hazar Denizi kıyısında bulunan Bakû'den başlayıp Karadeniz kıyısındaki eski Anapa Kalesi'ne kadar uzanan bir hat çizmektedir. Avrupa ve Asya kıtalarını birbirinden ayırır; genişliği 60 ile 260 km arasında değişir. Bu sarp dağlar Batı, Orta ve Doğu Kafkaslar diye üçe ayrılmaktadır. Kafkas Dağlarının başlıca zirveleri, dağların en sarp ve yüksek kesimi olan Orta Kafkaslar'daki Elbruz (5.600-5.700 m), Dihtav (5.203 m), Koştantav (Kuştantaw, 5.145 m), Şhara (Şahra, 5.068 m) ve Kazbek (5.043 m)'tir.[3]

[2] İlber Ortaylı, haklı olarak, Rusya'ya ait olan "Kafkas Ötesi" kavramını anlamsız bulmaktadır. Çünkü Ruslar kendi coğrafyalarını hareket noktası olarak kabul etmek sûretiyle öyle bir isimlendirmede bulunmuşlardır. Bu nedenle "Şimal/Kuzey Kafkasya" ve "Cenup/Güney Kafkasya" kavramlarını tercih etmek daha doğrudur. Bkz. *Tarihin İzinde*, Profil Yay., İstanbul 2013, s. 118.

[3] Kafkas coğrafyası hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul H.1307, s. 45-50; *Tarih-i Cevdet*, C. I, İstanbul 1302, s. 142-145; İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 4; Mustafa Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması (Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkasya'ya Girişi)*, İz Yay., İstanbul 2012, s. 21; *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1992, s. XXI; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yay., Ankara 2010, s. 14; Kadircan Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, Vakıt Matbaası, İstanbul 1942, s. 12; Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. XV-XVI; M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya (Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasya'nın Siyasî-Askerî Tarihi ve İdarî Taksimâtı, 1454-1829)*, Eren Yay., İstanbul 2005, s. 13; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., İstanbul 1979, s. 3-6; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, I, Haz. Fahri Huvaj, Adıge Yay., Ankara 2002, s. 11-12; Mehmet Saray, "Kafkas Araştırmalarının Türkiye İçin Önemi", *Kafkas Araştırmaları-I*, Acar Yay., İstanbul 1988, s. 7-8; Özdemir Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, Kafkas Derneği Yay., Ankara 1999, s. 2;Davut Dursun, "Kafkasya", *TDV.İA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 157-158; Şerafeddin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, 1961, s. 2 vd; C. E. Bosworth, "Al-Kabk", *EI*, C. IV, (New Edition), Leiden 1997, p. 341-350; Ufuk Tavkul, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları", *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 489-490; Sergey Anisimov, *Kafkas Kılavuzu*, Çev. Binbaşı Sadık, İstanbul 1926, s. 1 vd.; Douglas W. Freshfield, *The Exploration of the Caucasus*, Vol. I, London-New York 1896, p. 1-57; John F. Baddeley, *The Rugged Flanks of Caucasus*, Vol. I-II, Oxford University Press, London 1940; Ahmet Hazer Hızal, *Kuzey Kafkasya (Hürriyet ve İstiklâl Davası)*, Orkun Yay., Ankara 1961, s. 13-14; Pşimaho Kosok, *Kuzey Kafkasya (Hürriyet ve İstiklâl Savaşı Tarihinden Yapraklar)*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1960, s. 7-10; Thomas Barrett, "Lines of Uncertainty: The Frontiers of the North Caucasus", *Slavic Review*, Vol. 54, No: 3, Fall 1995, pp. 578-601.

Cevdet Paşa, "Osmanlılarla Ruslar arasındaki kavganın gerçek sebeplerini bilmek Kafkasya'nın ve dağlarının coğrafî durumunu öğrenmeye bağlıdır" diyor.[4] Esas itibariyle dağlık bir coğrafya olan Kafkasya'da yerleşim bölgeleri genellikle yüksek yaylalar ve derin vadilere yayılmıştır. Yüksekliği fazla olan bu dağ silsilesi, bölgedeki insanların tarihlerini, kültür ve karakterlerini başkalarından farklı kılmıştır. Askerî açıdan büyük ölçüde savunma imkânı sağlayan dağlar, kültürel ve etnik bakımdan bölünmüş bir coğrafyanın doğmasına sebep olmuştur. Çünkü kendilerini düşmanlarına karşı koruyan engebeli ve yüksek dağlar, dik ve derin vadiler ve ilk çağlardan kalan gür ormanlar, aynı zamanda Kafkasyalıların birleşmelerini engellemiştir.[5]

Kafkasya, nehirler bakımından da oldukça zengin bir bölgedir. Her vadi ve ovasında kar sularıyla sürekli beslenen akarsular ve nehirler bulunmaktadır ki bunların en önemlileri Azak Denizi'ne dökülen Kuban (Pşıze, Psıj) ile Hazar Denizi'ne dökülen Terek (Terc), Kuma (Gum) ve Sulak'tır. Güney Kafkasya'da akan Riyon (Rion Nehri) Karadeniz'e, Kür (Kura) Nehri Hazar Denizi'ne dökülür. Ülkede yer yer küçük göller görülür.[6]

Kafkasya birbirinden farklı özellikler taşıyan Dağıstan, Çerkesistan, Abaza (Abhazya), Kabartay, Gürcistan ve Azerbaycan bölgelerine ayrılır.

1. DAĞISTAN: Cevdet Paşa, burasının Dak Kavmi'nin bazı aşiretlerinin iskân sahası olması[7] Hasan Al Kadarî ise bölgenin büyük kesiminin dağlarla kaplı olması münasebetiyle Dağıstan şeklinde adlandırıldığını kaydetmiştir.[8] Dağıstan, Kafkasya yüzölçümünün üçte birini kaplamaktadır. Doğudan Hazar Denizi, güneyden Kür ırmağı, kuzeyden Kuma Irmağı, batıdan ise Daryal Geçidi, Gürcistan ve Çerkesistan ile çevrilmiştir. Bu sınırlar içerisinde kalan sahanın Kuma Irmağı ile Terek ve Sulak Nehirleri arasındaki kısmına Kuzey Dağıstan, Samur Havzası'na Orta Dağıstan, Kafkas Dağlarının güneyinden Kür Nehri'ne kadar olan kısmına da Güney Dağıstan denmektedir.[9]

[4] *Tarih-i Cevdet*, C. III, İstanbul 1303, s. 141.

[5] John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kayıhan Yay., İstanbul 1989, s. 19-20. (Eserin orijinal künyesi şu şekildedir: *The Russian Conquest of the Caucasus*, London-NewYork, Bombay-Calcutta 1908.)

[6] D. Ghambashidze, *The Caucasus: Its People, History, Economics and Present Position*, The Anglo-Georgian Society, London 1918, p. 1; Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 22; Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 4; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 8; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 13; Saray, "Kafkas Araştırmalarının Türkiye İçin Önemi", s. 8; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 13; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 14.

[7] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 143.

[8] Hasan Al Kadarî, *Âsâr-i Dağıstan*, Çev. Musa Ramazan, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., İstanbul 2003, s. 13.

[9] Şemseddin Sami, *Kamûsu'l-Alâm*, C. V, Mihran Matbaası, İstanbul 1314, s. 3544-3550; Met Çü-

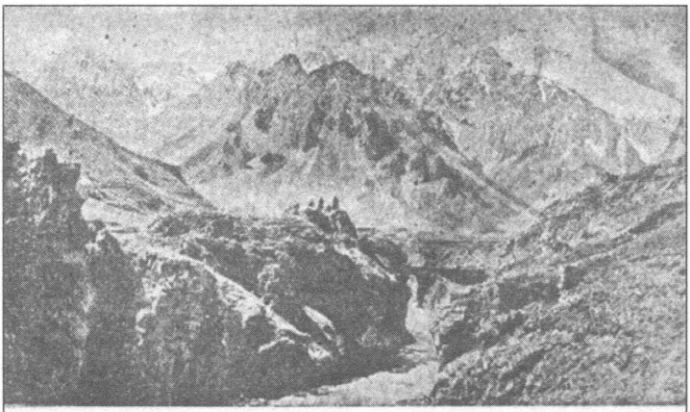

عسکری کورجی یولی ، سیون داغی
Askerî Gürcü Yolu
(Sergey Anisimov, Kafkas Kılavuzu)

Dağıstan'da tarihî bakımdan önemli sayılan birçok geçit vardır. Osmanlı istihbarat raporlarında ismine sıklıkla tesadüf edilecek olan Derbend Geçidi onların başında gelir. Türklerin "Demirkapı", Arapların "Bâbü'l-Ebvâb" şeklinde isimlendirdiği Derbend Geçidi, Hazar Denizi kenarından kuzey-güney bağlantısını sağlar. Derbend'in önemi Asya ile Avrupa arasındaki yüksek ulaşım yollarının tek geçit noktasında bulunmasından kaynaklanmaktadır. Gerçekten de dağların zirvelerinden aşan ve her biri binbir türlü tehlikelerle dolu olan patikalar dışarıda tutulunca Derbend yolu tek ulaşım yeri olarak kalmaktadır.[10] 2 ila 30 km arasında değişen genişlikte ve 1,5 km uzunluğunda olan kapının orta yerinde Derbend şehri kurulmuştur. Diğer önemli bir geçit ise Orta Kafkaslar'da yer alan Daryal Boğazı üzerinden Terek Vadisi'ne uzanan, Araplar tarafından "Babü'l-Alan" olarak adlandırılan ve 18. yüzyıldan itibaren "Gürcü Askerî Yolu" olarak da bilinen Daryal Geçidi'dir. Daryal, adeta Kafkas dağ silsilesinin ayrılmasından meydana gelmiş olup, uzunluğu 230 km ve deniz seviyesinden 2384 m yüksekliktedir. Kayda değer bir diğer geçitse Gürcistan'dan Kahetya'ya (Kakhet) giden yol üzerinde bulunan Avar Geçidi'dir.[11]

natıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 294; Mirza Bala, "Dağıstan", *MEB.İA*, C. III, Eskişehir 1997, s. 447; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 3-4; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 16; Fehmi Özdemir, *Dağıstan*, Lazer Ofset, Ankara 1998, s. 3.

[10] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 55.

[11] Şemseddin Sami, *Kamûsu'l-Alâm*, C. III, Mihran Matbaası, İstanbul 1308, s. 2128; W. Barthold, "Derbend", *MEB.İA*, C. III, Eskişehir 1997, s. 532-533; Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Derbend", *TDV.İA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 164-166; Anisimov, *Kafkas Kılavuzu*, s. 175-180; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 15.

Dağıstan'ın stratejik kıymeti, esasında Hazar Denizi kenarından geçen güzergâha hâkim olmasını sağlayan bu geçitler sayesindedir. Dağıstan'a, dolayısıyla o geçitlere sahip olamayan herhangi bir kuvvetin Kafkasya'da hâkimiyet tesis edemediği bütün tarih boyunca sabit olmuş bir hakikattir.[12] Mesela Romalılar veya 4.asırda onların yerini alan İranlılar göçebe kavimlere karşı koyabilmek için Derbend Geçidi'ne hâkim olmak gibi bir zorunlulukla karşı karşıya kalmışlardı.[13]

Dağıstan bölgesinin özel bir idare şekli vardı ve buranın baş hâkimine "Şemhal" (Şamhal) denilirdi.[14]

2. ÇERKESİSTAN: Batıda Karadeniz kıyısı ile sınırlı olup güneyde Gürcistan'a bitişiktir. Kuzeyde Kuban Nehri'ne, doğuda ise Kafkasya'nın en yüksek noktası olan Elbruz Dağı'na ve Terek Irmağı'nın baş mecrasına, yani Dağıstan'ın batı sınırına kadar devam etmektedir.[15] Anapa, Sohum ve Soğucak gibi şehirlerin bulunduğu sahil bölgeleriyle Karadeniz'e açılmış vaziyettedir.[16]

3. ABAZA/ABAZYA[17] BÖLGESİ: Kafkasya'nın kuzey toprakları içerisinde olup, Kafkas Dağlarının en yüksek noktalarını teşkil eden Karadağ'ın iki tarafındaki toprakları kaplamıştır. Güneydeki kısma Büyük Abaza, kuzeydekine ise Küçük Abaza denir. Bu bölgede oturan halka da Abaza ismi verilmiştir.[18]

4. KABARTAY BÖLGESİ: Karadeniz'e dökülen Kuban Nehri'yle, Hazar Denizi'ne dökülen Terek Irmağı arasında, Kafkas Dağlarının kuzey yönünde, Dağıstan ile Çerkesistan arasında bulunan baklava biçiminde bir sahayı kaplar.[19]

5. GÜRCİSTAN: Güney Kafkasya'nın ortasında, Kür Irmağı havzasında bulunur. Kuzeyde Çerkesistan ve Kabartay, kuzeydoğuda Dağıstan, güneyde Erivan ve Kars, batıda ise Karadeniz'le çevrilmiştir. Türkçe ve Farsçada "Gürcistan" adıyla anılan bu bölgeye Latin ve Yunan yazarlar "İberya, İverya"; Ermeni yazarlar "Virk, Vrats ve Verya"; Arap yazarlar "Curzan, Curya, Kurc"; Avrupalılar "Georgia"; Ruslar "Gruzya"; Gürcüler ise efsanevi ataları Kartlos'a izafetle kendilerine verdikleri Kartvel (-ebi)

[12] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 231.

[13] W.Barthold, "Dağıstan", *MEB.İA*, C. III, Eskişehir 1997, s. 451.

[14] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 90.

[15] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 142.

[16] Şemseddin Sami, *Kamûsu'l-Alâm*, C. III, s. 1871; Jabaghi baj, *Çerkesya'da Sosyal Yaşayış-Âdetler*, Fon Matbaası, Ankara 1969, s. 6.

[17] Abazya (Abadze) ve Abhazya (Abhaze) aynı ülkenin adıdır. Birincisi Çerkesçe söylenişi, ikincisi ise Gürcüce söylenişidir. Bkz. Leonti Lyulye, *Çerkesya (Tarihi-Etnografik Makaleler 1857-1862-1866)*, Çev. Murat Papşu, Çiviyazıları Yay., İstanbul 1998, s. 39.

[18] W. Barthold, "Abazalar", *MEB.İA.*, C. I, Eskişehir 1997, s. 6; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 5.

[19] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 142; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 16.

adından Skartvelo (Sa-kartvel-o/Gürcülerin Ülkesi) demişlerdir.[20]

Cevdet Paşa, Gürcistan'ı iki kısma ayırmaktadır; birisi asıl Gürcistan denilen Tiflis Hanlığı'dır (Kartli-Kakhet/Kartveli-Kakheti) ve merkezi Tiflis'tir. Diğeri, merkezi Kutayis (Kutaissi)[21] olan ve sınırları Karadeniz'e kadar uzanan Açıkbaş (İmareti-İmeretya), Mingrelya (Migreli-Dadian) ve Guria (Gürya-Güril) dadyanlıklarından oluşan kısımdır.[22] Bu prensliklerin oluşum ve sınırlarına Gürcistan'a yönelik istihbarat faaliyetleri bahsinde değinilecektir.

6. AZERBAYCAN: Güney Kafkasya'nın doğu bölgesi içinde yer almaktadır. Kuzey ve güney şeklinde iki coğrafî bölgeye ayrılmaktadır. Güney Azerbaycan, ortasında ve etrafında yüksek dağlar bulunan, geniş bir yayladan ibarettir. En büyük gölü Urmiye'dir. Kuzey Azerbaycan ise Karabağ havalisi ve Aşağı Kür ile Aras'ın ova ve delta steplerinden ibarettir.[23]

[20] Mirza Bala, "Gürcistan", *MEB.İA*, C. IV, Eskişehir 1997, s. 837; Mehmet Saray, "Gürcistan ve Gürcüler", *Kafkas Araştırmaları-III*, Çetin Matbaası, İstanbul 1997, s. 1; Üstünyer, *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü: Gürcistan*, s. 30; David Marshall Lang, *Gürcüler*, Ceylan Yay., Çev. Neşenur Domaniç, İstanbul 1997, s. 16.

[21] Riyon nehri kıyısında, nehrin Kafkasların yamaçlarından indiği noktada kurulu olan Kutayis, Gürcistan'ın önemli şehirlerinden biridir. Güney Kafkasya'nın en eski kentlerinden biri olan Kutayis; Kolhis, İberya, Abhazya ve İmeretya gibi Gürcistan'da kurulmuş pek çok devlete başkentlik yaptı. Bkz. Nihat Kaşıkçı-Hasan Yılmaz, *Aras'tan Volga'ya Kafkaslar (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar)*, Ankara 1999, s. 128.

[22] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 144-145. Ayrıca bkz. Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 69.

[23] A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *MEB.İA.*, C. II, Eskişehir 1997, s. 91-92; A. Caferoğlu, *Azerbaycan*, İstanbul Cumhuriyet Matbaası, 1940, s. 5-7.

B. İNSAN

Daha Erken Demir Çağı'ndan (MÖ. I. bin yıl) başlayarak yaklaşık Moğol sonrası döneme kadar (MS. 15-16. yy.) Kafkasya'da etnik durum oldukça karmaşıktır olmuştur. Bu nedenle gerek küçük gerekse büyük göçler ve değişimlerden dolayı bölgede hem otokton nüfus içindeki devamlılığı görmek hem de İran, Türk veya başka kökenli etnik grupların herhangi bir halkın oluşumundaki katkı paylarını tespit etmek oldukça zordur.[1] Ortaçağ Arap coğrafyacısı el-Mesûdî, Kafkasya için "yetmiş iki millet yaşar, her milletin kendi hükümdarı ve diğerlerinden farklı lisanı var" derken[2] V. İ. Hacıyev ise "dünya haritasını elinize alıp ne kadar arasanız da böylesine sınırlı bir bölgede şaşırtıcı derecede bunca değişik ve çok sayıda dil ve ağız olan başka bir bölge bulamazsınız"[3] şeklinde ilginç bir tespitte bulunmuştur. Cevdet Paşa da "bu kıtanın her köşesinde birbirine zıt kavimlerin oturduğunu, her tarafında farklı lisanlar kullanıldığını, bu münasebetle Arapların bölgeyi "Cebelü'l-Elsan" yani "Diller Dağı" şeklinde adlandırdıklarını[4] kaydetmiştir. Şemseddin Sami ise Kafkasya'da konuşulan dil sayısının yetmişten fazla olduğunu belirtir.[5] Gerçekten de Kafkasya'da olağanüstü bir dilsel-etnik çeşitlilik bulunmakta, en azından Kafkas dillerinin kırkının ortak özelliklere sahip akraba ve otokton diller olduğu bilinmektedir. Hatta eski metinlerde bu rakamın üç yüze kadar çıkarıldığı görülmekte, Romalıların "oradaki işlerini yüz otuz tercüman eşliğinde sürdürmek zorunda kaldıkları" ifade edilmektedir.[6]

Kısacası, tarihin kaydettiği en eski yerleşim alanlarından biri olan Kafkasya, kıtalar arası önemli bir geçit yeri olması, coğrafî konumu ve ikliminin insan yerleşimine son

[1] Ruslan Betrozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, Çev. Orhan Uravelli, Kafdav Bilimsel Araştırma Merkezi, Ankara 2009, s. 37.

[2] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 17.

[3] Betrozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, s. 47-48.

[4] Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, s. 51.

[5] Şemseddin Sami, *Kamûsu'l-Alâm*, C. V, s. 3547.

[6] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 21-22; Betrozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, s. 47-48.

derece müsait olması dolayısıyla birçok milletin uğrak yeri olmuştur. Bu münasebetle çok sayıda dil ve kültürün uzunca bir süre birbirlerine karışmadan yan yana yaşadıkları bir milletler mozaiğini veya bir ırklar ve kavimler sergisini andırmaktadır.[7] Bu etnik mozaiği oluşturan halkları ana hatlarıyla ve bugün kabul edilen şekliyle şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1. KASLAR YANİ ASIL KAFKAS HALKLARI: Çerkesler (Adigeler), Nohçiler (Çeçenler, İnguşlar), Avarlar (Andelal), Laklar (Gazi-Kumuklar), Lezgiler, Agular, Çakurlar, Gürcüler.

2. TÜRKLER VE TÜRKLEŞMİŞ UNSURLAR: Azeriler, Kumuklar, Karapapaklar, Kundular, Karaçay ve Balkarlar, Kalmuklar, Nogaylar ve Türkmenler.

3. HİNT-AVRUPA KAVİMLERİ (ARİLER): Osetler, Farslar, Ermeniler, Tatlar, Talişler, Svanitler, Ruslar, Alanlar.[8]

A. Berje'nin dikkat çektiği üzere, Kafkasya'da yaşayan kavimlerin çeşitliliği, bu konuya yüzeysel olarak değinildiğinde bile en azimli araştırmacıları kaçınılmaz zorluklarla karşı karşıya bırakmaktadır.[9] Bu nedenle Kafkas kavimlerinin belli başlıları ve bu çalışmayla yakından alakadar olanları hakkında bilgi vermekle kifayet olunmuştur.

1. Çerkesler (Adigeler)

Kuzey Kafkasya'nın yerli halklarından olan Çerkesler tarih boyunca değişik isimlerle anılmışlardır. Eski Yunan ve Latin kaynaklarında "Kerkatai, Kerketie, Sind, Zig" şeklinde geçerken, Avrupalılar Adigeleri "Circassien" olarak adlandırmışlardır. Osmanlı kaynaklarında diğer Kafkas halklarıyla birlikte "Çerkes-Çerakis"[10], Arap literatüründe ise "Şerkes-Şerakis" olarak geçmektedir. Ancak Çerkes kabileleri kendilerini diğer halklardan ayırmak için birbirlerine "Adige" yani "hemşehrî" veya hemmillet"

[7] Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 24; Muharrem Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2006, s. 26.

[8] Kafkas kavimleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 130-159; Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 307-311; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 17-18; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 17; Alexandre Grigoriantz, *Kafkasya Halkları (Tarihî ve Etnografik Bir Sentez)*, Çev. Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları, İstanbul 2000; Şerafettin Terim, *Kafkas Tarihinde Abazalar ve Çerkeslik Mefhumu*, Murat Matbaacılık, İstanbul 1976, s. 65-70; Mirza Bala, "Çerkesler", *MEB.İA.*, C. III, Eskişehir 1997, s. 377.

[9] Berje, *Kafkasya-Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, s. 23.

[10] Osmanlıların, Adıgeler ve Kuzey Kafkasya halklarını kapsayacak şekilde kullandıkları Çerkes adının etnik değil Kuzey Kafkasya'nın bütün "savaşçı dağlı boylarını" tanımlayan sosyal bir anlam taşıdığı görülmektedir. Bkz. Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 19.

demişler, kendi dillerinde Çerkes adını kullanmamışlardır.[11]

Çerkeslerin hangi ırka mensup oldukları, Kafkasya'daki yurtlarına ne zaman ve nereden geldikleri veya herhangi bir kavimle akrabalıklarının bulunup bulunmadığı münakaşalı konulardandır.[12]Ancak Adigelerin "Adigey" ya da "Çerkesya" adı verilen topraklarda daha milattan önceki tarihlerde yaşadıkları Antik Yunan, Latin ve Rus kaynaklarında geçmektedir.[13]Genellikle MÖ. 6. asırda Karadeniz'in bütün doğu sahillerini işgal etmekte oldukları tahmin edilmektedir.[14]Yaşadıkları bölge ise Taman Yarımadası'ndan başlayarak, Misimya Irmağı'na kadar Karadeniz kıyıları ile Kuban Nehri arasında kalan ve Kuban'ın doğusunda Kafkas Dağları boyunca Kuma ve Terek nehirlerinin kaynaklarıyla Mezdegu (Mozdok) bölgesine kadar uzanan topraklardır.[15]

Aynı kökten gelmekle birlikte birbirlerinden farklı lehçeler konuşan birçok Çerkes kabilesi vardır. Başlıca Çerkes kabileleri şöyledir: Abaza (Abhaz-Abazin), Abzah (Abzeh-Abazeh-Abadzeh),[16] Ubıh (Ubuh-Vubıh), Kabartay (Kabardey-Gaberdey), Şapsığ (Şapsıh-Şapsuh-Şapsuğ), Adamey (Ademey), Besney (Besni-Besleney), Bjeduğ (Bjaduh-Bzeduğ), Çemguy, Hatukay (Hatko-Hatıkoy), Jane (Jan-Janey-Cane), Kemir-

[11] Mirza Bala, "Çerkesler", s. 375; Hayri Ersoy-Aysun Kayacı, *Çerkes Tarihi*, Tümzamanlar Yay., İstanbul 1992, s. 15; Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 25-26; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 31; Nihat Berzeg, *Çerkesler* (Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk), Chiviyazıları Yay., İstanbul 2006, s. 29-30.

[12] Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 83-84; Ersoy-Kayacı, *Çerkes Tarihi*, s. 84.

[13] Pşimaho Kosok, *Kuzey Kafkasya*, s. 8; Şora B. Noghumuka, *Adighe-Hâtikhe, Çerkes Tarihi*, Çev. Vasfi Güsar, Baha Matbaası, İstanbul 1974, s. 15-16; Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 25.

[14] Mirza Bala, "Çerkesler", s. 375.

[15] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 18; Çerkesistan ve Çerkesler hakkında bakınız; Mirza Bala, "Çerkesler", s. 375 vd.; İzzet Aydemir (Çuşha), "Kafkasya'nın Eski Tarihi (Dünkü Kafkasya)", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, Kafkas Kültür Derneği Yay., İstanbul 1977, s. 158; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 130-159; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 6-9; Terim, *Kafkas Tarihinde Abazalar ve Çerkeslik Mefhumu*, s. 65-70; Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 25-26; Aytek Namitok, *Çerkeslerin Kökeni*, I. Kitap, Çev. Aysel Çeviker, Kaf-Dav Yay., Ankara 2003; Ch. Quelquejay, "Çerkes", *EI*, C. II, (New Edition), Leiden 1991, p. 21-23; Halil İnalcık, "Çerkes, Ottoman Period", *EI*, C. II, (New Edition), Leiden 1991, p. 24-25; Yahya Kanbolat, *Çerkes Kabilelerinde Boy Adları*, Bayır Yay., Ankara 1991; Shirin Akiner, *Sovyet Müslümanları*, Çev. Tufan Buzpınar-Ahmet Mutu, İnsan Yay., İstanbul 1995, s. 162-163, 184, 188, 197, 201-202; Lyulye, *Çerkesya*, s. 27-33; Paul B. Henze, *The North Caucasus: Russia's Long Struggle To Subdue The Circassians*, (Santa Monica), Agust 1990, p. 8-15; B. Geiger-T.Halasi-Kun-A. H. Kuipers-K. H. Menges, *Peoples and Launguages of the Caucasus, A Synopsis*, Columbia University, 1959, p. 18; Amjad Jaimoukha, *The Circassians: A Handbook*, Richmond 2001, p. 11 vd; Ramazan Traho, "Literature on Circassia and Circassians", *Caucasian Review*, Vol. 1, Munich 1955, pp. 145-162; Ramazan Traho, "Circassians", *Central Asian Survey*, Vol. 10, No 1/2, 1991, pp. 1-63; Noghumuka, *Adighe-Hâtikhe, Çerkes Tarihi*, s. 29 vd.

[16] Bazı belgelerde Abaza ile Adige kabilelerinden Abzahların karıştırıldığı görülmektedir. Mustafa Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya, (Savaş ve Sürgün I, 1781-1919)*, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2011, s. 51.

koy (Kemirguey-Kemürgey), Mamhığ, Mahoş (Mehoş-Mehueş), Natukay (Natugay-Natuhaj-Natuhay-Natuhaç), Arguvey, Çebin, Khegak, Baskheğ, Şefake.[17]

16. asrın ortalarında, Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki steplerde, Don ve Kuban ırmaklarına kadar yayılmış bulunan Çerkeslerin bir kısmı Osmanlılara bağlıydı. Kuvvetli Jane beyi Kansavuk, Padişah'tan tuğ ve sancak alarak Osmanlı hâkimiyetini tanımıştı.[18]

Bunlardan özellikle Abazalar Çerkesistan'ın ve Kafkasya'nın en büyük ve tanınmış kabilelerindendi. Kuzeybatı Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinde otururlardı. Strabo'ya göre MÖ. 1. yüzyılda Abhazya'nın sınırları Trabzon'a kadar uzanmaktaydı. Abhazlar ve ülkelerinin tarihi ise daha eskilere dayanıyordu. MÖ. 12-11. yüzyıllarda kurulmuş olan Kolkhide Krallığı'nın ayrılmaz bir parçası olarak uzunca bir süre yaşamışlardı. MÖ. 4. asra gelindiğinde, Abazaların ilk kralı olarak kabul edilen II. Lawan, Batı Gürcistan'ı ülkesine katarak Abhaz Krallığı'nı kurdu. Ancak M.S. 3-4. yüzyıllarda Eski Kolkhide ülkesinin yönetim sahasında olan halklar Abazaları egemenlik altına aldı. 6. asırda Bizans İmparatorluğu'nun etki alanına girdiler ve İmparator Justinianus döneminde Hıristiyan dini ile tanıştılar. 8. yüzyıl sonlarında Bizans'ın gücü azalınca Abhazlar II. Levon'un idaresi altında tekrar birleşmeyi, hatta bütün Gürcistan'a hâkim olmayı başardılar. Ancak 13. yüzyıldaki Moğol istilası sonucu devlet yönetimleri çöktü ve prenslikler şeklinde parçalandılar. Bu zaman dilimi içerisinde sıkışan nüfusun bir kısmı Kabartay ve Çerkes topraklarına doğru yayılmışlardır. Nihayet, 1578 yılında başşehirleri Sohum'u (Sohumkale) fetheden Osmanlıların idaresi altına girmişlerdir. Yaklaşık 300 yıl devam eden Osmanlı hâkimiyeti zamanında Abhazların büyük çoğunluğu İslamiyeti kabul etmiş ve Abaza ismini almışlardır. 1810 senesinde ise Sohum'u işgal eden Rusların egemenliğine girmişlerdir. Ancak Kafkas-Rus savaşlarının bittiği 1864 senesine kadar Çarlık idaresiyle mücadeleyi sürdürmüşlerdir. Abaza memleketinin nüfusu 1830-1840 seneleri arasında 90 bin ve bütün Abazaların sayısı da 128.800 olarak tahmin edilmiştir.[19] Kabartaylar da Çerkeslerin, en az Abazalar kadar

[17] Kabileler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kanbolat, *Çerkes Kabilelerinde Boy Adları*, s. 1-26; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 182-184; Mirza Bala, "Çerkesler", s. 377; Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 25-26; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 28; Ersoy-Kayacı, *Çerkes Tarihi*, s. 86; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 177; İzzet Aydemir, *Göç, Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, Gelişim Matbaası, Ankara 1988, s. 57-63; T. Tatlok, "The Ubykhs", *Caucasian Review*, Vol. 7, 1958, pp. 100-109.

[18] Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, C. XII, S. 46, 1948, s. 360.

[19] Abhazya/Abhazistan ve Abazalar hakkında bkz. Valeri Beygua, *Abhazya Tarihi*, Çev. Papapha Mahinur Tuna, Asyayın, İstanbul 2000; Terim, *Kafkas Tarihinde Abazalar ve Çerkeslik Mefhumu*, s. 50-59; *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 142; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 177; Barthold, "Abazalar", s. 6-8; Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 26; Ersoy-Kayacı, *Çerkes Tarihi*, s. 29, 79;

önemli ve büyük kabilelerindendir. Çalışmanın seyrini bozmamak adına onlarla ilgili bilgilere Rusların yayılma faaliyetlerinin ilk ayağını oluşturmaları bakımından ilgili bölümde değinilecektir.

2. Avarlar (Andelal)

Avarlar, Dağıstan'ın yerli halklarındandırlar. Bu ismi reddeden Avarlar, kendilerini Mârulal (Dağlılar), dillerini de Mârul Mats (Dağlı dili) olarak adlandırırlar.[20] Türkçe "başıboş gezen" anlamına gelen Avar (Avare) adı onlara Kumuklar tarafından verilmiş, Osmanlılar ve Ruslar tarafından da kullanılmıştır. Dağıstan Avarlarının, 5. ve 9. yüzyıllar arasında Avrupa sahnesinde bulunan Avarlarla hiçbir ilgileri yoktur.[21] Çünkü Frank Kralı Şarlman (742-814) tarafından tarih sahnesinden silinen o Avarlar, Ural-Altay (Fin-Türk-Moğol) ırkına mensup bulunurken, Kafkas Avarlarının dil yapısı bu insanların kesinlikle Ural-Altay ırkına mensup olmadığını ispat etmektedir.[22] Dağıstan'ın en yalçın ve çetin kısımlarında, Sulak Nehri ile Hazar Denizi arasındaki dağlık bölgede yaşayan Avarlar, aynı zamanda Kafkasya'nın en kalabalık ve kuvvetli bir unsurunu teşkil ederler.[23]

Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 8; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 19; Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 70-72,79; Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, s. 39-40; Alexander Bennigsen-H. Carrere D'Encausse, "Beskesek-Abaza (Or Beshkesek Abaza)", *EI*, C. I, (New Edition), Leiden 1986, p. 1189-1190; Hayri Ersoy, "Abazalar (Abhazlar) Üzerine Tarihçe", *Kafkasya Yazıları*, S. 1, İlkbahar 1997, s. 31-41; Berje, *Kafkasya-Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, s. 35-36.

[20] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 25.

[21] Zaten Dağıstan Avarlarının diğer bir ismi Andelal'dır. "Lal" kelimesi nispet ifade eden bir edattır. Şu hâlde Andelal, Andlar'a mensup demek oluyor. Andlar ise Kimmer (Gimri, MÖ?-1250) İmparatorluğu'na mensup bir unsurdur. (Bkz. Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 144-145). Ayrıca, bugün dahi idarî bir mıntıka olan Andi ismi ve Şamil'in doğduğu köyün adı olan "Gimri" kelimeleri bu halkın, daha önceleri Kafkaslarda yaşamış olan Kimmerlerle olan ilişkisini göstermektedir. Azak Denizi ve Kırım'da Kimmer hâkimiyetinin izlerine rastlanılmasından çıkarılacak sonuç, Kimmerlerin çökmesinden sonra geride kalanların, Dağıstan'ın dağlık bölgelerine çekilerek varlıklarını devam ettirdikleridir. Bkz. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 27.

[22] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 26.

[23] Avarlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Michael A. Reynolds, "Avars", *Ethnic Groups of Europe*, Ed. Jeffrey E. Cole, USA 2011, p. 28-31; H. Carrere D'Encausse-A. Bennigsen, "Avars", EI, C.I, (New Edition), Leiden 1986, p. 755-756; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 20; Met Çünatukho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 297; Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 28; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 25-26.

3. Osetler (Asetinler)

Hun baskısıyla 370-375 yıllarında batıya göçen Alanların Kuzey Kafkasya'da kalmayı beceren bir kolu olarak kabul edilen Osetler, Kuzey Kafkasya'nın orta kesimlerinde, Terek Nehri'nin güneye kıvrılan ana kolu ile bu kola karışan Ardon Nehri'nin oluşturduğu havzada meskûndular. Osetler doğuda İnguşlar, kuzeyde Kabartaylar, batıda Abhazlar, güneyde ise Gürcülerle komşudurlar. Kendilerini İron-sag olarak tanımlayan Osetler; Adigeler tarafından "Kuşha", Gürcüler tarafından "Ows-Os", yaşadıkları topraklar ise "Owseti" olarak adlandırılmıştır. "Tavagur, Digor, Alagir ve Kartalin" kabilelerine ayrılan Osetler, "İron" ve "Digor" denilen iki lehçeden oluşan Oset dilini konuşuyorlardı. Dillerinin İran'ın eski dillerinden Polowice'ye çok yakın olduğu söylenmektedir.[24]

4. Lezgiler

Lezgiler, Dağıstan'ın yerli (Kas unsuru) halklarındandırlar.[25] Ruslar, Dağıstan'da yaşayan bütün halkları Lezgi olarak adlandırmışken, onlar kendilerini "Lak" veya "Leki" olarak tanımlarlar. 5. asra kadar Albania, 13. yüzyıla kadar da Alan Devleti içerisinde yer alan Lezgiler, aynı asırda Dağıstan'da bağımsız siyasî birimler oluşturdular. Lezgilerin nereden ve hangi kökenden geldikleri hakkında ihtilaf vardır.[26] Ancak Hazar ve Kıpçak Türkleri ile Arap fatihler tarafından bölgeye yerleştirilen Türk ve Arap unsurlarla karıştıkları bilinmektedir. Ayrıca Arapların Kafkas akınlarından sonra İslâm'ı benimsemeye başladıkları, 15. yüzyılın ortalarında Şirvan Şahı Halil'in ülkelerini fethetmesi üzerine tamamen Müslüman oldukları sanılmaktadır. Bu münasebetle Kafkasya'da İslâm dinine mensup olan ilk kavimlerden sayılırlar. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere, Rus istilasına karşı gösterdikleri mukavemet ve mücadele, onların dinlerine ve istiklallerine olan bağlılığından ve cihat anlayışından güç almıştır. Meskûn oldukları topraklar ise, Samur Havzası olarak da bilinen Dağıstan'ın kurak bir bölgesi içerisinde kalır. Güneyde Azerbaycan Türkleri, güneybatıda Gürcüler, batıda Çeçenler ve kuzeyde ise Nogaylarla komşudurlar.[27]

[24] Osetler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 27; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 22; Ersoy-Kayacı, *Çerkes Tarihi*, s. 103; Pşimaho Kosok, *Kuzey Kafkasya*, s. 9.

[25] Şemseddin Sami, *Kamûsu'l-Alâm*, C. III, s. 2092.

[26] Bu tartışmalar için bkz. Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 145; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 27.

[27] Lezgiler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Davut Dursun, "Lezgiler", *TDV.İA*, C. XXVII, Ankara 2003, s. 169-170; R. Wixman, "Lezgh", *EI*, (New Edition), Leiden 1986, p. 729-730; Michael A.

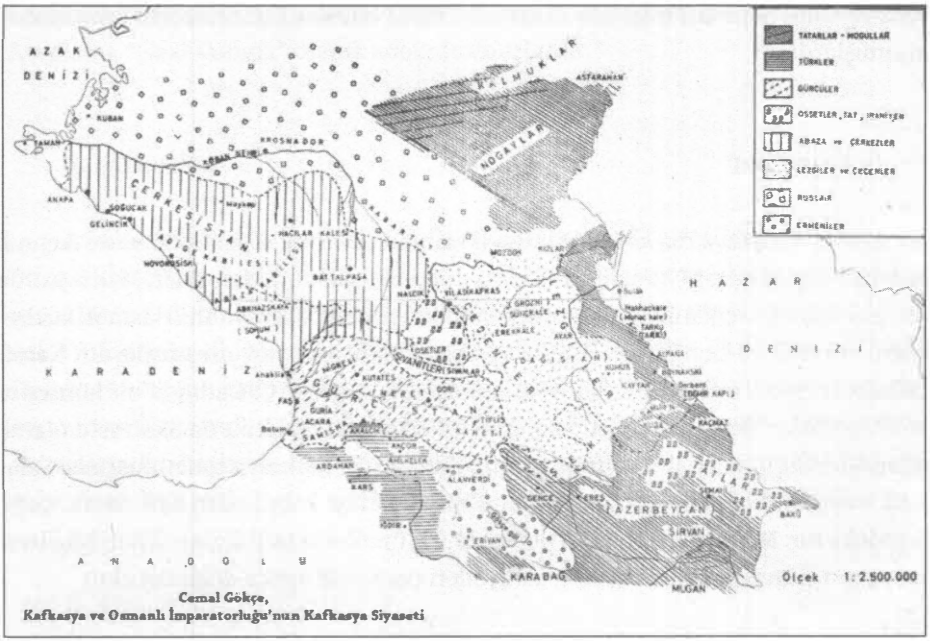

Cemal Gökçe,
Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti

5. Çeçen-İnguşlar

Kafkasya'nın en eski kavimlerinden olan Çeçenlerin tarihleri hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. Kafkasya'ya dışarıdan geldiklerine dair tarihsel bir kayıt yoktur. Çeçen, İnguş ve Tuş şeklinde üç ana kola ayrılırlar. Çeçen ve İnguş kabilelerinin adları ilk olarak 7. yüzyılda yaşayan bir Ermeni coğrafyacısı tarafından anılmıştır. Menşeleri ise ihtilaflıdır. Avrupalı müellifler Çeçenlerin Sibirya tarafından Kafkasya'ya geldiklerini iddia ederlerse de güneyden, Suriye tarafından geldikleri görüşü daha ağır basmaktadır. Çeçenlerin esasen bir Çerkes kavmi olduğu veya İnguşlarla birlikte Vaynah-Vaynakh adı verilen halkın soyundan geldikleri de iddialar arasındadır. Çeçenler kendilerini Nahçoy-Nohçi olarak adlandırırken, İnguşlar kendilerine Ghalgha veya Galghay derler.

Çeçenler tümüyle Kafkasya'nın kuzeyinde ve Terek Nehri'nin güney kıyısında yaşamışlardır. Batıda Kabartay memleketi ile sınırdaş, güneyde Andi Dağı ve asıl Kafkas Dağları ile mahduttur. İnguşlar ise güneyde Kafkas Dağları'ndan başlayarak,

Reynolds, "Lezgins", *Ethnic Groups of Europe*, Ed. Jeffrey E. Cole, USA 2011, p. 236-239; Fetregey Şöenu, "Lezgiler Kimlerdir?", *Yeni Kafkas*, Yıl: 1, S. 5, İstanbul 1957, s. 16-17; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 9, 105-106; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 20.

Sunç ve Aktaş nehirleri arasından kuzeyde Terek Nehri'ne kadar uzanan topraklarda yaşamışlardır.[28]

6. Gürcüler

Güney Kafkasya'da, kendi isimleri ile anılan yerde ve diğer bölgelerde dağınık vaziyette yaşam süren Gürcüler, Kafkasya'nın yerli milletlerindendirler. MÖ. 6. asırda Van havalisinden çıkarıldıktan sonra, kendilerinden önceki kavimleri kısmen kuzeye doğru sürerek ve kısmen de onlarla karışarak Kafkasya'ya yerleşmişlerdir. Kendi iddialarına göre, milattan 2.100 yıl önce yaşamış olan Kartlos adında bir kimsenin torunlarıdırlar. Bu münasebetle kendilerini Kartvel, ülkelerini de Skartvelo olarak adlandırdıklarından bahsedilmiştir. Gürcüler, Güney Kafkasya'nın nüfusça en kalabalık unsurunu oluştururlar. 6. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul eden Gürcülerin çoğu Ortodoks'tur. Müslüman olanları da vardır.[29] Gürcülerin tarihlerine ilişkin bilgilere, Rusya'nın Gürcistan'daki yayılma faaliyetleri bahsinde ayrıca değinilecektir.

7. Laklar (Gazi Kumuklar)

Kafkasya'nın yerli halklarından olan Laklar, Dağıstan'ın en verimsiz bir kısmında, Orta Dağıstan'da Duti Dağı'nın güney ve güneybatısı ile Sulak Nehri'nin kolları arasında yaşamaktaydılar. Lakların kuzeyden mi yoksa güneyden mi gelip iskân ettiklerine dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak Ermeni ve Gürcü âlimlerine göre Laklar da Kimmer (Gimri) camiasındandır. Şu halde onların da Andelallarla birlikte Dağıstan'a iltica etmiş olmaları lazım gelir. Aralarındaki yakınlık da bu kanaati desteklemektedir. Kendilerini Lek ve Gumuçi olarak adlandırırlar. Ayrıca, mukavemetsiz sûrette kabul

[28] İnguşlar, Çeçenler ve Çeçenistan hakkında daha fazla bilgi için bkz. Jamuhanov Suleyman Sultanoviç, "Çeçenistan", *TDV.İA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 244-247; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 16, 291; Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 205-207, 213-216; Ersoy-Kayacı, *Çerkes Tarihi*, s. 107-108; Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, s. 66; Ergünöz Akçora, *Geçmişten Günümüze Çeçenler*, Turan Yay., İstanbul 1996; Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 27; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 19; Ali Arslan, "İnguşlar", *TDV.İA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 311-314.

[29] Gürcüler hakkında bkz. B. Geiger-T. Halasi-Kun-A. H. Kuipers-K. H. Menges, *Peoples and Languages of the Caucasus, A Synopsis*, p. 9; Saray, "Gürcistan ve Gürcüler", s. 7-18; Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, s. 26; Mirza Bala, "Gürcistan", s. 837; Davut Dursun, "Gürcistan", *TDV.İA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 310-311; Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan", *TDV.İA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 311-316; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 18; Niko Berdzenişvili-Simon Canaşia-(İvane Cavahişvili), *Gürcüstan Tarihi*, Çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yay., İstanbul 2000, s. 29 vd.

ettikleri İslamiyet'in Dağıstan'da yayılması için gösterdikleri gayret münasebetiyle, Araplarca "Gazi Kumuk" olarak adlandırılmışlardır.[30]

8. Kumuklar

Avarlar tarafından "Laralal", Nogaylar tarafından "Tavlı (Dağlı)" olarak adlandırılan Kumuklar, 5. yüzyıldan itibaren bugün yaşadıkları topraklara yerleşen Türkî unsurların, Lak ve Dargı gibi yerli halklarla karışmasından meydana gelen ve Kıpçak Türklerinin 12. yüzyılda bölgeye gelişiyle kesin sûrette Türkleşen bir halktır. Dağıstan'a en son gelip yerleşen Türk kavimlerinden sayılan Kumuklar buranın en verimli ovalarına yerleşmişlerdi. Dağıstan'ın kuzeydoğusunda, Terek ve Sulak nehirleri havzalarından başlayarak güneyde Dargı topraklarına kadar uzanan alanda yaşayan Kumuklar, Kıpçak Türkçesi'nin bir kolu olan Kumukça dilini konuşurlar.[31]

9. Azeriler

Eski Yunan ve Roma çağında Albania, Arap fetihlerinden sonra Arran ve Şirvan olarak adlandırılan Azerbaycan'a Türklerin yerleşmesi Hunlar ve Hazarlar döneminde başlamıştır. 11. yüzyılda Oğuz boylarının yerleşmesiyle hızlanan Azerbaycan'ın Türkleşmesi, 12. yüzyılda tamamlandı. Oğuz Türkçesi'nin bir kolu olan Azericeyi konuşan ve zengin bir yazılı edebiyata sahip olan Azeriler, 15. yüzyıldan başlayarak Şii mezhebini kabul etmişlerdir.[32]

[30] Laklar hakkında bkz. Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 146; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 302; Özdemir, *Dağıstan*, s. 12; Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 28; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 20; Mustafa Aydın, "Lekler" *TDV.İA*, C. XXVII, İstanbul 2003, s. 131-133; Mirza Bala, "Kazı-Kumuk", *MEB.İA*, C. VI, Eskişehir 1997, s. 523-525; W. Barthold-David K. Kermani, "Kumuk", *EI*, (New Edition), Leiden 1986, p. 381-384; V. Minorsky, "Lak", *EI*, (New Edition), Leiden 1986, p. 616-617; R. Wixman, "Lak" *EI*, (New Edition), Leiden 1986, p. 617-618; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 33.

[31] Özdemir, *Dağıstan*, s. 16; Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 29; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 22.

[32] Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", *TDV.İA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 318-322; A. Z. Velidi Togan, "Azerbaycan", s. 91-118; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 21.

10. Nogaylar

Nogaylar, isimlerini Altınordu'nun kumandanlarından olan Nogay'dan alırlar. Ruslar tarafından 18. yüzyılda Kuzey Kafkasya'ya sürülmüşlerdir. Kuma ve Terek nehirleri arasında; Dağıstan, Krasnodar, Stavropol ve Adıgey topraklarında yaşarlar. Nogay Türkçesi'nin yanında, uzun yıllar Çerkeslerle birlikte yaşadıkları için Kabartay dilini de konuşurlar.[33]

[33] Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 29-30.

C. DİNÎ VE DEMOGRAFİK DURUM

Kafkasyalıların, Rus yayılışına karşı gösterdikleri reaksiyonu tetikleyen en önemli öğelerden birisi din olmuştu. Mary L. Henze'nin "Kafkasya'da yaşayan insanların hayatlarının hiçbir yönü, onlar arasında din kadar birleştirici bir unsur olmamıştır" demesi oldukça manidardır.[1]

Kafkasya'yı doğudan batıya kesen başlıca kültür yolları Kafkas Dağlarının hemen güneyinden geçmekteydi. Bu sebeple Hıristiyanlık, MS. 3. asırda ilk olarak Gürcistan'da gelişmiş ve Bizans vasıtasıyla yaygınlaşmıştı. Böylece, Kafkasya'nın güneyindeki komşularla sıkı ilişkiler kurulurken, kuzeydeki dağlık bölgenin üst kısımlarında yaşamakta olan kabileler Hıristiyanlığın etkisinden çok uzak kalmıştı. Ama Hıristiyanlığın 6. asırda ve yine Bizanslılar vasıtasıyla Kuzey Kafkasya halkları arasında, Adigeler ve Abazalar arasında yayıldığı bilinmektedir. Hatta bazı kaynaklarda Hıristiyan misyonerlerin Kafkasya'ya gelmesi ile birlikte Ortaçağ'da Çerkeslerin Hıristiyanlıkla tanıştıklarından ve bu dini kabul ettiklerinden bahsedilir. Ancak Çerkeslerin kitlesel olarak Hıristiyanlığı kabul ettikleri hususu muğlâktır. Ama 10. ve 11. asırlarda Kafkaslarda Hıristiyanlık yaygınlaşmıştır. Kafkasya'nın hususî coğrafyası, bu geniş bölgede İslamiyet'in de aynı ölçü ve hızda yayılmasını engellemişti. Nitekim İslamiyet daha Hz. Ömer zamanından (634-644) itibaren Güneydoğu Kafkasya'ya girmiş, 8. asırdan itibaren Dağıstan'da yayılmaya başlamıştı. Aynı asırda Lezgiler, 10. asırda Çeçenler[2],

[1] Mary L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, Çev. Ahmet E. Uysal, ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yay., Ankara 1984, s. 1.

[2] Çeçen ve İnguşlarda çok tanrılı dinler sonrasında Mecusiliğin (ateşe tapınma) yaygın kabul gördüğü rivayet edilmektedir. 10. asırdan itibaren Gürcüler vasıtasıyla Hıristiyanlığı benimseyen Çeçenler olmuşsa da bu din hiçbir zaman Çeçenler arasında yaygınlaşmamıştır. Ayrıca Çeçenlerin İslamiyet ile tanışmalarının daha 7. asırda, İslâm ordularının Dağıstan'ın fethiyle meşgul oldukları sırada gerçekleştiğinden bahsedilir. O devirden itibaren Dağıstan'da yayılmaya başlayan İslamiyet kısmen de olsa Çeçenler arasında kabul görmeye başlamış, 16. asrın sonlarına gelindiğinde ise Dağıstan'daki Müslümanlar vasıtasıyla Çeçenistan'da hâkim din olmaya başlamıştır. Bkz. Jamuhanov Suleyman Sultanoviç, "Çeçenistan", *TDV.İA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 244-247; Özbay, *Dünden*

13. asırda da Dargılar Müslüman oldular. 15. asırdan itibarense Osmanlılar ve Kırım Hanlığı vasıtasıyla İslamiyet, Kuzey Kafkasya halkları arasında yayılmaya devam etti. Kuzey Kafkasya'da Hıristiyanlık zayıflarken İslamiyet bölge halkının dini hâline gelmeye başladı. Buna rağmen Kafkas nüfusunun önemli bir kısmı eski putperest geleneklerini; çeşitli tabiat varlıklarına, güneşe, aya, ateşe, ağaca veya suya inanmayı sürdürdüler.[3]

Çerkeslerin İslamiyete girişleri ise daha yakın dönemde, 18. asrın sonlarından itibaren gerçekleşmiştir. 9. yüzyılda Kafkasya'da yaşayan halkın yaklaşık üçte ikisi Müslüman, üçte biri ise Hıristiyan idi.[4] Çerkes, Abaza, Çeçen, İnguş, Lezgiler, Türkler ve Lazlar Müslüman; Gürcüler, Ermeniler, Ruslar, Osetler, Svanlar, Kefsurlar, Pşavlar, Tuşlar ise Hıristiyandı. Osmanlı İmparatorluğu, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile bu yerlerden vazgeçmek zorunda kalmışsa da kabilelerin din ve mezhep birliği ile Osmanlılara bağlılıkları mânen de olsa devam etmişti.[5]

Kafkasya'nın demografik yapısına gelince maalesef diğer hususlarda olduğu gibi burada da çok sağlam ve sağlıklı bilgilerden bahsetmek pek mümkün gözükmüyor. Bu konudaki kayıtlar, daha ziyade bazı seyyahların ve resmî görevlilerin tahminine dayanmaktadır. Bununla birlikte Kafkaslardaki toplam nüfusun, savaşın başında 4, 19. asrın ilk yarısında ise 5 milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir. Dağıstan'ın nüfusu ise yarım milyon civarına erişirken, Avarlar bunun 125 bin kadarını oluşturuyordu. Rus kaynaklarına göreyse 19. asırda ve göçten önce Çerkesler 500, Osetler 16, İnguşlar 38 ve Çeçenler 138 bin civarında bir nüfusa sahiptiler.[6]

Bugüne Kuzey Kafkasya, s. 205-207, 213-216; Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, s. 66; Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 27; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 19; Ali Arslan, "İnguşlar", *TDV.İA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 311-314.

3 Kafkasların dinî durumu hakkında bkz. Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington 1963, p. 11-12; Mary L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, s. 2; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 23; Cevdet Paşa, *Tezâkir, 1-12*, Yay. Haz. Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara 1991, s. 95; Şemseddin Sami, *Kamûsu'l-Alâm*, C. V, s. 3544-3548; Vasfi Güsar, "Çerkeslerde Din ve İnanç", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, Kafkas Kültür Derneği Yay., İstanbul 1977, s. 21-35.

4 Mary L. Henze'ye göre, bu asrın başlarında bile halkın dinî inançları arasında İslamiyet ve Putperestlik birlikte yaşamaktaydı. Bkz. *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, s. 2-3.

5 *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 143-145; Mary L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, s. 1-3; Saray, "Kafkas Araştırmalarının Türkiye İçin Önemi", s. 10; Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 25; Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç, 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çev. Akın Kösetorunu, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1985, s. 2-3; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 22; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 26.

6 Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 25; Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, s. 48-53; Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s. 198-199; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 19; Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 50.

D. TARİH

1. Stratejik Önem ve İlk Mücadeleler

Sahip olduğu coğrafî yapı Kafkasya'ya askerî, siyasî ve iktisadî açıdan önem kazandırmıştır. Dağlık yapısı ve geçitsiz vadileri savunma durumunda bölge insanına avantaj sağlamıştır. Ancak stratejik savunma kolaylığı, buraya dış kuvvetlerin girmesini engellerken Kafkasya'nın bütününü kapsayan bir milletin oluşmasını da engellemişti. Zira Kafkasyalılar vadi boylarında, yüksek yaylalarda yerleşen birer "Kapalı Topluluklar" halinde kaldılar.[1] Buna rağmen, Kafkasya'nın bu coğrafî vaziyeti etnolojik teşekküllere ve inkişaflara, ayrıca tarihin akışına oldukça tesir etmiştir.[2] Nitekim Kafkasların yüksek dağ vadileri ve verimli nehir yatakları dünyanın en eski ve sürekli yerleşik toplumlarını barındırmıştır. Yunan efsanelerine göre ateş ve metalürji ilk defa Kafkaslarda keşfedilmiştir. Modern arkeoloji bu inanışı desteklemektedir.[3] Ayrıca Avrupa ile Asya arasındaki transit ticaret yollarının kesiştiği noktada olması, Kafkasya'yı daima önemli bir ticaret merkezi yapmıştır. Aynı zamanda Çin ve Hint'ten geçerek Orta Asya'yı kat eden İpek Yolu'nun en önemli kollarından biri Kafkasya'dan

[1] Mısırlılar, Medler, Alanlar ve İskitler; Grekler, Romalılar, İranlılar, Araplar; Moğollar, Türkler ve Slavlar; bütün bu ırklar birbirleri ardınca ve birçok defalar Kafkasya'ya hâkim oldular. Zamanla bu medeniyetlerin her biri kalıntılarını bırakarak çekildiler. İlginç olanı ise; asıl Kafkas halkının bunlardan hiç birine mensup olmayışıdır. Onların Asya ve Avrupa arasındaki geniş düzlüklerde yaşayan, artık her tarafta kaybolmuş olan bir ırktan geldiği tahmin olunmaktadır. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 16.

[2] Kafkasya'nın stratejik önemi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 2, 10; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 9; Freshfield, *The Exploration of the Caucasus*, p. 59 vd.

[3] Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 2; Berzeg, *Çerkesler*, s. 31-33; Mustafa Öztürk, "Kafkasya'nın Tarihî Coğrafyası ve Stratejik Önemi", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*, (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay Basım Evi, Ankara 2003, s. 1-11.

geçmekteydi. Bu durum devletlerin bölgeye hâkim olma arzusunu kabartmıştır.[4] Zaten, tarih boyunca büyük devletler arasında Kafkasya üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesi hiç eksik olmamıştı. Kafkasya'nın güvenlikleri açısından ne denli önemli olduğunu anlayan Anadolu, Mezopotamya ve Batı Asya topraklarında kurulmuş imparatorlukların her biri, böyle doğal bir kalenin sahibi olabilmenin mücadelesini vermişlerdi. İlkçağda İskitlerin yanında Romalılar ve Persler Kafkasya'ya akınlarda bulunmuşlardı. Romalılar, Kafkasya'nın doğusundaki Dağıstan ve İberya'yı hâkimiyet altına almışlardı ve bu nedenle İran'da hüküm süren Eşkaniyan hanedanı ile aralarında birçok savaş yapılmıştı. Romalıların Kafkasya hâkimiyetine son verenlerse Eşkaniyanlardan sonra İran'a hâkim olan Sasaniler olmuştu. Dolayısıyla Ortaçağ'da Kafkasya'yı hâkimiyetlerine almak isteyen Hazar ve Bizans imparatorlukları Sasanilere karşı mücadele vermek durumunda kalmışlardı. 7. asra gelindiğinde Kafkasya, Bizans ve Sasani imparatorlukları arasında paylaşılıyor, ancak büyük kısmı Müslüman Araplara geçiyordu. Aynı Araplar 8. yüzyılda Kafkasları fethetmekle kalmıyor, Hazar İmparatorluğu'nun Volga (İdil) üzerinde bulunan başkentinin ötesine kadar ulaşıyorlardı. Sonraları Oğuz ve Selçuk Türkleri Kafkaslara ayak bastılar[5] ve 11. asırda Kafkasya'nın büyük kısmına hâkim olmayı başardılar. O sıralar Gürcistan Selçuklulara bağlı olarak varlığını sürdürdü. 13. asırda ise Moğollar Kafkaslara hâkim olma nöbetini devraldılar. Moğol akınları, Kafkasya üzerinde en büyük tesirleri görülen siyasî gelişme oldu ve Osmanlıların Kafkasya'ya nüfuz edişine kadar aralıklarla da olsa bölgeyi etkisi altında tuttu. Cengiz Han'ın (1162-1227) torunu Batu Han (1205-1255) tarafından, ağırlık ve idare merkezi Aşağı Volga'daki Saray şehri olmak üzere 1241'de bir Türk-Moğol sentezi olan Altınordu Devleti kuruldu. Moğollar böylece Kuzey Kafkasya'yı doğrudan yönetip, Güney Kafkasya ile de yakından alakadar oldular.[6] Müteakip asırlarda ise Güney Kafkasya üzerinde İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular hâkimiyet kurdular veyahut bölgedeki küçük emirlikler

[4] Saray, "Kafkas Araştırmalarının Türkiye İçin Önemi", s. 8.

[5] Esasında Türk kavimlerinin daha MÖ. 4. yüzyılda Kafkaslarla ilişki kurdukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Kafkasya'da yaşayan insanların kaderi Türk dünyasıyla o zamandan beri yakından ilişkilidir. Ancak Türk kavimleri Kafkasya'ya İlkçağ'da ayak basmaya başlamalarına rağmen Müslüman Türklerin Kafkasya ile ilişkileri Selçuklularla başlar. Bkz. Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, s. 31; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 25.

[6] Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 2-3; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 10-13; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 25; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 119-125; 207-208; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1987, s. 65-67; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 52-55; Kaşıkçı-Yılmaz, *Aras'tan Volga'ya Kafkaslar*, s. 14; Berzeg, *Çerkesler*, s. 35-43; Hızal, *Kuzey Kafkasya*, s. 13-14; Pşimaho Kosok, *Kuzey Kafkasya*, *s*. 10-21; Ghambashidze, *The Caucasus: Its People, History, Economics and Present Position*, p. 3-4; Peter B. Golden, *The Turkıc Peoples And Caucasia*, Kennan Institute for Advanced Russian Studies, The Wilson Center and American Association for the Advancement of Slavic Studies, April 24-25, 1980, p. 5-7.

ve hanlıklar bulundukları şehirlerde bağımsızlıklarını ilan ederek birer şehir devleti halinde hüküm sürdüler. Buraya kadar anlatılanlardan da kestirilebileceği üzere, Avrupa'dan Asya'ya veya tam tersi istikamette göç etmek ya da yayılmak niyetinde olan milletler mutlaka Kafkasya ile alakalı olmak mecburiyetindeydiler. Tarih boyunca güneyde Medler, Farslar, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular ve Osmanlılar; kuzeyde ise Hunlar, Hazarlar, Moğollar ve nihayet yakın devirde Rusların takip ettiği siyaset hep aynı tarzda gelişti. Mesela Ruslar, Kafkasya'yı işgal etmedikleri müddetçe doğuda ve batıda ciddi hareketlere girişemediler.[7]

2. Osmanlı-Rus Rekabeti Çerçevesinde Kafkasya

Osmanlı ve Rus imparatorluklarının coğrafî konumları ve stratejik şartları iki düşman devlet arasında Karadeniz bölgesi ve Kafkasya'da yaşanan siyasî, askerî ve ticarî rekabet ve çatışmanın temelini oluşturur.[8] Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu ve kuzey sınırlarını her türlü tehditten koruyabilmesi ancak Kafkasya'yı nüfuzuna almasıyla mümkündü.[9] Nitekim Osmanlı imparatorluk idaresi önce İran, ardından da Rusya'nın güneye doğru yönelişi ile ortaya çıkan tehlikelere karşı Kafkasya'yı tampon bölge olarak kullanmak isteyecekti.[10]

Tarih sahnesinde bağımsız bir devlet olarak belirmekte biraz geç kaldığı için çağdaşlarına kıyasla askerî ve ekonomik rekabette oldukça geri kalan Rusya açısından Kafkasya daha çok öneme sahipti. İlk önce, hem ekonomik hem de stratejik açıdan Rusya'nın bir Avrasya imparatorluğu ve Avrupalı güç olarak konumunu sağlamlaştırmasını sağlayacaktı. Çünkü Kafkasya, Tiflis'e kadar devam eden ve Gürcü Askerî Yolu olarak bilinen Daryal ve Derbend gibi stratejik yollar üzerinde bulunuyordu. Ekonomik açıdan ise Kafkasya'nın çoğu zengin, "siyah" ve ılık bir iklimde uzun bir tarım dönemi vaat eden ve coğrafi konumu yüzünden hiçbiri henüz işlenmemiş Avrupa'nın en geniş verimli toprakları, o ana dek ince topraklar ve soğuk hava koşullarıyla sınırlı kalmış Rusya için son derece çekiciydi. Bunun da ötesinde Rusya, bu topraklarda ticaret yapabileceğini ve deniz gücünü boğazlar yoluyla Akdeniz'e ulaştırabileceğini, bu sayede donmuş denizler arasındaki karalar içine sıkışmış konumundan kurtulabileceğini ve bir yüzyıl önce Avrasya'dan geçen ticaretin yerini alan,

[7] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 11-12.

[8] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 96.

[9] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 10.

[10] İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", s. 367-373; Muzaffer Ürekli, "Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", *Kafkas Araştırmaları-I*, Acar Yay., İstanbul 1988, s. 20-21.

zenginlik vaat eden levant ticaretine eklemlenebilmeyi umuyordu.[11] Bunun dışında Kafkasya'ya sahip olan aynı zamanda Hazar Havzası'na hâkim olabilirdi. Bu havza ise Rusya'nın Asya'daki varlığı ve özellikle Türkistan ve Hindistan siyaset ve ticareti için özel bir öneme sahipti.[12] Kısacası Rusların dünya siyasetinde güçlü ve sözü geçen bir devlet haline gelmeleri, ardından rakiplerini yakalayıp geçmeleri için Kafkasya mutlaka işgal edilmesi gereken bir bölgeydi.

a. Osmanlı Egemenliğinin Tesisi

Hazar, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları gibi birçok Türk devletinin idaresinde yaşayan bölge, 16. asırda Osmanlı ve Safevî Türk devletlerinin mücadele sahası haline gelmiştir.[13] Asrın sonunda Osmanlılar Kafkasya'nın bütününü ele geçirip Hazar'a çıkmayı başarmışlarsa da genellikle bölgenin doğu yarısı İran'da, batı yarısı Osmanlılarda kalmıştır.[14] Osmanlıların Kafkasya'ya egemen olmaları ise kısaca şu şekilde gelişmişti:

II. Mehmed (1432-1481), İstanbul'u aldıktan sonra, bir dizi seferle Karadeniz'i bir Osmanlı gölü hâline getiriyordu. Sultan'ın Karadeniz siyaseti kapsamında Osmanlıların Kafkasya'da ilk fethettikleri yer Abhazya olmuştu. Kaptan-ı Derya Hamza Paşa komutasındaki 56 gemilik Osmanlı donanması, Haziran 1454'te Abhazistan'ın merkezi olan ve Sebastopoliş isimli bir Ceneviz ticaret kolonisi bulunan Sohum'u fethetti. Fetihten sonraki birkaç yıl için Rum Eyaleti'ne bağlı olan Abhazistan, 1461 senesinde yeni fethedilen Trabzon Sancağı'na bağlandı. Trabzon'un fethiyle Osmanlılar ile Gürcistan arasındaki gedik sayılan Anadolu'nun son Karadeniz kıyılarına da hâkim olununca Abhazya, Mingrelya ve Guria'nın İstanbul'a bağlılığı daha da gelişmiş oldu.[15]

1475 senesinde Kırım'ın güney kıyılarıyla Azak ve Çerkesistan kıyılarında Osmanlı hâkimiyeti yerleşti ve nihayet Kırım Hanlığı Osmanlı himâyesine girdi. Bu, aynı zaman-

[11] Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar (Erken Dönemden 21. Yüzyıla)*, Çev. Kezban Acar, İletişim Yay., İstanbul 2011, s. 269; W.E.D. Allen-Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge 1953, p. 1-5; Mustafa Budak, "1853-1856 Kırım Harbi Başlarında Doğu Anadolu-Kafkas Cephesi ve Şeyh Şamil", *Kafkas Araştırmaları-I*, Acar Yay., İstanbul 1988, s. 52.

[12] Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 2-3.

[13] Bu mücadeleler için bkz. Carl Max Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and The Caucasus*, New York University Press/University of London Press, 1972, p. 39-46.

[14] Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, s. 32; Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1991, s. 9-13.

[15] Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 8-9, 83-99; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 34-35, 38.

da Kırım'ın Altınordu'dan bir miras olarak devraldığı Kuzey Kafkasya ile o bölgedeki Kuban Çerkeslerinin, Kabartay ve Terek beylerinin üzerindeki hâkimiyet hakkının Osmanlılara geçmesi demekti. Ayrıca Kırım ve Kırım Hanlığı, Osmanlı hâkimiyetinin Karadeniz'in kuzey kıyıları boyunca genişlemesi için önemli bir üs hâline geldi. Bu sayede Taman, Kuba ve Anapa gibi yerler 1479 senesinde Osmanlıların eline geçti. Kazanılan yeni topraklar, imparatorluk merkezinden kolayca idare edilebilmeleri için, Rumeli Eyaleti'ne bağlı olarak oluşturulan Kefe Sancağı'na bağlandı. Ayrıca, Kuzey Kafkasya'daki Osmanlı hâkimiyetini güçlendirmek için I. Selim'in (1470-1520) emriyle Taman Kalesi'ne ek olarak, 1519 senesinde Kuban Nehri ağzında, kütüklerden Temrük ve Kızıltaş kaleleri ile Jane Çerkeslerini denetim altında tutmak için Taman'ın az güneyinde Jane Kalesi inşa edildi.[16]

O tarihlerde Azerbaycan'ın güney kısımlarını da tamamen hâkimiyet altına alan Osmanlılar, Kafkasya'da giderek nüfuzlarını artırmaya başladılar. Kırım'ı sınırları içine alarak Kafkasya'ya kuzeyden nüfuz etmeye çalışırken ayrıca Güney Kafkasya'da etkili olan İran üzerine seferler düzenlediler. I. Selim'in Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail'i (1487-1524) yenmesiyle Osmanlı ordusu[17] fiilen Kafkasya'ya girmiş oldu. Nihayet 1555 Amasya Antlaşması'yla Gürcistan'ın bir kısmı ilhâk edildiği gibi, Gürcü beyleri Osmanlı İmparatorluğu'na vergi vermek ve Sultan'ın İran ile yapacağı savaşlara yardımcı kuvvet göndermek zorunda bırakıldılar. Böylece I. Süleyman'ın (1494-1566) son zamanlarında Gürcistan, Osmanlıların hâkimiyetini tanımak zorunda bırakılmıştı.[18] Bu münasebetle Osmanlı nüfuzu Karadeniz'e kadar genişliyorken, Rusların Kafkasya'ya inmeleri de engellenmiş oluyordu. Bu sınır vaziyetine göre; Osmanlı İmparatorluğu Kırım Hanlığı vasıtasıyla Ruslarla temasa gelmiş, doğuda Dinyester (Turla) Nehri'ne kadar dayanmıştı. Kırım hanları vasıtasıyla da Kafkasya'yı kuzeyden kontrol etme imkânına, dolayısıyla Kafkasya politikasında muhtemel ve müstakbel rakiplerine karşı önemli bir avantaja sahip olmuştu.[19]

[16] İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", s. 353; Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 69-70; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 35-36, 45.

[17] Kaşıkçı-Yılmaz, *Aras'tan Volga'ya Kafkaslar*, s. 14.

[18] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 24.

[19] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 318; Mirza Bala, "Çerkesler", s. 381; Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 50-60; *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, s. XXII.

b. Rusya'nın Gelişmesi ve Kafkasya'yı Tehdidi

Görüldüğü üzere, Osmanlı nüfuzu Kafkasya'ya teşmil edilirken herhangi bir Rus tehdidi ile karşılaşılmamıştı. Bu tehdit ancak 16. asrın sonlarından itibaren ve artarak kendisini hissettirmeye başladı. Öyle ki Çarlık Rusyası, o güne kadar Kafkasya'yı istila etmek isteyen devletlerin aksine ilk defa belirli ve modern bir metot dâhilinde; yerli halkın karakterine, memleketin yaşam şartlarına, askerî lüzum ve zaruretlere uygun olarak Kafkasya'yı istilaya koyuldu.[20] Rusya'nın kısa bir süre içerisinde gerçekleştirmeyi başardığı bu yayılma politikasına geçmeden evvel, onların tarihlerini ve Osmanlı'ya karşı bir rakip olarak ortaya çıktıkları süreci kısaca anımsamakta fayda vardır.

Rusya'nın bilinen tarihi, 5. yüzyıldan itibaren, bugünkü Rus topraklarına göç eden Slav kabileleriyle başlar. Slavlarda başlıca feodal sınıfların oluşmasıyla 9. Yüzyılda, İskandinavyalılar tarafından Novgorod ve Kiev merkezli ilk Rus devleti (Kievan Rus) kuruldu. Bir yukarı Ortaçağ devleti olan bu devlet 998'de Hıristiyanlığı kabul etti. Prensliklerin temelinde Polonlar (Polanes) ya da Ruslar (Rouss) aşireti bulunuyordu. Doğu Slav aşiretlerinin çoğu 9. ve 10. yüzyıllarda bunların çevresinde toplandı.[21] Kiev Devleti'nin ekonomik ve siyasal ilerlemesi 13. yüzyılda durdu ve devlet aynı yüzyılda yıkıldı. İçerdeki ihtilâflar âdemimerkeziyete ve prensler arasında savaşa neden olmuştu, fakat noktayı koyan, 1237-1240 arasındaki Moğol istilası oldu. Moğol ordusunun bir koluna komuta eden Cengiz Han'ın torunu Batu Han, Kiev'i ve diğer merkezleri ele geçirmek üzere İç Asya steplerinde ilerledi. Cengiz Han ölünce, Orta Avrupa'ya doğru ilerleyişine ve Batı'daki fetihlerine son verip Moğolistan'a döndü. Fakat Kiev Ruslarının büyük kısmı Batu'nun ve haleflerinin yönetimi altında yaşamayı sürdürdüler. Batu Han'ın takipçileri, merkezi Volga Nehri havzasında bulunan Altınordu Devleti'ni kurdular. Altınordu, 14. yüzyılın sonuna kadar Avrasya'nın tartışmasız en güçlü devletiydi. Volga'dan, Baltık Denizi'nden Ortadoğu'ya, İran'a ve Hindistan'a kadar uzanan büyük ticaret yolunun hâkimiydi. Artık Altınordu Hanı'na bağlanmış olan eski Kiev Rus toprakları, devletin Moğolcadan ziyade Türk dilleri konuşan tebaasınca yönetiliyordu. Bu bağımlı bölgeler, gelecekteki Rusya'nın çekirdeğini oluşturacak olan Novgorod, Vladimir, Moskova gibi şehirlerin hepsini içeriyordu.[22]

[20] Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 60.

[21] Kaşıkçı-Yılmaz, *Aras'tan Volga'ya Kafkaslar*, s. 154; Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 24.

[22] Paul Bushkovitch, *Büyük Petro*, Çev. Berna Akkıyal, İletişim Yay., İstanbul 2012, s. 25; Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 81-83, 117-118; Hızal, *Kuzey Kafkasya*, s. 33-35; Donald Ostrowski, *Muscovy and the Mongols (Cross-cultural influences on the steppe frontier 1304-1589)*, Cambridge University Press, 1998, p. 42-43; Thomas T. Allsen, "Mongol Census Taking in Rus, 1245-1275", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 5, No.1, 1981, pp. 32-53; Charles J. Halperin, *Russia And The Golden Horde (The Mongol Impact on Medieval Russian History)*, Indiana University Press, Bloomington 1995,

Moğollar böylece Kafkasya'yı kuzeyden sararak Rusya ile Kafkas milletlerinin alakasını kesmişlerdi. Bu nedenle Ruslar uzunca bir süre Kafkasya'da yerleşemediler.[23]

Ancak bu durum çok uzun sürmedi. Daha doğuda, bir başka Moğol savaşçısı olan Timur (1336-1405), Çağatay ulusunun kontrolünü ele geçirdi ve onu, başkenti Semerkant olan büyük bir Orta Asya İmparatorluğu kurmak için bir üs olarak kullandı.[24] Altınordu'nun başında bulunan Toktamış Han'ı (1377-1395) 1391 yılında Kundurça, 1395'te ise Terek muharebelerinde mağlup etti. Ardından başkent Saray'ı yerle bir etti ve böylece Altınordu'nun parçalanma süreci başladı. Nitekim Timur seferinden sonra Litvanya Beyliği'ne sığınmak zorunda kalan Toktamış Han'ın şehzadeleri arasında başlayan iktidar kavgaları, Altınordu'nun birkaç Tatar hanlığına bölünmesine yol açtı.[25] Esasında, Timur farkında olmadan Ruslara yardım etmişti. Çünkü Altınordu artık Moskova knezleri için bir tehlike unsuru olmaktan çıktı.[26] Altınordu İmparatorluğu'nun çöküşüyle, Doğu Avrupa'da, hâkim bir devletin yerine birbirine rakip muhtelif siyasî kuvvetler ortaya çıktı: Aşağı Volga'da (Büyük) Altınordu (1432-1502), Astrahan Hanlığı (1466-1557); Orta Volga'da Kazan Hanlığı (1445-1552) kuruldu. Özbek Hanlığı ve 18. yüzyıla kadar hüküm sürecek olan Giray hanedanının müessisi Hacı Giray tarafından 1449'da kurulan Kırım Hanlığı (1430-1783), bağımsız hanlıklardan diğer ikisiydi. Moğollar arasındaki bölünme, büyük ölçüde kendi güçlerini baltalamalarına sebep olurken, Rusların pozisyonunun giderek güçlenmesini sağladı.[27] Gerçi, Batı Rusya üzerindeki Moğol boyunduruğu yüzyıl içinde son buluyorken onun yerini Polonya ve Litvanya hâkimiyeti alıyordu.[28] Ayrıca Altınordu'nun mirasçıları olup, Müslüman

p. 33-61.

[23] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 13; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 25. Ama Ruslar ile Kafkas kavimleri arasındaki ilişkilerin başlangıcı 10. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Baddeley'e göre, Kafkasya-Rus münasebetleri daha 914 yılında başlamıştı (*Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 35). Ayrıca bkz Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 334-360.

[24] Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 118.

[25] Muzaffer Ürekli, "Kırım Hanlığı (1441-1783)", *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Ankara 1987, s. 585.

[26] İsmail Aka, "Timur ve Timurlular Devleti (1370-1507)", *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Ankara 1987, s. 554.

[27] George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yay., İstanbul 2009, s. 108; Ürekli, "Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", s. 12; Mustafa Kafalı, *Altın-Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976, s. 109-112; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 1992, s. 310.

[28] Bushkovitch, *Büyük Petro*, s. 28-29; İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", s. 352; Mustafa Kafalı, "Altınordu Hanlığı (1227-1502)", *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Ankara 1987, s. 568; Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 33.

toplumlara sahip ve bazı açılardan yukarıdaki devletlerden çok daha tehlikeli olan Kırım, Nogay, Sibirya, Kazan ve Astrahan hanlıkları da Rusları bir müddet daha baskı altında tutmaya devam ettiler. Üstelik arkalarında, Balkanlar'ı yönetimi altına aldıktan ve İstanbul'u fethettikten sonra ününün ve gücünün doruğuna çıkan Osmanlı İmparatorluğu vardı. Sürekli hareket halinde olan Kırımlı Tatar atlılarına karşı, açık güney bozkırlarını savunmak demek, henüz küçük bir nüfusa ve oldukça verimsiz topraklara sahip Moskova'nın kaynaklarının sürekli ve kendisini zayıflatacak biçimde kuruması demekti.[29]

Öyle ki; Uluğ Muhammed Han 1437-1438 yıllarında Kazan Hanlığı'nı kurduktan hemen sonra Ruslara karşı harekete geçmiş ve 1445 yılında kazandığı zaferin ardından Moskova knezini hanlığına bağlı bir duruma getirmişti.[30] Bu nedenle Doğu Rusya bir asır daha Moğol boyunduruğu altında kalacaktı. Böyle olsa bile Rus knezleri yavaş yavaş Moskova çevresinde merkezlenmeye başlamıştı. Hatta Altınordu'nun parçalanma sürecine girdiği sırada kuvvet ve kaynak toplamayı ihmal etmemişlerdi.[31] Bu emeğin karşılığını ise kısa süre sonra fazlasıyla alıyorlardı. Çünkü onlar, Ortaçağ'ın, 15. asrın sonunda Moskova Büyük Prenslikleri'nin yönetimi altında "Rusya" olarak adlandırılabilecek bir devlet olarak boy gösterdiler. O devlet, Avrupa'nın doğu sınırlarında ortaya çıkan ülkelerin en genişiydi. Rusya'nın tohumları, Moskova prenslerinin çevre bölgelerin hâkimiyetini ele geçirmek için verdikleri iki yüzyıllık bir savaşla atılmıştı. Mutlaka bir tarih vermek gerekirse, Moskova Prensi III. İvan'ın (1462-1505) Novgorod Cumhuriyeti'ni topraklarına kattığı 1478 senesi Rusya devleti için milat olarak kabul edilebilir. Neticede şimdi, Ortaçağ Rusya'sının iki ana merkezi olan Moskova ve Novgorod birleşmiş oluyordu.[32]

Devletleşmenin gerçekleşmesine rağmen Rusya'nın hâlâ birçok sorunu vardı. En evvel, o sıralar, Finlandiya körfezinde Narva'nın karşısında İvangorod'daki küçücük bir çıkış noktası haricinde Rusya, denize kıyısı olmayan bir güçtü. Güneydoğusunda, Dinyeper havzasının büyük bir kısmını ve Kiyef Rusyası prensliklerinin birçoğunu bünyesine katmış olan Lehistan-Litvanya Birleşik Krallığı'nın geniş toprakları vardı. Güneyde, Karadeniz'in kuzey kıyılarını elinde tutan Kırım Hanlığı tarafından kuşatılmıştı. Doğuda ise Volga boyunca Kazan ve Astrahan hanlıkları ile Kabartay Tatarlarının toprakları vardı.[33]

[29] Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 157.
[30] Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 112-118.
[31] Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 33.
[32] Bushkovitch, *Büyük Petro*, s. 23.
[33] İsabel de Madariaga, *Korkunç İvan*, Çev. Emin Tanrıyar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012, s. 108.

III. İvan, böyle sorunlarla çepeçevre kuşatılmış bir ortamda Rusya'nın dizginlerini eline aldı ve ilk iş olarak bağımsız kalmış birçok prensliği Moskova Knezliği bünyesinde birleştirme başarısı gösterdi.[34] Ayrıca 1480'lere gelindiğinde, Altınordu'nun halefleri artıkkendi aralarındaki mücadeleler nedeniyle bir tehdit olmaktan çıkmıştı. Bu durum, küçük knezlikler halinde ve yarı vahşi bir durumda yaşayan Rusları cesaretlendirdi ve artık Kazan Hanlığı üzerine yürümeye başladılar. Nihayet, 1481 yılında Altınordu Han'ı Seyyid Ahmed'in ölümünden sonra Kazan'da patlak veren hanlık davasını fırsat bilen Ruslar bağımsızlıklarını ilan ettiler. Ardından kuşattıkları Kazan'ı 9 Temmuz 1487'de teslim aldılar. Böylece Rus kuvvetleri ilk defa Kazan'a girmiş oldular. Ancak III. İvan Kazan Hanlığı'nı tamamen kaldırmadı, hanlık makamına Rus taraftarı olanları geçirmekle yetindi.[35]

c. Kafkasya'da Osmanlı-Rus Karşılaşması

Ruslar 16. asrın ortalarından itibaren, çekingen bir görüntü arz eden politikalarından tamamen sıyrıldılar. Özellikle 1547 yılında IV. (Korkunç) İvan'ın (1530-1584) Moskofların ilk Çarı olarak taç giymesinden sonra, her zamankinden çok daha büyük jeopolitik ve dinî amaçlar edindiler. Öyle ki Moskova, artık kendisini yıkılan Bizans'ın yerine "Üçüncü Roma" olarak görmeye başlamıştı.[36] 1552 senesindeki askerî reformlar ve Kazaklarla (Kossaklar) yapılan ittifak, IV. İvan'a en büyük başarıları kazanma imkânı sundu. Selefleri, en az bir yarım yüzyıl kadar, Altınordu'nun en güçlü halefi olarak, Volga ve Hazar Denizi'nden Ortadoğu'ya giden ticaret yolunu bloke eden Kazan Hanlığı ile başa çıkmanın yolunu arayıp durmuşken, IV. İvan'ın Rusyası 1550 yılında steplere bir karşı hücum başlatmak için artık yeterince güçlüydü. Nitekim dördüncü sefer sonunda, 2 Ekim 1552 tarihinde Kazan zaptedildi. Kazan Hanlığı'nın düşüşü ile Rusların Kafkasya'ya doğru ilerleme ve genişleme siyasetinde çok önemli bir engel aşılmıştı. Böylece Ruslar, yalnız Volga havzasında yerleşmiyorlardı; şimdi Hazar Denizi ile Karadeniz arasında Nogaylar, Don üzerinde Kazaklar, Kafkas kuzeyinde Çerkesler ekseriyetle Moskova'ya tabi idiler. Bu aynı zamanda Rusya'nın "çok milletli bir devlet" olmaya başladığı anlamına geliyordu. Rus nüfuz ve hâkimiyeti

[34] Madariaga, *Korkunç İvan*, s. 13.

[35] Kaşıkçı-Yılmaz, *Aras'tan Volga'ya Kafkaslar*, s. 14; Bushkovitch, *Büyük Petro*, s. 28-29; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 16-17; Hanlıklar ve Ruslarla ilişkileri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Nâdir Devlet, "Kazan, Kasım ve Astırahan Hanlıkları", *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Ankara 1987, s. 571-583; Pşimaho Kosok, *Kuzey Kafkasya*, s. 21-23.

[36] Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 156; İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", s. 361.

Kafkaslara ve Karadeniz'e kadar uzanıyordu.[37] Bundan sonra IV. İvan, Volga'nın yukarı kesimini de ele geçirmek için Kazan'ın güneyinde ve Hazar Denizi'nin kuzey kıyısında yer alan ve stratejik önemi bulunan Astrahan Hanlığı'nı tehdit etmeye başladı. Sonunda, 1556 senesinde Ruslar Han'ı devirdiler ve Astrahan'ı ilhak ederek Rusya'yı fiziksel olarak Osmanlı'nın yakınına getirmiş oldular. Astrahan'ın işgali sadece Volga boyunun Rus hâkimiyetine girmesini sağlamadı, ayrıca Rusların, dünya ticaretinin en işlek güzergâhlarından İpek Yolu'nun bir bölümünü ele geçirmelerini ve Kafkasya ile Türkistan yönünde genişlemelerini mümkün kıldı.[38] Bir de, Kazan ve Astrahan hanlıklarının asimilasyonu, Moskova'ya ilk kolonyal tecrübesini kazandırdı. Nitekim Rus tüccarı, din adamları, Kazaklar ve köylüler işgal edilen bölgelere yerleşmeye, oralarda güçlü bir Rus varlığı oluşturmaya, tüm Volga havzasının fethiyle gelen yeni ekonomik fırsatlardan yararlanmaya ve yeni sınır bölgesinde kaleler inşa etmeye teşvik edildiler.[39]

Nitekim bu olaylardan az sonra, öncü Rus Kazakları Terek Nehri'ne kadar gelip yerleşmeye başladılar. Burada bir Rus kalesi yapılmak sûretiyle Kuzey Kafkasları hâkimiyet altına alma yolunda ilk adımı attılar.[40] Baddeley, Rusların Kafkas siyasetini bu gelişmeyle, yani Kazakların 16. yüzyılda Terek Nehri civarını işgal etmeleriyle başlatıyor.[41] Zira Rusların güneye doğru inmeleri artık daha kolaylaşmış, hatta kalıcı bir nitelik kazanmıştı.[42] Önce Türk illerinde yayılmaya, ardından Kafkasya'ya nüfuz etmeye başlamaları bunun en açık göstergesidir. Dolayısıyla Astrahan ve Kazan'ın düşmesi sadece Rusların Kafkasya'yı işgal yolunda attıkları bir büyük adım değil; Rus İmparatorluğu'nun, aynı zamanda Osmanlılar için Rus sorununun başlangıcıdır. Zira Rusya'nın hanlıklarla mücadele ettiği, Hazar, Kafkasya ve Karadeniz'e sarkmaya çalıştığı bu devirde, Osmanlılar da Güney Kafkasya'ya doğru genişlemekteydi. Böylece

[37] Jaroslaw Pelenski, *Russia and Kazan (Conquest and Imperial Ideology, 1438-1560)*, Mouton 1974; Edward Louis Keenan, "Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy", *Slavic Review*, Vol. 26, No. 4, 1967, pp. 556-557; Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 116; İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", s. 362; Ürekli, "Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", s. 13-14; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 27; Akiner, *Sovyet Müslümanları*, s. 53.

[38] Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 28; Madariaga, *Korkunç İvan*, s. 141; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 50-52.

[39] Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 201; Aytek Namitok, "The "Voluntary" Adherence of Kabarda (Eastern Circassia) to Russia", *Caucasian Review*, Vol. 2, 1955, p. 18-19; Paul B. Henze, *The North Caucasus: Russia's Long Struggle To Subdue The Circassians*, p. 4.

[40] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, TTK Yay., Ankara 2011, s. 57.

[41] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 36.

[42] Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 26.

16. asrın ortalarında Kuzey ve Güney Kafkasya'da Osmanlılar ile Ruslar karşı karşıya gelmişti. Başka bir deyişle Osmanlılar ilk defa kuzeyde bir Rus tehlikesiyle karşılaşıyorlardı ve bu tehlikenin bir an önce bertaraf edilmesini temin için, meseleye ciddi bir şekilde eğilmek gerekiyordu. Bu aynı zamanda Orta Avrupa ve İran'dan başka, kuzeyde yeni bir cephenin kurulması demekti. Fakat o sırada Avrupa ve Akdeniz'de Hıristiyan devletler, Doğu'da Safevî İmparatorluğu ile büyük mücadeleler vermekte olan Osmanlı İmparatorluğu, kuzeyde derhal ve doğrudan doğruya bir reaksiyonda bulunmak imkânından yoksundu.[43]

Osmanlılar açısından durum böyleyken Ruslar Kafkasya'daki yayılma hareketlerini genişlettiler. Sunja Kalesi (1567) ve Dağıstan'da inşa ettikleri bir başka kale (1568) vasıtasıyla bölgenin kontrolünü ele geçirdiler. Bu faaliyetlerin doğrudan doğruya Azak'ı hedef aldığını düşünerek büyük bir endişeye kapılan Osmanlı İmparatorluk idaresi, Don ve Volga nehirlerinin birbirine en çok yaklaştıkları dirsekleri bir kanalla birleştirmeyi planladı. Bu kanal vasıtasıyla Osmanlı donanması ve ordusu kolayca Hazar Denizi'ne, oradan da Orta Asya'ya gidebilecek, Hazar Denizi kuzeyden kontrol edilerek oradan geçen askerî-ticarî yollar denetim altına alınacaktı. Bu sayede, Kırım, Türkistan ve Kafkasya'ya yönelen Rus ilerleyişini ortadan kaldırmak da mümkün olacaktı. Osmanlı idaresi, bu düşünceler doğrultusunda hemen harekete geçti. Kafkasya'da icra edilecek harekât, Kefe ve Azak üzerinden yapılacağından 1568 senesinde Kefe Eyaleti kuruldu. Harekât, askerin iâşesi ve mühimmatın temini ile kanalın kazılmasından sorumlu olarak, bölge hakkında bilgisi bulunan Şıkk-ı Sani defterdarı Çerkes Kasım Bey, paşalık rütbesi verilerek Kefe Beylerbeyliği'ne atandı. Kasım Paşa, Don ve Volga nehirleri arasındaki en dar yeri mühendislere ölçtürüp, hazırladığı raporu İstanbul'a sundu. Bu rapor üzerine, kanal inşaatında çalışacak işçi ve teknik personel ile saldırılara karşı emniyeti sağlamak için asker toplama ve sevkine başlandı. Mühendisler, ameleler, kanal açmak için lazım olan levâzım, bu işi himâye etmek üzere 3 bin yeniçeri ile 20 bin sipahi gönderildi. Hazırlıklarını büyük ölçüde tamamlayan Kasım Paşa emrindeki ordu ve işçi gruplarıyla birlikte 15 Ağustos 1569 tarihinde kanalın kazılacağı Prevolok mevkiine gelerek çalışmaları başlattı. Eylül ayına gelindiğinde kanal işinde çalışanların sayısı 30 bini bulmuştu. İşçiler çalışırken askerin Astrahan Kalesi'ni zaptetmesi uygun görüldü. Bunun üzerine Çerkes Kasım Paşa ve Kırım Hanı Devlet Giray emrindeki kuvvetler 16 Eylül 1569'da Astrahan'ı kuşattılar. Ancak, Astrahan'ın Ruslar tarafından sıkı şekilde tahkim edilmiş olmasına karşılık

[43] İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", s. 362-363; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 18-19; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 28; Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 3; Ürekli, "Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", s. 16.

Osmanlıların muhasara topu getirmemesi, Kırım Hanı'nın "kışın şiddeti ve dokuz ay sürdüğü" yönündeki propagandası ve aşırı soğukların kanalı kazan işçilerde büyük telefata neden olması gibi sebepler asker arasında huzursuzluk yarattığından 10 gün sonra kuşatma kaldırıldı. Epeyce kazılmış olmasına rağmen kanal çalışmalarına da son verilerek, Osmanlı-Kırım kuvvetleri 23 Ekim 1569 tarihinde Azak Kalesi'ne geri çekildiler. Böylece kanal projesi ve Astrahan seferi başarısızlıkla neticelendi. Bunda Kırım Hanı'nın engelleyici çalışmalarının da etkisi olmuştu. Çünkü Devlet Giray, Osmanlı hâkimiyetinin Kefe ve Azak'ta olduğu gibi, Don-Volga havzasında da yerleşmesi neticesinde Kırım Hanlığı'nın bir Osmanlı eyaleti durumuna düşürülmesinden korkmuştu.[44] Seferden geriye kalansa Rusların Kafkasya'daki varlığının kuvvetlenmesinden başka bir şey değildi. Çünkü Astrahan'ın zaptı ve Kazan'ın kurtarılması gerçekleştirilememişti. Gerçi seferi takip eden birkaç yıl içinde Rus kuvvetleri Terek boyundan çekilmeye zorlanmış, Terek üzerindeki Rus kalesi de yıktırılmıştı. Bir de Astrahan seferi, güneye doğru yayılmak isteyen Rus İmparatorluğu ile Karadeniz'in kuzeyindeki stepleri Türk-İslâm hâkimiyetinde tutmaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilk ihtilaf olmak itibariyle de büyük bir mânâ taşıyor.[45]

Muhtemeldir ki, Osmanlı İmparatorluğu, Rusların bu engelleyici ve Kuzey Kafkasya'da etkinlik sağlama faaliyetlerinden sonra, daha fazla Kafkasya ile ilgilenmeye başlamıştı. İlk olarak 1578-1588 yıllarında Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ı ele geçirdi. 24 Ağustos 1578 tarihinde işgal edilen Tiflis, bir eyalet statüsüne sokularak Osmanlı topraklarına ilhak edildi. Bu fiilî durum, 1590 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması ile İran'a da kabul ettirildi. Ancak, İran'da iktidara gelen Şah Abbas, güçlendirdiği ordusuyla Ekim 1603'te Revan, Tebriz, Gence ve Şirvan gibi Azerbaycan topraklarını Osmanlılardan geri almayı başardı. Güney Kafkasya'da bu gelişmeler yaşanırken Ruslar, Kuzey Kafkasya'ya doğru gelişen yayılma hareketlerini yavaş da olsa sürdürdüler. 1574 yılında yıkmak zorunda kaldıkları Terek Kalesi'ni, Osmanlı ordularının Kafkasya'ya girmesi üzerine 1580'de yeniden inşa ettiler. Bu arada Gürcistan Kralı Alexander, 1586 senesinde Moskova'ya elçiler göndererek Tarku Şamhalı'na karşı yardım istemiş ve bir

[44] C. M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and The Caucasus*, p. 25-34; Mustafa Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", *Genel Türk Tarihi*, C. IX, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 643; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 54-55; Kaşıkçı-Yılmaz, *Aras'tan Volga'ya Kafkaslar*, s. 15; İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", s. 367, 383; Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 25; Noghumuka, *Adighe-Hâtikhe, Çerkes Tarihi*, s. 146-147.

[45] İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", s. 352, 366; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara 1970, s. 5, 33-34; Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 150-152; Ürekli, "Rus Yayılmasının Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", s. 15-24.

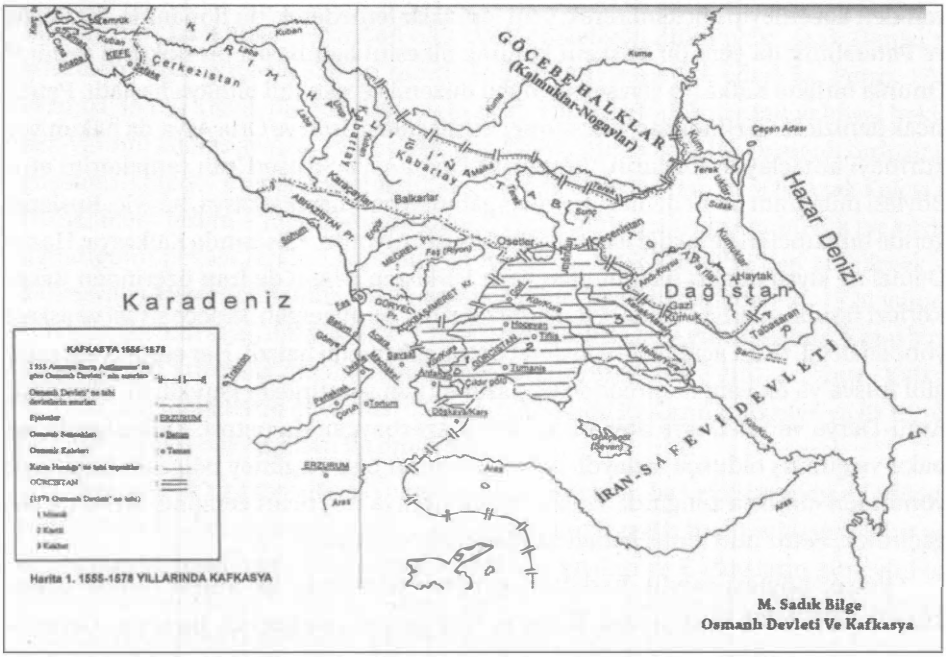

yıl sonra Moskova'da yapılan gizli bir anlaşma ile Çar Feodor İvanoviç'in (1584-1598) himâyesine girmişti. Ondan kısa bir süre sonra Küçük Kabartay beylerinden bazıları da aynı yolu takip ettiler ve kendilerini bütün düşmanlarından koruması şartıyla Çar Feodor'un himâyesine sığındılar. Bu katılımların ardından Ruslar, 1590 yılında Sunç, 1591'de ise Sulak Nehri kıyılarında kaleler yapmak sûretiyle güneye doğru ilerlemelerini sürdürdüler.[46] Ancak, İran saldırıları üzerine, egemen devlet olmanın gereğini yerine getirmek üzere Gürcistan'a yardıma gönderilen Rus kuvvetleri, 1594 ve 1604 yıllarında imha edildi. Bu gelişmelerden I. Petro'nun (1672-1725) Çarlık tahtına oturmasına kadar geçen zaman içinde Kafkasya'da çok mühim bir hadise yaşanmadı.[47]

d. Rusların Kafkasya'yı İstila Çalışmaları

Çar I. Petro ile birlikte Kafkasya zemininde Rusya ve Osmanlı ilişkilerinde yeni bir dönem başlıyordu. Rusya'yı 36 yıl (1689-1725) yöneten Büyük Petro, devleti ve orduyu

[46] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 61, 82-84; Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 643-644.

[47] Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 27-28.

yeniden düzenleyip güçlendirerek; yeni topraklar fethederek, bir donanma, bir liman ve Petersburg'da yeni bir başkent kurarak ülkesini bambaşka bir noktaya taşıdı.[48] Onunla birlikte Kafkasya siyaseti de daha düzenli ve sistemli olmaya başladı. Petro, sıcak denizlere ve Hindistan'a kestirmeden ulaşmayı, İran ve Orta Asya'da hâkimiyet kurmayı amaçlayan Rusların "Emperyal Doğu Asya Siyaseti"nin temellerini attı. Böylesi muazzam bir hedefin geçiş güzergâhında bulunan Kafkasya, hâliyle, Rusların geride bırakmaları gerektiği ilk merhaleyi oluşturuyordu.[49] Esasında Kafkasya, Hazar Denizi'ne kıyısı olması bakımından hem Türkistan'a hem de İran üzerinden Basra Körfezi'ne ulaşmak için ikinci elverişli güzergâhtı. Bu güzergâh, sadece siyasî ve askerî yönden değil, ticarî açıdan da son derece stratejik önemi haizdi. Her emperyalist güç gibi Rusya'ya da yeni hammadde ve pazarlar için sömürgeler gerekliydi. Sözgelişi, Amu-Derya ve Sir-Derya boylarında altın; Azerbaycan'da petrol, Kafkaslar'da ise bakır ve gümüş oldukça fazlaydı. Ayrıca Hazar'ın batı ve güney bölgeleri ham ipek yönünden oldukça zengindi. Dolayısıyla Kafkasya'nın ticarî zenginliklerini de ele geçirmek, Petro'nun temel hedeflerinden birisi olmuştu.[50]

Petro, böylesi büyük hedefleri gerçekleştirmenin ilk adımı olmak üzere Karadeniz'in kilidi sayılan Azak Kalesi'ni 1696 yazında ele geçirdi. Bu kayıp, Osmanlıların Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyindeki durumunda bir dönüm noktası, ayrıca Karadeniz hâkimiyetindeki ilk gediktir. İşgalden sonra, Ruslar Azak kıyılarında ilk donanmalarını oluştururken; Osmanlılar kaleyi geri almaya çalışmak yerine Rusların Azak Denizi yoluyla Karadeniz'e geçmesine, Taman yarımadası ile Kuban Nehri civarına yönelmesine engel olmak için bölgede yeni bir kale yapılmasının daha önemli olduğunu düşünerek, Kuban'ın Azak Denizi'ne karıştığı bataklık ve sazlık alanda Acu (Ace) Kalesi'ni[51] inşa etmekle yetindiler.[52] 3 Temmuz 1700 tarihinde yapılan ve Azak kalesinin Ruslara teslim edilmesine hükmeden İstanbul Antlaşması ile Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kazandığı zaferi adeta tescil ettirmişti.[53]

[48] Bushkovitch, *Büyük Petro*, s. 13.

[49] *Tarih-i Cevdet*, C. I, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1309, s. 244; Ersoy-Kayacı, *Çerkes Tarihi*, s. 90; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 97.

[50] Alton S. Donnelly, "Peter the Great and Central Asia", *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes*, Vol. 17, No. 2/3, Summer and Fall 1975, p. c202; Saray, "Kafkas Araştırmalarının Türkiye İçin Önemi", s. 9.

[51] Acu kalesinin konumu ve önemi için bkz. *Kırım ve Kuban (Risâletü'n-fî Ahvâl-i Kırım ve Kûban)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu, No. 1886, v. 41b-42a.

[52] Serge Goriainow, *Devlet-i Osmaniyye Rusya Siyaseti*, Trc. Macar İskender-Ali Reşad, (Süleymaniye Kütüphanesi, Fethi Sezai Türkmen Kısmı, No. 621), Kanaat Matbaası, İstanbul 1331, s. 27; Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 272; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 93-95.

[53] Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 15; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/I, TTK Yay., Ankara 1983, s. 593.

Bu gelişme Osmanlılar açısından oldukça tehlikeliydi. Zira Ruslar Azak Denizi'ne girdikten sonra güneye, Kuban mıntıkasına doğru inmeye başladılar. Petro, 1711 yazında 40 bin kişilik bir orduyla sefere çıktı. Fakat Ortodokslardan gelmesi beklenen yardım alınamayınca, Rus ordusu kendisini daha büyük bir Osmanlı ordusu ile kuşatılmış buldu. Bu nedenle adamlarını ve kendisini kurtarmak için Azak Kalesi'ni Osmanlılara teslim etmek zorunda kaldı.[54] Petro bununla ne kadar büyük bir kayba uğradığının pekâlâ farkındaydı. Bunun içindir ki Azak Kalesi'ni geri alabilmek ve Kafkasya'yı kuzeyden tehdit etmek amacıyla her fırsattan istifade etti. 1720 yılında Terek Irmağı'nın aşağı mecrasında 5 Rus-Kazak kasabası tesis etti. Esasında, Kazakların Kafkasya'nın kuzeyine planlı bir şekilde yerleştirilmeleriyle Petro, meşhur "Kafkas Siyaseti"nin temellerini atıyordu.[55] Bu aynı zamanda Rusların Kafkasya'ya ilk direkt inişleri[56] olması bakımından da önemlidir.

Petro, Azak'ı kaybettikten ve yukarıda bahsedilen hazırlıkları tamamladıktan sonra yönünü daha güneye çevirdi. Hindistan ile ticarî bağlantı sağlayacak bir yol oluşturma gayesini gerçekleştirmek için Hazar kıyıları ve Kafkasların güneyini ele geçirme arzusundaydı.[57] Şimdiki rakipse İran'dı. Şah'ın egemenliğinde bir parçalanma yaşayan ve etraftaki kabilelerin zayıf bir konfederasyonundan oluşan İran, Osmanlılarla kıyas edilince Rusya için alt edilmesi daha kolay bir rakipti.[58] Ancak o sıralarda iki devlet arasında barış hâli vardı. Dolayısıyla Rusya'nın Güney Kafkasya'ya girmesi için bir bahane bulması gerekiyordu. Lezgilerin 1722 yılında Şamahi'de yaşanan kargaşalıkta 300 Rus'u öldürmeleri[59] Petro'ya aradığı fırsatı sundu. O da bunu geri çevirmedi ve kuzeyde İsveç ile var olan harbi bitirdikten hemen sonra İran üzerine bizzat sefere çıktı. Hareketinin masumluğunu göstermek içinse, amacının Kafkasları istila etmek değil, Ruslara zarar veren yağmacıları cezalandırmak olduğunu ifade ediyordu. Ancak Kafkasların işgalinin başlangıcı sayılabilecek bu saldırıyla Ruslar, evvela; cesaretli ancak dağınık bir halde bulunan İran ve Dağıstan'daki kabileleri kolaylıkla ezdiler. Ardından, önemli bir direnişle karşılaşmadan 23 Ağustos 1722 tarihinde Osmanlı himâyesindeki Derbend'i işgal ettiler. Petro, Sulak Nehri üzerinde

[54] Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 272.

[55] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 35-45.

[56] *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, s. XXII; Petro'nun faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. *Tarih-i Cevdet*, C. I, İstanbul 1309, s. 241-244; Henry Jean Castera, *Katerina Tarihi*, Çev. Yakovaki, Haz. Mehmet Mercan, Öncü Basımevi, Ankara 2010, s. 35-36, 78.

[57] Mirza Bala, "Çerkesler", s. 381; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 13; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/I, s. 583; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 55; Ersoy-Kayacı, *Çerkes Tarihi*, s. 90.

[58] Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 328.

[59] Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 645.

"Mukaddes Haç" (Saint-Croix) palankasını kurdurduktan sonra Hazar kıyılarından güneye doğru ilerleyip "her şeyin anahtarı" dediği Bakû'yü kuşattı ve bir sonraki yıl da işgal gerçekleşti (24 Haziran 1723). Bundan büyük bir mutluluk duyan Petro, ilerlemesini devam ettirerek İran'ın Hazar Denizi'nin güneyindeki Geylan (Gilan), Mazenderan ve Esterabad eyaletlerini işgal etti. Ancak Şirvan Hâkimi Davud Han, Osmanlı yardımıyla Rusları durdurmayı başarınca Petro'nun Dağıstan'a girme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. Rusların bu ilerleyişine karşı Osmanlılar da Gürcistan harekâtını genişleterek Gence, Kirmanşah, Hemedan, Revan ve Tebriz'i aldı. Sonunda, Rusya ve Osmanlı devletleri arasında imzalanan 1724 İstanbul Antlaşması ile İran'a ait olan bu yerler iki devlet arasında paylaşıldı. Böylece Rusya, tarihinde ilk defa Azerbaycan'da resmen bir toprak parçasına sahip oldu ve bölgedeki varlığını meşrulaştırdı. Ancak ardıl gelişmeler Rusya'nın yıldızını çabuk söndürdü. Bunlardan en önemlisi 1725 senesinde Petro'nun ölmesiydi. Ardından iç karışıklıklar yüzünden parçalanan İran, şimdi iktidarı ele geçiren Nadir Şah'ın yönetimi altında yeniden birleşiyor ve güçleniyordu. Az önce Ruslarla bir anlaşma imzalayan Osmanlı yönetimi de artık onlara karşı düşmanca bir tavır takınmıştı. Bütün bu olumsuzluklara, Dağıstanlıların sürekli sûrette Rus kuvvetlerini taciz eden eylemleri de eklenince, Çarlık idaresi için Azerbaycan'dan çekilmekten ve işgal edilen toprakları eski sahiplerine iade etmekten başka bir seçenek kalmamıştı.[60]

Nitekim Nadir Şah, Kafkasya'daki Rus işgal hareketini engelledikten sonra 1732 tarihinde imzalanan Reşt Antlaşması ile Rusları Dağıstan ve Hazar kıyılarından çekilmek zorunda bırakmış, Sulak Nehri iki devlet arasında sınır kabul edilmişti. Neticede gerek bu gelişmeler gerekse Petro'nun ölümünden sonra Çarlığın varisleri arasındaki rekabet ve ülkede baş gösteren ekonomik sıkıntılar Rusya'nın Kafkasya'ya olan ilgisini azaltmıştı. Nitekim 1735 yılında imzalanan Ganja Antlaşması'ndan Çariçe Anna'nın ölümüne (1740) kadar geçen beş yıl boyunca ve ondan sonra tahta geçen Elizabeth'in yirmi bir yıllık iktidarı (1741-1762) süresince Rusların Doğu Kafkaslardaki tek düşüncesi, Terek Hattı'nda savunmada kalmak ve hattı Hazar'dan içerilere, Sulak'a doğru kaydırmaktan ibaretti.[61]

[60] W. Barthold, "Dağıstan", s. 455; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 353-354; İbrahim Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Kafkas Araştırmaları-I*, Acar Yay., İstanbul 1988, s. 25-26; Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 28; İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yay., İstanbul 1972, s. 14; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 31-32; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 57-58; İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Yay. Haz. Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötüken Yay., İstanbul 2009, s. 471; Grigoriantz, *Kafkasya Halkları*, s. 21; Donnelly, "Peter the Great and Central Asia", p. 214.

[61] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 59; Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 647.

A. Nimet Kurat'ın ifade ettiği üzere, Petro'nun ölümü Osmanlılara rahat bir nefes aldırmıştı. Çünkü aradaki anlaşmaya rağmen Osmanlı yöneticileri her an kendilerine karşı bir saldırı hareketine girişmesinden korkmuşlardı. Şimdi ise İstanbul, Kafkasya üzerindeki Rus saldırılarının duracağı ümidini taşıyordu. Zira Ruslar, İran ile Ganja Anlaşması'nı imzaladıktan sonra Derbend ve Mukaddes Haç palankalarını da terk etmek zorunda kalmışlardı. Artık Kafkaslardaki tek dayanak noktaları Kızlar (Kizlyar-Kızılyar) Palankası olmuştu.[62]

Bahsedilen gelişmelerden II. Katerina'nın tahta geçtiği 1762 senesine kadar, Rusların Kafkaslara doğrudan bir müdahalesi olmadı. Çariçe Katerina ile birlikte Kafkaslara yöneltilen Rus ilerleyişi yeniden ele alındı ve daha sistemli bir tarza sokuldu.[63] Büyük Petro'nun sıcak denizlere inme politikasını siyasî bir vasiyet gibi algılayan ve ülkesini oryantal bir despot gibi yöneten II. Katerina 18. yüzyılın ikinci yarısında bu politikayı tekrar uygulamaya koydu ve büyük mesafe kat etti. Ayrıca meşhur "Grek Projesi"ni[64] ve Rus idealini gerçekleştirmek için planlı ve kararlı bir şekilde hareket etti. Maksadına varmak için yalnız askerî kuvvete dayanmadı, aynı zamanda ordusunun başarılarını siyasî faaliyet ve propagandalarla kolaylaştırmak usûlünü takip ve tatbik etti.[65] Bu tertip doğrultusunda Kafkasya'da giriştiği yayılma hareketi ve nihayet Lehistan'daki çekişmeler 1768 senesinde Rusya ile Osmanlılar arasında yeni bir savaşın patlak vermesine neden oldu. Çariçe'nin orduları, Doğu Avrupa cephelerinde olduğu gibi Kırım ve Kafkasya'da da Osmanlıları ağır yenilgilere uğrattı. 1774 senesine kadar devam eden ve o senenin Temmuz ayında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile sona eren savaş, Osmanlı ve Rusya arasındaki Kırım ve Kafkas krizinin tırmanışına başlangıç teşkil etti. Çok ağır şartları içeren Kaynarca Antlaşması 28 esas ve 2 ayrı maddeden müteşekkildir. Bunlar arasında, Rusya'nın boğazlardan ticaret gemilerini serbestçe geçirme ve Karadeniz'de savaş gemisi bulundurma hakkını kazanması, Kırım Hanlığı'nın müstakil bir devlet haline getirilmesi, Kuban Nehri'nin iki devlet arasında sınır olması ve İstanbul'daki Ortodoks kilisesinin Rus himâyesine alınması gibi gayet mühim maddeler vardır. Ayrıca Kaynarca, Osmanlı'nın Rusya'ya bırakacağı Dinyeper ve Dinyester nehirleri arasındaki geniş sahayı da tespit etmiştir. Bu bakımdan antlaşma, Osmanlı İmparatorluk tarihinin

[62] Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 34.

[63] Küçük bir Alman prensinin kızı olan Katerina, Rus Çarı III. Petro'nun karısı sıfatıyla "Çariçe" olmuştu. III. Petro'nun haşin davranışları ve dirayetsizliğinden bıkan üst tabaka Rus zabitleri bir komplo ile onu öldürdükten sonra Katerina'yı tahta geçirdiler. Bkz. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 22-24, 34; Mary L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, s. 4.

[64] Projenin kapsamı ve o doğrultuda Rusların yürüttüğü faaliyetler hakkında bkz. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 32.

[65] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 362; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 60.

dönüm noktalarından birisi olarak kabul edilir, hatta bazı Batılılar için "Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek anlamda ilk paylaşımıdır."[66] Osmanlılar açısından adeta bir yenilgi vesikasıyken; Rusların Kırım ve Kabartay'da elde ettikleri kazançları belgelemiştir. Bu münasebetledir ki Ruslar Kafkasya'yı işgal yolunda çok önemli bir adım atmış oldular. Nitekim ayrıntıları aşağıda verileceği üzere, Ruslar müteakip on yıl içinde önce Kırım'ı ele geçirdi. Bununla, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman bir tebaası, ilk kez Hıristiyan bir devletin hâkimiyeti altına girmiş oldu. Kafkasya'da ise Kabartay, Rus İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi.[67]

e. Kafkasya'da Rus İlerleyişi ve Osmanlılar

Bu hızlı Rus ilerleyişi nedeniyle Osmanlıların o zamana kadarki, hatta bütün zamanlardaki Kafkasya ve Rusya politikaları tarihçilerin şiddetli eleştirilerine maruz kalmıştır. Münekkitlerin başında Cevdet Paşa geliyor. Ona göre;

> "Macaristan ve Hırvatistan'la uğraşmak yerine; Kazan ve Astrahan'ın zaptedilmesi daha faydalı olacaktı. Çünkü Kafkas, Astrahan ve Kazan ahalisi ele alındığı takdirde coğrafî yakınlık ve din birliği münasebetiyle Osmanlılara bağlı kalacaklardı; böylece diğer bağlı birimler şekline sokulacak olan Kırım'la birlikte Türkistan da Osmanlı nüfuzuna geçerdi."[68]

İ. Berkok da "Osmanlı İmparatorluğu kuvvet ve siyasetini maksada uygun şekilde kullansaydı mücadelesinde mutlaka muvaffak olurdu, çünkü bağımsızlığını yeni kazanan Rusya'ya karşı Kırım ve Kafkasya, bütün kudretiyle Osmanlıların yanında yer alırdı." şeklinde bir eleştiri ve öngörüde bulunmuştur. İ. Berkok ayrıca Osmanlı tarih ve tarihçilerinin, imparatorluğun son birkaç asrından itibaren Kafkasya'yı bir Osmanlı ülkesi olarak göstermelerine de karşı çıkıyor. İddiasına göre, bazı askerî harekâtlar sırasındaki geçişler hariç, 1779 senesine kadar ne bir Osmanlı asker ve memuru Kafkasya'ya girmiş ne de Osmanlı siyaseti Kafkasya ile alâkadar olmuştur.[69] Türkiye'de Osmanlıların Kafkasya politikasını akademik anlamda ilk defa ele alanların

[66] John P. LeDonne, *The Russian Empire and the World, 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment*, Oxford University Press, New York 1997, p. 105.

[67] Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 27-28; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 363; Antlaşma maddeleri için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, TTK Yay., Ankara 1953, s. 122; Mary L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, s. 4; Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 322-323.

[68] Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 10.

[69] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 319-321. Öte yandan Kafkasya'nın III. Murad zamanında (1574-1595) Osmanlı egemenliğine alındığı kabul edilmektedir. Bkz. Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 25.

başında gelen C. Gökçe'nin de, İ. Berkok'u destekler mahiyette bazı tespitleri vardır: Osmanlı imparatorluk idaresi, Kafkasya'yı ilk devirlerde doğrudan doğruya merkezden idare etmediğinden bölge sakinlerinin içtimaî durumuna uzun zaman nüfuz edememiştir. İmparatorluğun kuvvetli zamanlarında bir gelir kaynağı olmaktan ziyade, askerî bakımdan dikkati çeken Kafkasya'nın kendine özgü bu içtimaî durumuna önem verilmemiş ve ona her türlü gerçeklerden uzak yıkılmaz bir kale hayaliyle bakılmıştır. Ne zaman ki sınırları hayli genişlemiş olan bu kudretli imparatorluğun toprakları içerisinde veya dışında onu yıpratıcı ve çökertici olaylar alabildiğine çoğalmış, işte o zaman, içinde devlet ve millet sevgisi olan idareciler son bir çare olarak önemli stratejik noktalara, dolayısıyla Kafkasya'ya dikkatlerini yoğunlaştırmak zorunluluğu duymuşlardır.[70]

Osmanlıların Kafkasya siyasetinin eksiklik ve yanlışlığına yönelik eleştirilerin bir kısmı da Rusların ve Kafkasya'da yürüttükleri faaliyetlerin önemsenmemesi noktasından hareketle üretilmiştir. İ. Berkok'a göre, Osmanlı İmparatorluğu Slav tehlikesinin büyüklüğünü kavrayıp buna göre hareket edememiştir.[71] Bu noktada A. N. Kurat'ın kayıtları dikkate değerdir: İstanbul'un fethi ve Karadeniz'de denetimin sağlanmasıyla Osmanlılar o devrin en kudretli devletlerinden birisi haline gelirken, Moskova Rusyası da Timur'un Altınordu'yu parçalaması neticesinde süratle yükselmek yoluna girmişti. Dolayısıyla Moskova Rusyası nazarında Osmanlılar, karşısında dayanılması zor bir kuvvetti, bu nedenle onlarla iyi geçinmek gerekiyordu. Ama Osmanlı yönetimi için "Moskova ile iyi geçinmek" gibi bir mesele yoktu; çünkü imparatorluğun esas siyaseti Akdeniz ve Orta Avrupa'ya yöneltildiğinden Rusya coğrafî durumu itibariyle çok uzaklarda kalıyordu. Bu nedenle Rus işleriyle meşgul olmak vazifesi Kırım hanlarına[72] yüklendi. Böyle olunca da Osmanlı ricâli Rusya'yla çok az ilgilendi ve Rus hedefleri hakkında hiçbir zaman yeterli bilgi edinilemedi. Hâlbuki Rus devlet adamları yakından ilgilendikleri Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl bir kuvvet olduğunu müşahede ederek, siyasetlerini ona göre ayarlamaya dikkat ettiler. Nitekim Moskova'da sadece dış işlerle meşgul olmak üzere kurulan "Daire"nin (Posol'skiy Prikaz-Elçiler Dairesi) bir bürosu da Osmanlılara yönelikti. "Türk siyaseti" orada tanzim edilirdi. Bu siyasetin temeli ise Osmanlı Sultanları'nı oyalamak, mümkün mertebe uysal görünmek ve yerine göre aldatmaktan ibaretti.[73]

[70] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. V.

[71] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 319.

[72] Kırım'ın Osmanlılar için arz ettiği jeopolitik önem ve gereklilik için bkz. Alan Fisher, *Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatar*, Analecta Isisiana/XXXIII, The Isis Press, İstanbul 1998, p. 81 vd.

[73] Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 4-5.

Cevdet Paşa'nın kayıtları arasında da Osmanlıların Kafkasya politikasının tarihî arka planına ilişkin önemli eleştiriler, ayrıca buraya kadar aktarılan bazı acımasız eleştirileri çürütecek nitelikte bilgiler vardır. Ona göre, Çerkesistan toprakları Osmanlı İmparatorluğu'nun bir büyük parçası olduğu hâlde, o kadar sene süresince ahalisinin ne hâlde bulunduğunun araştırılmaması, dolayısıyla bilinmemesi "bir acayip iş gibi görünebilir." Ancak Osmanlılar, az vakit zarfında ve birden bire genişleme gösterdiğinden, sahip olunan toprakların her tarafını teftiş etmek veya derinlemesine araştırmak için yeterli imkân ve zamana sahip olamamışlardır. Zaten mevcut kuvveti de yeter derecede olduğundan buna ihtiyaç da duyulmamıştır. Sonraları ise çoğu zaman pek fazla mülkî sorunlarla karşı karşıya kalındığından topraklarının her köşesini teftiş edememiştir. Nihayet 82 seferi sırasında (1768-1774 Osmanlı-Rus harpleri) yaşanan müthiş hâller Kafkasya gibi stratejik bir mevkiinin değerlendirilmesi lüzumunu ortaya çıkardı. Kaldı ki Çerkesistan havalisi Kırım hanları tarafından idare olunageldiğinden Osmanlı yönetimi bölgenin durumunu doğrudan doğruya ve gizlice araştırmak gereği duymazdı.[74]

Gerçekten Osmanlılar, Rusları ve Kafkaslar'daki faaliyetlerini önceleri önemsememişti. Çünkü Osmanlıların dünya devleti oldukları 16. asırda Rusların ismi yeni yeni duyuluyordu. Ayrıca Altınordu'nun kuzeyinde ve gölgesinde fazla gelişme fırsatı bulamayan Ruslar, Osmanlılar için zaten tehlike oluşturamazdı. Ancak, Altınordu'nun çöküşü ve yerine kurulan hanlıkların çekişmeleri durumu büsbütün değiştirdi. Gerçi o hanlıklardan olan Kırım, Osmanlıların Rusya ve Kafkasya işlerine kısa bir süreliğine de olsa başarıyla vekâlet etti.[75] Ancak Rusların yükselişe geçmesiyle birlikte Kırım Hanlığı'nın etkinliği azaldı. Rus nüfuzu Kafkaslarda süratle yayılmaya başladı. Öyle ki Ruslar artık Osmanlılara bağlı bazı Çerkes kabileleri ve Nogaylar arasında dahi müttefik bulmakta zorlanmıyordu. Rusların nüfuz sahalarını müttefiklerinin de yardımıyla Kafkaslar ve Karadeniz'e kadar uzatmaları, en az 1300 yıldır Türk yurdu olan Doğu Avrupa steplerinin Slavlara geçmesi anlamına geliyordu. Bu aynı zamanda Karadeniz'i tehdit eden bir gelişmeydi. Nihayet Azak Kalesi üzerine gerçekleşen Kazak-Çerkes taarruzları, Osmanlı yöneticilerini ciddi olarak endişelendirmişti. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere, o sıralar Avrupa ve Akdeniz'de Hıristiyan devletlerle, Doğu'da ise Safevîlerle büyük bir mücadeleye tutuşan Osmanlı İmparatorluğu, kuzey sınırları için derhal bir tepkide bulunma imkânına sahip değildi.[76] Gerçi o imkâna sahip olduğu en kudretli devirlerinde dahi, biraz evvel bahsedilen "küçümseme" davranışının bir

[74] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 186.

[75] Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 157-159.

[76] İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", s. 359, 362-363; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 319.

yansıması olacak ki Kafkasya'da kendisini tehdit eden baş düşman olarak daima İran'ı görmüştü. Nitekim Osmanlılar ve Safevîler, bin yıl önceki Bizans ve Sasani imparatorlukları gibi, Kafkaslardan Basra Körfezi'ne kadar birbirleriyle savaştılar. Zaten, iki devletin çatışma sahalarından birisi olan Kafkasya'nın 16. asırdan sonraki iki yüz yıllık tarihi, temelde Osmanlı-İran çatışmalarının bir hikâyesinden başka bir şey değildir. Bu iki Müslüman imparatorluk sürekli olarak birbirleriyle uğraşırken Rus tehlikesini gözardı etmişlerdi. 600 mil uzunluğundaki Kafkas sıradağlarının kuzeyinde yaşayan Müslüman halklar giderek Rus baskısına maruz kalırken, güneyde, çoğunluğunu Hıristiyanların oluşturduğu halklar, Osmanlı ve İran tehlikesine karşı Rusya'yı müttefik olarak görmeye başladılar. Öyle ki sadece 16. asrın sonlarından 17. yüzyılın başlarına kadar, Rus çarları ile Gürcü kralları arasında on yedi büyükelçi teati edilmişti.[77]

İşte, Rusların Kafkasya'da yakaladığı bu hızlı yayılma hareketi, Osmanlıların Kaynarca Antlaşması'na kadar geçen zaman içinde takip ettikleri Kafkasya ve Rusya politikasına yönelik yukarıda sıralanan eleştirileri beraberinde getirmiştir. Ancak Osmanlıların Rusları ve Kafkasları tamamıyla gözardı etmek gibi bir yanlış politik yola saptığını söylemek, tarihî hadiselerin akışı dikkatli bir şekilde takip edildiğinde güçleşiyor. Mesela Osmanlılar, Rusların Azerbaycan bölgesinde bazı mevkileri ele geçirdiği süre zarfında onların Kafkasya'daki emellerini kavradığından bir takım tedbirler alma yoluna gitmişti. Öyle ki Hazar Denizi kıyısındaki bazı yerlerin Rusya'ya terk edilmiş olmasına rağmen İran'daki iç karışıklıktan istifade ederek Revan, Gence, Karabağ ve Tebriz ilhak edildi. Tiflis Kalesi zaptedilerek merkeze bağlandı. Ayrıca Şamahi şehrine bir hâkim tayin edilerek İstanbul ile sıkı bir münasebet kurması ve kontrolün artırılması yoluna gidildi. Bununla da yetinilmedi ve Karadeniz sahillerinin keşfi yapılarak bölgeye asker ve yardım göndermeyi kolaylaştırmak için Karadeniz kıyısında Faş Kalesi inşa edildi. Buradan Tiflis'e bir yol açıldı. Bu yeni yollar sayesinde artık Karadeniz yoluyla Faş'a, oradan da Tiflis'e gönderilen mühimmatın Dağıstan'a geçirilmesi kolaylaştı. Dahası, III. Murad zamanında olduğu gibi III. Ahmed (1703-1730) ve I. Mahmud zamanlarında (1730-1754) Dağıstan ve Azerbaycan'ın kesin sûrette egemenlik altına alınması, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya'da takip ettiği siyasetin esası olmuştu. Ancak İran'da Nadir Şah'ın iktidara gelmesi Osmanlıların başarılarını gölgelediği gibi bölgedeki denetimlerini de zayıflattı. Çünkü Nadir Şah, Osmanlı ve Rusların Kafkasya'da ele geçirdikleri yerleri geri almış ve ölümüne, yani 1747 senesine kadar da Güney Kafkasya'yı tamamen kontrolünde tutmayı başarmıştı. Ama onun ölümünün ardından yaşanan karışıklık neticesinde bölge halkı Osmanlılara sığınmayı düşününce, I. Mahmud zamanında Dağıstan ve Azerbaycan'ın doğrudan

[77] Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 3.

doğruya zaptedilmesinin ve Müslüman Kafkas topluluklarının Ruslara karşı bir güç oluşturmak için Osmanlı safına çekilmesinin tekrar gündeme alındığı bilinmektedir. Hatta Bağdat ve Erzurum valileri gönderdikleri raporlarda; Nadir Şah'ın ölümünden sonra çıkan kargaşa nedeniyle İran ordusunun tamamen dağıldığını, İstanbul'dan bir serasker tayin edilirse bütün İran topraklarının kolayca istila edilebileceğini belirtmişlerdi. Ancak, I. Mahmud, Müslüman bir devletle savaşılmasını arzu etmediğinden, 25 Ağustos 1747 tarihinde yapılan meşveret toplantısında, İran ile daha evvel yapılan barışın devam ettirilmesi uygun görüldü. Dolayısıyla, Osmanlı yöneticilerinin zihnini daima meşgul eden bu amacın uygulama sahasına aktarılması ancak Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra, I. Abdülhamid döneminde olacaktı.[78]

Kafkasya'da tam denetim sağlama amaçlı bu faaliyetlerin yanında, yürütülen istihbarat çalışmalarına ilişkin bazı bilgiler de Osmanlıların Kafkasya ve Rusya'ya yönelik politikasının ilgisizlikten ibaret olduğu yönündeki eleştirilerin mutlak doğruyu yansıtmadığına tanıklık ediyor. Öyle ki 1560 baharında "MoskofBeyi"nin Nogay, Kazak ve Çerkeslerle birleşerek Kırım'a taarruz edeceğini Osmanlı yönetimi, casuslar kanalıyla öğrenmişti ve bunun üzerine Kırım Hanı'na ve Kefe Beyi'ne muhtemel bir saldırıya karşı hazırlıklı olmaları yönünde emirler gönderilmişti. Gerçekten de o senenin yazında Kazak ve Çerkesler, önce Azak'a sonra Adakale'ye taarruz etmek istemişlerdi, ancak zamanında alınan tedbirlerle başarı sağlayamadan çekilip gitmek zorunda kalmışlardı. Bu hadiseden sonra da imparatorluk, kuzeyde yeni taarruzlara karşı her an uyanık olmak mecburiyetini hissetmişti.[79] Aynı şekilde Rusların, 17. asrın başlarından itibaren göz diktikleri Azak'ı ele geçirmek için kararlaştırdıkları ani bir taarruz hareketine dayanan planları da, Azak Sancakbeyi Mustafa tarafından casuslar kanalıyla öğrenilmiş, bu sayede alınan savunma tertibatıyla 1695'te başlayan 96 günlük ilk Rus muhasarası neticesiz bırakılmıştı. Sonra, I. Petro'nun Azak Denizi'ndeki ve huduttaki faaliyetleri Osmanlı imparatorluk yöneticilerince dikkatle takip edilmiş, Rusların harekât ve maksatları hakkında Kırım hanları ve hudut muhafızlarından alınan bilgiler doğrultusunda ihtiyatlı bulunulmuştu.[80] Mesela Kırım Hanı, Petro'nun Kabartay beylerini kendisine karşı kışkırttığını ve Terek Vadisi'nde kaleler yaptığını İstanbul'a rapor etmişti. 1760'lara kadar da Osmanlı imparatorluk merkezi, Kafkasya'daki gelişmelerden sınırdaki Çıldır idarecileri aracılığıyla haberdar

[78] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 149-150; Cevdet Paşa, *Tezâkir, 1-12*, s. 97; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, s. 25; Vladimir Minorsky, "Nadir", *MEB.İA*, C. IX, Eskişehir 1997, s. 24; Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", s. 26-27; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 33-34; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 123.

[79] İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", s. 365-366.

[80] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/I, s. 581-582.

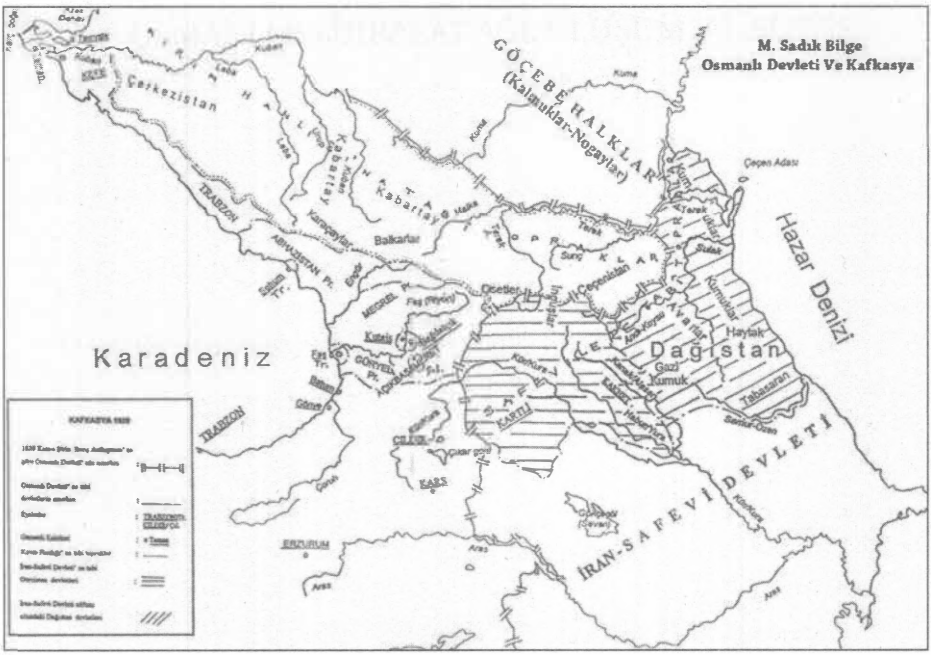

olmaya çalışmıştı.[81]

Görüldüğü üzere, Osmanlı yönetimi, Kaynarca Antlaşması'na kadar Kafkasya ve Rusya'daki gelişmeleri elden geldiğince ve dikkatli bir sûrette takip etme gayretinde olmuştur. Ama elbette, Kaynarca'dan sonra Kafkasya'da daha müspet çalışmalara girişme ve Rusların bölgedeki faaliyetlerini daha dikkatli bir şekilde takip etme lüzumu doğmuştu.[82] İşte çalışmanın bundan sonraki kısmında Osmanlıların söz konusu lüzumu yerine getirebilmek için istihbarat faaliyetlerinden ne ölçüde istifade ettikleri meselesi, Rusların yayılma politika ve faaliyetleriyle birlikte ele alınacaktır.

[81] Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 646-648.

[82] Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 28; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 39.

II. BÖLÜM
OSMANLI İSTİHBARAT AĞI: OLUŞUM VE İŞLEYİŞ

A. DEVRİN YÖNETİCİLERİ VE İSTİHBARAT

Ruslara karşı yürütülen istihbarat çalışmalarının boyutunu anlamak veya anlamlandırabilmek için Osmanlı sultan ve bürokratlarının istihbarattan ne anladıklarını ve ona nasıl baktıklarını bilmek gerekiyor. Bunu yapabilmek için onlara ait vesikalara ihtiyaç vardır ve bu ihtiyacı karşılayacak miktar ve mikyasta bir belge ve bilgi zenginliği ile karşılaşmış olmak meselenin tetkiki açısından sevindiricidir. Sultanların merkezdeki bürokratlarına veya sınırlardaki memurlarına hitaben kaleme aldıkları bu belgelerde duruma ne kadar hâkim olduklarını ve hâkimiyetlerini pekiştirme adına bizzat organize ettikleri istihbarat çalışmalarından nasıl faydalandıklarını açıkça müşahede etmek mümkündür. Sözgelimi, I. Abdülhamid, 1776 yılında Erzurum Valisi ve Kars Seraskeri Yeğen Ali Paşa'ya, İran ve Doğu Anadolu bölgesindeki gelişmeleri o taraflardan gelen sözüne güvenilir bazı kimselerden ve Tatarlardan duyduğunu ifade ettikten sonra, ondan da, etrafa salacağı casuslarla basiret ve ihtiyat üzere bulunarak edineceği bilgileri İstanbul'a yazmasını istiyordu.[1] Bir başka hükmünde ise "bu vakitler son derece uyanık bulunulması gereken *hengâmlar olduğundan göreyim seni* ihtiyatı elden bırakmadan Revan ve diğer mahallere göndereceğin güvenilir ve anlayışlı casuslar kanalıyla Acem'in durumunu ve Acemlilerin ne hazırlık görmekte olduklarını tahkik ve istihbar ederek, İstanbul'u bilgilendirmekten geri kalma" diyordu.[2]

I. Abdülhamid, 1782 tarihinde Eflâk Voyvodası Karaca Nikola'ya gönderdiği bir hükümde ise, istihbarat çalışmaları yürütürken neyi nasıl yapması gerektiği hususunda adeta kısa bir seminer vermektedir:

> "...bu zamanı diğer vakitlerle kıyaslamadan, bir hareketlilik olsun veya olmasın, Avusturya ve Rusya devletlerinin durumunu güvenilir casuslarla tahkik etmekten geri durmaman gerekiyor. Avrupa'nın karışıklık içinde bulunuyor olması seni rehavete düşürmesin. Aksine istihbarî bilgiye ulaşmak için canla başla çalışmak, masrafların

[1] *BOA, A.DVN. MHM.d., 174 Nolu defter, s. 20-21, hüküm: 40*; Evâsıt-ı Şevval 1190/Kasım Aralık 1776.

[2] *BOA, A.DVN. MHM.d., 174 Nolu defter, s. 27, hüküm: 54*; Evâhir-i Şevval 1190/2-11 Aralık 1776; *BOA, C.AS, 999/43692;* 29 Şevval 1190/11 Aralık 1776.

fazlalığına da aldırış etmemek şarttır. Bu hususları idrak ettikten sonra temin edeceğin sözüne itimat olunur ve anlayışı geniş casusları, ticaret veyahut diğer bahanelerle Viyana ve Erdel içerisine göndermelisin. Yürütülecek çalışmalar neticesinde edinecekleri bilgileri azlık veya önemsizliklerine aldırış etmeksizin bildirmelerini de casusların zihinlerine yerleştirmelisin. Böyle önemli bir işi icra ederken sadakat yolundan asla sapmaman ve kimseye en ufak bir sır vermemen gerekiyor."[3]

I. Abdülhamid'in istihbarat çalışmalarını ne denli önemsediğini tebarüz ettiren daha birçok misal vardır. Mesela, Boğdan Voyvodası'ndan gelen bir istihbarat raporunda yer alan haberler "daha evvel gelenlerden pek farklı değildir" açıklamasıyla kendisine takdim ediliyor, ancak Sultan o raporun üzerine "doğrulanmaları gerekir" şeklinde bir not düşüyordu.[4] Aynı şekilde, Çıldır Valisi Süleyman Paşa'dan gelen bir istihbarat raporunun üzerine "havâdis gerçek veya yalan olsun, bilinmesi ve doğrulanması şarttır" şeklinde kısa bir açıklama eklemişti.[5] Bir diğer misalde ise "benim vezirim, her taraftan havâdis celp etmekten geri durmak caiz değildir, hemen peyderpey havâdis gerektir" diyordu.[6]

İncelenen devrin diğer sultanı III. Selim'in istihbaratı ne kadar önemsediğine ve onu memurlarına karşı nasıl bir denetim vasıtası olarak kullandığına dair de birçok çarpıcı örnek vardır. Ahmed Câvid'in kaydettiği üzere; III. Selim, 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşları sırasında, cephede işleri yürütemeyen sadrazamına "Sen beni taharri etmez mi sanıyorsun?" şeklinde ironik bir soru yöneltmişti. Bu soru karşısında "Sadrazamın canı başına sıçramış, çünkü gizlice yürüttüğünü zannettiği eylemlerin Sultan nezdinde bilindiğini anlamıştı."[7] Aynı savaş sırasında yaşanan şu hadise ise III. Selim'in düşmanın durumunu ve cephedeki gelişmeleri bizzat İstanbul'dan takip ettiğini ve olaylar karşısındaki uyanıklığını göstermesi bakımından önemlidir. Savaşın sonlarına doğru, reisülküttap vekili olarak cephede bulunan Mehmed Hakkı Bey, sadrazam tarafından kaleme alınan bir mektupla İstanbul'a gönderilmişti. Sadrazam mektubunda "Rusların var güçleriyle saldırmak için fırsat gözetmekte olduklarının istihbarat çalışmaları neticesinde öğrenildiğini, bu gelişmeyi şifahen aktarması için her hususa ve Osmanlı Saltanatı'nın tüm sırlarına vâkıf olan Hakkı Bey'in İstanbul'a gönderildiğini" haber veriyordu. Ancak III. Selim'in bu duruma çok kızdığı ve gelişmeleri merkezden takip etmekte olduğu, Kaymakam Paşa'ya hitaben kaleme aldığı hattından açıkça anlaşılmaktadır:

[3] *BOA, C.HR, 20/996;* 15 Rübiyülahir 1196/30 Mart 1782.
[4] *BOA, A.E.SABD.I, 369/25758;* 10 Receb 1203/6 Nisan 1789.
[5] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 18/842;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.
[6] *BOA, A.E.SABD.I, 19/1643;* 10 Receb 1203/6 Nisan 1789.
[7] Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi,* Haz. Adnan Baycar, TTK Yay., Ankara 1998, s. 113.

"Kaymakam Paşa, mütarekeye dair ortada henüz en ufak bir belirti yokken, İstanbul'da çaresi bulunur sanılarak reis vekilinin orduyu terk edip gelmesi ve ordudan da gönderilmiş olması ne acayip! Gaye, düşmanın hücum durumunu beyan ise biz onlardan evvel biliriz! Allah hepsine akıllar ihsan eyleye!"[8]

İsmail b. Hüseyin'in kayıtlarına bakılırsa III. Selim'in istihbarat konusundaki hassasiyeti bir sadrazamını azledecek kadar ileri boyutlara ulaşmıştır. Bahsedilen kayıtlara göre, Akka Valisi Cezzar Ahmed Paşa, Fransız askerlerinin Mısır ve İskenderiye tarafına saldırmak niyetinde olduklarını Sadrazam İzzed Mehmed Paşa'ya bildirmiş, ayrıca durumu şifahen İstanbul'dakilere aktarması için başçukadarını imparatorluk merkezine göndermişti. Üstelik bazı Mısırlı tacirler de İskenderiye ve Mısır sularında Fransız gemilerine rastladıklarını İzzed Mehmed Paşa'ya haber vermişlerdi. Ancak sadrazam onların sözüne "uydurmadır" diyerek itimat etmemişti. Etraftan konuyla ilgili bilgi toplamayı düşündüğü sırada Cezzar Ahmed Paşa'nın raporu İstanbul'a ulaşacaktı. Bu rapor sadrazamın büyük bir endişeye kapılmasına neden olmuştu. Sadrazam endişe duymakta haksız da değildi. Çünkü raporun kendisine arz edilmesiyle birlikte III. Selim büyük bir hiddete kapılmaktan kendisini alamamıştı. Sultan'a göre; "Mısır ve İskenderiye gibi iki önemli coğrafyaya düşmanın el uzatması bir hayli zaman gerektirirdi. Bu süre zarfında Fransızların faaliyetlerinin gizlice araştırılması *(tecessüs)* Sadrazamın en önemli görevlerinden birisiyken o ihmalkâr davranmıştı." Sultan'ın bu sözleri karşısında Sadrazam herhangi bir cevap veremiyor ve huzurdan ayrılıyordu. Bir sonraki gün ise yerine Maden Emini Yusuf Ziya Paşa'nın atandığını öğrenecekti.[9] III. Selim, yeni sadrazamının İstanbul'a gelmesine kadar işlerine vekâlet edecek olan Kaymakam Paşa'nın göreve başlama yazısı mahiyetinde neşrettiği hattında, İzzed Mehmed Paşa'nın azledilme sürecini hatırlatmak sûretiyle adeta muhataplarını benzer bir hataya düşmemeleri konusunda uyarmak ister gibidir. Kendi ifadesiyle III. Selim,

"İzzed Mehmed Paşa'yı göreve geldiği günden itibaren Osmanlı ülkesinin muhafazasına dikkat etmesi gerektiği konusunda defalarca uyarmış, özellikle düşmanlara karşı gafil olmamasını her fırsatta yinelemiştir. Ancak o, tamahkârlık edip sadece kendi işine bakmıştır. Bu nedenle Fransızların Mısır'a saldıracakları sırada tam bir gaflet içerisinde yakalanmıştır. Çünkü hiçbir gizli araştırma yürütmediğinden düşmanın durumundan haberdar olamamış, dolayısıyla Mısır ahalisini de haberdar edememiştir. İşte Fransızların Mısır çıkarmasından ancak bir ay sonra haberdar olunabilmesinin sebebi Sadrazamın bu gafletidir."[10]

[8] Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi*, s. 184.

[9] İsmail b. Hüseyin, *Vukuâtnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emiri Kısmı, No. 625, v. 16-17.

[10] *BOA, A.DVN. MHM.d., 207 Nolu defter, s. 1, (hüküm numarası yok);* 20 Rebiyülevvel 1213/1 Eylül 1798.

III. Selim bürokratlarını doğru bilgiye erişme amaçlı istihbarat çalışmaları yürütmeleri konusunda da sürekli teşvik etmişti. Mesela, 1806 senesi başında Topkapı Sarayı'nda kendisine arzda bulunan Reis Efendi'ye (reisülküttap) Avrupa tarafında yaşanan gelişmelere dair doğru havâdislerin toplanması konusunda bir tembihte bulunuyordu. Bunun üzerine Reis Efendi, Sultan'ın isteğini eski Boğdan Voyvodası İskerlet'e yazıyor, bu şekilde başlayan istihbarat çalışması sayesinde voyvodanın Viyana'daki havâdisnüvisinden şifreli bir istihbarat raporu alınıyordu. Raporda yer alan konularsa Fransa ile Prusya ve Rusya arasında cereyan eden savaşın seyrine ilişkindi. Bu rapor kendisine takdim edildiğinde III. Selim "aferin Reis Efendi, böyle havâdis celbine ikdam eylensün" demişti.[11]

Sultanların yanında devrin ileri gelen devlet adamlarının da istihbarata ilişkin önemli eylem ve söylemleri olmuştur. Reisülküttaplık vazifesini yürüttüğü sırada imparatorluk siyasetine ve Avrupa ahvâline mümkün mertebe vâkıf olduğu bilinen[12] o devrin meşhur sadrazamı Halil Hamid Paşa'nın (1736-1785) istihbaratın önemini kavradığı, bir buyruldusuna girizgâh mahiyetinde derç ettiği şu satırlarda gizlidir:

> "...istihbarat; ihtiyatlı ve akıllı olmanın bir gereğidir; bunun da ötesinde devlet ve milletin nizamını, din ve devlet işlerinin intizamını, ayrıca Saltanat düşmanlarının gidişat ve tavırlarını öğrenmenin önemli bir yoludur. Bunun içindir ki etraftan sürekli kulağı açık, düşmanın hile ve oyunları karşısında uyanık bir vaziyette bulunmak, ancak istihbarat sayesinde mümkündür."[13]

İncelenen dönemde adeta doğu hududunda Osmanlı yönetim merkezinin gözü ve kulağı gibi bilgi toplama faaliyetleri yürüten Çıldır Valisi Süleyman Paşa ise istihbaratın yerelde nasıl algılandığına dair en veciz açıklamalardan birisini şu şekilde yapmıştı:

> "Öteden beri gerekli olan ihtiyata riayet etmek, akıllıca davranmanın bir gereği olmasının yanında devlet ve milletin nizamı ile din ve devlet işlerinin intizamını sağlamanın vasıtalarından birisidir. Bunun için Saltanat düşmanlarının gidişat ve tavırlarını öğrenmeye gayret etmek, bu doğrultuda basiret üzere bulunmak, etraftan kulağı açık olmak, düşmanın hilesine aldanmamak ve tuzağına düşmemek gerekiyor. Ancak bu sayede devletin yaralarına merhem olunabilir. Bunun için casuslar kanalıyla veya etraftan gelen gemiciler ve tacirlerin ihbarıyla, düşmanlar hakkında havâdis toplamaya ihtimam göstermek gerekiyor."[14]

İmparatorluğun en tepesinde bulunan şahısların bu tarz düşüncelere sahip olmaları ve o doğrultuda hareket etmeleri sayesindedir ki incelenen devirde Osmanlı istihbarat çalışmalarını sürekli kılma gayretinin oldukça yoğun olduğuna tanıklık

[11] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 130/5384;* 29 Zilhicce 1220/20 Mart 1806.
[12] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* C. IV/I, s. 478.
[13] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1336;* 25 Şaban 1196/5 Ağustos 1782.
[14] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1336;* 25 Şaban 1196/5 Ağustos 1782.

edebilmek mümkün olmuştur. Mesela 1777 senesinde İskenderiye (Arnavutluk) Muhassılı'na gönderilen bir emirle, düşmanın hareketlerine dair edinilen istihbaratın Saray'a aktarılmasının, Sultan başta olmak üzere bütün imparatorluk ricâlinin kendisinden beklediği bir davranış biçimi olduğuna, bunun için de zamana ve düşmana aşina casuslar tedarik etmesi gerektiğine vurgu yapılmıştı.[15] 1781 senesinde ise düşmana karşı uyanık bulunabilmek için sözüne güvenilir casuslarla bilgi toplama çalışmaları yürütmesi gerektiği Bağdat Muhafızı İbrahim Paşa'ya hatırlatılmıştı.[16]

Yerel temsilcilerin istihbarat toplama hususunda imparatorluk merkezinin beklentilerini karşılamaları bilgi toplama çalışmalarında belirli bir süreklilik sağlıyordu. Mesela 1778 senesinde Rumeli Valisi ve Bender Muhafızı Abdullah Paşa "aldığı emre uygun olarak etraftan bilgi toplamaktan bir an olsun geri durulmadığını, birkaç gün önce takdim ettiği bir havâdis kâğıdının içeriğinden başka hakikate yakın bir havâdis olmadığını, ancak bundan sonra da her tarafa anlayışı bol ve seçilmiş casuslar gönderileceğini"[17] haber veriyordu. Üstelik hudut boylarındaki valiler istihbarî bilgi toplamanın sürekliliğine kendilerini o kadar kaptırmışlardı ki bilgi akışının kesintiye uğradığı zamanlarda bunun gerekçelerini merkezî idareye bildirirlerdi. En önemli gerekçe ise kendi deyimleriyle "şimdiki halde inhaya şayeste gayri bir havâdisin"[18] olmayışıydı. Muhtemelen böyle yaparak duraksamanın kendi kusurlarından kaynaklanmadığının imparatorluk merkez yöneticilerince bilinmesi arzusundaydılar. Mesela Van Muhafızı Timur Paşa 1782 senesinde İran ve Azerbaycan havalisindeki gelişmeleri aktardıktan sonra "şimdilik bu taraflarda hatırı sayılır ihbar-ı sahiha yoktur" diyordu.[19] Kim tarafından kaleme alındığı saptanamayan 1783 tarihli bir rapor ise "şimdilik arz etmeye değer yeni bir hadise yoktur, her tarafa gönderilen casuslar kanalıyla havâdis toplama çalışmaları titizlikle devam etmektedir, casuslar döndüğünde getirecekleri yeni bilgiler herhangi bir erteleme söz konusu olmaksızın arz olunacaktır" şeklinde başlıyordu.[20] Belgrat Muhafızı Mahmud Paşa 1785 senesinde "başkaca dikkat çeken bir havâdis yoktur ve bundan böyle de tecessüs ve teyakkuzda dakika kusur olunmayacaktır" diyordu.[21] Aynı yıl Eflâk Voyvodası da; Varşova, Bosna, Belgrat ve Viyana taraflarına gönderdiği özel adamlar kanalıyla "dört bir tarafta" yaşanan gerçek gelişmeleri takip etme çabasında olduğuna dikkat çektikten sonra, aktardığı bilgilerin doğruyu yansıtmaması gibi bir gelişmenin hoş karşılanmasını, bu

[15] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 17/746-C;* 3 Cemâziyülevvel 1191/9 Haziran 1777.
[16] *BOA, A.DVN. MHM.d., 180 Nolu defter, s. 33, hüküm: 148;* Rübiyülahir 1195/Mart-Nisan 1781.
[17] *BOA, C.AS, 936/40561;* 15 Safer 1192/15 Mart 1778.
[18] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 258/14870;* 5 Zilkâde 1207/14 Haziran 1793.
[19] *BOA, C.HR, 147/7310;* 23 Cemâziyülevvel 1196/6 Mayıs 1782.
[20] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333-B;* 19 Şevval 1197/17 Eylül 1783.
[21] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 24/1226-A;* 17 Zilkâde 1199/21 Eylül 1785.

olumsuzluğun bir vurdumduymazlıktan kaynaklandığının düşünülmemesini arzu ediyordu. Çünkü haberlerin doğrulanması zamana ihtiyaç duyan bir işti ve kendisi bu hususta son derece dikkatli davranıyordu.[22]

Bilgi toplama çalışmalarında gevşeklik gösteren idarecilerse oldukça sert bir dille uyarılırdı. Mesela Erzurum Valisi Yeğen Ali Paşa, 1776 senesinde öyle bir uyarı ile karşılaşmıştı. Çünkü I. Abdülhamid, daha evvel gönderdiği bir emirle kendisinden casuslar görevlendirerek veyahut başka vasıtalardan istifade ederek İran'da hanlar ve halk arasında yaşanan gürültünün ne sebepten kaynaklandığını öğrenerek durumun İstanbul'a bildirilmesini istemişti. Ancak söz konusu grupların eylemlerinin Osmanlı topraklarını rahatsız edecek bir kerteye ulaşmasına rağmen Yeğen Ali Paşa'dan herhangi bir bilgi edinilememişti. I. Abdülhamid'e göre, valisinden her zaman uyanık bir vaziyette bulunması beklenirken onun gelişmelere dair herhangi bir bildirimde bulunmaması sadece gaflet, rehavet ve basiretsizlik ile izah edilebilirdi.[23] Bir sonraki sene, Kirmanşah ve diğer havalilerde apaçık şekilde baş gösteren kargaşanın sebeplerinin araştırılarak İstanbul'a bildirilmesi kendisinden istenen Şehrizor Valisi, hükümet merkezinin beklentilerine bir cevap vermeyince I. Abdülhamid'in şu ikazıyla karşılaşmıştı:

> "Kirmanşah ve diğer hudutlar Şehrizor Vilayeti'ne uzak değildir. Casuslar göndererek hakikati öğrenmek oldukça kolayken bir hayli vakit geçtiği halde şimdiye kadar karışıklığın sebebini bildirmemen dirayetli olmanın gereklerini yerine getirme gayretine aykırı bir tutumdur. O havalilerinin hakiki durumunu sürekli gözetlemen gerektiğini tekrar tekrar bildirmeye gerek olmamakla birlikte bundan sonra herhangi bir erteleme yaşanmaksızın gelişmelerin iç yüzünü İstanbul'a ibraz etmeye sürekli çalış!"[24]

Özetle denilebilir ki; merkez ile yereldeki yöneticiler arasında koordineli çalışmalar yürütüldüğü müddetçe komşu veya düşman ülkelerdeki gelişmelerden, özellikle onların plan ve eylemlerinden haberdar olma noktasında çok büyük güçlüklerle karşılaşılmamıştır.

[22] *BOA, C.MTZ, 17/811;* 5 Receb 1199/14 Mayıs 1785.
[23] *BOA, A.DVN. MHM.d., 173 Nolu defter, s. 125, hüküm: 484;* Rebiyülevvel 1190/Nisan-Mayıs 1776.
[24] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 812/37245;* 24 Muharrem 1191/4 Mart 1777.

B. OSMANLI İSTİHBARAT AĞI VE RUSYA

18. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı tarihinin büyük bir kısmını Rusya ile süren askerî-siyasî mücadeleler oluşturur. Bu durum Osmanlı istihbaratı için de geçerliliğini muhafaza etmiştir. Çünkü imparatorluk merkezine ulaşan istihbarat raporlarından Ruslara ait olanlar önemli bir yekûn oluşturmaktadır. "Rusların Rumları Himâyeleri" hakkında bir risale yazmasının dışında hakkında bilgi sahibi olunamayan bir Osmanlı müellifi (18. asrın ortalarında kaleme aldığı tahmin olunan) eserine şöyle başlıyordu:

> "Aklı ve anlayışı olanlar bilirler ki, doğal olarak bütün Müslümanlar ve kâfirler birbirinin can düşmanıdırlar. Özellikle Rusya, Osmanlı Devleti'nin baş düşmanı olduğundan Osmanlılar ve tüm Müslümanlar hakkında öteden beri beslediği kötü niyeti uygulamaya geçirmek arzusuyla 50-60 yıldır her fırsatta en ufak bir bahaneyle seferler açmış ve İslâm memleketlerini adım adım istila etmiştir."[1]

Canikli Ali Paşa'ya ait olan ve Sadrazam Halil Hamid Paşa'ya hitaben sarf edilen şu söz de Rusların Kafkasya politikasını özetlemesi ve imparatorluk yöneticilerinin uyanıklığını görebilme bakımından önemlidir:

> "Rusların hile ve oyunları bitmez, kuş avcısının dama tane döktüğü gibi, 15-20 yıl sonra düşündüğü menfaati ele geçirmek için büyük para harcayarak meramlarına ermeye inceden inceye uğraşırlar."[2]

Gerçekten çöküşe kadar her fırsattan, özellikle buhran devirlerinden istifade ederek Osmanlı İmparatorluğu'na harp açma alışkanlığı kazanmış olmaları nedeniyle Ruslar, Osmanlılar açısından Hıristiyan dünyasının en güvenilmez milleti olmuştur. Haliyle, imparatorluğun zirvesindeki Sultan'dan sınırdaki küçük bir kasabanın idarecisine kadar hemen bütün yönetici zümre mensuplarından, Osmanlıların en büyük ve en güvenilmez düşmanının Ruslar olduğuna vurgu yapan sözler duymak

[1] *Rusların Rumları Himâyelerine Dair*, TTK Kütüphanesi, Yazma, No: 187, v. 2a.
[2] *Tarih-i Cevdet*, C. I, İstanbul 1302, s. 51.

pek bilindik bir gelişme olmuştur. Mesela III. Selim "Din ü devletimizin düşmanı olan Moskof keferesinin İslâm'ı yeryüzünden kaldırmaya nasıl hıyanet eylediği âlemin malûmudur"[3] diyordu. Aynı şekilde incelenen devre ait istihbarat raporları da genellikle bütün zamanlarda yabancı devletlerden, özellikle de Ruslardan güven duymanın caiz olmadığı, dolayısıyla hilelerine karşı uyanık bulunmak, bunun için de hâl ve hareketlerini sürekli tahkik etmek gerektiği[4] yönündeki ibarelerle başlıyordu.

1. İstihbarat Ağının Organizatörleri

Yukarıda izahına çalışılan görüntüden yola çıkarak, Osmanlı yöneticileri için Rusya'nın faaliyetlerini dikkatli bir şekilde izlemek kaçınılmaz olmuştu denilebilir. Bu noktada, Rusya sınırlarına yakın birim idarecilerine önemli sorumluluklar düşmüştür. Rusların Kafkasya'daki yayılma hareketlerini takip etme aşamasında ise imparatorluğun sorumluluk yüklediği sınır idarecilerinin başında coğrafî yakınlık münasebetiyle Çıldır valileri gelmektedir. Nitekim en eski devirlerden itibaren Osmanlılara bağlı Gürcistan prensliklerinin vaziyetini tetkik etmek, aynı zamanda Kafkasya ve İran taraflarının durumunu imparatorluk merkezine iletmek Çıldır'ı idare edenlerin temel görevlerinden birisi olmuştur.[5] Öyle ki, 1803 senesinde Çıldır valiliğine yeni atanan Recep Paşa'nın gönderdiği bir istihbarat raporunun üzerine "Rusların tavır ve hareketlerini bu şekilde takip etmeye devam etmesi ve bundan sonra da o havalinin bütün gelişmelerini gece gündüz araştırmaktan geri durmayarak, edindiği bilgileri peyderpey İstanbul'a aktarmayı sürdürmesi gerektiğinin kendisine bildirileceğine" dair bir açıklama düşülmüştü.[6]

İncelenen dönem için Çıldır'ın ve 20 yıl gibi uzunca bir süre başında bulunan Süleyman Paşa'nın, çalışma içerisinde bahsedilecek olan bazı aksama ve hatalarla birlikte, söz konusu görevi ziyadesiyle ve layıkıyla yerine getirdiği görülecektir. Kendi ifadesi olması münasebetiyle abartı payının olabileceğini de unutmamak üzere, Süleyman Paşa'nın istihbarat çalışmaları hakkında bir kanı oluşturabilmek adına 1783 tarihli bir istihbarat raporuna girizgâh mahiyetinde derç ettiği şu ifade önemlidir:

[3] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 174/7522;* 29 Zilhicce 1222/27 Şubat 1808.

[4] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1060/43577;* 10 Rübiyülahir 1241/22 Kasım 1825; *1013/42480-C;* 27 Rübiyülahir 1241/9 Aralık 1825.

[5] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* C. IV/II, s. 126; *Tarih-i Cevdet,* C. II, s. 62; Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", s. 27.

[6] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1486/21;* 29 Rebiyülevvel 1218/19 Temmuz 1803.

"Gece-gündüz rahatı bırakıp, her tarafa gönderilen mûtemet casuslarla Rusların Azerbaycan taraflarındaki faaliyetleri ve Azerbaycan hanlıklarının durumu hakkında bilgi toplamaktan ve edinilen bilgileri de İstanbul'a aktarmaktan bir an olsun geri durulmamaktadır."[7]

Süleyman Paşa, Ruslar ve İranlılar hakkında öğrenilmesi elzem olan bazı havâdisleri devlet kapısına ilettiği 1785 tarihli başka bir raporunda ise istihbarî bilgi toplamanın Osmanlı sınır birimlerinde görevli yöneticilerin zimmetlerine bırakılmış (lazime-i zimmet-i ubudiyetim) ve sadakatle yürütülmesi gereken (vazife-i sıdk-ı ubudanem)[8] bir sorumluluk olduğuna dikkat çekiyordu. Benzer ifadelere devrin diğer yerel temsilcilerine ait istihbarat raporlarında da sıklıkla rastlamak mümkündür. Mesela, 1782 yılında Ahıska ve Sohum havalilerinin durumunu ve daha evvel yaşanan olayların esasını bildirmeleri Sadrazam tarafından yerel idarecilerden istenmiş, onlarda sadakatlerinin ve vazifelerinin bir gereği olması münasebetiyle durumun doğru bir şekilde izahı için o havaliye casuslar göndermişlerdi.[9] Aynı şekilde Boğdan Voyvodası Aleksandr, 1783 senesinde Rusların Lehistan ve Ukrayna tarafındaki askerî hareketlerini "*kulluğunun değil, ubudiyet ve mahlukiyetinin* bir gereği olmak üzere dört bir tarafa gönderdiği casuslar" kanalıyla takip etmekte olduğunu haber veriyordu.[10]

Rusların Kafkasya, ama daha çok Azerbaycan ve İran havalisindeki faaliyetlerini takip etme noktasında kendisine önemli görevler düşen bir diğer Osmanlı sınır vilayeti ise Erzurum'du. 1781 senesinde Erzurum Valisi Hüseyin Paşa'ya gönderilen bir hükümde, Osmanlı sınır kalelerinden birisi olan Erzurum'un muhafaza edilmesinin son derece mühim bir vazife olması nedeniyle düşman tarafından gafil olmaması, bunun için daima casusluk çalışmaları yürüterek, sınırların ötesinde yaşanan hareketliliği takip etmesi gerektiği vurgulanmıştı.[11]

Bâbıâli, Erzurum'da yeni vazife alan bir temsilcisine istihbarat çalışmalarını ne şekilde yürütmesi gerektiği hakkında bazı uyarılarda bulunurdu. Böyle bir gelişmenin dikkat çekici örneklerinden birisi, Battal Hüseyin Paşa'nın Erzurum valiliğine atandığı 1785 senesinde yaşanmıştı. İstenildiğinde etrafa casuslar göndermesi, gerekirse Osmanlı güvenini kazanmış olan Azerbaycan ve Dağıstan hanlarıyla iletişim kurması, ayrıca ve özellikle de Çıldır Valisi'yle daima işbirliği halinde bulunması gerektiği

[7] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333-H;* 7 Zilkâde 1197/4 Ekim 1783.

[8] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 25/1228-C;* 29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785.

[9] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1337;* 11 Muharrem 1197/17 Aralık 1782.

[10] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 9/326-E;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

[11] *BOA, A.DVN. MHM.d., 180 Nolu defter, s. 36, hüküm: 155*; Evâil-i Cemâziyülevvel 1195/Nisan-Mayıs 1781. Aynı emir Rusya temalı olarak Kars, Çıldır ve Kili idarecilerine de gönderilmişti. Bkz. *BOA, A.DVN. MHM.d., 180 Nolu defter, s. 37, hüküm: 156-157;* Evâil-i Cemâziyülevvel 1195/Nisan-Mayıs 1781.

kendisine gönderilen bir fermanla tembih edilmişti. Aynı fermanda; böyle yaptığı, yani etraftan sürekli haber toplama gayretinde olduğu takdirde basiret üzere bulunabileceğine dikkat çekilmişti. Battal Hüseyin Paşa, buna cevap olarak kaleme aldığı yazısında "Erzurum'a varır varmaz, Sultan'ın emrine uygun olarak haber toplamak için Süleyman Paşa ile gereken teması kuracağını ve etrafa casuslar göndereceğini" arz etmişti. Çünkü kendi deyimiyle, istihbarat çalışmaları yürütmek uhdesine bırakılmış bir sorumluluktu.[12] Zaten kısa bir süre sonra, Battal Hüseyin Paşa kendisine emredildiği üzere dört bir taraftan haberdar olabilmek için istihbarat toplama işine yoğun bir enerji sarf etmekte olduğuna dair bir durum raporu kaleme almıştı.[13]

Esasında, Osmanlı eyalet teşkilatlanmasının bir yansıması olarak Rusya'ya karşı yürütülen istihbarat çalışmalarını organize etmek Erzurum valilerinin sorumluluğuna bırakılmıştı. I. Abdülhamid ve III. Selim'e ait fermanlardan, Erzurum Eyaleti'nin bu rolünü süzebilmek mümkündür. Mesela, I. Abdülhamid, Erzurum Valisi Yeğen Ali Paşa'ya gönderdiği 1776 tarihli bir hükmünde; "Erzurum Valisi bulunanların, o havalinin Seraskeri mesabesinde oldukları için sınırlar veya diğer gelişmeler hakkında gece gündüz casusluk faaliyetleri yürüterek, bir hadise ortaya çıktığı anda onu hemen imparatorluk merkezine ifade etmelerinin zimmetlerine bırakılan vazifelerin en önemlilerinden biri olduğu dile getirilmesine gerek olmayan hususlardandır" diyordu.[14] Aynı şekilde III. Selim de "Erzurum Valisi bulunanların öteden beri o havalinin sipahsaları makamında olduklarına" vurgu yapmıştı. Bu münasebetle Çıldır Valisi'nden Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa ile sürekli iletişim halinde bulunarak uyanık olma hâline riayet etmesini istiyordu. Vali ancak bu şekilde davranmak sûretiyle düşmanların durum ve tavırları hakkında bilgi edinebilecek, edindiklerini de hem İstanbul'a hem de Erzurum Valisi'ne aktarmaktan geri durmayacaktı. Van ve Kars muhafızları ile Bayezid mutasarrıfı da III. Selim'in bu emirlerinin diğer muhataplarıydılar.[15] Onların yanında Trabzon, Faş, Şehrizor ve Bağdat idarecilerine de, Rusların Kafkasya ve İran havalisindeki faaliyetlerini takip etme noktasında birer istihbarat organizatörü vasfı yüklenmişti.

1785 senesinde Bâbıâli ile Van Beylerbeyi arasında "Kafkasya ve istihbarat" temelinde yaşanan problem; yerel temsilcilerin raporlarında yer alan bilginin güvenilirliğini ölçmede hedefbölgeye olan uzaklıklarının önemli bir etken olduğunu göstermektedir. O sene Van beylerbeyi, ayrıntılarına çalışma içerisinde temas olunacağı

[12] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 26/1278;* 29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785.

[13] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 25/1240;* 29 Zilhicce 1200/23 Ekim 1786.

[14] *BOA, A.DVN. MHM.d., 173 Nolu defter, s. 125, hüküm: 484;* Rebiyülevvel 1190/Nisan-Mayıs 1776.

[15] *BOA, A.DVN. MHM.d., 204 Nolu defter, s. 119, hüküm: 247;* Evâsıt-ı Safer 1213/Temmuz Ağustos 1798.

üzere Rusya himâyesine girmiş olan Tiflis Hanı II. İrakli'ye karşı savaşmak için 1784 senesinde Bâbıâli ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın teşvikleriyle Osmanlı sınırında toplanan Dağıstanlıların kendi eyaletine zarar vermelerinden şikâyetçi olmuştu. Ama şikâyetinin Sadrazam tarafından Sultan'a şu şekilde bir şikâyette bulunulmasına yol açacağını tahmin edememişti:

> "Van beylerbeyinin yazdıkları sadece *işitip duymak* iledir. O, Van ile İran'ın sınırdaş olmasından dolayı İran havâdisine diğerlerinden daha vâkıftır. Bu nedenle İran'ın *essah havâdisi* kendisinden sorulur; Dağıstan havâdisine dair yazdıkları ise itimada değer değildir. Zaten kendisi 'Dağıstanlıların her tarafa hasar verdikleri düşünülür' şeklinde yazmıştır. Dağıstanlıların öteden beri yağmaya meyilli bir kavim oldukları herkesin malumudur, dolayısıyla beylerbeyi sadece o taraflara zarar verme ihtimallerinden yola çıkarak öyle bir rapor yazma gereği hissetmiştir. Kaldı ki Tiflis üzerine gelen Dağıstan ahalisi bu defa Van sınırına varmadı ki hasar vermeleri söz konusu olsun. Ayrıca Van ve diğer havali ahalisi Dağıstan askerinden öteden beri korkarlar. Önceleri Dağıstan askeri *beri tarafa inmiş* diye bir haber işitilse herkes büyük bir korkuya kapılırdı. Şimdi aynı korku Van Beylerbeyi'nin raporuna yansımıştır. Yoksa Van uzaktadır. Kısacası beylerbeyinin raporu *pek yollu değildir.*"[16]

Bahsedilen valiler, coğrafî durum itibariyle, daha çok Rusların Karadeniz'in kuzeydoğusu, Güney Kafkasya ve İran'daki faaliyetlerini takip edebilmekteydiler. Kuzey Kafkasya'daki gelişmeleri yakından izlemeleri pek zor ve uzun bir mesai gerektirir eylemdi. Bu vazifeyi Dağıstan ve Osmanlılara bağlı kaldıkları 1774 senesine kadar Kırım hanları bir dereceye kadar sağlamışlardı. Özellikle Kırım, adeta Bâbıâli'nin Kafkasya ofisi olarak vazife görmüş ve bölgedeki Rus hareketliliğini İstanbul'a aktarmıştı. Kırım'ın o pozisyonundan yola çıkan bazı araştırmacılara göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. asrın başlarından itibaren Kırım Tatarları'ndan müteşekkil ve *"ulaklarla"* işleyen Rus hedefli bir casusluk örgütü mevcuttu.[17] Ancak öylesi bir teşkilâtın mevcudiyetine ilişkin oldukça sağlam verilerin varlığından bahsetmek hâlihazırda mümkün değildir. Zaten A. N. Kurat'ın tespitlerinden hareketle, Azak'ı ele geçirene (1696) kadar Rusların Osmanlılarca bir tehlike unsuru olarak algılanmadığından daha evvel bahsedilmişti. Üstelik Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın kaydettiklerine göre, Kırım Tatarları ziraatten anlamadıkları ve geçimlerini sadece yağma ve esir ticaretiyle sağladıkları için Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ve Lehistan ile barış içerisinde yaşamasından pek hoşnut değillerdi. Bu nedenle Lehliler ve Rusların Osmanlı topraklarına saldıracaklarına dair yalan yanlış haberlerle Sultan ve yöneticilerini sefere teşvik ederlerdi. Mesela, Osmanlı ile Rusya arasındaki barış halinin devam ettiği 1702 senesinde Kırım

[16] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 20/947;* 29 Zilhicce 1200/23 Ekim 1786.

[17] Abdülkadir Özcan, "Casus", *TDV.İA.*, C. VII, İstanbul 1993, s. 168; *Dünya Casusluk Tarihi*, I, Ed. Ercan Arıklı, Artel Yay., İstanbul 1974, s. 13-14.

Hanı Devlet Giray, Rusların Özi taraflarında tahkimat yapmakla meşgul olduğunu İstanbul'a haber vermişti. Ancak bölgeye gönderilen kapıcıbaşılar veya Rusya içerisine sızdırılan casuslar kanalıyla yürütülen araştırmalar neticesinde söylentilerin asılsız olduğu gün yüzüne çıkarılmıştı.[18] Bu alışkanlık veya tutumları nedeniyle sağladıkları istihbarata karşı imparatorluk yöneticilerinde bir kuşku hâli yarattıkları gerçeği göz önünde bulundurulunca, Osmanlıların Karadeniz'in kuzeyinde sanıldığı gibi esaslı bir istihbarat ağına sahip olmadığı ortaya çıkacaktır.

Bahsedilen sınır yöneticilerinin coğrafî uzaklığı ve nihayet Küçük Kaynarca Antlaşması uyarınca Kırım'a özerklik tanınmasıyla bölge ile Bâbıâli arasındaki resmî birlikteliğin sonlanması gibi nedenlerle, Osmanlıların Kırım ve Kuzey Kafkasya'daki Rus hareketliliği hakkında bilgi edinebileceği kanallardan birisi de Azerbaycan ve Dağıstan hanları ile onlar tarafından İstanbul'a gönderilen elçi veya diğer bazı kimseler olmuştur. Burada hanlıkların ortaya çıkışı ve Osmanlılarla aralarındaki münasebet hakkında kısaca bilgi vermek uygun olacaktır. Bilindiği üzere, Nadir Şah'ın 21 Haziran 1747'de öldürülmesiyle İran hâkimiyetinin sona erdiği Azerbaycan ve Dağıstan'da, siyasî çekişme, rekabet ve çatışmalar içinde 19. yüzyıl başlarına kadar devam edecek olan "Hanlıklar Dönemi" başlamıştı. Bu hanlıklar, Safevî şahları döneminde belli eyaletlerin başına atanmış büyük Türk boy beyleri olup, merkezî iktidarın zayıflaması ve çöküşüyle kendi bölgelerinde bağımsız konuma gelmişlerdir. İncelenen dönemde Azerbaycan sınırları içindeki başlıca hanlıklar; Kaytak Utsumileri ailesinden gelen Hüseyin Ali Han'ın oğlu Feth Ali Han tarafından yönetilen Kuba Hanlığı, Şirvan veya Şamahi Hanlığı da denilen ve Kurbani Hanedanı tarafından yönetilen Şeki Hanlığı, Muhammed Mirza Han tarafından yönetilen Bakû Hanlığı, Avşar boyundan gelen bir hanedan tarafından yönetilen Karabağ Hanlığı, Kaçar Boyu'na mensup Ziyadoğulları hanedanı tarafından yönetilen Gence Hanlığı ile Taliş-Talış, Tebriz, Hoy, Urmiye, Merend, Marağa, Serab, Erdebil, Karadağ, Selyan, Cavad, Revan (Erivan-İrevan) ve Nahçıvan hanlıklarıydı. Onların yanı sıra Kazak, Şemseddil, Kabala, Ereş ve İlisu-Ilısu sultanlıkları ile Haçın, Verende, Dizak, Gülistan (Talış) ve Çilebörd meliklikleri ortaya çıkmıştı. Bunlar hanlıkların etkisi altındaydı. Hanlıkların bazısı Nadir Şah'tan önce kurulmuş, onun öldürülmesinin ardından ise büsbütün serbest irade hukukuna sahip olmuşlardı. Örneğin Kuba Hanlığı, Hüseyin Ali Han tarafından oluşturulmuş ve 1726 yılında Rus yönetimi tarafından resmen tanınmıştı.

Bazıları 15 ve 16. yüzyıllardan itibaren var olan Dağıstan'daki hanlıklar ise; Çolak Surhay Han'ın oğlu Mehmed Han'ın yönettiği Gazi Kumuk Şamhallığı, Kaytak Utsumileri hanedanı tarafından yönetilen Kaytak Utsumiliği, yine aynı hanedandan olan

[18] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât*, Haz. Abdülkadir Özcan, TTK Yay., Ankara 1995, s. 757-758.

Has Polat Han tarafından yönetilen Tarhu Şamhallığı, Amme (Uma-Oma-Ümmi)[19] Han tarafından yönetilen Avar Hanlığı, Kırım ve Avar hanları sülâlesinden inen Ahmed Han Mıhtı Bey tarafından yönetilen Mıhtılı Hanlığı, Çar I. Petro'nun Derbend Hanlığı'na getirdiği İmam Kulu Han'ın oğlu Mehmet Hüseyin Bey tarafından yönetilen Derbend Hanlığı idi. Ayrıca Erdeney ve Aksay ile kuzey ve güney diye ikiye ayrılan Tabasaran Masumluğu vardı.[20]

Kafkasya hanlıkları, kâh Osmanlı kâh İran nüfuzu altında ve tâbiiyetinde olup bazen müstakil bazen de yarı bağımsız bir hayat yaşamışlardı. Büyük devletlere olan bağlılıkları pek devamsızdı. Mesela, 1756'dan 1806 senesine kadar Karabağ'a hâkim olan[21] İbrahim Halil Han, Rus tehlikesine karşı Osmanlılardan defalarca yardım talebinde bulunmasına rağmen bir netice alamayınca İran'a yanaşarak hanedanla akrabalık tesis etmiş ve İran Şahı Ağa Muhammed'le birlikte diğer Azerbaycan hanlarına ve Gürcistan'a karşı sefere iştirak etmişti. Fakat Ağa Muhammed'in Rus ilerleyişi karşısında Azerbaycan'dan çekilmesi üzerine İbrahim Halil de 1802-1803 yılında Rusya'ya bağlılık arz etmişti. Ardından, Rusların Azerbaycan'dan çıkarılmasını sağlamak için İran'dan yardım temin etmeye çalışacaktı.[22]

Öte yandan, hanlıkların hemen hepsi ortaya çıktıkları tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu ile iyi ilişkiler kurma, bu sayede İran ve Rus yayılması karşısında Osmanlılardan yardım sağlama gayretinde olmuşlardı. Bu durum bölgede nüfuz tesisini amaçlayan Osmanlı politikasına da uygunluk göstermekteydi. Bunun içindir ki Kafkasya'daki Rus yayılmasının hızlandığı 18. asrın son çeyreğinden itibaren Bâbıâli ile hanlar arasındaki diplomatik münasebetler artmıştı. Çünkü Rus tehdidine karşı birbirlerine ihtiyaç duyuyorlardı. Gerçi Dağıstan ve Azerbaycan hanlıkları arasında sadece birkaçı kayda alınacak güç olmayı başarmıştı ve diğerlerinin varlığını daha çok kendileri dışındaki etkenler ve gelişmeler belirlemekteydi. Ayrıca birer derebeylik

[19] Hasan Al Kadarî'nin kaydettiği üzere, eskiden Avar hanları Nutsal lakabıyla anılırdı. Amme Han, Şirvan'daki Nutsal Han'ın yeğeni, ayrıca bacanağı idi. Sonradan üstünlük sağlayarak Avar Hanı olmuştur. Bazıları Amme Han adının Omar Han'dan türediğini ve bunun kendilerince bir telaffuz biçimi olduğunu söylerler. Kadarî'ye göre bu doğrudur, çünkü Muhammed adı bile Dağıstan'da Mahomed biçiminde telaffuz edilmektedir. Bkz. *Âsâr-i Dağıstan*, s. 82-83.

[20] Hanlıklar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/ Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, s. 447-465; A. Z. Velidi Togan, "Azerbaycan", s. 113, 115; Zeynel Abidin Makas, *Azerbaycan'ın Tarihî ve Kültürel Coğrafyası*, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 3,Ankara 1990, s. 12; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 103-105; Mehmet Ali Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış", *Türkler*, C. VII, Ankara 2002, s. 15 vd; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 126-127; Caferoğlu, *Azerbaycan*, s. 18-24; Hasan Al Kadarî, *Âsâr-i Dağıstan*, s. 13.

[21] Mirza Cevanşir Karabağlı, *Karabağ Tarihi*, Çev. Tahir Sünbül, Kök Yay., Ankara 1990, s. 13.

[22] Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Tutumu", s. 32-33.

zihniyetiyle yönetilen hanlıklar genelde geçimsiz komşular gibiydiler. Sırf bu yüzden Rus işgali karşısında hazmedilmesi kolay lokma olacaklardı.[23]

Öyle olsa bile, Osmanlı idaresi Azerbaycan ve Dağıstan hanlarından birer istihbarat personeli olarak faydalanmasını bildi. Zaten hanlar da Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi gelecekleri için birer güvence olarak gördüklerinden, Rusya ve İran'ın bölgeleri üzerindeki eğilim ve faaliyetleri hakkında Bâbıâli'yi bilgilendirmeyi bir vazife edinmişlerdi. Nitekim Rus işgaline uğrayana kadar da o vazifeyi sürdürdüler. Casuslar başta olmak üzere diğer bilgi kanallarıyla Kafkasya'daki Rus yayılışının hedef ve seyrini takip etmeye çalıştılar, edindikleri bilgileri de bazen mektuplarla Osmanlı sınır yöneticilerine, bazen de elçileri aracılığıyla ve yardım istekleriyle birlikte doğrudan İstanbul'a aktardılar.[24] Mesela, 1786 yılında Hoy Hanı Ahmed Han, Erzurum Valisi ve Canik Muhassılı Battal Hüseyin Paşa'ya Mirza Abdürrahim adındaki bir adamı vasıtasıyla Farsça iki mektup göndermişti. Mektuplarda ise "şimdilik" Azerbaycan'da herhangi bir hadisenin söz konusu olmadığından bahsediliyordu.[25] İbrahim Halil mührüyle ulaşan bir mektupta ise "epimiz Osmanlı devletinin hizmetkârıyız, üzerimize farz olduğu üzere bu taraflarda yaşanan hadiseleri arz edelim" deniliyordu.[26]

I. Mahmud devrinden itibaren bölgeyle ilişkilerini sıklaştırmak arzusunda olan Osmanlı imparatorluk yöneticileri de hanların elçilerini İstanbul'da çok iyi ağırladılar ve her defasında onları çeşitli hediyelerle memleketlerine uğurladılar. Mesela 1 Şubat 1775 tarihinde İstanbul'a giden Dağıstan ümerasından Hacı Giray, tüm ihtiyaçları karşılandıktan sonra Rusya ve İran'a karşı hanların daima uyanık bulunmaları gerektiğine ilişkin bir mesajla uğurlanmıştı.[27] 1785 senesinde Kuban ve Derbend Hanı Feth Ali Han tarafından İstanbul'a gönderilen Osman Efendi ile adamı için Sultan'ın emri doğrultusunda 353,5 kuruşluk masraf yapılmıştı.[28] Aynı şekilde Dağıstan Hâkimi tarafından İstanbul'a gelen 70 kişilik bir kafilenin bütün ihtiyaçları karşılanmıştı.[29] 1800 senesinde Dağıstan Şamhalı tarafından tahrirat ile gelen Mehmed Bey'in İstanbul'da birkaç ay misafir olarak kalacağına ve bu gibilerin hediyelerle taltif olunmalarının kadim bir kaide olduğuna vurgu yapılıyordu.[30]

[23] Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, s. 453.

[24] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333-A;* 19 Şevval 1197/17 Eylül 1783; *10/333-H;* 7 Zilkâde 1197/4 Ekim 1783.

[25] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 25/1240;* 29 Zilhicce 1200/23 Ekim 1786.

[26] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 162/6748-E;* 29 Zilhicce 1209/17 Temmuz 1795.

[27] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 106, 114.

[28] *BOA, A.E.SABD.I, 115/7757;* 9 Cemâziyülevvel 1199/20 Mart 1785.

[29] *BOA, A.E.SABD.I, 63/4433;* 5 Ramazan 1199/12 Temmuz 1785.

[30] *BOA, C. HR, 165/8247;* 23 Muharrem 1215/16 Haziran 1800.

Hanlardan başka Kafkas kabilelerinin ileri gelen bazı kimseleri veya halkları tarafından da Osmanlı istihbarat ağını besleyecek bilgiler geliyordu. Mesela, Çıldır Valisi Süleyman Paşa 1783 senesinde Çerkes ümerasından Arslan Bey adlı bir kimseden bölgedeki gelişmelere dair bir mektup almıştı.[31] Ayrıca Bâbıâli, Rusların İran'a saldırıları örneğinde görüleceği üzere[32] bölgedeki temsilcilerinden Azerbaycan hanlarının bilgilerine başvurmalarını istiyordu. Bu şekilde başlayan istihbarî etkileşim, hanlardan Çıldır veya Erzurum valilerine ulaşan Arapça ve Farsça mektupların İstanbul'a gönderilmesi şeklinde devam ediyordu.[33]

Anlatılmaya çalışıldığı üzere, hanlıklar ile Osmanlı yönetimi arasındaki bağlılık sadece karşılıklı sadakat ve beklentiler üzerine kurulmuştu. Bu haliyle yanlış veya eksik bir bilgi aktarımı söz konusu olduğu zaman onlara karşı bir yaptırım uygulamak mümkün değildi. Bundan da önemlisi Bâbıâli, onların gönderdiği bilgileri doğrulayacak başkaca bir kanala da sahip değildi. Osmanlı istihbarat ağındaki bu boşluk ancak 1780'lerden itibaren Soğucak ve ardından yeni yükselen Anapa gibi idarî birimlerin yöneticilerinin istihbarat toplama çalışmalarına iştirak ettirilmeleriyle giderilmiş gibidir. Çalışma açısından arz ettiği önem münasebetiyle, Kuzey Kafkasya'da kontrolü sağlama amacıyla oluşturulan bu birimlerin yükseliş ve işleyiş hikâyelerini kısaca hatırlamakta fayda vardır.

Osmanlı yönetimi için, özellikle Kırım'ın elden çıkmasından sonra onun yerine, büyüyen Rus tehdidini kontrol altında tutabilmek amacıyla bölgede yeni bir üs oluşturmak zorunluluğu doğmuştu. Ayrıca Kilis ve Sinop limanlarının dışında, Karadeniz'de Osmanlı donanmasını barındıracak başka bir liman da kalmamıştı. Bu sebeplerle Anapa'nın donanmaya kucak açacak yeni liman olması kararlaştırıldı. Bundan sonraki çalışmalar o yönde gelişmişti ve bu çalışmalar neticesinde Anapa kısa bir süre sonra Osmanlıların Kuzey Kafkasya'daki yeni idare, siyaset ve tabii ki istihbarat merkezi olacaktı. Şöyle ki, Küçük Kaynarca'dan sonra karışan Kırım işleri nedeniyle Kırım Seraskeri tayin edilen Canikli Ali Paşa, Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa ile beraber 1778 senesinde Çerkesistan'ın sahillerinde bir keşif hareketinde bulunmakla görevlendirilmişlerdi. Bunun üzerine paşalar Çerkesistan'a giderek bölgede Osmanlıların önemli merkezlerinden birisiyken, uzunca bir süredir unutulmuş olan Soğucak'ın limanında demir attılar. Soğucak Kalesi önüne ordugâh kurup gemilere su almak bahanesiyle birkaç gün orada kaldılar. Bu süre zarfında Çerkes ileri gelenleri kendilerini ziyaret etti. Bu arada Ali ve Hasan paşalar Soğucak'ta kaldıkları süre zarfınca boş durmadılar ve bölgede bazı gözlemlerde bulundular. Edindikleri

[31] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 20/948;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.
[32] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/348-A;* 4 Zilhicce 1197/31 Ekim 1783
[33] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333-H;* 7 Zilkâde 1197/4 Ekim 1783.

bilgileri bir rapor şeklinde Bâbıâli'ye sundular. Çerkesistan'ın durumuna ve geleceğine ilişkin ilk resmî bilgiler olarak kabul edilen bu rapora göre; bölgede geniş bir alana yayılmış bulunan Çerkes kabilelerinin kontrol altına alınarak İstanbul'a bağlanmalarının gerçekleşmesi durumunda, Çerkesistan önemli bir üs haline getirilecek ve böylece kuzeyden gelmesi muhtemel istilanın önüne geçilebilecekti. Bunun yanında elden çıkan Kırım limanları yerine, Çerkesistan sahilleri kullanılabilecekti. Bâbıâli, bu mütalaaları oldukça yerinde buldu ve gerektiğinde Çerkeslerden 80 bin kişilik bir kuvvet çıkarılabileceğini tahmin ederek hemen bölgenin İslâmlaştırılması ve İstanbul'a bağlanarak Kuzey Kafkasya'nın merkezden idare edilmesi çalışmalarını başlattı. Bu amaç doğrultusunda, çok geç kalınmış olmakla birlikte 25 Aralık 1780 tarihinde Kocaeli Sancakbeyi olan Gürcü asıllı Ferah Ali Paşa, Soğucak Muhafızlığı'na tayin edildi. Muharebelerdeki hizmeti, dindarlığı ve temiz ahlâkı ile meşhur olan Ferah Ali Paşa harabe halinde bulunan bu eski kaleyi onararak 1781(1782)-1785 yılları arasındaki görevi süresince civarda bulunan kabilelerle sıcak ilişkiler kurdu ve bölgede İslâm'ı ve Osmanlı nüfuzunu yaymaya çalıştı. İlk iş olarak, yaşadıkları yerler Rus istilasına uğrayan Taman ve Kırım göçmenlerinin Soğucak'ta iskân edilmesi ve bölge nüfusunun çoğaltılmasıyla ilgilendi. Kendi bölgesine gelip yerleşenlere gerekli olan yiyecek ve giyecek yardımı yaptığı duyulunca Rus saldırılarından dolayı dağlara sığınmış olan Kafkasyalılar Soğucak'a gelerek yerleşmeye başladılar. Ayrıca Soğucak dışında bulunan kabilelerin durumlarını da tanıdık adamları kanalıyla tetkik ettirdi ve gerekli bilgileri topladıktan sonra onları Soğucak'a davet etti. Davete icabet edenlerden İslamiyet'i kabul etmelerini ve Osmanlıların bir veziri olarak kendisine itaat etmelerini istedi. İstekleri çoğun kabul gördü. Bu şekilde gelişen nüfus artışına paralel olarak Soğucak Kalesi içinde ve dışında yeni mahalleler tesis edildi. Hassa silahşorlarından Gürcü Süleyman Ağa Bina Emini tayin edilerek, Sinop'tan getirtilen kereste, tuğla, kiremit gibi inşaat malzemesi ve İstanbul'dan gönderilen usta ve amelelerle, 1781-1782 yıllarında Soğucak Kalesi tamir edildi. Bölgenin savunması ve ikmalinde görev alacak Osmanlı Donanması'nın barınması maksadıyla, 1782'de Soğucak'ın bir mil yakınında Gelincik[34] Limanı inşa edildi. Rus katliamından kurtulabilen 40 bin Nogay askeri ekonomik gayelerle bölgeye iskân edildi ve Ferah Ali Paşa onlar için kethüdâsı Ali Ağa'yı mütesellim olarak görevlendirdi. Ali Ağa aracılığıyla Buhur Çayı yakınlarında Hacılar Kalesi'ni[35] inşa ettirdi ve kaleye toplar koydurdu. Mühendis Hüseyin Ağa tarafından 1782 yılında Karadeniz kıyısında Şefake kabilesinin yaşadığı Taman yarımadasında,

[34] Gelencik. Bkz. Lyulye, *Çerkesya*, s. 61.

[35] Hacılar kalesi, Kuban nehrinin kabilelerin meskûn olduğu tarafında bulunan ve Anapa sınırının başı sayılan Kabartay karşısındaki yerdir. Bkz. Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, Haz. Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 105.

Kuban Nehri'nin ağzından 33 km. güneyde, limana bakan, üç tarafı denizlerle çevrili "Kızıl Kaya" adı verilen kaya çıkıntısı üzerinde Anapa Kalesi'nin inşasına başlandı. Kale içinde bir cami inşa edildi ve tabyalara toplar yerleştirildi. Anapa ve Soğucak kadılığına (bazı kaynaklarda naipliğine) Taman Tatarlarından olan Osman Efendi tayin edildi. Böylece, önceleri metruk ve stratejik önemi olmayan küçük bir kale durumundaki Anapa; şimdi müstahkem bir kasaba haline getirilerek, Osmanlıların Çerkesler arasında yürüttüğü dinî-siyasî faaliyetlerin merkezi ve Kuzey Kafkasya'daki askerî varlığının ana üssü oldu.[36] Ferah Ali Paşa da, Çerkesistan'ı idare edebilecek bir mevkide olan Anapa'da bir müddet oturdu. Buraya hocalar getirtti, Çerkesler arasında İslamiyet'i yayma[37] çalışmalarını sürdürdü. Bu gayret, Rusların Mozdok Kalesi ve misyonerler vasıtasıyla Osetler arasında Hıristiyanlığı yayma çalışmalarının Osmanlı versiyonundan başka bir şey değildi.[38]

İşte bu çalışmalar neticesinde ortaya çıkan idarî ve askerî birimler, bilhassa Soğucak ve Anapa, Osmanlıların Kafkasya siyasetinde önemli birer üs, aynı zamanda bölgedeki Rus hareketliliğini takip eden önemli birer bilgi sağlama merkezi oldular. C. Gökçe'nin dikkat çektiği üzere, Anapa valilerinin bir görevi de Kafkasya'daki

[36] Osmanlıların Çerkesistan'da varlıklarını kuvvetlendirme faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 168-225; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 43-44; Sadullah Enverî, *Tarih-i Enverî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi Kısmı, No. 590, s. 255-256; Zaimzâde Mehmed Sadık, *1202 Senesi Rusya ve Nemçe Seferleri*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, No. 2532, v.10-11; Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya*, s. 6-7; Mirza Bala, "Çerkesler", s. 382; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 36; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 77; Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Alâm*, C. I, Mihran Matbaası, İstanbul 1306, s. 387; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 139-142; Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 13 vd.

[37] Kuzey Kafkasya'da İslâmlaşmanın Ferah Ali Paşa ile başladığı görüşü doğru değildir. Çünkü Ferah Ali Paşa'nın atandığı Soğucak kalesinde bile eski bir caminin bulunduğu ve tamir edildiği bilinmektedir. Dahası, 1782 yılında Jane kabilesi beyi el-Hac Mehmed Giray'ın Kuban önlerine asker yığan ve Çerkesistan'ı işgale hazırlanan Ruslara karşı direniş için Soğucak muhafızından yardım ve askerî destek istemiş olması, 1783 yılında Rusların Kabartay'ı işgali ve beylerini katletmesi üzerine endişelenen Besleney kabilesi lideri Kızıl Bey ile Kemirguey kabilesi lideri Arslan Bey'in Ruslara karşı Çerkes, Çeçen ve Osmanlı'nın birlikte savaş yapmasını sağlamaya çalışmış olmaları bahsedilen Çerkes kabilelerinin çok eski yıllardan itibaren Müslüman olduklarının ve kâfir olarak saydıkları Rusların boyunduruğu altına girmek istemediklerinin delilidir. Bkz. Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 196.

[38] Bülent Gökay, "Russia and Chechnia: A Long History of Conflict, Resistance and Oppression", *Alternatives Turkish Journal of International Relations*, Summer&Fall 2004, Vol. 3, No. 2&3, p. 3; Ali Arslan, "Rusya'nın Kırım ve Gürcistan'ı İlhakından Sonra Osmanlı Devleti'nin Çerkez Kabileleri ile Münasebetleri (1784-1829)", *Kafkas Araştırmaları-I*, Acar Yay., İstanbul 1988, s. 46; Mirza Bala, "Çerkesler", s. 381-382; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 79; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 62-63; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 51-53, 126; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 36-37.

gelişmeleri ve Rusların hareket tarzını öğrenmekti.[39] Nitekim Ferah Ali Paşa da görev aldığı süre zarfında, Osmanlıların Kafkasya'daki istihbarat çalışmalarını organize etti. Haşim Efendi'nin kaydettiği üzere, Ferah Ali Paşa'nın etrafta tebdil-i kıyafet gezen muhbirleri vardı ve yaşananları ona aktarıyorlardı. Paşa da her işini bazı lâtif hilelerle akıllıca düzenleyip bitiriyor;[40] toplanan bilgileri, özellikle Rusların Kırım ve Kafkasya'daki yayılma çabalarını İstanbul'a iletiyordu. Bâbıâli ise o yöndeki çalışmalarını artırması için kendisini sürekli teşvik etmekteydi. Sadrazam Halil Hamid Paşa çok içten ve resmiyetten uzak ifadeler taşıyan mektuplarında Ferah Ali Paşa'ya hitaben "göreyim seni! Dağıstan, Demirkapı, Çeçenya, Kızlar Kalesi, Kumkale, Azak ve Kırım taraflarından peyderpey havâdis alıp, ne fazla ne eksik, hepsini İstanbul'a göndermeye gayret et" diyordu.[41]

Ferah Ali Paşa, istihbarat toplama ve toplanılanları İstanbul'a aktarma çalışmalarını oldukça titiz ve dikkatli bir şekilde yürütmüştü. Mesela, biraz evvel Anapa ve Soğucak naipliğine atandığından bahsedilen Taman Tatarlarından Osman Efendi'ye Türk olmadığı için pek güvenmemişti. Bu nedenle İstanbul ile yapacağı önemli bir yazışmayı Osman Efendi'den gizliyor, onu değil, sadece mührünü getirtip kullanıyordu. Bu şekilde devlet sırlarına kâtiplerden başka kimsenin vakıf olmamasını sağlıyordu.[42] Aynı şekilde Soğucak divanını tertip edip, Enderun ağalarına ve diğer katılımcılara bazı tavsiyelerde bulunduktan sonra "benden işittiğiniz sözü odadan dışarı çıkarmayınız" diyordu.[43] Onun, bilginin gizli kalması konusundaki titizliğiyle ilgili olarak ve ayrıca Osmanlı istihbarat ağı adına kaydedilmesi gereken önemli bir hususiyet de kullanacağını ifade ettiği şifreli yazışma usûlüdür. Soğucak'a gönderilmek üzere I. Abdülhamid'in huzuruna çıktığında önce devletten beklentilerini sıralamış, sonra da şöyle özel bir şifreleme kullanacağından bahsetmiştir:

> "İş icabı olmak üzere, imparatorluk merkezine layık olmayan isteklerde bulunmak durumunda kalırsam, kaleme aldığım yazının üst tarafına çektiğim parafın içine bir nokta koyacağım. Nokta olduğunda izin verilmesin, mektubu getiren de bir yolu bulunup kim olursa olsun def edilsin. Eğer parafın içinde nokta olmazsa isteğimize müsaade buyrulması uygundur."[44]

Ancak, 1787-1792 savaşının sonlarına doğru gerçekleşecek olan Rusların Anapa kuşatması sırasında da görüleceği üzere, Ferah Ali Paşa'dan sonra yerine geçenle-

[39] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 135.
[40] Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 40; *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 225.
[41] Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 76.
[42] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 214.
[43] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 194.
[44] Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 23.

rin iktidarsızlığı, fena hâl ve idareleri[45] Osmanlıların Kafkasya siyasetini, dolayısıyla istihbarat çalışmalarını sekteye uğratmıştır. Nitekim Ferah Ali Paşa'nın yerine 1785 senesinde Soğucak ve Anapa Muhafızlığı'na atanan Acaralı Bicanoğlu Ali Paşa memleketi idare etmeye muktedir bir yönetici olmadığından, Anapa'da bir kargaşa çıkmasına neden olmuştur. 1792 Yaş Antlaşması'nı takip eden yıllarda ise Anapa'ya tayin edilen muhafızlar ya vazifeleri başına gitmemişler veya tayinlerinden hemen sonra başka bir yere nakledilmişlerdi.[46]

Var olan veyahut sonradan Osmanlı istihbarat ağına eklemlenen bu birimlerin yanında imparatorluğun Avrupa topraklarında görevli olan yöneticileri de Rusya hedefli yürüttükleri istihbarat çalışmaları neticesinde ulaşılan bilgileri İstanbul'a aktarma gayretinde olmuşlardı. Ancak onlardan gelen bilgiler daha ziyade Rusya'nın sefer hazırlıklarına[47] veya Kırım ve Lehistan tarafındaki faaliyetlerine ilişkindi. Mesela Bender Muhafızı Ebubekir Paşa, 1783 yılında Sadrazam'dan aldığı emir doğrultusunda Rusya ve Kırım taraflarının durumunu öğrenmeye çalıştığından bahsediyordu.[48] Aynı yıl, Akkerman Muhafızı İsmail Paşa, Serasker Abdi Paşa'ya Rusya, Lehistan ve Kırım ahvaline dair edindiği havâdisleri aktarmıştı.[49] Hotin Muhafızı Ahmed Paşa ise Avusturya ve Rusya içlerine gönderdiği casusların getirdiği raporların birer sûretini Abdi Paşa'ya arz etmişti.[50] Abdi Paşa da civar yöneticilerden gelen bütün havâdis kâğıtlarını İstanbul'a arz ediyordu. Bunlar arasında düşman tarafına gönderildiğinden ve zamana aşina olduğundan bahsedilen İsmail'in; havâdis toplaması için Lehistan'da görevlendirilen David'in ve Kamaniçe kalesinde Rus general ve zabitlerinden bilgi edinen Hotin tercümanı İbrahim Ağa'nın istihbarat raporları da bulunuyordu.[51] Aynı İbrahim Ağa, 1777 senesinde de Hotin Muhafızı Süleyman Paşa tarafından Aksu boyu ve Ukrayna taraflarına casusluk için gönderilmiştir.[52] Altı yıl sonra İbrahim Ağa'yı tekrar casusluk yaparken bulmak, Osmanlı istihbarat ağının sürekliliği adına kaydedilmesi gereken önemli bir husustur.

Bahsedilen sınır yöneticilerinin yanında ve onlardan daha çok olmak üzere, Rusya'nın diğer taraflardaki, özellikle Avrupa kıtasındaki faaliyet ve münasebetleri

[45] Mirza Bala, "Çerkesler", s. 382; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 371-372; Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 649.

[46] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 126, 128, 176.

[47] Zaimzâde Mehmed Sadık, *1202 Senesi Rusya ve Nemçe Seferleri*, v. 8.

[48] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/346;* 20 Rübiyülahir 1197/25 Mart 1783; *10/346-A;* 20 Rübiyülahir 1197/25 Mart 1783.

[49] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 9/326-B;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

[50] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/337;* 12 Muharrem 1198/7 Aralık 1783.

[51] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/337-B;* 21 Zilhicce 1197/17 Kasım 1783.

[52] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1344;* 1 Zilkâde 1191/1 Aralık 1777.

Eflâk-Boğdan voyvodaları kanalıyla takip edilmişti.[53] Voyvodalar, Kiev, Varşova, Petersburg şehirlerinde bulundurdukları ajanları veya havâdisnüvisleri kanalıyla Rusya'nın iç işlerine ve Avrupa tarafındaki faaliyetlerine ilişkin edindikleri bilgileri Osmanlı merkezine aktardılar.[54] Ancak bu tarz istihbarat toplama çalışmalarında çok defa zorluklarla karşılaşılmıştı. Mesela, Ruslar Lehistan'ı zaptettikten sonra oradaki bütün menzilhanelerine birer özel nazır tayin ederek bütün mektupları açıp okumaya başlamışlardı. Bu nedenle Boğdan Voyvodası'nın Lehistan'daki havâdisnüvisleri ile yazışması oldukça zorlaşmıştı. Buna rağmen voyvoda, sadakatinin ve vazifesinin bir gereği olduğu üzere, istihbarat gibi özel bir görevi yerine getirecek gayreti asla elden bırakmayarak yeni vasıtalarla bilgi toplama faaliyetlerini sürdürdüğünü ve edineceği bilgileri imparatorluk merkezine aktarmaya devam edeceğini haber veriyordu.[55] Voyvodaların havâdisnüvislerden istifade etmelerinin zorlaştığı, dolayısıyla sistemin tıkandığı zamanda nasıl bir çözüm ürettiklerini ise Eflâk Voyvodası Aleksandr'ın çabalarında görmek mümkündür. Aleksandr, "istihbarat faaliyetlerinin oldukça gizli bir şekilde yürütülmesi gerektiğine" ilişkin bir vurgu ile başladığı 1797 tarihli raporunda "Rusların bütün işlerinin gizliliğini muhafaza etmek için takındıkları dikkatli tavır nedeniyle Petersburg'daki havâdisnüvisine ait evrakların sınırdan geçmesi zorlaşınca, iki casus tertip etmiş ve bunları ticaret bahanesiyle ve birbiri ardına Petersburg'a göndermişti.[56]

Voyvodalar ayrıca imparatorluk merkezinden alınan emirlere uygun olarak Rusya içerisine casuslar göndermişlerdi. Mesela, 1796 senesinde, Rusların tavır ve durumlarının sıhhatli bir şekilde öğrenilmesi gerektiğine ilişkin olarak İstanbul'dan kendisine ulaşan emir üzerine Eflâk Voyvodası "Rusların esrarlarını deşifre etmek için iki casus görevlendirdiğini" haber veriyordu.[57] Bu sayede diğer organizatörler kanalıyla erişilmesi güç olan haberlere ulaşmak mümkün oluyordu. Nitekim 1783 senesinde Boğdan Voyvodası Aleksandr, Varşova şehrinde havâdis toplamak için tedarik ettiği adamlarının kendisine gönderdikleri raporlarda belirtildiği üzere, Rus ve Avusturya devletlerinin Osmanlılar hakkındaki düşüncelerine Fransa'nın da uymak üzere olduğunu haber vermişti.[58] Aynı yıla ait bir diğer istihbarat raporunda Avusturya ve Rusya'nın askerî durumlarına, Lehistan tarafındaki faaliyetlerine ve

[53] *BOA, A.E.SABD.I, 362/25268;* 10 Receb 1203/6 Nisan 1789.

[54] *BOA, A.E.SABD.I, 97/6650;* 29 Zilhicce 1201/12 Ekim 1787; *A.E. SSLM.III, 428/24525;* 29 Zilhicce 1208/28 Temmuz 1794; *A.E. SSLM.III, 427/24447;* 29 Zilhicce 1209/17 Temmuz 1795; *A.E. SSLM. III, 429/24527;* 29 Zilhicce 1209/17 Temmuz 1795.

[55] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 231/12853-B;* 13 Cemâziyelâhir 1209/5 Ocak 1795.

[56] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 234/13046;* 29 Zilhicce 1211/25 Haziran 1797.

[57] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 170/7298;* 15 Cemâziyelâhir 1211/16 Aralık 1796.

[58] *BOA, A.E.SABD.I, 368/25757;* 3 Cemâziyülevvel 1197/6 Nisan 1783.

ayrıca Rusya ile İsveç arasında cereyan eden savaşa ilişkin bilgiler aktarıyordu.[59] 1784 yılında Eflâk Voyvodası, Rusya ve Avusturya devletleri ile Prusya'nın arasının gittikçe bozulmakta olduğuna dair bir istihbarat raporu göndermişti. Raporda belirtildiği üzere, Avusturya İmparatoru o sıralar ülkesinden ve özellikle Bohemya tarafından Prusya Kralı'nın casuslukla görevlendirdiği kimselerin kovulması için bir memurunu görevlendirmişti. Memuruna, Prusya Kralı'nın en büyük düşmanı olduğunu, bu nedenle ona asla güvenilemeyeceğini hatırlatarak gereken vasıtalarla söz konusu görevi başarmasını bildirmişti. Voyvoda ayrıca "Prusya Kralı'nın Rusya ricâli arasında gizlice fitne yaratmak arzusunda olduğu öğrenilince Rusya İmparatoriçesi ile de aralarında bir güvensizlik oluştuğunu" Viyana tarafından haber almıştı. Bu haberler kendisine arz olunduğunda I. Abdülhamid "Prusya, zahiren Osmanlı Devleti ile iyi geçinir, ancak bu durum her an bir uyuşmazlık yaratmasına engel değildir" şeklinde bir açıklama yapmıştı.[60]

1795 senesinde Boğdan Voyvodası, Rusya ile İsveç arasındaki anlaşmazlığın bertaraf olunduğunu haber veriyordu.[61] Napolyon savaşları ve Rusların savaş içerisindeki durumunu Eflâk-Boğdan voyvodaları İstanbul'a aktarmaktan geri durmamışlardı.[62] 1799 senesinde Boğdan Voyvodası Konstantin, Rus İmparatoru'nun Prusya ve Danimarka kralları ile olan sürtüşmelerini İstanbul'un isteği üzerine araştırmakta olduğunu belirtiyordu.[63] 1800 senesinde Boğdan Voyvodası zahire satın alması için görevlendirdiği bir adamı vasıtasıyla, Rusların Dinyester Nehri'nin öte tarafındaki topraklarında bulunan askerlerini iki kısma ayırmak sûretiyle iki ayrı ordugâh oluşturduklarını ve bunlara gereken zahire ve levazımatın karşılanması için imparatorun bir emir yayınladığını öğrenmişti. Ayrıca askerlerin talim için değil, muhtemelen Avusturya aleyhine hareket etmek amacıyla toplandıklarının o taraflarda ağızdan ağıza dolaştığı da duyulmuştu. Ancak voyvodaya göre, Rusların bu eylemleri bir önceki yıl Prusya aleyhine olduğu gibi şimdi de sadece Avusturya'yı korkutma düşüncesinden kaynaklanmış olmalıydı. Voyvoda son olarak bundan sonra ne tür havâdise erişirse hemen İstanbul'a ulaştıracağını beyan etmişti.[64]

Son olarak, Tombasar Voyvodalığı'nın da Osmanlıların Kırım ve Kafkasya'daki

[59] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/327-A;* 3 Ramazan 1197/2 Ağustos 1783.

[60] *BOA, A.E.SABD.I, 19/1688;* 8 Receb 1198/28 Mayıs 1784.

[61] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn,123/5033-A;* 28 Rebiyülevvel 1210/12 Ekim 1795.

[62] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 31/1476;* 13 Cemâziyelâhir 1214/12 Kasım 1799; *31/1476-A;* 13 Cemâziyelâhir 1214/12 Kasım 1799; *31/1476-B;* 13 Cemâziyelâhir 1214/12 Kasım 1799; *31/1476-C;* 15 Cemâziyelâhir 1214/14 Kasım 1799; *31/1464;* 27 Muharrem 1216/9 Haziran 1801; *131/5413;* 21 Zilhicce 1218/2 Nisan 1804.

[63] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 32/1518;* 17 Cemâziyülevvel 1214/17 Ekim 1799.

[64] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 32/1547;* 1 Muharrem 1215/25 Mayıs 1800.

gelişmeleri öğrenmesinde önemli bir istihbarat birimi olarak faaliyet yürüttüğünü belirtmek gerekiyor. Mesela, Bucak tarafında yaşanan gelişmeleri öğrenmesi için 1783 senesinde Sadrazam tarafından Tombasar Voyvodası'na bir tembihnâme yazılmıştı. Voyvoda ise bölgede kayda değer önemli bir gelişme olmadığını bildirdiği raporuna ayrıca Ruslar hakkında bazı havâdisler ilave etmişti.[65]Tombasar Voyvodalığı Rusya ile gerçekleşen resmî haberleşmenin sağlanması noktasında da önemli bir rol üstlenmişti. 1783 senesindeki bir yazışmadan anlaşıldığı üzere, bir önceki sene Rusların evrakları için Osmanlı sınırlarının son bulduğu Tombasar mukataası dâhilinde, 5 bölgede menziller tesis edilmişti. Menzillerin Tombasar voyvodaları tarafından idare edilmesi için bir ferman yayınlanmıştı. Menzillere Bender sınır ahalisinin kefaletiyle Bender yamaklarından 6 yasakçı tayin edilmişti. Ancak yasakçılar Ruslardan aldıkları harçlığın kendilerine yetmediği gerekçesiyle buradan İstanbul'a gidecek evrakları götürmeyerek yazışmaların gecikmesine sebep olmuşlardı. Devrin yöneticilerine göre Rusların yakında bu durumdan şikâyetçi olacaklarına şüphe yoktu. Bu nedenle asrın icaplarına aykırı olan söz konusu protestonun bir an evvel giderilmesi gerektiğine hükmedilmişti.[66]

2. İstihbaratın Sağlayıcıları

İşte var olan veya sonradan oluşturulan bu sınır birimleri ve hanlıklar ile imparatorluk merkezi arasında Rus yayılmasını takip amaçlı ve kendince bir süreklilik sağlama gayretinde olan bir istihbarat ağı oluşturulmuştu. Nitekim sınır birimlerdeki yöneticilerin kaleme aldıkları istihbarat raporlarının kıyısına köşesine iliştirdikleri ifadelerine göre; Rusya'nın faaliyetlerinden haberdar olmak ve haberdar etmek için "gece-gündüz rahatlık nedir bilmez olmuşlardı." Başvurdukları ve bizzat yönlendirdikleri resmî haber toplama kanalları[67] "dört bir yana saldıklarını" ifade ettikleri casuslardı. Zaten imparatorluk merkezinden gelen istihbarat konulu emirlerde, Rusya hedefli bilgi toplama çalışmalarında casuslardan istifade edilmesi istenmişti.[68] Casusların Osmanlıların Kafkasya siyasetindeki rolleri, daha bölgenin fethedilmesi aşamasında resmî kayıtlarla tespit edilmiştir. Mesela Topkapı Sarayı Arşivi'nde yer alan bir vesikaya göre, Mehmed adındaki bir Osmanlı casusu Ağustos 1515'te bölgedeki

[65] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 20/948;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

[66] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 11/436-D;* 29 Şevval 1197/27 Eylül 1783.

[67] Bu kanallar ve işleyiş hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Yüksel, *II. Mahmud Devrinde Osmanlı İstihbaratı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 135-212.

[68] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1336;* 25 Şaban 1196/5 Ağustos 1782.

çekişme ve gelişmeler hakkında edindiği bilgileri I. Selim'e arz etmişti.[69]

Doğrudan istihbarat çalışmalarında kullanılan veyahut imparatorluk merkezi ile yerel temsilciler arasındaki haberleşmeyi sağlama görevlerini icra ederken geçip-döndükleri bölgelerdeki Rus hareketliliğine ilişkin izlenimlerini Bâbıâli'ye aktarmak sûretiyle istihbarat çalışmalarına dolaylı yoldan da olsa katkı sağlayan tatarlar (ulaklar) da casuslar gibi imparatorluğun resmî haber kaynakları olarak vazife görmüşlerdi. Mesela Kırım Seraskeri Hacı Ali Paşa, 1778 senesinde bir tatarını casusluk için Kırım tarafına göndermişti.[70] III. Selim, 1791 senesinde sadrazamına, Azerbaycan tarafındaki gelişmelere dair gelen haberlerin doğruluğunu, işe yarar tatarlar tayin ederek öğrenmesi gerektiğini bildirmişti.[71] Tatarlar aracılığıyla yürütülen istihbarat çalışmalarında kaydedilmesi gereken önemli bir husus da sınır valilerinin istihbarat akışının emniyetini sağlamak için edindikleri bilgileri kimi zaman tatarlara şifahen aktarmaları olmuştur. Mesela, Bayezid mutasarrıfı İshak Paşa 1783 yılında edindiği bilgileri Mehmed ismindeki tatar kanalıyla ve şifahen İstanbul'a aktarmayı tercih etmişti.[72]

Casus ve ulakların yanında, Rus hareketliliğinin yaşandığı bölgelerden geçerek Osmanlı topraklarına dâhil olan tüccar, yolcu ve gemiciler de her zaman çok sağlıklı olmamakla birlikte, bilgilerine başvurulan haber kaynaklarından bazılarıydı. Çıldır Valisi Süleyman Paşa, 1782 tarihli bir yazısında casusların yanında etraftan gelen gemici ve tacirlerin ihbarı ile havâdis toplama hususuna dikkat ettiğine vurgu yapıyordu.[73]1783 yılında Özi, Bender, Boğdan ve Kara Eflâk tarafından gelen tüccar taifelerinden Rusya ve Şahin Giray'ın Kırım'daki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler edinilmişti.[74] 1784 yılında Boğdan Voyvodası Aleksandr, Karadeniz'de ticaret yapmak amacıyla Viyana'dan yola çıkan ancak o tarafın vebası nedeniyle vatanına geri dönmek üzere Kalas İskelesi'ne uğrayan bir Macar boyarının bilgisine başvurmuştu. Bu sayede Rusların Kerson'da her biri yetmiş parçadan müteşekkil topçeker üç gemi inşa ederek denize bıraktıklarını, ancak veba nedeniyle ameleler dağıldığından gemi yapımının durduğunu öğrenmişti.[75] Bu gruptan olan bilgi kanalları çok defa "o taraftan gelen kimseler" olarak adlandırılmıştı. Mesela, Van Muhafızı Ahmed Paşa, 1785 tarihli raporunu Azerbaycan tarafına gönderdiği casuslardan ve "o taraftan gelen kimselerden" edindiği haberlerle şekillendirdiğini belirtiyordu.[76]

[69] Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 112-113.
[70] *BOA, A.DVN. MHM.d., 177 Nolu defter, s. 1-2, hüküm: 1;* Evâil-i Safer 1192/1-10 Mart 1778.
[71] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 197/9932;* 29 Zilhicce 1205/29 Ağustos 1791.
[72] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/437;* 12 Rebiyülahir 1197/17 Mart 1783.
[73] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1336;* 25 Şaban 1196/5 Ağustos 1782.
[74] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 18/796;* 25 Safer 1197/30 Ocak 1783.
[75] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/439-C;* 19 Safer 1198/13 Ocak 1784.
[76] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 17/756;* 29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785.

Onlardan daha ilgi çekici olan bir diğer bilgi kaynağı ise hacılardı.[77] Kuzey Kafkasya'nın coğrafî pozisyonu hacıların, ayrıca tacirlerin Osmanlı istihbarat ağındaki etkinliklerini artırmalarını mümkün kılacak bir durumdaydı. Çünkü Kuzey Kafkasya; Semerkant, Buhara, Maveraünnehir, Derbend ve Şirvan taraflarından gelen hac kafilelerinin güzergâhı üzerinde bulunuyordu. Bu yol aynı zamanda Avrupa'yı Karadeniz ve Hazar üzerinden Asya'ya bağlayan önemli bir transit ticaret yoluydu. İran ile Osmanlı arasındaki mücadelenin sebep olduğu yol emniyetsizliği nedeniyle Kuzey Kafkasya üzerinden geçip Kırım ve diğer Kuzey Kafkasya iskelelerinden İstanbul'a ulaşan Sünnî hacılar, Halife'nin yani Osmanlı Sultanı'nın ülkesini ziyaret ettikten sonra Hicaz'a gitmekte, dönüşte de aynı yolu takip etmekteydiler. Mayıs 1573 tarihli Sultan hükümlerinden Semerkant, Buhara ve Maveraünnehir'den gelen elçi heyetleri ve hacıların Kuzey Kafkasya güzergâhını kullanarak Azak ve Kefe'ye ulaştıkları, oradan da İstanbul'a geçtikleri anlaşılmaktadır.[78]

İşte bu güzergâh ve hacılar, Bâbıâli için Rusların Osmanlı sınırlarının çok ötesinde ne tür bir faaliyet veya hazırlıkla meşgul olduklarını öğrenebilme aşamasında önemli bir fırsattı ve çok defa hacıların bilgi ve izlenimlerinden istifade edildi. Ayrıca Dağıstan ümerâsı da edindikleri istihbaratı Osmanlı yöneticilerine aktarma aşamasında hacılardan istifade etme gayretinde olmuşlardı. Mesela, 1783 senesinde Dağıstan Valisi Mehmed Şamhal, kâtibi ve mutemedi olan Hacı İbrahim'den böyle bir istifade yoluna gitmişti. Hacı İbrahim Hicaz'a gitmek üzere çıktığı yolculuğu esnasında Erzurum'a uğruyor ve Mehmed Şamhâl'in Bâbıâli ve Erzurum Valisi Timur Paşa'ya hitaben kaleme aldığı evrakı teslim ediyordu. Timur Paşa'nın bildirdiği üzere, evrakta o havalinin ve Rusların durumunun Hacı İbrahim'den öğrenilebileceği yazıyordu. Dağıstan Valisi, sağlayacağı istihbaratın güvenliği için böyle bir yola başvurmuştu. Bu bildirim üzerine Timur Paşa, Hacı İbrahim'i dinlemeye başlıyor ve onun anlattıklarını kayıt altına aldırarak İstanbul'a gönderiyordu.[79] Bir başka belgeden anlaşıldığı üzere, Timur Paşa'nın havâdis toplaması için Tiflis tarafına gönderdiği bir Müslüman casusunun akıbetini Rusların uyguladığı sıkı denetim nedeniyle kestiremediği (hayat ve mematı na-malum)[80] sırada Dağıstanlılarla istihbarat özelinde gerçekleşen söz konusu birliktelik bilgi akışının kesintisiz sürdürülmesini sağlamak açısından önemlidir.

[77] *BOA, C.AS, 999/43692;* 29 Şevval 1190/11 Aralık 1776; *Hatt-ı Hümâyûn, 28/1336;* 25 Şaban 1196/5 Ağustos 1782; *10/333-A;* 19 Şevval 1197/17 Eylül 1783; *10/333-B;* 19 Şevval 1197/17 Eylül 1783; *10/348-A;* 4 Zilhicce 1197/31 Ekim 1783; *28/1327;* 13 Şevval 1198/30 Ağustos 1784; *28/1329;* 13 Şevval 1198/30 Ağustos 1784; *17/756;* 29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785; *25/1228-C;* 29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785; *26/1278;* 29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785.

[78] Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 192.

[79] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 22/1021;* 20 Şevval 1197/18 Eylül 1783.

[80] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/448-F;* 15 Zilkâde 1197/12 Ekim 1783.

1784 senesinde ise Erzurum Valisi Hacı Ali Paşa, Buhara'dan Hicaz'a ulaşmak gayesiyle çıktığı yolculuk esnasında Rus topraklarından geçtiği bilinen Hoca Mehmed adındaki ulema sınıfına mensup bir hacı adayından Rusların ahvaline dair edindiği bilgileri İstanbul'a arz etmişti. Aynı şekilde, o sıralar Rusların uyguladığı karantina sebebiyle ülkelerine casus sızdırmak zorlaştığından Hoca Mehmed'in aktardığı bilgiler Osmanlı yöneticileri için daha da bir önem kazanmıştı.[81]

Önemli bir husus olarak şunu da belirtmek gerekiyor ki, bahsedilen gruplara mensup kimselerden bilgi sağlamak için onları Osmanlı topraklarında iyi misafir etmek gerekiyordu. 1783 senesinde Bağdat Valisi'ne, öyle bir tutum takınmış vaziyette rastlamak mümkündür. Kendisinin ifade ettiği üzere vali, Bağdat'a ulaşan hacı, tüccar veyahut diğer ziyaretçi gruplarının himâye edilerek rağbetlerinin artırılmasına büyük itina gösteriyor, bu sayede de kesintisiz sûrette gelmelerinin, dolayısıyla onlardan aynı şekilde bilgi sağlamanın mümkün olduğunu vurguluyordu.[82]

İncelenen dönemde cereyan eden Rusya savaşları sırasında ele geçirilen ve Osmanlılarca "dil" olarak adlandırılan esirler de Osmanlı istihbarat ağına önemli katkı sağlamışlardı.[83] 1774 senesinde Ruslarla gerçekleşen bir çarpışma esnasında Osmanlı kuvvetlerince yakalanan diller ve reislerinden Rusya hakkında bilgi edinilmişti.[84] 1788 senesinde, Soğucak Başbuğu Mustafa Paşa, Ruslardan bir dil ve Kırımlılardan bir adam yakalayıp İstanbul'a göndermişti. Bunlar sorguya çekilmiş ve Rusların savaş içerisindeki durumlarına dair bilgiler edinilmişti.[85] Ahmed Câvid de Mustafa Paşa'nın esir eylediği bir Rus yüzbaşıyı kethüdasının nezaretinde ve deniz yoluyla İstanbul'a gönderdiğini kaydetmiştir.[86] 1790 senesinde Anapa Seraskeri Hüseyin Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen Ömer ve Mehmed ismindeki tatarlar Ruslardan ele geçirilen dil, kelle ve kulakların bir çamlıca gemisiyle Samsun İskelesi'ne getirildiklerini haber veriyorlardı.[87] 1791 yılında Sadrazam tatarlarıyla gönderilen üç esirden Rusların Tuna'daki ince donanmaları hakkında bilgi edinilmişti.[88] Rusya ve Avusturya ile süren savaş (1787-1792) sırasında ele geçirilen esirler vasıtasıyla düşmanın durumu hakkında bilgi toplanmaya devam edilmişti.[89] Bunların yanında bir de kendi isteğiyle

[81] *BOA, C.DH, 99/4909;* 21 Zilhicce 1198/5 Kasım 1784.

[82] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/348-A;* 4 Zilhicce 1197/31 Ekim 1783.

[83] *Tarih-i Enverî*, s. 15; *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 24/1223-A;* 29 Zilhicce 1201/12 Ekim 1787.

[84] Ahmed Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, C. II, İstanbul 1219, s. 290.

[85] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 22/1047;* 29 Zilhicce 1202/30 Eylül 1788.

[86] Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi (Ahmet Câvid Bey'in Müntehabâtı)*, Haz. Adnan Baycar, Yeditepe Yay., İstanbul 2004, s. 593.

[87] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1392/55537;* 25 Şaban 1204/10 Mayıs 1790.

[88] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1391/55466*; 27 Cemâziyülevvel 1205/1 Şubat 1791.

[89] Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 607-608.

Osmanlı birimlerine teslim olan esirler vardı. Mesela, 1791 senesinde düşman gemilerinden firar eden bir Potkali Kazağı Osmanlılara sığınmıştı ve sorgusu sırasında Rus ordusunun vaziyeti hakkında tüm bildiklerini anlatmıştı.[90]

Sadece Ruslardan ele geçirilen esirler değil, Ruslara esir düştükten sonra kurtulmayı başararak Osmanlı topraklarına geçen Müslüman esirleri de önemli istihbarat sağlayıcıları olarak zikretmek gerekiyor. 1789 senesinde, Özi muharebesinde yaralı olarak Ruslara esir düşen ve 25 günlük bir esaret hayatından sonra bir yolunu bularak kaçmayı başaran Kastamonulu 51 bölüğüne mensup Alemdar Ahmed, Rus donanması hakkında önemli bilgiler aktarmıştı.[91] Aynı şekilde, Özi serdengeçti ağalarından olan ve Özi'nin istilasından sonra Petersburg'a götürülen Musa Ağa'nın hikâyesi de kaydedilmeye değerdir. Musa Ağa, Petersburg'a, oradan da Yaş'a götürülmüştü. Burada Hacı Bekir Ağa'nın yardımıyla kurtulmayı başararak İstanbul'a geçmişti. Musa Ağa, bir müddet Yaş'ta kaldığı için Rusçaya vâkıf olduğundan Rusların bazı askerî tertip ve tedbirlerini duyarak öğrenmişti. Şimdi öğrendiklerini kendisini merakla dinleyen Osmanlı yöneticileriyle paylaşıyordu.[92]

Osmanlı yöneticileri, Rusya'ya hizmet etmekteyken yakalanan casuslardan da düşman hakkında bilgi edinme cihetine gitmişlerdi. 1786 yılında Mihal adındaki Yahudi bir Rus casusu Osmanlılarca yakalanmış ve yapılan sorguda macerasını şöyle anlatmıştı: Urla'daki Rus generali tarafından Eflâk, Boğdan, Özi, Bender, Hotin ve İsmail taraflarında ne kadar Osmanlı askerinin bulunduğunu, onların kumandasına atanan paşaların kimler olduğunu ve bundan sonra söz konusu bölgelere başka asker gönderip göndermeyeceklerini araştırmakla görevlendirilmişti. Bu konuda sağlam haberlerle dönerse general tarafından ihya edilecekti. Bunun üzerine Mihal, araştırmalarına ilk olarak Özi'den başlıyor, ancak bir türlü cesaret edip içerilere sokulamıyordu. Sonra Bender'e geçiyor ve oradaki her işe aşina oluyordu. Ancak dönüş yolunda yakayı ele veriyordu. Mihal'in son verdiği bilgi ise bir arkadaşının daha o havalilerde bilgi toplamakta olduğuydu.[93] Aynı şekilde, lakin 1787 yılında Hocabey (Odessa) açıklarına vuran bir saldan çıkarılan *Moskovlu Betre* adındaki zimmîden Rus donanması ve kara askeri hakkında oldukça önemli bilgiler edinilmişti. Onun da yer aldığı sallar, Osmanlı donanmasını takiple görevlendirilmişken kendilerine açılan ateş üzerine birçoğu batmıştı, kurtulmayı başaranlar ise havanın sisli olmasından dolayı yollarını kaybederek Hocabey açıklarına vurmuştu.[94]

[90] Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi*, s. 209.
[91] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 16/697;* 26 Cemâziyülevvel 1203/22 Şubat 1789.
[92] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 33/1602;* 29 Zilhicce 1205/29 Ağustos 1791.
[93] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1343;* 5 Muharrem 1201/28 Ekim 1786.
[94] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1343-A;* 29 Zilhicce 1201/12 Ekim 1787.

Ruslarla sürdürülen harpler esnasında Osmanlıların düşman hakkında bilgi toplama vasıtalarından birisi de karakollar olmuştur. Karakollar istihbarat sağlama noktasında iki önemli vazife yürütmüşlerdir. Bunlardan birincisi doğrudan düşmanın nerede ve ne miktarda olduğuna dair gözlemler yapmak, diğeri ise düşman ordusunun durumunu daha yakından müşahede edebilmek için onlardan bir dil veya esir ele geçirmek olmuştur. Ahmed Vâsıf Efendi'nin kaydettikleri karakolların önem ve işleyişlerine ilişkin önemli ayrıntılar barındırıyor. Şöyle ki, Ruslarla harp devam ediyorken, onların durumunu öğrenmenin uzunca bir süredir mümkün olmadığı bir sırada ne mahallerde olduklarının tespit edilebilmesi için Pazarcık Seraskeri Dağıstanî Ali Paşa'ya Sultan'dan bir emir gitmişti. Bunun üzerine Ali Paşa, kethüdasını Karasu ve Babadağı taraflarına karakol olarak çıkarmıştı. Kethüda, o taraflarda düşmandan bir kimsenin olmadığı, ancak Hırsova'da bir iki yüz kadar Rus'un bulunduğu haberiyle geri dönmüştü. Ancak Deliorman halkından "dil almak" için gidip gelenler düşmanın Pazarcık'a beş-on saatlik bir mesafeye kadar yaklaştıklarını haber verince, Ali Paşa'nın kethüdasının casusluk işine gereken önemi göstermediği ortaya çıkmıştı. Zaten bundan kısa bir süre sonra düşmanın Pazarcık'a saldırdığı haber alınıyor, bu kez Çerkes Hasan Paşa ile Gemalmaz adındaki bir bölükbaşı düşmanın durumunu casuslamak için o tarafa gönderiliyorlardı. Onların ardından da düşmanın mevcudunu öğrenmek için Bihke kaptanı, maiyetindeki bin Bosna askeriyle harekete geçiyor ve geri döndüğünde düşman hakkındaki gözlemlerini aktarıyordu.[95]

Denizlerde cereyan eden harpler esnasında ise Rus donanması hakkında bilgi toplamak için karakol olarak kırlangıç ve çamlıca kayıklarından istifade edilmişti.[96] Mesela, 1787 senesinde Ruslarla süren mücadeleler sırasında Rusların Kırım'daki Avlite, yani Sivastopol Limanı'nda bulunan donanmasının durumunu gizlice araştırmak üzere kırlangıçlar gönderilmişti. Bunlardan birisi süratle geri dönüyor ve Rusların limandan beri taraflara doğru hareket ettiğini haber verince Osmanlı donanması da onlar üzerine harekete geçiyordu.[97] 1789 senesinde Karadeniz Boğazı Muhafızı Seyyid Ahmed Paşa aldığı emir üzerine Rus donanmasının nerede olduğunu öğrenmek için bir adamını maiyetinde bulunan çamlıcalardan birisiyle Varna ve Sünne taraflarına göndermişti.[98] Aynı yıl Soğucak ve Anapa havalisinden havâdis toplamak için bir kırlangıç gemisi tertip edilmişti.[99] 1790 senesinde Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa, düşmanın ne tarafta olduğunu ve ne durumda bulunduğunu Taman tarafından tecessüs

[95] Ahmed Vâsıf, *Mehâsünü'l-Asâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, C. II, s. 297.
[96] Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 662.
[97] *Tarih-i Cevdet*, C. IV, s. 83.
[98] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 188/8992;* 29 Zilhicce 1203/20 Eylül 1789.
[99] *BOA, A.E.SABD.I, 6/597;* 10 Receb 1203/6 Nisan 1789.

ve tashih için Anapa tarafına kırlangıç göndermişti.[100] 1791 yılında ise Kaptan Paşa, Karadeniz'de bir Rus gemisinin göründüğü ihbarı üzerine durumu gizlice araştırmak için donanma çavuşlarından İnce Mehmed'i hemen çamlıca kırlangıçlarından bir kırlangıçla ve karakol sıfatıyla o semtlere göndermişti. İnce Mehmed yaptığı araştırmalar neticesinde o semtlerde Rus teknelerine rastlamadığını beyan etmişti.[101]

Osmanlı yöneticilerinin Rusya hedefli yürütülen istihbarat çalışmalarında başvurdukları bir diğer bilgi kanalı ise İstanbul'daki yabancı elçiler olmuştur. Özellikle Rusya ile aralarında bir rekabet veya düşmanlık olan devletlerin elçilerinden alabildiğine istifade edilmişti. Zaten elçiler de Rusya'nın aleyhine olacak her türlü eylemin içinde yer almaya istekli davrandıklarından Osmanlı hükümetinin işine yarayacak bir bilgiyi Bâbıâli ile paylaşmaya daima istekli olmuşlardı. Bu paylaşım ise genellikle ya tercümanları vasıtasıyla ya da bizzat kendilerinin Reisülküttap Efendi ile olan gizli görüşmeleri esnasında yaşanıyordu. Onlardan edinilen bilgilerse genellikle Rusya'nın Avrupa'nın politik atmosferindeki durum ve tutumuna veyahut Osmanlılara karşı beslediği düşünce veya girişeceği eylemlere ilişkindi. Bunun yanında elçilerin aktarımları arasında Rusya'nın askerî durumuna veya Kafkasya politikasına ilişkin bilgilere de tesadüf edilmiştir.

İstanbul'daki elçiler veya diğer yabancı bürokratlar kanalıyla bilgi sağlama çalışmalarında ilk sırayı elbette Baltık tarafındaki çekişme ve savaş münasebetiyle İsveç elçileri almaktadır. İsveçliler, Rusya'yı yıpratacak veya onlara karşı gerekli tedbirlerin alınmasını sağlayacak her türlü bilgiyi Osmanlı makamları ile paylaşmakta oldukça istekli davranmışlardı.[102] Verdikleri bilgilerse çok defa gerçeği yansıtmıştı. Mesela 1783 senesinde İsveç elçisinin tercümanı kanalıyla Rusların Kırım'ı istilası ve Avusturya ile ittifakına dair verdiği haberlerin kaydedildiği raporun üzerine I. Abdülhamid şöyle bir not düşmüştü:

> "İsveç elçisinin şimdiye dek verdiği havâdislerin çoğu sıhhate yakın zuhur ettiğinden buraya yazılan haberlerin de sahih olması kuvvetle muhtemeldir."[103]

İsveç elçisinden sonra Osmanlılar nezdinde önem ve güven açısından ikinci sırada Prusya elçilik çalışanları gelir. Kısa bir süre sonra Osmanlı tarihinde bir ilk olarak dik-

[100] Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi*, s. 88; Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 654.

[101] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1400/56378*; 29 Zilhicce 1205/29 Ağustos 1791. Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa'nın Rus donanması hakkında yürüttüğü istihbarat çalışmalarına dair diğer örnekler için bkz. Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 645; Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi*, s. 49; *Tarih-i Cevdet*, C. IV, s. 503.

[102] Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 593.

[103] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 22/1066-D;* 23 Şevval 1197/21 Eylül 1783.

kat çekecek olan bir ittifakla Osmanlı ve Prusya devletleri arasında doğan birliktelik, hâliyle istihbarat paylaşımı noktasında da kendisini göstermiştir. Bu nedenledir ki resmî yazışmalarda Prusya elçisi için daima "elçi bey dostumuz"[104] tabiri tercih edilmiştir. Mesela, 1783 senesinde İstanbul'da bulunan Prusya maslahatgüzarı, tercümanı vasıtasıyla ve gizli olarak Reisülküttap Efendi'ye, Rusya'nın bir yandan Osmanlıları müzakerelerle oyalarken bir yandan sefer hazırlığı görmekten geri durmadığını, Rusya ve Avusturya'nın aralarında bir anlaşmaya vardıklarını haber veriyordu. Anlaşmaya göre; Rus İmparatoriçesi Kırım ve Özi'nin, Avusturya İmparatoru da Bosna ve Sırp eyaletlerinin kendilerine verilmesini isteyecekler, hâliyle istekleri Osmanlılarca reddedilecek, böylece Osmanlılara savaş açmak için bir bahane bulmuş olacaklardı. Maslahatgüzarın bildirdiğine göre; İmparatoriçe Kiev şehrinde sefer hazırlıklarına başlamıştı. Avusturya İmparatoru'nun da aynı istikamette çalışmalara giriştiğini tahmin eden Prusya maslahatgüzarının bilgi kaynağı ise Varşova şehrindeki Prusya elçisinden kendisine gelen iki mektuptu.[105]

Bu dönemde Osmanlı istihbarat ağına katkı sağlayan İstanbul'daki diğer bir yabancı diplomatsa devrin politik atmosferinin bir yansıması olmak üzere İngiliz elçisi olmuştur. Reisülküttap Efendi, Sultan'ı konuyla ilgili olarak bilgilendirmek amacıyla kaleme aldığı bir yazısına "İngiltere elçisi Osmanlı devletine dostluk arz etmekten geri durmadığından, ara sıra tarafımdan elçi ile bazı haberleşmelerin cereyan ettiği malumunuzdur" diyerek başlamıştı. Elçiler genellikle tercümanları vasıtasıyla Osmanlı tarafına bilgi aktarmaktayken İngiliz elçisi bu kez "her şeyin bir aracı ile ifade edilmesi mümkün olmadığından bir ara sizinle bizzat görüşmek isterim" deyince Reis Efendi de "bakalım tebdilen bir münasip mahalle gidecek olduğumuzda Elçi bey bilgilendirilir" şeklinde bir cevap vermişti.[106]

Son olarak İstanbul'daki İspanya elçisinden de Rusya'nın kuzeydeki faaliyetlerine ilişkin önemli bilgiler edinilmişti. Mesela, 1788 senesinde İspanyol elçi, tercümanı vasıtasıyla "müttefik Rus-Danimarka donanmasının İsveçliler üzerine saldırdığını ve Baltık Limanı'nda bulunan birkaç İsveç savaş gemisini hasara uğrattığını" haber vermişti.[107]

Osmanlı yönetimi ve elçiler bilgi aktarımı veya politika üretimi amaçlı gerçekleşen bu görüşmelerin gizli tutulmasına son derece dikkat ederlerdi. Mesela, İspanya'nın Osmanlılarla Avusturya ve Rusya arasında tesis edilecek barışa aracılık etmesine dair İstanbul'daki elçileri ile reisülküttap arasında gerçekleşen görüşme-

[104] *BOA, İE. HR., 15/1445;* 29 Zilhicce 1189/20 Şubat 1776.
[105] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 18/799;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.
[106] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1431/58578;* 29 Zilhicce 1203/20 Eylül 1789.
[107] *BOA, A.E.SABD.I, 352/24644;* 27 Rebiyülevvel 1203/26 Aralık 1788.

nin başkalarından gizli tutulması için ne amaçla bir araya geldiklerini soranlara "Osmanlıların İspanya'dan talep ettiği barut ve diğer mühimmat için" cevabının verilmesi karara bağlanmıştı.[108] Tarafların, özellikle Osmanlıların neden böyle bir gizlilikte ısrarcı oldukları ise görüşmeden ve içeriğinden haberdar olamayan Prusya elçisinin takındığı tavırdan açıkça anlaşılmaktadır. Osmanlıların elçilikler kanalıyla ne şekilde istihbarat sağladığını anlamlandırabilmek için Prusya elçisinin tavrına biraz değinmek gerekiyor. Elçi, Reisülküttap ile gerçekleşen görüşmesine "anlatmaya memur olduğum meselelerden önce biraz şikâyet yollu sözlerim vardır" şeklinde bir girişle başlamıştı. Devamla, Prusya Devleti'nin kendileri hakkında beslediği dostça duygular münasebetiyle uzunca bir süredir Osmanlılara iyilik olsun diye gizlice bilgi aktarmaktan geri durmadığından bahsediyordu ve bunun karşılığında kendisinin de bazı konular hakkında bilgilendirilmesi gerektiğine dikkat çekiyordu. Ama İspanya elçisiyle yapılan görüşmeyi kastederek, şimdiye kadar bu meyanda Osmanlı yöneticilerinden herhangi bir karşılık bulamadığını dile getiriyordu. Sonra da hiçbir şey olmamışçasına "gerçekte onlar geçmiş şeylerdir, Prusya Kralı'na kesinlikle ağır gelmez, bu nedenle sizlerin yararına olan bilgileri gizlice aktarmaya devam edeceğim" diyordu. Reisülküttap ise ona cevap olarak şu sözleri sarf etmişti:

> "Osmanlı Devleti hâlihazırda harple meşguldür. Elçi beyden saklı tutulmayı gerektirir açıktan veya gizlice yürüttüğü başkaca bir işi yoktur. Kaldı ki Osmanlı hükümeti, Prusya devletinin gizlice aktardığı haberlerden memnuniyet duyar ve bu davranışın iki devlet arasındaki dostluğu artırdığına şüphe yoktur."

Bu diyalogu kaydeden Cevdet Paşa, ayrıca elçinin gizli bilgi aktarımından kastının diğer devletler gibi Osmanlılara bazı havâdis kâğıtları vermekten ibaret olduğuna dair bir not düşmüştür.[109]

İncelenen dönem itibariyle Osmanlı dünyasınca yeni yeni tanınmaya başlanan ve resmî yazışmalarda henüz "gazete tabir olunur havâdis evrakı" şeklinde tesmiye olunan Avrupa gazetelerinden yapılan tercümeler de Rusların Kafkasya, ama daha çok diğer bölgelerdeki faaliyetlerini takip etmekte önemli bir vasıta hâline gelmiştir. Herkesin kolaylıkla edinebileceği gazeteler yoluyla bilgi sağlama işini Osmanlı yöneticilerinin pek bir önemsedikleri anlaşılmaktadır.[110] Bir örnek olmak üzere, gerek Prusya maslahatgüzarından gerekse gazetelerden edinilen bilgileri kendisine sunan sadrazamına I. Abdülhamid "benim vezirim, yine o taraflarda ortaya çıkan

[108] *Tarih-i Cevdet*, C. IV, s. 129.

[109] *Tarih-i Cevdet*, C. IV, s. 132-133.

[110] *BOA, A.E.SABD.I, 362/25268;* 10 Receb 1203/6 Nisan 1789; *İE. HH, 5/475;* 23 Rübiyülahir 1199/5 Mart 1785; *C. HR*, 36/1795; 9 Şaban 1205/13 Nisan 1791; *Hatt-ı Hümâyûn, 18/799-A;* 27 Muharrem 1197/2 Ocak 1783.

havâdislerden haberdar olmaktan geri kalmayasın" diyordu.[111]

3. İstihbarat Ağının İşleyişi

Rusya hedefli oluşan ve işleyen Osmanlı istihbarat ağı ana hatlarıyla bu şekildeydi. Bu ağ vasıtasıyla Osmanlılar Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Rusların attığı her adımdan haberdar olmaya çalışmıştı. Özellikle Rusya tarafında savaş hazırlığına girişildiğine dair İstanbul'a ulaşan bir akis, istihbarat ağının bütün organizatör ve bilgi sağlayıcılarının harekete geçirilmesine yetiyor, imparatorluğun dört bir tarafından İstanbul'a istihbarat raporları gelmeye başlıyordu. Ağın bu işleyişine tanıklık edebilme adına 1794 senesinde yaşanan gelişmeleri kısaca hatırlamakta ve hatırlatmakta fayda vardır. O sene Rusların denizde ve karada yoğun bir harp hazırlığına giriştiğine dair Osmanlı merkezî idaresini tedirgin edici bir duyum alınmıştı. Hemen bu hazırlıkların içeriği ve amacı hakkında geniş kapsamlı bir istihbarat çalışması başlıyordu. Bu doğrultuda önce Eflâk-Boğdan voyvodalarına emirler gönderilmişti. Eflâk Voyvodası Aleksandr, Varşova'da istihbarat toplamakla görevli adamının gönderdiği evraklarda yer alan bilgilerden hareketle İstanbul'a "Ukrayna tarafında toplanan ve Lehistan'a hücum etmesi beklenen Rus birliklerinin bir süredir Osmanlı-Rus sınırına yığılmakta olduğunu haber vermek sûretiyle[112] alınan duyumları" doğruluyordu. Boğdan Voyvodası ise aldığı emir üzerine hemen iki dirayetli casusunu ticaret bahanesiyle karşı tarafa geçirmişti. Onların getirdiği bilgiler doğrultusunda Rusların Lehistan'dan kendilerine kattıkları topraklarda 110 bin askerlerinin, ayrıca Karadeniz'de bulunan bazı tersanelerinde o ana kadar büyük ve küçük boyutlarda toplam 124 adet gemilerinin bulunduğunu haber vermişti. Boğdan Voyvodası ayrıca oradaki İsveç elçisine Varşova'daki İsveç elçisinden gelen bir mektubu ele geçirmeyi başararak, bunun bir sûretini İstanbul'a göndermişti. Ancak voyvodalardan gelen raporlar Osmanlı yöneticilerinin merak ve endişelerini gidermeye yetmediğinden diğer bilgi kanallarına başvurulması lüzumu hâsıl olmuştu. Bunun içindir ki şimdi Reis Efendi, *başka bir bahane* ile Rusya baş tercümanını yanına çağırtıyor, bir süre sohbet ettikten sonra ona Rusya'nın hazırlıklarının sebebini nazikâne bir şekilde soruyordu. Tercümandan alınan bilgilere göre, söz konusu hazırlıklar; ortalıkta dolaşan haberlerin aksine herhangi bir amaca yönelik değildi, hatta abartıldığı şekilde bir hazırlık da yoktu. Bunlar sadece o sıralar müttefikleri olan Fransa'ya muhalif devletleri susturmak içindi. Kaldı ki Rus İmparatoriçesi, Osmanlılar hakkında herhangi bir kötü niyet ve garez besle-

[111] *BOA, A.E.SABD.I, 16/1633;* 10 Receb 1203/6 Nisan 1789.
[112] *BOA, A.E, SSLM.III, 428/24522;* 10 Zilhicce 1208/9 Temmuz 1794.

mediği gibi dostane ilişkilerin sürdürülmesi taraftarıydı. Tercümanın aktardıkları bu şekildeydi, ancak bunlar Sadrazam başta olmak üzere hiçbir yöneticiyi tatmin etmemişti. Bu nedenle Sadrazam, Reisülküttaba Rus elçisiyle bazı meseleler üzerine yapacağı görüşmenin ardından hazırlıklar hakkında ondan layıkıyla bilgi almasını tembihlemişti. Nitekim söz konusu görüşmenin ardından elçiden de çok farklı bir cevap alınmayacaktı. Şöyle ki, elçi; Osmanlıların kendilerine karşı benzer bir hazırlık içerisinde olduğu duyulduğundan Rusya tarafından buna karşılık olmak üzere söz konusu hazırlıklara girişildiğini beyan etmişti. Ayrıca Çariçe'nin Osmanlılarla aralarındaki barışı feshedip sefere kalkışmak niyetinde olmadığını da açıkça ifade etmişti. Son olarak elçi, "kaldı ki benzer hazırlıklar geçen yıl da icra olunmuştu" diyordu.[113] Bu açıklamalar üzerine imparatorluk ricâline bir nebze de olsa rahatlama gelmişti, lakin Rusya elçisi ve sağladığı bilgiler o gün için Osmanlı istihbarat ağındaki en zayıf ve güvenilmez halkayı oluşturuyordu. Elbette Osmanlı yöneticileri de Rus elçisinden devletinin zararına olacak herhangi bir bilgi alamayacaklarını pekâlâ biliyorlardı. Ancak bir kanaat oluşturabilme açısından ondan alınan bilgiler önemliydi.

İncelenen dönemde Rus faaliyetlerinin yoğunlaştığı Lehistan tarafları da adeta bahsedilen istihbarat ağıyla Osmanlı imparatorluk yöneticilerinin göz hapsine alınmıştı. Bu gelişmeye tanıklık edebilme adına birkaç örnek istihbarat çalışması aşağıda kaydedilmiştir: 1779 yılında Ohri mutasarrıfı ve Milova Muhafızı Ahmed Paşa, casusluk için tedarik ettiği iki adamı ticaret bahanesiyle Rusya tarafına göndermişti. Bu sayede Rusların Lehistan sınırına çok sayıda yeni asker gönderdikleri öğrenilmişti.[114] 1783 senesinde Aleksandr, Rusların daha evvel Lehistan'a soktukları askerlerinin ardından bu kez yeni olarak Kazak askeri de gönderdiklerini, bunların bir miktarının hudut tarafında konuşlandırıldıklarını Sorika'da[115] memur boyarının ihbar ettiğini bildiriyordu. Voyvoda, bu haberin doğrulanması için boyarı vasıtasıyla bir casus görevlendirmişti. Bu sayede Sorika'da 7-8 saatlik mesafelerle 500'er nefer askerin mevcut olduğu, buradan öte tarafa 200-300 kadar Kazak getirildiği ve bunların bulundukları mahallerde kışlayacakları öğrenilmişti.[116] Ayrıca Boğdan Voyvodası, Lehistan'dan gelen bazı Yahudilerden ve bir Ermeni'den Rusya veliahdı, Avusturya İmparatoru ve Leh Kralı'nın önceki Lehistan taksimatında Avusturya'ya bırakılan Galiçya'da toplanacaklarını, maksatlarınınsa Lehistan Kralı için yeni bir mahal tayin ve tahsis edilmesi olduğunu öğrendiğini haber veriyordu.[117]

[113] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 194/9618;* 29 Zilhicce 1208/28 Temmuz 1794.

[114] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 26/1264;* 29 Zilhicce 1192/18 Ocak 1779.

[115] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Sorika kalesinin Boğdan ülkesi sınırının ötesinde bulunduğunu kaydetmiştir. Bkz. *Zübde-i Vekayiât*, s. 50.

[116] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/447-A;* 19 Zilkâde 1197/16 Ekim 1783.

[117] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/447-B;* 8 Zilhicce 1197/4 Kasım 1783.

1785 senesinde Boğdan Başbuğu Osman Paşa, Boğdan'a yakın olması münasebetiyle istihbarat toplamaları için Lehistan'a casuslar göndermişti. Casuslar, Rusların kendi memleketlerinden 48 bin yeni asker tertip ettiklerini, ancak bunların hangi tarafa hareket edeceklerinin bilinmediğini haber veriyorlardı.[118] 1806 senesinde ise Boğdan Voyvodası, Lehistan'da toplanan Rus askerlerinin ne miktarda olduklarını ve ne tertip üzere dağıtıldıklarını çıplak gözle müşahede eylemesi için büyük masraflara girişerek iki casus görevlendirmişti. Casuslar gerçekleştirdikleri araştırmalar neticesinde Rus askerlerinin hangi mevkilerde ne sayıda bulunduklarını tek tek kayıt altına almışlardı. Tahminlerine göre Rus ordusunun sayısı 60 bin kadardı. Askerler ve zabitleri arasında geçen konuşmalardan anladıkları kadarıyla Rus askerleri Osmanlı ülkesine girerek Sultan'ın askerleriyle birlikte Fransızlar üzerine hareket edeceklerdi.[119]

Bu dönemde Osmanlı yöneticilerini en fazla endişelendiren, dolayısıyla en fazla istihbarat çalışmasına konu olan Rusya ilintili hadiselerden bir diğeri ise Avusturya ile Osmanlılara karşı bir ittifak oluşturma ihtimalleriydi. I. Abdülhamid, 1777 senesinde yayınladığı bir fermanında bu konunun gizlice araştırılıp öğrenilmesinin en önemli ve dikkat gerektirir işlerden olduğuna vurgu yapmıştı. Sultan'ın ifade ettiği üzere,

> "sınırlarda oturan imparatorluk yöneticilerinin daima casuslar göndererek düşman tarafından edinecekleri bilgileri İstanbul'a aktarmaları en kadim vazifelerindendi. Kendilerinden beklenen, her devletin tavır ve hareketlerinden haberdar olmalarıdır. Bunun için düşman topraklarında görevlendirecekleri casuslara, edinecekleri bir bilginin doğruluğunu derinlemesine araştırmaları gerektiğini telkin etmelilerdir. Düşmanlara karşı ihtiyat üzere bulunmak ancak bu şekilde mümkün olacaktır."

Bu emrin birer sûreti Rusya ve Avusturya sınırında görevli bulunan bütün birimlerin yöneticilerine gönderilmiş ve kendilerinden yabancı dil bilgisine sahip ve becerikli casuslar kullanarak söz konusu ittifak haberinin aslını araştırmaları istenmişti. Bundan sonra da imparatorluğun dört bir yanından söz konusu haberlere ilişkin istihbarat raporları gelmeye başlıyordu. Mesela o sene Mehmed mührüyle Mora Muhassılı'na gönderilen bir raporda; o sıralar Fransa seyahatinde bulunan Avusturya İmparatoru'nun Fransa Kralı'yla gerçekleştireceği görüşmenin ardından Çariçe ile bir araya gelerek Rusya ile ittifak antlaşması imzalamak üzere Petersburg'a geçeceğine dair bazı duyumlar alındığı haber veriliyordu.[120]

[118] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 26/1253-B;* 8 Receb 1199/17 Mayıs 1785.

[119] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 170/7252;* 21 Zilhicce 1220/12 Mart 1806.

[120] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 16/726;* 4 Cemâziyülevvel 1191/10 Haziran 1777; *17/746; 17/746-A; 17/746-B; 17/746-C;* 3 Cemâziyülevvel 1191/9 Haziran 1777.

III. BÖLÜM
KIRIM'IN İLHAKI VE OSMANLI İSTİHBARAT AĞI

Azak Boğazı ile Kafkasya'dan ayrılan Kırım, Doğu Avrupa'ya Orkapı (Perekop) Berzahı'yla bağlıdır. Kırım'ın güneyinde ve batısında Karadeniz, doğusunda ve kuzeyinde Azak Denizi ile oldukça sığ olan Sıvaş Denizi yer almaktadır. Bölge bu haliyle sanki ana kıtadan kopacakmış gibi bir görünüm uyandırmaktadır. Hatta Orkapı'nın hendeklerle çevrilip içine su doldurulduğu zamanlarda Kırım, ada haline gelmekteydi. Böylece mahfuz bir kale niteliği kazanıyordu. Görüldüğü üzere Kırım ile Kafkasya'nın fizikî coğrafya açısından irtibatları yok gibidir. Ancak beşerî coğrafya ve siyasî tarih bakımından birbirleriyle ilişkisi yüzyıllar boyunca devam etmiştir.[1] Bu münasebetle ve daha önce dikkat çekildiği üzere, Kafkasya ve Kırım'ın Osmanlı dönemindeki siyasî, askerî, idarî ve iktisadî tarihlerinin birbirinden ayrı incelenemeyeceği hakikatinden[2] yola çıkarak, bundan da önemlisi Kafkasya'daki yayılma hareketlerinin ilk adımı olması bakımından Rusların Kırım'ı ilhak etme süreçleri bu çalışmanın kapsamına alınmıştır. Bu sayede Kafkasya'daki Rus yayılmasına karşı Osmanlı istihbarat ağının etkinliğini ilk andan itibaren ölçebilme imkânının hâsıl olacağı düşünülmüştür.

A. ASKERÎ-SİYASÎ GELİŞMELER

Bilindiği ve daha evvel de belirtildiği üzere, ataları Cengiz Han'a kadar uzanan ve Osmanlılarla yakın bağları bulunan güçlü bir Kırım Hanlığı'nın varlığı Rusların Karadeniz boyunca ilerlemesine engel olmuştu.[3] Bu bakımdan Kırım, Rusların Kafkasya'daki yayılışlarının önündeki ilk engeldi. Rusların 18. asır boyunca Kırım'ı istila etmeye çalışmaları zaten bunun içindi. Daha Çariçe Anna (1730-1740) zamanında Avusturya ile müttefik olan Rusya kendisine ait olduğunu iddia ettiği Kabartay arazisine Kırım Tatarlarının tecavüzde bulunduğunu bahane ederek Osmanlılara savaş

[1] Mirza Bala, "Kırım", *MEB,İA*, C. VI, Eskişehir 1997, s. 741-746; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 14.

[2] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 16.

[3] Mary L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, s. 4.

açmıştı. Savaş sırasında Rus ordusunun Bahçesaray'ı yakması, Özi ve Azak kalelerini de almasıyla Kırım ilk defa Rus istilasına uğruyordu.[4] Savaştan sonra imzalanan 1739 Belgrat Antlaşması'yla yıkılan Azak Kalesi iki devlet arasında tarafsız saha kabul edildi (3. madde). Ruslar böylece Karadeniz'e çıkma yolunda büyük bir adım atmış oldular.[5]

Çariçe II. Katerina da Rusya tahtına çıkınca seleflerinin yaptığı gibi Kafkasya üzerine bir saldırı tertip etmişti. Ancak başarısız olunca plan değişikliğine gitmek zorunda kaldı. Yeni plana göre; Kafkasya bir kale olarak kabul ediliyor, zaptının da cebrî hücumla değil, muhasara usulüyle temin edilmesi kararlaştırılıyordu. Bu planın başarıyla uygulanması, Kafkasya'nın her taraftan muhasara edilmesini mümkün kılacak bir vaziyet kazanılmasına bağlıydı. Bunun ilk şartı ise yine Kırım'ı Rusya'ya ilhak etmekti.[6] Ruslar, Küçük Kaynarca Antlaşması'yla bu yolda en önemli adımı attılar. Zira antlaşmanın 3. maddesine göre Kırım artık müstakil bir hanlık statüsüne sokuluyor, Osmanlı Sultanları bundan sonra hanlığın siyasî ve mülkî hürriyetlerini tehlikeye düşürmeyecek şekilde Kırım üzerinde sadece dinî bir otorite olarak kalıyorlardı. Böylece Kırım'ın 1475 yılından itibaren Osmanlı Saltanatı'na olan bağlılığı sonlandırılmış oldu.[7]

Esasında Rusya'nın Kırım'a serbestiyet vermesinin gerçek sebebi, ileride bölgede meydana getireceği karışıklıklardan istifade ederek burasını işgal etmekti. Bunun yolu da oldukça basitti: Kaynarca Antlaşması'yla artık Kırımlılara bırakılan hanlık seçimlerine müdahale ederek kendisine taraftar olanları başa geçirmek, şayet bir karışıklık çıkarsa bölgeyi zaptetmek... Rusların, bu planı uygulamak için çok fazla beklemelerine de gerek kalmadı. Rusya'nın hanlık çekişmelerinden doğan kargaşayı bahane ederek Kırım'ı ilhak etme süreci şu şekilde gerçekleşti: Rus istilası esnasında Üçüncü Selim Giray'ın İstanbul'a kaçması üzerine Kırımlılar Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Sahib Giray'ı Han seçmişlerdi. Ancak Rusların ele geçirdiği Kırım topraklarını geri alacağını vaat ederek mirzaları kazanmayı başaran Devlet Giray, 1775 senesinde kendisini Kırım hanı seçtirmişti. Böylece Rusların beklediği fırsat doğdu. Kırım işlerine müdahale etmek için hemen Tatarları Devlet Giray aleyhine tahrik ve kendisine şikâyet ettirdikten sonra sözde Sahib Giray'ı hanlığa oturtmak için Kırım'a asker soktu. Bu gelişme

[4] Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 22-23; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 292.

[5] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 31-35; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 353; Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s. 58-59; Cevdet Paşa, *Tezâkir, 1-12*, s. 90-101; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 59, Mirza Bala, "Çerkesler", s. 381.

[6] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 363.

[7] Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 28; Arslan, "Rusya'nın Kırım Ve Gürcistan'ı İlhakından Sonra Osmanlı Devleti'nin Çerkes Kabileleri İle Münasebetleri (1784-1829)," s. 46; 21 Temmuz 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması için bkz. Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, s. 122-123.

üzerine Devlet Giray İstanbul'a kaçınca Ruslar 1777 senesinde Kırım Hanlığı'na Şahin Giray'ı getirdiler. Şahin Giray, Petersburg'da bir müddet Katerina'ya yaverlik, kardeşi Sahib Giray'a da kalgaylık[8] etmişti. Yanında daima kendisini yönlendiren bir Rus zabiti bulunurdu; hatta o zabitin tavsiyesine uygun olarak Rus himâyesini istemek üzere Petersburg'a bir heyet dahi göndermişti. Şahin Giray'ın bu tutum ve teşebbüslerinden rahatsız olan Abaza diyarındaki Kırım hanzadelerinden Bahadır Giray[9] ve Arslan Giray; Abaza, Çerkes ve Tatarlardan tedarik ettikleri kuvvetlerle Kırım'a geçtiler. Bunun üzerine Şahin Giray, halkın kendisini yakalamasına meydan vermeden Yenikale'deki Rus kumandanına sığındı. Bu gelişmeler üzerine, Şahin Giray'ın hanlığını zaten tasdik etmemiş olan Osmanlı yönetimi Üçüncü Selim Giray'ı han ilan ederek Kırım'a geri gönderdi. Bu, Rusların işine gelmediğinden 1778 yılında yeni bir askerî müdahaleyle Üçüncü Selim Giray'ı Kırım'dan kaçmaya mecbur edip Şahin Giray'ı makamına iade ettiler. Bunun üzerine Osmanlılar için Kırım'a askerî bir müdahalede bulunmaktan başka çare kalmadı. Nitekim Kırım Seraskeri tayin olunan Canikli Ali Paşa ile Devlet Giray bir donanma ile Kefe'ye gönderildi. Ancak Osmanlı devlet adamları ya Avrupa siyasî ahvaline vâkıf olamadıklarından ya da neticesi pek şüpheli bir harbe atılmaya cesaret edemediklerinden o esnada dost bildikleri Fransa'dan Rusya'ya karşı aracılık isteyerek harp isteklerinden tamamıyla sıyrılmış bir görüntüye büründüler. Oysa Fransa'nın bir süredir Ruslara yanaştığı bilinmekteydi. Nihayet Fransa elçisinin teşebbüs ve aracılığıyla, İstanbul'da Tersane üzerindeki Aynalıkavak Sarayı'nda yapılan görüşmeler neticesinde, 10 Mart 1779 tarihinde iki devlet arasında bir anlaşma imzalandı. Tarihte Aynalıkavak Tenkihnamesi olarak anılan ve Rusların yeni bir diplomatik zaferi olma özelliği taşıyan bu anlaşmanın hükümlerine göre, Osmanlı İmparatorluğu Kırım'ın serbestliğini ve Şahin Giray'ın hanlığını tasdik etmek zorunda kaldı. Bu gelişme üzerine Bâbıâli'den Canikli Ali Paşa'ya harekete geçmemesi bildirilirken, Aynalıkavak senedinin mübâdelesinden bir iki ay sonra Kırım'dan gelen bir heyetle birlikte Şahin Giray'a menşur yollandı. Rusya'nın Kırım'ı işgali bir süreliğine de olsa işte bu şekilde durdurulmuş oldu.[10]

[8] Cengiz Han'ın yasalarına göre Moğollarda hanların birinci veliahtlarına kalgay denilirdi. Ayrıntı için bkz. *Tarih-i Cevdet*, C. I, İstanbul 1302, s. 60.

[9] Şahin Giray'ın kardeşi Bahadır Giray Han Kırım'ın istilasına sebep olduğundan kabileler arasında Batıl Giray diye adlandırılmıştı. Kendisi kabilelerden bazılarının içine girip taraftarlar edinmekten geri durmazdı. Öte yandan oğlu Rusya'da binbaşı idi ve bu münasebetle aralarında adamlar gelip giderdi. Bkz. *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 220.

[10] Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 491-499; Castera, *Katerina Tarihi*, s. 133-134, 140-145; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 442-453; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. VI, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul 2011, s. 225 vd; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 37-38; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 31-32; *Tarih-i Cevdet*, C. I, İstanbul 1302, s. 46-54, 131-191; Selim Giray'ın Kırım'dan çıkışı ve Şahin Giray'ın han

Ancak Rusya bir taraftan Şahin Giray'ın hanlığını tasdik ettirirken diğer taraftan onun kardeşi Bahadır Giray'ın Kırım'a han olmasını, dolayısıyla bir karışıklığın çıkmasını temin için fesat tohumları ekiyordu. Şahin Giray ise Rusların hilelerinden habersizdi ve araba kullanmak, alenen içki içmek, Tatar çocuklarını asker yazıp itiraz edenleri öldürmek veya yüksek vergiler koymak gibi Kırımlıların asla kabul edemeyeceği nice uygunsuz hareketler içerisindeydi. Son olarak, Rusya nezdinde itibarını artırmak için II. Katerina'dan kendisine askerî bir rütbe verilmesini istemiş, isteğine "Maiyyet Alayı Süvari Albaylığı" rütbesi, rütbesine mahsus bir elbise ve "Sent Anderya Şövalyelik" nişanıyla karşılık bulmuştu. Neticede Rusya, Şahin Giray'ın davranışlarının yakında isteklerine uygun bir ayaklanma, dolayısıyla kendilerine müdahale etme hakkı doğuracağını pekâlâ biliyorlardı.[11] Nitekim çok geçmeden, Kırım halkının tahammül edemeyeceği bu haller, yine Rusların el altından tahrikleriyle 1782 yılında yeni bir ayaklanmaya sebep oldu. Kırım halkı, Şahin Giray'ı makamından atmak üzere biraderleri Bahadır Giray ile Arslan Giray'ı önlerine katarak Hanlık sarayına hücum ettiler. Şahin Giray kaçınca da Bahadır Giray'ı han seçtiler. Ancak Şahin Giray, sığındığı Rus generali Potemkin'in yardımıyla tekrar hanlık makamına oturdu. Halkın Bahadır Giray'ı istemesine rağmen, Rusların Şahin Giray'ı tutarak müstakil olan Kırım Hanlığı işlerine müdahale etmelerini Osmanlı hükümeti protesto ettiyse de bir netice alamadı. Bu hadise esnasında Rusya'nın Taman taraflarına asker çıkarması nedeniyle ahalisi Ferah Ali Paşa'dan yardım istemişti. Bunun üzerine Ferah Ali Paşa kethüdası Hacı Hasan Ağa'yı kapısı halkıyla birlikte yardıma gönderdi. Hacı Hasan Ağa Taman'a hâkim olunca Şahin Giray tarafından gönderilen bir elçi "Osmanlıların, Taman'ı Rusya'nın himâyesine terk ettiğini, bu nedenle geri çekilmeleri gerektiğini" bildirdi. Bunun üzerine Hacı Hasan Ağa elçiyi öldürdü. İşte Rusya bir taraftan bu hadiseyi ileri sürerek, diğer yandan Bahadır Giray'a karşı Şahin Giray'ı korumak bahanesiyle Kırım'a asker soktu. Ancak kısa bir süre sonra Şahin Giray Rus baskısıyla hanlıktan çekilmeye mecbur edildi ve 1783 tarihinde Kırım'ın Rusya'ya ilhak edildiği bizzat II. Katerina tarafından neşredilen bir beyanname ile duyuruldu.[12] Bu beyannamede yaşanan gelişmelerin bütün kabahati Osmanlı yönetimine yüklenmişti. Osmanlı yöneticileri ise bunu protesto etmekten dahi çekinmek sûretiyle Kırım'ın ilhakını zımnen tanımış oldular. Bundan sonra Ruslar, İstanbul'daki elçileri Bolgakof vasıtasıyla Kırım, Kuban ve Taman'ın Rusya'ya ilhak edildiğinin Osmanlı hükümetince onaylandığına dair kendilerine bir senet verilmesini istediler. O sıralar Rusya'nın dostluğundan

oluşu için ayrıca bkz. Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 495-496.

[11] Zaimzâde Mehmed Sadık, *1202 Senesi Rusya ve Nemçe Seferleri*, v.9-10.

[12] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Haz. Mücteba İlgürel, TTK Yay., Ankara 1994, s. 25-29; Castera, *Katerina Tarihi*, s. 154-155; Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 519-521; *Tarih-i Cevdet*, C. II, s. 7, 62-68.

uzaklaşan Prusya devletinin İstanbul'daki elçisi, öyle bir senet verilmesinin Osmanlı memleketlerinin kilidinin Rusların eline verilmesi anlamına geleceğini belirterek, Bâbıâli'ye bazı devletlerle müttefik olmak sûretiyle harbi sürdürmesini tavsiye etmiş, Prusya'nın da Osmanlılarla ittifaka hazır olduğunu hatırlatmıştı. Ancak Bâbıâli'de yapılan son görüşmede vaziyet tüm çıplaklığıyla ortaya konuldu, neticede yeni bir harbe girişmeye kimse cesaret edemediğinden Ruslara istedikleri senedin verilmesi kabul edildi. Bu doğrultuda hazırlanan senet 9 Ocak 1784 tarihinde Rus elçisine verildi. Böylece 300 seneye yakın bir süre Osmanlı hâkimiyetinde bulunan bu yerleri ilhak ettiğini Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na kabul ettirmiş oldu. Bundan sonra Kuban Nehri iki devlet arasında sınır haline gelirken özellikle Kırım'ın kazanılması Rusların Karadeniz ve Kafkaslara inmeleri için önemli bir engeli aşmalarını sağladı. Böylece amaçlarının ilk bölümünü hayata geçirmiş oldular.[13]

Şahin Giray'ın durumuna gelince; Kırım'ın Rusya'ya ilhakı üzerine kendisi ve taraftarları Osmanlı idaresinden ayrılarak Ruslara güvenmenin ve dost olmanın ne demek olduğunu anlamışlarsa da iş işten geçmişti. Şahin Giray, hanlıktan uzaklaştırıldıktan sonra bir müddet maaş tahsisiyle avutulmuş ve iki bin kadar maiyetiyle Voronej Kasabası'nda iskân olunmuştur. Ancak bir müddet sonra maiyeti ve tahsisatı azaltılmış ve şehir haricinde bir eve nakledilmiştir. Tahsisatının tamamıyla kesilmesi ve kötü muamele görmeye başlaması üzerine Rusya'da oturamayacağını anlayıp Osmanlı topraklarına sığınmak isteğinde bulunmuştur. Osmanlı yönetimi ise onu sınırları içerisine çektikten sonra tepelemek arzusunda olduğundan isteğine olumlu cevap verilmiştir. Bu şekilde Osmanlı sınırlarına dâhil olan Şahin Giray 1787 yazında Rodos'ta idam edilmiştir.[14]

[13] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 62-63; *Tarih-i Cevdet*, C. II, s. 2-70, 159-160 vd.; C. III, s. 210; Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 14; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 33; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 487-491; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 34; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 141; Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 507-508, 528; Castera, *Katerina Tarihi*, s. 152-153.

[14] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 491-497; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 380 vd.; Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 568-572; *Tarih-i Cevdet*, C. II, s. 70.

B. İSTİHBARAT FAALİYETLERİ

Kırım'ın Ruslarca ilhakının Osmanlıların ilgisizlik ve bilgisizliğinden kaynaklandığı iddia edilir. Bu iddiayı savunanların başında Cevdet Paşa gelir. Ona göre, Osmanlıların Kırım ve havalisinin ahvaline layıkıyla nezaret etmemeleri nedeniyle Ruslar meydanı boş bulup casusları kanalıyla Kırım içerisinde karışıklık çıkarmayı ve Kırım mirzalarını elde etmeyi başarmışlardı. Bu nedenledir ki Tatarlar, Kırım Seraskeri Silahtar İbrahim Paşa'ya başkaldırıp Osmanlı ordusunun nakli için veregeldikleri arabaları vermemeye ve "bize Osmanlı askerinin lüzumu yok" demeye başladılar. Çünkü Tatarlar Ruslarla yaptıkları gizli antlaşmaları açığa vuramadıklarından hem Osmanlı ordusuna yapılacak yardımdan uzak durdular hem de ellerinden geldiği kadar onun bozulmasına gayret ettiler. Hatta orduda görevli Tatarlar da bir kenara çekilip savaşları bir seyirci gibi izlemeye başladılar.[1] Rus güdümüne girdiği iddia edilen Tatarların benzer olumsuz eylemlerine ilişkin örneklemelere diğer Osmanlı tarihlerinde de tesadüf etmek mümkündür.[2] Söz konusu iddialar bazı çağdaş eserlerde de aktarıla gelmiştir. Mesela K. Kaflı, Rusların Kırım'ı Osmanlılardan koparmak için savaştan evvel propagandalar yapmak veya istiklal vaat ettikleri Tatarlarla haberleşerek onların yardımını almak sûretiyle 1771 yılında Kırım'a ayak bastıklarını[3] ifade ediyor. Ancak çalışma içerisinde aktarılan bazı istihbarat raporlarından da açıkça anlaşılacağı üzere, Tatarların büyük bir çoğunluğu Kırım'da Osmanlı hâkimiyetinin devam etmesinden yana bir tavır sergilemişlerdir. Dolayısıyla birkaç mirzanın Ruslarla işbirliği yapabilmiş olabilme ihtimallerini Tatarların tamamına atfetmek tarihin akışına ters düşecektir. Öte taraftan Rusların Kırım'daki etkinliğinden haberdar olunamamasına ilişkin iddia ve ifadeleri çürütecek bilgi veya belgelerin yokluğu Osmanlı yöneticilerinin, konu özelinde ise Osmanlı istihbarat ağının büyük bir eksiklik ve zafiyeti olarak

[1] *Tarih-i Cevdet*, C. I, İstanbul 1302, s. 48.

[2] Castera, *Katerina Tarihi*, s. 110-111; Zaimzâde Mehmed Sadık, *1202 Senesi Rusya ve Nemçe Seferleri*, v. 2-3.

[3] Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 60.

görülebilir. Osmanlı dış politiğinin daha ziyade Batı Avrupa'daki meseleler üzerine yoğunlaşması ve Kırım Hanlığı'nın güçlü bulunduğu zamanlarda Karadeniz'in kuzey kıyılarından herhangi bir endişe duyulmaması böyle olumsuz bir gelişmeye sebep olmuştur. Ama elbette hiçbir sebep Ruslarca tehdit edilmeye başlandığı zamana kadar, Osmanlı imparatorluk merkezince Kırım'ın göz ardı edilmiş olmasını hoş görmeye ve örtbas etme çabası içerisine girmeye kifayet etmez. Ancak açığa vurulan olumsuz davranışlarına rağmen Osmanlı imparatorluk ricâlinin Kırım'a bağımsızlık tanıyan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalandığı tarihten itibaren Tatarların ve Rusların Kırım ve çevresindeki faaliyetlerini daha yakından ve oldukça dikkatli bir şekilde takip etme gayretine girdiği de mevcut belge ve bilgilerin tanıklığıyla sabittir. Biraz geç kalındığı muhakkak olmakla beraber, I. Abdülhamid ve bürokratlarınca Kırım çevresindeki yerel temsilcilerden bölgede yaşanan gelişmelerin casuslar veya diğer vasıtalarla takip edilerek İstanbul'a aktarılması istenilmişti.[4] Bu sayede anlaşma sonrası dönemde Kırım tarafındaki ufak kıpırdanışlardan dahi haberdar olunabilmesi mümkün olmuştu. Bir örnek olmak üzere, 1779 senesinde "Sultan-ı Cengiziyyeden Kırım Giray Sultanzâde Selim Giray'ın Abazalardan olan üç beş adamıyla birlikte Taman ve Kuban taraflarına geçmek arzusuyla Sinop havalisine hareket ettiği" bazı kanallar vasıtasıyla I. Abdülhamid tarafından haber alınmıştı. Bunun üzerine, Selim Giray'ın o havalilere neden gittiğinin öğrenilmesinin zamanın ve şartların bir gereği olduğuna vurgu yapan bir emirle Trabzon Valisi Hacı Ali Paşa'dan görevlendireceği sözüne güvenilir adamlar kanalıyla belirtilen mahalleri "gün gibi tecessüs ve taharri ettirerek" Sultan'ı bulup İstanbul'a göndermesi istenmişti.[5]

1778 senesinde Kalyon çavuşu Said'in bilgisine başvurulması örneğinde de imparatorluk merkezinin Kırım tarafındaki gelişmelerden haberdar olabilme çabasına tanıklık edebilmek mümkündür. Zira Said Çavuş'un Sivastopol (Avlita)'da demirli kalyonlar tarafından, Kırım'da yaşanan gelişmelere dair önemli bilgilerle İstanbul'a döndüğü öğrenilince kendisi hemen Bâbıâli'ye çağrılıyordu. Said Çavuş, beş gün önce Avlita'dan çıkmıştı ve Rusların o güne kadar yanaşmadıkları Avlita sahillerine şimdi Bahçesaray tarafından top ve mühimmatlarıyla birlikte tahminen 5-10 bin kadar asker sevk ettiklerini haber veriyordu. Kırım içindeyse 30-40 bin kadar Rus askeri vardı. Ruslar Tatarların silahlarını toplamaya başlamıştı, ancak bazıları silahlarını toprağa gömmüşlerdi. Dolayısıyla gerektiğinde hepsi silahlı şekilde hazır olacaklardı. Şimdi ise gece gündüz gözleri yollardadır. Osmanlı donanmasının geleceği günü beklerler. Hepsi eş ve çocuklarını terk ederek din uğrunda şehit oluncaya kadar gayret göstereceklerine dair yemin etmişlerdir. Said Çavuş'un aktardığı bu bilgilerin kaynağı ise

[4] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/440;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

[5] *BOA, A.DVN. MHM.d., 176 Nolu defter, s. 114, hüküm: 361;* Evâhir-i Receb 1193/Ağustos 1779.

Avlita Limanı'na gizlice geldiklerini beyan ettiği bazı Tatarlar idi. Bunlar anlattıklarının doğru bir şekilde tahkik ettikleri bilgilerden ibaret olduğunu da beyan etmişlerdi.[6] Said Çavuş'un naklettikleri; diğer kaynaklarla desteklenmediği için çok bir anlam ifade etmiyor olsa da imparatorluk idarecilerinin Kırım'daki gelişmeleri öğrenme gayretlerine tanıklık edebilmek veya en azından Tatarların tamamının Ruslarla işbirliği yaptığı iddialarını yeniden düşünmek adına kayda değerdir.

Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Osmanlılarca yürütülen istihbarat çalışmaları, Rusların veya Tatarların durum ve faaliyetlerini öğrenmenin yanında Kırım'a yeniden egemen olabilmenin ne zaman ve nasıl mümkün olacağını anlamaya, dolayısıyla bunun için her an harekete hazır bir şekilde beklemeyi sağlamaya yönelik olarak gelişmişti. İ. H. Uzunçarşılı'nın da dikkat çektiği üzere "Rusya'ya karşı bir harp açıldığında Kırım ne şekilde ele geçirilir, adaya nereden çıkarma yapılır veya düşman nereden gelir gibi sorulara cevaplar üretebilmek için konu hakkında bilgi sahibi olan kimselerle devamlı iletişim halinde olunmuş, ayrıca sınırdaki memurlara sürekli tetkikat yaptırılmıştı."[7] İsmail Seraskeri'ne hitaben kaleme alınan 1777 tarihli bir hüküm burada anlatılmak istenilenleri açıkça ortaya koymaktadır. Bu hükmün giriş kısmında I. Abdülhamid, imparatorluk merkezinin Kırım'da yaşanan gelişmelere ne kadar hâkim olduğunu ispatlamak istercesine Osmanlı ve Rusya devletlerini bir savaşın eşiğine getiren Kırım eksenli gelişmeleri özetlemişti: İki devlet arasında yapılan barış antlaşmasıyla Kırım Tatarlarının serbestliği kabul edilmişti. Bununla Rus askeri artık Kırım'a girmeyecekti ve Tatarlar herhangi bir dış müdahale olmaksızın Cengiz soyundan birini Kırım hanı seçeceklerdi. Osmanlı İmparatorluğu ile olan dinî bağlılıkları devam ettiği için yeni seçilen han Tatarlarca İstanbul'a bildirilecekti. Bu bildirimden sonra İstanbul'dan Kırım'a hanlık teşrifatı gönderilecekti. Ayrıca, Kırım'da Osmanlı Sultanı adına hutbe okunmaya ve sikke kesilmeye devam edilecekti. Bu maddelerin uygulanması aşamasında Osmanlıların anlaşmaya aykırı herhangi bir hareketleri söz konusu olmamışken Ruslar bir önceki yıl Kırım'a 30-40 bin asker sevk etmişlerdi. Dahası Şahin Giray'ın maiyetine de 15 bin kadar Rus kazak ve süvari kuvveti vererek Kırım'a iki koldan girmişlerdi. Ardından Tatarların seçtiği Devlet Giray'ı düşürerek hanlık makamına Şahin Giray'ı oturttular. Bu gelişme üzerine Bâbıâli, İstanbul'daki Rus elçisine "askerlerini Kırım'dan çıkararak Tatarları kendi hallerine bırakmaları ve onların hanlığa seçecekleri şahsı kabul etmeleri gerektiği" konusunda bir ültimatom verdi. Ancak Ruslar buna kulak asmadığı gibi anlaşmaya aykırı davranışlarını artırarak sürdürdüler. Öyle ki Kırım'a asker yığmaktan, özellikle Kırım gençlerini giydirdikleri şapkalarla, soldat ve katana elbiseleriyle "kefere

[6] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 18/797-C;* 6 Cemâziyelâhir 1192/2 Temmuz 1778.
[7] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* C. IV/I, s. 490.

heybetine", yani Müslümanlığın asla kabul edemeyeceği bir görüntüye sokmaktan geri durmadılar. Nihayet askerlerini Kırımlı Müslüman kadın ve çocuklar arasında kışlatacaklarının duyulması Tatarları harekete geçirdi. Kırım ve Kuban havalisindeki Tatarların hepsi bir yerde toplandılar ve "Rusların kendilerine dinlerinin elvermeyeceği işleri yaptırmaya, anlaşmaya aykırı olmasına rağmen içlerine asker sokmaya çalıştıklarını ve nihayet hanlarını seçme hakları olduğundan Şahin Giray'ın hanlığını tanımadıklarını" ilan ettiler. İşte bütün bu hareketler nedeniyle İsmail Seraskeri'nden kendi kapı halkının yanında yeni asker ve gönüllüler toplayarak harekete hazır bir halde beklemesi istenilmişti.[8] Bu emrin bir benzeri aynı yıl İbrail Muhafızı Mehmed Paşa'ya da gizlice gönderilmişti. Ona da Kırım'daki Rus askerî varlığının sebep olduğu karışıklık nedeniyle daima ihtiyatlı bulunması ve Tuna havalisindeki ahaliden eli kılıç tutanların silâhaltına alınması, ayrıca herhangi bir hadise yaşanmadıkça aldığı emri kimseye ifşa etmemesi gerektiği bildirilmişti.[9]

Anlaşılan gönderilen gizli emirlerle Tuna boyundaki temsilcilere harekete hazır bir halde beklemeleri bildirilmişken Kırım'a hem coğrafya hem de bilgelik açısından belirli bir yakınlığı olan idarecilerdense harekete geçmek için en uygun anı kollamaları istenmişti. Merkezî hükümetin ikinci tarz isteklerinin muhatabı olan yerel temsilciler ise beklentileri karşılayabilmek için hummalı bir çalışma içerisine girmişlerdi. O idarecilerin başında, buraya kadarki aktarım sırasında kendisinden çeşitli vesilelerle bahsedilen Sivas ve Trabzon Valisi Hacı Ali Paşa gelir. 1777 yılından itibaren Kırım Seraskerliği de uhdesinde bulunan Hacı Ali Paşa[10] 1778 yılında Kırım tarafına casusluk için gönderdiği bir ulağının getirdiği bilgilerden hareketle "küçük çaplı bir hazırlıkla Kırım'ın kurtarılmasının mümkün olamayacağının anlaşıldığını" haber veriyordu.[11] Ayrıca Hacı Ali Paşa Kırım haberlerini ve meseleyle ilgili tedbir ve düşüncelerini İstanbul ile paylaşmaktan geri durmamıştı. Mesela 1782 senesinde, Sadâret kethüdası olan Ömer Vahid Efendi'ye[12] gönderdiği mufassal bir istihbarat raporunda "11 günlük bir yolculuğun ardından Taman tarafından Canik'e ulaşan Sefer Ali adındaki bir gemi kaptanından, Soğucak beyi Zanoğlu Mehmed Giray'ın[13] bölgeye varır varmaz, Bâbıâli'den aldığı talimata uygun olarak Şahin Giray'ın biraderleri Bahadır Giray ve Aslan Giray ile birkaç defa görüştüğünü ve yakında Osmanlı tarafından Kırım için bir

[8] *BOA, C. AS, 1031/45250;* 25 Zilkâde 1191/25 Aralık 1777.

[9] *BOA, C. AS, 266/11040;* 29 Zilkâde 1191/29 Aralık 1777.

[10] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. I, Yay. Haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 286.

[11] *BOA, A.DVN. MHM.d., 177 Nolu defter, s. 1-2, hüküm: 1;* Evâil-i Safer 1192/1-10 Mart 1778.

[12] Ömer Vahid Efendi, Sadaret kethüdalığını 26 Ocak 1782 ile 25 Ağustos 1782 tarihleri arasında yapmıştır. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. IV, s. 1328.

[13] Zanugo Mehmed Bey. Bkz. Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya*, s. 37.

paşa komutasında donanma ve asker gönderileceği sözünü ahali arasında yaymakta olduğunu öğrendiğini" haber veriyordu.[14] Bu rapor, Hacı Ali Paşa'nın Bâbıâli'ye istihbarat sağlama çabasının yanında, Osmanlıların Rus ilhakından hemen önce Kırım'a bir çıkarma yapmanın hazırlığı içerisinde olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir. Bâbıâli ile Hacı Ali Paşa arasındaki bilgi paylaşımının veya fikir alışverişinin, çok defa imparatorluk merkezinin isteği üzerine gerçekleştiğini gösterir vesikalar da vardır. Bir örnek olmak üzere, 1784 senesinde Hacı Ali Paşa'nın Kırım ile ilgili olarak gönderdiği istihbarat raporunda yer alan bilgilere göre, ne tür tedbirler alınması ve hangi hazırlıkların yapılması gerektiği yine kendisinden sorulmuştu.[15]

Hacı Ali Paşa'nın aktardığı haberler sadece kendiliğinden gelişen istihbarat çalışmaları neticesinde edinilenlerden ibaret değildi. Özel bir çaba ve beceri gerektiren bilgi toplama çalışmalarına da imza atmıştı. Örneğin, 1777 senesinde Canik'te yaşanan kıtlığı, Kırım tarafından istihbarat sağlamaya uygun bir fırsat anı olarak değerlendirmeyi bilmişti. Şöyle ki o sene Şahin Giray'a bir mektup yazıyor ve kendisinden Kırım'dan bir miktar zahire satın alınmasına engel olunmamasını istiyordu. Tek gayesi zahire tedariki olmadığından, mektubu da Kırım coğrafyasına hâkim olduğunu ve kendisinin güvenini kazandığını ifade ettiği, Trabzonlu gemi reislerinden birisiyle göndermişti. Böylece reis seyahati süresince gördüğü duyduğu gelişmeleri döndüğünde efendisine aktaracaktı. Dahası Ali Paşa, Çerkes beylerinden olan ve biraz evvel ismi zikredilen Mehmed Giray[16] adındaki eski bir dostuna da mektup yazmıştı ve ondan da Şahin Giray'ın Rus askeriyle birlikte Kırım'a girmesi ve diğer gizli hâlleri hakkında bildiklerini kendisiyle paylaşmasını istemişti. Ali Paşa raporunun sonunda gerek reisin getireceği haberleri gerekse Mehmed Giray'dan gelecek mektupta yazılı olan havâdisi İstanbul'a aktaracağını beyan etmişti.[17] Mehmed Giray imzalı ve 1783 tarihli bir istihbarat raporunun varlığı ise söz konusu şahsın uzunca bir süre Osmanlı istihbarat ağına katkı sağladığına işaret ediyor. Raporunun içeriği ise bu iddiayı doğrulamaktadır. Zira Mehmed Giray raporuna "bu havalilerin havâdisi daha evvel size bildirilmişti, şimdi öğrendiğimiz bilgiler ise şu şekildedir" diye başlamıştı.[18]

Şahin Giray'ın Rusya ile münasebetleri ve Tatarlarla süren mücadeleleri de çeşitli kanallarla takip edilmişti. Bu tarz çalışmalar sayesindedir ki I.Abdülhamid Şahin Giray'ın Kırım Hanlığı'na getirildiğini duyar duymaz şöyle bir açıklamada bulunmuştu:

[14] *Tarih-i Cevdet*, C. II, s. 25-28.

[15] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 170/7299;* 29 Zilhicce 1198/13 Kasım 1784.

[16] Jane kabilesi beyi el-Hac Mehmed Giray. Bkz. Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya*, s. 35.

[17] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 16/715;* 26 Cemâziyelâhir 1191/1 Ağustos 1777.

[18] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 11/351;* 15 Rübiyülahir 1197/20 Mart 1783.

"Benim vezirim, Şahin Giray bir âlet-i mülâhazadır, Rusyalunun meramı Kırım'ı zabt eylemektir."[19]

Bundan sonra da gerek onun gerekse hamisi Rusya'nın faaliyetleri ve Tatarlarla münasebetleri adım adım takip edilmişti. Bu sayede Rusya'ya karşı zamanında tepki vermek veya tedbir almak mümkün olabiliyordu. Mesela, Şahin Giray'ın Rus himâyesini istemek üzere Petersburg'a bir heyet gönderdiği haber alınınca Rusların Kırım'ın istiklâline müdahale etmeleri Rus elçisi vasıtasıyla şiddetle protesto edildiği gibi Rusya hududundaki kaleler tamir ve tahkim edilmeye başlanmıştı.[20] Aynı şekilde Rusların da bir askerî hazırlık içerisine girdikleri, 1782 senesinin sonunda Boğdan Voyvodası Aleksandr tarafından İstanbul'a servis edilmişti. Voyvodanın bilgi kaynağı Karadeniz'de ticaret yapmak gayesiyle Viyana'dan Kerson'a varan, ancak bölgedeki karışıklık nedeniyle geri dönmek zorunda kalan ve dönüş esnasında Boğdan'a uğrayan bir Macar boyarıydı. Karadeniz'in ahvâli kendisinden sorulduğunda Kerson'da her biri yetmiş pareden mütecaviz topçeker üç kıta geminin denize indirildiğini, gemilerdeki top sayısını, gemi inşasında çalıştırılan amelelerin perişanlığını, yeni gemilerin yapımı için Çariçe'den emir geldiğini, mürettebatın büyük bir kısmının vebadan helak olduğunu ve nihayet Kırım'daki Rus askerlerinin generali olan Potemkin'in Rusya veliahdıyla birlikte Petersburg'dan Kırım'a geçeceğini duyduğunu söylemişti.[21]

Şahin Giray ve Rusların Kırım çevresindeki faaliyetlerini takip etme noktasında büyük sorumluluğu olan yerel temsilcilerden birisi ise, Soğucak'ta göreve başladığı andan itibaren Ferah Ali Paşa olmuştu. Kâtibi Haşim Efendi'nin kayıtlarından anlaşıldığı üzere, Ferah Ali Paşa bu görevi layıkıyla yerine getirmek için büyük bir çaba sarf etmişti. Onun istihbarat çalışmalarına ve bu çalışmalar neticesinde edinilen bilgilerin aktarımına geçmeden evvel Haşim Efendi'ye ait kayıtların mutlak doğruyu ifade etmediğini en başından belirtmek gerekiyor. Zira baştan sona dikkatli bir şekilde incelendiğinde onun eserinin Kafkas kabileleri ile ilgili acımasız itham ve eleştirilerle dolu olduğu ve eserde Kırım'ın elden çıkmasının sadece Tatarların kusurundan kaynaklandığının vurgulanmaya çalışıldığı görülecektir. Meselenin daha vahâmet arz eden tarafı ise Cevdet Paşa gibi Osmanlı müelliflerinin söz konusu kayıtları çok fazla tenkite ihtiyaç duymadan kopya etmiş olmalarıdır. Bu eğilim nedeniyle Ferah Ali Paşa'nın ulaşmış olduğu bilgilerden çok, bilgiye ulaşma gayretine ve yürüttüğü istihbarat çalışmalarına tanıklık edebilmek için o kayıtlardan istifade edildiğini ve böyle yapmanın daha makul bir yaklaşım olacağının düşünüldüğünü belirtmek

[19] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 446.
[20] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 447.
[21] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/439-A;* 25 Muharrem 1197/31 Aralık 1782.

gerekiyor. Burada anlatılmak istenilenler şu örneklemeler sayesinde daha anlaşılır bir vaziyet alacaktır. Haşim Efendi'nin kaydettiği üzere, alınan ihbarlara göre; Kırım'ın Ruslara verilmesinin başlıca sebebi olan ve kabileler arasında Batıl Giray diye tanınan Bahadır Giray Han güya Ruslardan kurtulmak için oğlu Selim Giray Sultan'ı onlara rehin vermiştir. Selim Giray ise emsalleri gibi kâfir olmayı kendisine yakıştırmış, Katana binbaşılığı payesini alıp Ruslara hizmet etmeye başlamıştır. Hatta sadakatini ispatlamak için atalıkları olan[22] Abaza ve Çerkesleri de Ruslara bağlama düşüncesiyle babasıyla işbirliğine girişmiştir. Nitekim ikisi arasında bir adamın sürekli mektup getirip götürdüğü müşâhede edilmişti. Bu ihbar üzerine, Ferah Ali Paşa konuyu kimseye açmadan haberlerin doğruluğunu araştırmaya başlıyor, bunun için bazı kimseleri memur tayin ediyordu. Bunlar yürüttükleri araştırmalar neticesinde "Moskof tarafından bu kadar eşya ve bu kadar yük hazine geldi" diyerek ihbarın gerçek olduğunu ifade ettiler. Bunun üzerine Ferah Ali Paşa hem baba ile oğul arasında gidip gelmekte olan *kâfiri* görmesi hem de Bahadır Giray'ın tavrını öğrenmesi için işbilir bir adamını ona gönderdi. Bahadır Giray'a iletilmek üzere bir de tezkere kaleme aldı. Bu tezkerede "Sultan'ın oğlundan adam gelmiş; bu günlerde yine gelecek mi? Rusya tarafından ne havâdis getirdi; eğer mümkünse gelen mektubu tarafımıza gönderebilir misiniz?" diyerek Bahadır Giray'ın ağzını aramıştı. Bahadır Giray ise öyle bir mektubun kendisine ulaştığını inkâr etti. Ancak Rusya'dan gelen hazinenin görüldüğünü düşünerek "oğlum Ruslardan aldığı akçeyi bana harçlık olarak göndermiş" dedi. Gerek bu yalanı, gerek şüpheli hâlleri ve gerekse o sıralar evinde Rus papazlarını ve Çokular kabilesinin ihtiyarlarını misafir ettiğinin haber alınması onu ele vermişti. Bunun üzerine Ferah Ali Paşa hemen bir elçi kanalıyla Şapsığ kabilesine "Batıl Giray, Çerkesya, Abazya ve kendi yurdunu Moskof'a satıp parasını almış, parayı getiren kâfirler hâlâ evindedir. Adam sizler için hazır köledir. Birkaç adam yola çıkıp zorla onu esir alsın; helâldir" şeklinde bir bildirimde bulundu. Ayrıca elçiye "kale kapısından çıktıktan sonra Şapsığ'a varıncaya kadar rastladığı herkese bunları anlatmasını, bu şekilde hanın korkup kaçacağını" söyledi. Gerçekten de gönderilen elçi Şapsığ'a varmadan haber yayıldı ve kısa bir süre sonra da casuslar hanın firar ettiğini Ferah Ali Paşa'ya bildirdiler. Böylece Anapa'da bulunan 40 bin Tatar'ı yanına çekip han olmayı bekleyen Bahadır Giray'ın planları boşa çıkarılmış oldu.[23]

Haşim Efendi'nin kaydettiği, Ferah Ali Paşa'nın başarıyla gerçekleşen bir diğer örnek istihbarat çalışması ise şu şekilde gelişmişti: Ferah Ali Paşa, Sadrazam Halil

[22] Cevdet Paşa'nın kaydettiği üzere, Kırım hanlarının erkek evlatlarının doğumdan 15 yaşına erişinceye dek Çerkes kabileleri tarafından yetiştirilmesi kadim bir gelenek halini almıştı. Ayrıntı için bkz. *Tarih-i Cevdet*, C. I, İstanbul 1302, s. 57.

[23] Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 70-71.

Hamid Paşa'dan Kırım ve Rusya tarafından havâdis toplayarak İstanbul'a iletmesi yönünde aldığı bir mektup üzerine, casuslukla görevlendirdiği iki adamını Rusya tarafına geçirmek için oldukça akılâne stratejilere başvurmuştu. İlk olarak sınır başında olan polkovnike[24] bir tezkere gönderdi. Tezkerede

> "Bu tarafta az bulunan ilaç yapımında kullanılan ecza ve sair malzemelerin getirilmesi ve hazırlanması için Taman ve Kırım taraflarına gönderdiğim adam, kenarı imzalı ve büyük mühürle tasdik edilmiş bir mürur tezkeresi ile geldiğinde elinden tezkeresini al, yerine sen bir tezkerecik ver. Adam döndüğünde verdiğin tezkereciği al, eline benim tezkeremi ver ve onu yanıma gönder. İki devlet arasındaki iyi komşuluk ilkelerine ve buna ilişkin hukuka hürmet etmeniz matlûptur"

diyordu. Ferah Ali Paşa, bunun bir istihbarat stratejisi olmadığına muhatabını daha da inandırmak için yazısına "yamaklardan canı sıkılıp Kırım'a firar düşüncesinde olanlardan birinin gitmemesi için tezkeresiz geçişine ruhsat verilmesin" ibaresini de ilave etmişti. Bu plan, polkovnikin "Ali Paşa komşuluğa hürmet ederek barış ve huzura aykırı bir hâl yaşanmamasına özen gösteriyor" zannına kapılmasına yetmişti. Bu sayede kendisinden öneriyi uygun bulduğuna dair bir cevap alındı. Bu cevap üzerine hemen birkaç gün sonra Ferah Ali Paşa casus olarak seçtiği kişiyi mürur tezkeresiyle, ayrıca eski ve yırtık bir elbiseyle Kırım'a göndermeyi başardı. Diğer bir casusunu ise Ekepazarı (İke pazarı) denilen tarafa gönderdi. Biraz evvel bahsedilen anlaşma gereği Ruslarca casusların geçişine ruhsat verildi. İşte bu sayede önemli bir istihbarat çalışmasına imza atıldı. Kırım'a gönderilen ve kendi ifadesiyle gece-gündüz saklanarak bir hafta boyunca bilgi toplama faaliyetinde bulunan casus kanalıyla "Hıristiyanlığı kabul eden Tatarlardan bazılarının din yardımı adı altında Ruslara zahire verdiklerine dair haberlerin asılsız olduğu öğrenildi. Rusların Kürum, Avlita, Yalta, Kefe, Balıklova ve Kamışburnu sahillerinin onar mil açığında hazır bekleyen mükemmel savaş gemilerinin varlığından haberdar olundu. Bazı Rus gemilerinin limana girdikleri, hazır olanların ise çıktıkları ve her an savaşa hazır oldukları "çıplak gözle" müşahede edildi. Ferah Ali Paşa bu bilgileri "casus görüp işittiklerini doğruca anlattı, anlattıkları da böylece kaydedildi" şeklinde bir izahatla İstanbul'a takdim etti.[25] Ekepazarı'na gönderilen casus ise çalışma macerasını ve edindiği bilgileri şu şekilde aktarmıştı:

> "türlü türlü bahaneler ileri sürerek Ekepazarı adlı mahalle vardım. Kimseyi görmedim. Kalelerin her tarafı sağlam olmasına rağmen insan ve hayvanlarını Abazaların çalmasından korkarlar. Hala topları var; oldukları şekilde duruyorlar. Tatarların

[24] Rus ordusunda albay rütbesindeki subaylar için kullanılır. Bkz. Mirza Cevanşir Karabağlı, *Karabağ Tarihi*, s. 26.

[25] Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 76-77; *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 238-239.

çoğu "din kın bulmaz, yani dinimize zarar gelmez" diyerek şapka giymişler ve Rus tebaası olmayı kabul etmişler. Ruslar ise Taygan Nehri'ne bir liman yapmışlar. Azak Denizi'nden getirdikleri gemileri orada tamir edip yeniliyorlarmış."[26]

Haşim Efendi, Şahin Giray'ın Taman üzerine gerçekleştirdiği saldırı sırasında Ferah Ali Paşa ve beraberindekilerin yürüttüğü istihbarat çalışmalarıyla ilgili olarak da önemli örnek hadiseler kaydetmiştir. Buna göre, Taman adasının Ruslarca zaptedileceği gerek Tamanlılar gerekse Ferah Ali Paşa tarafından öngörülmüyordu. Ancak etraftan ve ajanlardan gelen bilgilerden Şahin Giray'ın Açe ve Açu'ya kalabalık bir Rus ordusuyla saldıracağı anlaşılıyordu. Zaten çok geçmeden onun Rusya taburuyla adanın etrafında gözcülük yapmakta olan karakollar tarafından geldiği haber alındı. Ayrıca düşmanın durumunu ele geçirilecek esirler kanalıyla öğrenmek amacıyla kamışlık içinde gizlenen Tamanlılar vardı. Nihayet beklenen bilgiye karakollar vasıtasıyla ulaşıldı. Onların anlattıkları sayesinde düşmanın çokluğu, top ve cephanesinin bolluğu öğrenildi. Bu bilgi üzerine, Hz. Muhammed'in "savaş hiledir" sözüne uygun olarak zamanında ve yeter miktarda alınan tedbirlerle Şahin Giray ve taburları geldikleri tarafa kaçıp kayboldular.[27]

Şahin Giray'ın Kırım ve Taman havalisinde yürüttüğü faaliyetlere karşı bölge halkında oluşan tepkiyi, 1782 senesinde Taman'dan muhzırla İstanbul'a gönderilen Hacı Hüseyin Efendi ve Çerkes beylerinden Hüseyin Bey, tarih kitaplarında rastlanılması güç bazı bilgilerle birlikte imparatorluk yöneticilerine aktarmışlardı. Aktarım, Taman adasının coğrafî pozisyonunun kısa bir tarifiyle başladıktan sonra şöyle devam ediyordu: Taman ahalisi esasında evvel asırlarda Osmanlı ordusundan bölgeye iskân edilen askerlerin torunlarıdırlar. Şahin Giray Rus yardımıyla han olalı, Taman'a beşli adıyla soldat kıyafetinde çok sayıda asker yerleştirmiş, ayrıca bir Kaymakam atamıştı. Ancak bunların giriştikleri baskı, zulüm ve gasp gibi uygunsuz eylemler nedeniyle ahalinin dayanacak gücü kalmamıştır. Bu nedenle aralarında yaptıkları toplantılarda "Bizler aslen Anadolu ve diğer Osmanlı topraklarından adanın muhafazası için gelmiş bir kavimiz, Tatarlardan değiliz ki serbestlik adı altında bize bu zulümler yapılsın" demektedirler. Hiç değilse ailelerini arabalarına yükleyip Osmanlı arazisinden olan Abaza ve Çerkes içine geçmeye niyetlenmişler, ancak Şahin Giray hazırlıklarından haberdar olunca "siz devlet tarafından bana terk olundunuz, elbette hutbeyi benim ismime okutup emrime itaat edeceksiniz" diyerek üzerlerindeki baskıyı daha da artırmıştır. Şimdi bütün Taman ahalisinin Osmanlı Sultanı'ndan dileği bütün dertlerinden kurtulmaları için ya kendilerine bir vilayet gösterilip orada ikamet etmelerinin ya da

[26] Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 78-79; *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 239.
[27] Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 60-62.

Taman'ın eskisi gibi Osmanlı egemenliğine alınmasının sağlanmasıdır.[28]

Şahin Giray'ın baskılara dayanamayıp hanlıktan düşüşü, kabilelerce yağmaya uğraması ve yeniden iktidara geliş sürecine ilişkin olarak da birçok istihbarat raporu vardır. Trabzon Valisi Hacı Ali Paşa'nın Kırım'da Tatarlar ve hanları arasında bir kavganın yaşanmakta olduğuna dair gönderdiği istihbarat raporundan sonra konuyla ilgili bilgi toplama çalışmalarına hız verilmişti. Mesela 1782 senesinde, meselenin araştırılmasına gayret etmesi için Sadrazam'dan Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya bir emir gönderildi. Süleyman Paşa ise zaten o sıralar Kırım'daki gelişmeler hakkında imparatorluk merkezini doğru bilgilendirmek için şümullü bir istihbarat çalışması içerisindeydi. Kendi ifadesiyle etrafa casuslar gönderiyor, ayrıca seyrüsefer hâlinde olan yolcu, tüccar ve gemicilerden haberler almaya çalışıyordu. Şimdi ise etraftan alınan havâdis kâğıtlarından veya Soğucak'tan İstanbul'a giden sözüne güvenilir kimselerin verdikleri bilgilerden gün yüzüne çıkan söz konusu kavga hakkında gizli bir araştırma yürütecekti. Bu doğrultuda Sohum, Faş ve Gürcistan ile Çerkes ve Abaza taraflarına gizlice ve *alenen* mûtemet casuslar gönderdi. Onların topladığı bilgilerden hareketle, araştırma konusuyla pek alakalı olmasa da, "Rusların Kırım halkının işlerine müdahale edilmemesi ilkesine aykırı hareketten sakınacağını o ana kadar sergiledikleri tarz ve tavırlarıyla ortaya koymuş oldukları" yönünde bir kanata varmıştı. Ancak raporunun sonuna "din düşmanı olduğundan ve defalarca başvurduğu hilesinden dolayı onlardan emniyet duymak gibi bir gaflette bulunmanın yanlış olacağı" yönünde bir ibare iliştirmeyi unutmamıştı.[29] Uyarısı doğruydu, ancak kanaati yanlış çıkacaktı. Bu konuyla ilgili olarak İstanbul'u bilgilendiren bir diğer yerel temsilci ise Özi Muhafızı Ali Paşa oldu. Onun oldukça ilginç bilgiler içeren istihbarat raporunda Kırım tarafından toplanan havâdise göre Şahin Giray Taman'da iken, bir gece Çerkes ve Abaza askerinin baskınına uğruyor, emvâl ve eşyası yağma edildiği gibi kendisi de yaralanıyor ve bu vaziyette Yenikale'ye sığınıyordu. Söylentilere bakılırsa Çerkesler kaleye üç defa baskın yapmışlar, Şahin Giray'ı yakalayıp götürmüşlerdi. Ruslar ise o sıralar Bahçesaray yakınındaki Darağacı adlı mahalde bulunan metrislere asker, cephane ve zahire yığmaktaydılar. Şimdi generalleri ile orada konaklamaktaydılar. Rus ordusunda taun hastalığının yayıldığı ve birçok askerin öldüğü de duyulmuştu. Bu nedenle Tatar kabileleri küme küme Osmanlı topraklarına doğru firar etmekteyken bir kısmı Rusya'da kalmıştı. Ali Paşa, son olarak Şahin Giray hakkındaki haberlere itimat edilmediğinden, gönderdiği özel casuslar kanalıyla araştırmalarını sürdürmekte olduğunu ve edinilecek sağlıklı bilgilerin hemen İstanbul'a aktarılacağını ifade etmiş-

[28] *BOA, A.E.SABD.I, 115/7758;* 12 Cemâziyelâhir 1196/25 Mayıs 1782.
[29] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1336;* 25 Şaban 1196/5 Ağustos 1782.

ti.[30] Bir başka istihbarat raporunda ise Şahin Giray'ın kabilelerin baskınına uğrayıp yağmalandığı haberinin aslını araştırmak üzere Kırım tarafına bir casus gönderdiğini haber veriyordu.[31]

Şahin Giray'ın esir edildiğine dair başka bir kayıt olmadığından Ali Paşa'nın sağladığı bilginin şüpheli olduğunu vurgulaması Osmanlı istihbarat ağının doğru bilgiye erişme konusundaki hassas tavrına tanıklık edebilme adına önemlidir. Zaten Ferah Ali Paşa da onun sağladığı istihbaratı yalanlarcasına gönderdiği bir raporda "Kuban tarafına gitmesinin bir hileden ibaret olduğunu fark eden kabilelerin üzerine hücum etmek için hazırlandıkları bir sırada Şahin Giray'ın Taman'a geri döndüğünü" haber veriyordu. Raporu I. Abdülhamid'e arz eden şahsın ifade ettiği üzere, aynı konu hakkında böyle birbirinden farklı bilgiler gelmesi nedeniyle hangi raporun doğru olduğuna karar verilememişti. İmparatorluk merkezinden dikkat çekildiği üzere, Ferah Ali Paşa'nın raporu Soğucak'tan çıkalı 35 gün olmuştu, Şahin Giray'ın Kuban tarafında öyle bir durumla karşılaştığını Özi Muhafızı'nın duymamış olabilmesi ihtimalden uzak değildi.[32] Oysa Eflâk Voyvodası Aleksandr, onlardan birkaç ay evvel İstanbul'un çelişkilerini gidermeye yarayacak bir istihbarat raporu göndermişti. Bilgi kaynağı ise Viyana'ya gönderdiği bir Fransız casustu. Onun sağladığı bilgilere göre,

> "Kırım adasında işler değişmişti, diğer sûrete dönmüştü. Şahin Giray'ın hanlık makamına yeniden oturması kan dökmekle değil, bu kez kolaylıkla husûle gelmişti. Viyana şehrinde konuşulanlara bakılırsa Ruslar Kırım Adası'na girip, Şahin Giray'a muhalif olanları dağıtacaktır. Ruslar ayrıca Şahin Giray Kırım'da idareyi tamamen ele alınca, Osmanlıların artık Tatar kavminin direnç ve kuvvetine itimat edemeyeceğini, dolayısıyla zaman ve durumun bir gereği olmak üzere onları terk edeceğini düşünmektedir."

Fransız casusun daha çok diplomatik çevrelerden temin ettiği düşünülen istihbaratı bu şekildeydi ve Aleksandr diğer taraflardan söz konusu haberleri doğruladığını ifade ediyordu. Ardından da Lehistan'ın Varşova şehrine gönderdiği bir casusunun getirdiği bilgilerden hareketle Rusların Kırım'a göndermekte olduğu kuvvetlerin miktarı ve yerleri hakkında bazı bilgiler aktarıyordu. Ona göre, Rusların gereğinden fazla bir askerî birlikle Tatarlar üzerine yürümesi, tek amaçlarının orayı zaptetmek olmadığına, Özi Kalesi'ne saldırma ihtimallerinin de bulunduğuna delalet etmektedir. Çünkü "Ruslar, Özi Kalesi Osmanlıların idaresinde bulundukça kendilerini asla güvende hissetmezler" kanısındaydı.[33]

Görüldüğü üzere, voyvoda diğer yerel temsilcilerden farklı olarak, sadece sağladığı

[30] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 23/1111;* 25 Rebiyülevvel 1197/28 Şubat 1783.
[31] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 23/1104;* 7 Muharrem 1198/2 Aralık 1783.
[32] Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya,* s. 28.
[33] *BOA, C.MTZ, 18/877;* 24 Muharrem 1197/30 Aralık 1782.

bilgilerle değil yakında kendisini haklı çıkaracak öngörüsüyle de imparatorluk merkezindeki yöneticilere nasıl bir politika takip etmeleri gerektiği konusunda yardımcı olmaktadır. Aleksandr, gönderdiği diğer raporlarla da Rusların adım adım Kırım'ı ilhaka hazırlandıklarını ve bunun çok zor olmayacağını vurguluyordu. Örneğin, 1783 senesinde Tombasar taraflarında yaşanan gelişmeleri öğrenmesi için görevlendirdiği tatarı İbrahim Ağa kanalıyla önemli bilgilere ulaşmıştı. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı "Şahin Giray'ın Rus askeriyle birlikte üzerlerine yürümesi durumunda mukavemet etmelerinin güç olduğuna, bu nedenle onlara itaat etmekten başka çarelerinin bulunmadığına dair Kırımlılar arasında bazı konuşmaların cereyan ettiğine" ilişkindi. Kırımlılar, Şahin Giray'ın istifasından sonra, hanlığı iki üç defa Bahadır Giray'a teklif etmişler, ancak Osmanlı Devleti'nin onayı gelmedikçe kabul edemeyeceğini, çünkü Selim Giray'ı han olarak kabul etmelerinin istenildiğini beyan etmiştir. İbrahim Ağa döndüğünde bu havâdisi Kavşan'da, Kırım'dan gelen bir Tatar'dan duyduğunu haber verince, voyvoda Kırım ahvalini gereği gibi ve gizlice araştırması için bu kez onu Kırım içine göndermiştir. İbrahim Ağa, 23 gün süren Kırım seyahati neticesinde ise şu bilgilere ulaşmıştır: Şahin Giray hanlık makamından ayrıldığını bildirir bir kâğıdı halka okutmuştur. Kırımlıların, hanlığı tekrar kabul etme isteklerine olumsuz cevap vermiş ve kalan ömrünü inziva içinde geçirebilmesi için kendisine bir miktar yer verilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Kırım halkından bazıları ona Kuban'ı teklif etmiş, ancak çeşitli bahanelerle orasını reddetmiştir. Bu gelişmelerin ardından Kırım'da ikamet eden Graferde adlı Rus generali topladığı Kırım ahalisine yeni bir han seçmelerini, ayrıca 150 bin kile zahire hazırlamalarını bildirmiştir. Halk ise "bizim hanımızın *Hâdim-ül Haremeyni'ş-Şerifeyn* taraflarından şimşir ve hilat verilmek sûretiyle tayin edilmesi gerekir. Ayrıca Kaynarca Anlaşması'na göre, serbestliğimiz olduğundan talep ettiğiniz zahireyi vermeye mecbur değiliz" şeklinde bir tepkimede bulunmuştur. Ayrıca İbrahim Ağa, Rusların Şahin Giray'ı Kazan'a han tayin edeceklerinin halk ağzında dolaştığını duymuştur. Gözlemleyebildiği kadarıyla Kırım'ın her tarafında ve bütün kalelerinde Rus askeri mevcuttur ve sayıları tahminen 50 bin civarındadır. Voyvoda, tatarı kanalıyla bu bilgilere ulaşmış, lakin tam aydınlığa kavuşmadığını düşündüğü bazı hususları etraflıca araştırması için onu tekrar Kırım'a ve geçmeyi başarabilirse Kerson'a göndermiştir. Döndüğünde ise getirdiği bilgileri değil, bu kez bizzat onu İstanbul'a göndereceğini haber vermiştir.[34] Aleksandr, aynı tatar kanalıyla aynı haberlere ulaştığını kaydettiği bir diğer istihbarat raporunda ise Şahin Giray'ın Rusya'ya geçeceğini ve yerine Cengiz neslinden bir başkasının hanlık makamına oturtulacağını öğrendiğini haber veriyordu. Bu raporda ayrıca, İstanbul'un "Şahin Giray'ın Bucak'ın kendisine verilmesi istemiyle kışın Rusya'ya gönderdiği

[34] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/327-F;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

Yakup adındaki tercümanının çok sayıda Rus askeriyle Lehistan'a dâhil olup olmadığı" sorusuna da cevap üretmişti. Bunun için gerekli bütün vasıtalara başvurmuş ve Lehistan'a Yakup isminde birisinin geçmediğini öğrenmişti.[35]

Rusların ve Şahin Giray'ın olumsuz eylemleri artık tahammül edilemez bir hâle varınca onlara karşı alınması gereken tedbirleri görüşmek üzere kabileler bir toplantı gerçekleştirmişlerdi. Bu toplantının ayrıntıları katılımcılarından birisi olan Soğucak Muhafızı Ferah Ali Paşa ile Hassa silahşörlerinden Süleyman Ağa'nın 1782 tarihli müşterek raporlarıyla İstanbul'a bildirilmişti. Burada belirtildiği üzere Ruslar, Kırım ve Taman adası ile Kabartay'a uzanan sahada hudut başlarına topladıkları askerler ve yaptıkları hazırlıklarla, o havalideki kabileleri korkutmuşlardı. Bu nedenle onlara karşı alınması gereken tedbirleri müşavere etmek için Ferah Ali Paşa'yı da Jane tarafına davet etmişlerdi. Bu davet üzerine Ferah Ali Paşa Soğucak'tan Jane ile Hatukay kabilesi arasındaki Antihayr (Antihir-Antikhar-Entahayir) denilen sahraya geçti. Orada bütün kabile temsilcilerini hazır ve tek amaç uğrunda birleşmiş bir vaziyette buldu. Zira kabileler Ruslardan ve Şahin Giray'dan gelecek herhangi bir harekete karşı bölgelerini savunmaya, ayrıca Osmanlı devletine canla başla hizmet etmeye Ferah Ali Paşa'nın huzurunda yemin etmişlerdi. Toplantının içeriği en kısa haliyle bu şekildeydi. Ayrıca raporda Rusların bölgedeki faaliyetlerine ilişkin önemli bilgilere yer verilmişti. Mesela Ferah Ali Paşa toplantıdan dönüşte, yolu üzerinde bulunan kabileleri Osmanlılar adına kazanmakla meşgulken, Rusların eski askerî hazırlıklarında bir gevşeme yaşandığına, Taman'daki askerini Kapılı adlı mahalle çektiğine ve Ekepazarı'na varmak üzere olduğuna dair bir ihbar almıştı. Soğucak'a döner dönmez söz konusu haberlerin araştırılmasına girişiyor, bu doğrultuda görevlendirdiği bir adamı vasıtasıyla duyulanların doğru olmadığını öğreniyordu.

Raporda ayrıca Şahin Giray'ın Taman'da bulunduğu sürece kabileler içinde karışıklığın eksik olmayacağına vurgu yapılıyordu. Çünkü Taman'da bir tuzla vardı ve Şahin Giray'a taraftar olanlar tuz almak bahanesiyle kabileler arasına sızıp onları kışkırtmaktan geri durmayacaklardı. Zaten Şahin Giray da el altından gönderdiği akçelerle kabileleri kazanmaya çalışmaktan geri durmuyordu. Ancak henüz başarılı olamamıştı, üstelik kabilelerden de korkmaktaydı.[36]

Ferah Ali Paşa, benzer temalı bir başka raporunda ise biraz evvel aktardıklarını destekleyen veya onlarla çelişki arz eden bilgiler sunuyordu. Mesela, bir önceki raporda olduğu gibi burada da Rusların hazırlıklarını gevşettiğinden, hudut başlarında toplanan birliklerin geri çağrıldığından ve Ekepazarı'nda kışlayacaklarından bahsedili-

[35] *BOA, C. HR, 80/3995;* 14 Şaban 1197/15 Temmuz 1783.
[36] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn,* 28/1345; 1 Muharrem 1197/7 Aralık 1782.

yordu. Ancak, bunun neden kaynaklandığına dair yapılan araştırmalar neticesinde ilk raporda belirtilmeyen ve maalesef gerçekle alakası olmayan şu neticeye ulaşmıştı: "Kraliçenin yerine geçen yeni kralın politikasıdır." Ferah Ali Paşa ayrıca "Rusların niyetleri gerçekten bu havaliyi tahliye etmek midir, yoksa Osmanlılarla müzakereleri mi vardır veya bunların hepsi bir hileden mi ibarettir?" şeklindeki sorulara ise şimdilik cevap verebilecek bir bilgiye ulaşamadığını beyan etmiştir. Sonraki kayıtları ise Şahin Giray'ın Taman'da ikamet etmekte olmasının neden olduğu tepkiye ilişkindir. Buna göre, Şahin Giray'ın daima etraftaki kabileler arasında ayrılık yaratmaya çalışması nedeniyle kabile reisleri ve akıl sahibi bazı kimseler "o, civarımızda oldukça bizler rahat değiliz, bir yolunu bulup aramıza nifak sokacak, yurdumuza ayak basacaktır" diyerek hep birden Şahin Giray'ı ortadan kaldırmaya niyetlenmişlerdir. Onları yatıştırmayı başaran Ferah Ali Paşa'nın raporunun son kısmı ise oldukça ilginç ve gerçekçi öngörülerle, ayrıca içerisine düştüğü acizlikle ilgilidir. Bir önceki raporda da kaydettiği üzere, Ferah Ali Paşa'ya göre, Şahin Giray Taman'da bulundukça kabileler arasında fitne eksik olmayacaktır. Şayet kabileler yeniden onun üzerine saldırma amacıyla bir araya gelirler ve bu kez söze kulak asmayıp Kuban'ı geçerlerse, işte o zaman işler içinden çıkılmaz bir hâl alır. Çünkü öyle olası bir gelişme Şahin Giray'a aradığı fırsatı verecek ve o "Rusların bende şu kadar hazinesi vardı, Abaza ve Çerkesler benim yurdumda beni basıp yağma etti" şeklinde bir söz uydurmaktan geri kalmayacaktır. Kendi deyimiyle Ali Paşa işin sonunun Osmanlı Devleti'ne dokunmasından korkmaktadır, zira Şahin Giray büyük paralar sarf ederek bazılarını yanına çekip bir harekete kalkışsa onu ortadan kaldırmaya yetecek askeri yoktur. Yine kendi ifadesi olmak üzere, bütün bunları düşünmekten ve "bir haftadır Allah Allah diyerek gözyaşı dökmekten" gücü kalmamıştır.[37]

En sonunda Ferah Ali Paşa'nın korktuğu olacak ve II. Katerina, General Potemkin kumandasında sevk ettiği 70 bin kişilik bir kuvvetle Kırım'ı işgal edecekti. Böylece Osmanlıların Kırım ile bağlantısı tamamıyla kopmuş oluyordu. Ancak Kırım'ın durumu, Şahin Giray ve Rusların oradaki faaliyetleri ve nihayet Tatarlarla münasebetleri Osmanlı istihbarat ağının gündeminden uzunca bir süre düşmemiş, söz konusu gelişmeler çeşitli kanallarla takip edilmeye çalışılmıştı. Mesela, Rusların çok sayıda askerle Kırım'a girip ahaliyi itaat altına aldıkları ve Şahin Giray'ın elinde herhangi bir iş kalmadığı Özi, Bender, Boğdan ve Kara Eflâk taraflarından gelen tüccar taifelerinden öğrenilmişti. Onların bilgi kaynağı ise Kırım'dan gemilerle kendi bölgelerine gelen Tatar taifeleriydi. Bunlar ayrıca Rusların Aksu'da çok miktarda askerinin bulunduğunu, Polak şeklinde tesmiye ettikleri bu askerleri bölük bölük kışlalara dağıttıklarını

[37] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1347;* 21 Zilkâde 1197/18 Ekim 1783.

ve Lehistan'da zahire toplayıp depolamakta olduklarını haber vermişlerdi.[38] O sene Bender Muhafızı Ebubekir Paşa da, kendi deyimiyle imkânları ölçüsünde bir istihbarat çalışmasına girişmiş ve Kırım tarafındaki gelişmelere ilişkin önemli bilgilere erişmişti. İlk olarak, biraz evvel tüccar sınıfı kanalıyla da edinildiğine dikkat çekildiği üzere, Şahin Giray'ın o an itibariyle Kırım içerisinde bulunduğundan, ancak adanın idaresinin bir Rus generalde olduğundan bahsediyordu. Bunun yanında Kırım'da 50 binden fazla Rus askerinin olduğu, asker sevkiyatının devam ettiği ve Rusların Şahin Giray'ın biraderleri Bahadır Giray ve Arslan Giray ile Bahadır Giray'ın oğlunu bir gemiyle Kırım'dan Kerson Kalesi'ne göndermiş oldukları bilgisine ulaşmıştı.[39] Ebubekir Paşa, birkaç ay sonrasına ait diğer bir istihbarat raporuna ise önceki rapordaki eksik kalan bazı yer ve şahıs isimleri ile ilhak sonrası yaşanan gelişmelere dair ayrıntılar ilave etmiştir. Buna göre, Şahin Giray Kırım dâhilinde oturmaktadır. Ruslar, Kırım'ın idaresini onun elinden alıp bir generallerine bırakmışlardır. Bu general artık Kırım'da okunan hutbelerde Osmanlı Sultanı'nın isminin zikredilmemesine, kendilerinden 10 yıl kadar vergi alınmayacağına ve 10 yıl dolduğunda Kazan halkı gibi vergilerini ödeyeceklerine dair Kırım halkından bir senet almıştır. Ayrıca Ebubekir Paşa, Rus ordusu arasında veba salgını olduğunu ve ölenlerin arabalarla derelere atıldığını duymuştur. Son olarak ise Rusların Kırım için 120 bölük asker ayırdığını ve bunların bölük bölük adaya geçmekte olduklarını öğrenmiştir. Raporunun sonuna ise yazdıklarından emin olmadığını vurgulamak amacıyla "Sıhhati ancak Allah bilir." şeklinde bir not düşmüştür.[40] Aynı şekilde o sıralar, Rus rüesâsı ve Rusya'dan gelen bazı kimselerden "Potemkin'in Kırım'dan Petersburg'a giderek Çariçe'nin oğlu Pavel Petroviç'i öldürdüğü" gibi gerçekle pek alakası olmayan bir bilgi sağlayan Tombasar Voyvodası Mehmed Efendi de raporunun sonuna "olmuş veya olmamıştır, ben duyduğumdan devletlerine yazma gereği hissettim"[41] şeklinde kısa bir açıklama düşmüştü.

İlhaktan sonra İstanbul'a ulaşan raporların diğer bir kısmı ise Rusların Kırım'daki faaliyetlerinin yanında, olası bir Osmanlı-Rus savaşına ilişkindir. Kırım'ın ilhak edildiği 1783 senesinde Eflâk Voyvodası Nikola Karaca'nın Lehistan'a gönderdiği casus sayesinde Kırım ve Kerson'daki Rus birlikleri hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olmuştu. Buna göre, Kırım'daki Rus neferlerine gereken zahire Kerson Palankası'na naklolunmuştu. Ayrıca asker ve erzak tedarikine süratle devam edilmekteydi. Voyvodanın casusu, olası bir savaş durumunda Rusların nasıl bir hareket takip edeceğine

[38] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 18/796;* 25 Safer 1197/30 Ocak 1783.

[39] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/346-A;* 20 Rübiyülahir 1197/25 Mart 1783.

[40] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/346-B;* 20 Zilkâde 1197/17 Ekim 1783; *12/440-B;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

[41] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/331;* 1 Zilkâde 1197/28 Eylül 1783.

dair bazı bilgilere ulaşmayı da başarmıştı: Rusya önce Özi Kalesi'nin kendisine terk olunmasını isteyecek, kabul edilmez ve bir savaş başlarsa Bender Kalesi üzerine bir tabur gönderecekti. Hatta Avusturya ile birlikte hareket etmek amacıyla bir diğer taburunu da Erdel'e tayin etmişti.[42]

İsmail Bina Emini Varnalızâde Selim Ağa da Kırım'a gönderdiği Yahudi bir casus kanalıyla Rusların savaş için benzer bir bahane ve plan tertip ettiklerini öğrenmiştir. Nitekim casusun getirdiği bilgiye göre, güya Şahin Giray Rusya'ya epey borçlanmış, bu nedenle Kırım elinden alınmıştır. Ancak Kırım'ın bedeli borcunu karşılamaya yetmediği için Bucak arazisinin de Ruslara devredilmesi söz konusu olmuştur. İşte Osmanlı tarafı buna rıza gösterirse savaş olmayacakmış, aksi takdirde Ruslar Hotin, Bender ve Özi taraflarına hücum etmek niyetindelermiş. Yahudi casus ayrıca, Rusların asker sayısı ve hazırlıkları hakkında edindiği bilgileri de aktarmıştır.[43]

Boğdan Voyvodası Aleksandr'dan da Özi temalı bir istihbarat raporu alınmıştı. Varşova'daki casusundan gelen bilgilere göre, Osmanlılarla Ruslar arasında barış yapıldığına dair Lehistan'da bir haber yayılmıştı. Gerçekle alakası olamayan bu anlaşmaya göre de Osmanlılar Rusların mağrurane hareketlerini def etmek için Özi Kalesi'ni onlara bırakıyor, Taman adasını geri alıyordu.[44] Voyvoda ayrıca, aynı şehirde bulunan diğer bir casusu aracılığıyla Ruslarca yürütülen hazırlıklara ilişkin epeyce bilgi edinmişti. Buna göre, Rus askeri Lehistan'da toplanmak üzereydi. Dinyester tarafına da bir miktar asker sevk edilmişti. Ayrıca Timurdere adlı mahalle çok miktarda cephane yığacakları duyulmuştu. Bu cephanenin yanında zahire ve askerlerinin nakli için gerekli olan arabaları ücretsiz yapma görevini ise Lehistan halkına yüklemişlerdi. Bu durum Lehistanlıları oldukça rahatsız etmişti. Voyvodanın raporunda yer alan son bilgi ise Bukonya'da ikamet etmekte olan casusu kanalıyla edindiği "Rusların Şahin Giray'a rütbe ve yıllık bir tahsisat vermeye" başladıklarıdır.[45] Bilindiği üzere, Kırım'ın Rusya'ya ilhakından sonra Şahin Giray Kafkasya'da nüfuzunu artırmak ve kabileleri denetimine almak için; yaptığı hatayı anladığını ileri sürerek, tanınmış kabile reislerine özel olarak gönderdiği haberlerle "Ben Rusya'dan soğudum, şimdi size konak olmak isterim" diyordu. Onun bu söylemi Kafkasya için bir tehlike arz ediyordu. Çünkü kendi memleketi olan Kırım'ın Rusların eline geçmesinde birinci derecede rolü olan bir kimsenin Kafkasya'da hayırlı işler yapacağına inanmak güçtü. Gizli bir arzusunun olduğu muhakkaktı. Zaten yapılan araştırmalar sonunda anlaşıldı ki Şahin Giray, Rusya'dan sağladığı paralarla kabileleri kendi tarafına çekmeye çalı-

[42] *BOA, C.MTZ, 16/800;* 23 Safer 1197/28 Ocak 1783.
[43] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 9/326-D;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.
[44] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/443-E;* 12 Şevval 1197/10 Eylül 1783.
[45] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/443-A;* 29 Şevval 1197/27 Eylül 1783.

şıyor, ayrıca kabileler arasında ikilik yaratıp bir karışıklığa meydan vermek istiyordu. Ancak Ferah Ali Paşa'nın yerinde tedbirleriyle Şahin Giray'ın bir başarı elde etmesi mümkün olmamıştı.[46]

İlhak sonrası Rus faaliyetlerine ilişkin olarak kaleme alınan raporlarda işlenen temel konulardan birisi de Kırım halkının adadan göçürülmesine ilişkindi. Mesela Çerkes beylerinden Mehmed Giray'ın bildirdiği üzere, Şahin Giray'ın izin verdiği Kırımlılardan bazıları gemilerle Anadolu'ya geçmişlerdi. Şahin Giray ise o sıralar Kamışburun denilen yere bir saat uzaklıkta bulunan bir mevkideydi. Ağırlığını Kamışburun'dan Taman tuzlasına geçirdikten sonra Eke (İke) Kalesi'ne geçme kararı aldığı öğrenilmişti.[47] O sıralar Anapa'dan İstanbul'a giden Süleyman adındaki ulak ise Şahin Giray'ın uyarısı üzerine Kırım civarında sakin Yedisan ve Canboyluk kabilelerinin Rus tehlikesi nedeniyle Kuban tarafına geçmeye başladıklarını haber veriyordu. Ancak Ruslar geçişlerine engel olmak isteyince aralarında bir harp çıkmıştı. Bu harpte aralarında iki de komutanları olmak üzere 1.500 kadar Rus, 600 kadar da Müslüman ölmüştü. Nihayet Rus komutanlarından birini esir etmeyi başaran kabileler Kuban tarafına geçmeyi başarmışlardı. Şahin Giray ise o sıralar Taman'da bulunuyordu.[48] Hotin Muhafızı Ahmed Paşa'nın havâdis toplaması için Lehistan'a gönderdiği David adındaki casus da Potemkin'in Kırım halkına Osmanlı topraklarına geçmeleri için 4 aylık bir süre tanıdığını duymuştu. Şahin Giray'ın Kerson Kalesi'nde ikâmet etmekte olduğu da David'in duyumları arasındaydı.[49] Ferah Ali Paşa ise İstanbul'a gönderdiği İbrahim adındaki adamı vasıtasıyla, gönderdiği casusların getirdiği bilgilerden hareketle Şahin Giray'ın ailesinin bir gemiye bindirilerek Kırım'dan çıkarıldığını, ancak ne tarafa gönderildiklerinin bilinmediğini ifade etmişti. Şahin Giray'ın ise hâlâ Kırım'da bulunduğu, Ekepazarı'na gideceğinin duyulduğu, ancak oradan nereye geçeceğinin ve ne tür bir faaliyet içerisine gireceğinin henüz öğrenilemediği de Ferah Ali Paşa'nın aktardığı bilgilerdendi.[50]

Görüldüğü üzere, ilhaktan sonra Şahin Giray'ın Ruslarla nasıl bir ilişki içerisinde ve nerede bulunduğu Osmanlı istihbarat ağınca net bir şekilde tespit edilememiştir. Oysa imparatorluk merkezi onun attığı her adımdan haberdar olabilmek için yoğun bir çaba içerisinde olmuştu. 1784 senesinde Bender Muhafızı Seyyid Mehmed Paşa ile gerçekleşen bir yazışmada bu durumu açıkça görmek mümkündür. Seyyid Mehmed Paşa'ya gönderilen emirde Şahin Giray'ın Taman'dan hareket ettiğinin öğrenildiğine,

[46] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 64.

[47] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 11/351;* 15 Rübiyülahir 1197/20 Mart 1783.

[48] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/331-A;* 20 Zilkâde 1197/17 Ekim 1783.

[49] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/337-B;* 21 Zilhicce 1197/17 Kasım 1783.

[50] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn,* 27/1299; 29 Şevval 1197/27 Eylül 1783; *28/1339;* 29 Ramazan 1197/28 Ağustos 1783.

ancak ne tarafa gittiğinin bilinemediğine dikkat çekildikten sonra kendisinden şu soruları yanıtlaması isteniyordu:

> "Şahin Giray'ın hâl ve hareketi nedir? Yolculuğu Rusya ile arasını düzeltmek için midir? Rusya ile dostlukları ne şekildedir? Lehistan içerisine gitmiş midir?"

Bâbıâli, ayrıca Mehmed Paşa'ya bu sorulara cevap üretme amacıyla girişeceği istihbarat çalışmalarını nasıl yürütmesi gerektiği konusunda da bazı uyarılarda bulunmuştur. Buna göre Mehmed Paşa, yabancı dil bilgisine sahip casuslar temin edecek ve hakikatin ortaya çıkarılmasına var gücüyle çalışacaktır. Bu şekilde gerekli talimatları alan Mehmed Paşa ise o ana kadar topladığı bilgileri Bâbıâli'nin bu emrini kendisine getiren tatar vasıtasıyla İstanbul'a gönderdikten hemen sonra temin ettiği tecrübeli ve lisana aşina casusları Rusya içerisine ve gerekli diğer mahallere göndermiştir.[51] Bu mahallerse diğer raporundan anlaşıldığı üzere Kerson ve Kermancik (Kermençik) taraflarıdır. Casusların edindiği bilgilere göre de Şahin Giray, kış mevsiminde gizlice Taman'dan Petersburg'a gitmiştir. Kraliçe ile bir görüşme yaptıktan sonra kendisine general mayor rütbesi ve senede 20 bin ruble maaş verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca casuslar, o sıralar Kırım'da çok sayıda Rus askerinin bulunduğunu, Kefe ahalisini Yenikale tarafına sürdüklerini ve Kefe ile Sudak (Soğdak) kalelerini tamir etmeye giriştiklerini müşahede etmişlerdir.[52] Seyyid Mehmed Paşa aynı tarihli bir başka raporunda ise Özi Kalesi'ne 14 saat mesafede bulunan Kerson adlı mahalde Ruslar'ın 12 tane kalyon hazırladıklarına, Kalpakova Kalesi'ndeki şahi toplarını Aksu boyuna gönderdiklerine ve 50 binden fazla askerlerini de Kamaniçe civarında konuşlandırdıklarına dair bir ihbar aldığını haber veriyordu. Bu haberler ve daha evvel kendisine gönderilen "düşman karşısında gaflet içerisinde bulunmamak için casuslar kanalıyla bütün gelişmelerden haberdar olması gerektiği" yönündeki emir üzerine, gerek casuslar göndererek gerekse "her taraftan gelip geçenlerin" bilgisine başvurarak söz konusu haberlerin aslını esasını araştırmaktan bir an olsun geri durmadığını belirtiyordu.[53]

O sene Soğucak Muhafızı Ferah Ali Paşa'dan da "Şahin Giray'ın ve Rusların durumunu casuslar kanalıyla araştırmaktan geri durmadığına vurgu yapan" bir istihbarat raporu alınmıştı. Onun casuslarının çıplak gözle müşahede ettikleri üzere, Taman'da Müslümanlardan bir kimse yoktu. Taman merkezde 1.000 kadar Rus askeri ve adanın çeşitli yerlerinde de Ruslar vardı. Casusların sağladığı bilgiler bu şekildeydi. Ayrıca Ferah Ali Paşa, Kafkas kabilelerinin tertip ettiği yeni bir toplantının ayrıntılarını da

[51] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 26/1254-B;* 18 Ramazan 1198/5 Ağustos 1784.

[52] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 26/1254-C;* 28 Cemâziyülevvel 1198/19 Nisan 1784; *26/1254;* 18 Ramazan 1198/5 Ağustos 1784.

[53] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 26/1254-A;* 18 Ramazan 1198/5 Ağustos 1784.

aktarmıştı. Buna göre, bütün kabileler Kuban Nehri'nin karşı tarafında toplanmışlardı. Kabile reislerinin ve âkil adamların Ruslara karşı ne şekilde tedbir alınması gerektiğini görüşmek üzere gerçekleştirilen bu toplantıya, yine davet üzerine Ferah Ali Paşa da katılmıştı. Toplantının sonunda 15 bin kadar Nogay ile kaynaşmak ve düşmana karşı tek vücut gibi durulmak üzere yemin edilmişti. Ardından 4 bin kadar kabile halkı reisleriyle ve Murad Giray Sultan ile birlikte Anapa'ya geçmişler ve orada bulunan Nogay ile Natuhaç kabilelerini de tertip ettikleri bir törenle aralarına almışlardı. Ferah Ali Paşa, birkaç gün içinde bitecek olan bu toplantıda ne tür kararlar alındığını ve kabilelerin durumunu yakında İstanbul'a bildireceğini haber vermişti.[54]

Rusların Osmanlılara karşı bir savaşa girişip girişmeyeceği hakkında yürütülen bilgi toplama çalışmalarında kendilerinden istifade edilen önemli bilgi kanallarından birisi de İstanbul'daki yabancı elçiler olmuştu. Mesela I. Abdülhamid'in sadakatinden şüphe duymadığı İsveç elçisi bu hususta Bâbıâli'ye önemli bilgiler aktarmıştı. Tercümanı Murat vasıtasıyla gönderdiği bilgilere göre, daha evvel Kırım'da oturan Prens Potemkin, Çariçe'nin emriyle acilen Petersburg'a hareket etmişti. Sebebi ise Ruslarla Osmanlılar arasında yakında bir çatışmanın yaşanacağının kesin olmasıdır. Şimdi, Potemkin harekete geçmek için Çariçe'den gelecek emir ve tavsiyeleri beklemektedir. Ruslar ayrıca Kırım içine yeni asker ve mühimmat sevk etmekten bir an olsun geri durmamaktadır. Elçinin verdiği bu bilgilerin kaynağı ise üç gün evvel Kırım'dan İstanbul'daki Rus elçisine gönderilen iki Rus idi. İsveç elçisi kendi deyimiyle bir yolunu bulup onların elçiye aktardığı bilgilere ulaşmayı başarmıştı. "Hâl bu minvâl üzeredir." diyerek şimdi Osmanlılara kara ve denizden muhafaza vasıtalarının hazırlanmasının önemli ve gerekli olduğunu hatırlatıyordu.[55] Prusya maslahatgüzarı da Bâbıâli'ye içinde kendi görüşleri de olan benzer ve ayrıca önemli bir istihbarat sağlamıştı. Yine tercüman kanalıyla gerçekleşen bu aktarıma göre de Ruslar Kırım'ı kendilerine devretmesine karşılık Kuban Eyaleti'ni Şahin Giray'a vermeyi taahhüt etmişlerdir. Ancak Petersburg'dan Kerson'a geçen Potemkin, Kırım'ın zaptedilmesi gerektiğini, çünkü iki devlet arasındaki anlaşmazlığın sebebinin orası olduğunu beyan etmiştir. Prusya maslahatgüzarı bu haberleri aktardıktan sonra kendi görüşünü açıklamıştır: "Bana göre Osmanlılar kavgayı başından savamaz, çünkü Çariçe mutlaka savaşmak istiyor, zaten Avusturya ile de ittifak kurmuştur. Ancak Avusturya İmparatoru bu sene hareket etmeyecek gibi görünüyor." Maslahatgüzar ayrıca Avrupa devletlerinin Kırım meselesine nasıl baktıklarına dair kısa bir bilgi de sunmuştur: Hıristiyan devletler, Osmanlılarla Ruslar arasındaki kavganın giderilmesinin artık mümkün olmadığına inanırlar.[56]

[54] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 25/1250;* 21 Receb 1198/10 Haziran 1784; *25/1250-C;* 15 Şaban 1198/4 Temmuz 1784.

[55] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 22/1066-C;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

[56] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 22/1069;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

Devrin müelliflerinin ortak kanaati olmak üzere, o sıralar İngilizler Osmanlılara Kırım meselesi hususunda yardımcı olmak istiyor, Osmanlı ricâli ise Fransa'nın da kendi yanlarında olmasını arzu ediyordu. Öyle ki İngiltere elçisi, "Osmanlı Devleti'ne, devletim tarafından bazı hususun ifadesi için memuriyetim vardır" diyerek 23 Ekim 1783 tarihinde Ayazma'daki sahilhânesinde Reis Efendi ile bir görüşme gerçekleştiriyordu. Burada "Rusya ile Avusturya'nın ittifakından bahsederek onlarla savaşmanın durum ve zamana göre uygun olmadığını, ayrıca İngiltere'nin Osmanlıların sadık dostu olduğundan taraflar arasındaki sorunların giderilmesine aracılık yapmak emelinde bulunduğunu" bildirmişti.[57] Cevdet Paşa'nın kaydettiği üzere, Fransızlar ise bir yandan Osmanlıların iyiliğini istiyormuş gibi gözükme çabasındayken öte taraftan bir süredir II. Katerina'nın Kırım ile ilgili tehlikeli isteklerinin gerçekleşmesine hizmet etmekteydi. Rusya'nın dostluğunu kazanmak amacıyla öyle bir yola giren Fransızların bu politikasına karşın Osmanlı ricâli, henüz hakiki durumdan habersiz olduğu için hala Fransa'nın aracılığından medet ummaktaydı. Oysa İngilizler gerçekten bir süredir Rusya'nın aleyhine bir politika benimsemişlerdi. Ancak Amerika meselesinden dolayı (Amerikan ihtilali) içine düştükleri güç durum nedeniyle onlar da politikalarının bir gereği olmak üzere Fransızların ardından yürümek zorunda kalmışlardı.[58] Muhtemelen Cevdet Paşa'nın tesirinde kalan İ. H. Uzunçarşılı da Kırım meselesi sırasında Osmanlı elitinin Avrupa'daki siyasî durumun inceliklerine vakıf olamadıkları için Fransa ve İngiltere'nin yardımına başvurulduğunu sürekli vurgulamaktadır.[59] Ancak buraya kadar olan ve belgelerle desteklenen anlatıdan da kestirilebileceği üzere, Osmanlı yöneticileri gerek Rusya'nın Kırım ve ötesine ilişkin fikirleri gerekse Avrupa'daki politik atmosfer veya Avrupalıların meseleye yaklaşımları hakkında bölük pörçük veya az buçuk bir bilgi sahibiydiler. Bender, Hotin ve İsmail gibi Kırım ve Rusya'ya mücavir Osmanlı birimlerinin idarecileri Kırım, Lehistan, Rusya ve Ukrayna içerisine gönderdikleri güvenilir, tecrübeli ve lisana aşina casuslarla yürüttükleri araştırmalar neticesinde edindikleri bilgileri imparatorluk merkezindeki yöneticilerle sürekli paylaşmışlardı.[60] Onların pek beceremediği politik istihbarat sağlama işini, yani İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya gibi büyük güçlerin Kırım meselesine nasıl baktıklarını ise Eflâk-Boğdan voyvodaları Osmanlı istihbaratı içindeki misyonlarına uygun olarak

[57] Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 523; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 31.

[58] *Tarih-i Cevdet*, C. II, s. 113-114.

[59] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 451-453.

[60] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 23/1111;* 25 Rebiyülevvel 1197/28 Şubat 1783; *9/326-D;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783; *11/436-H;* 17 Şevval 1197/15 Eylül 1783; *26/1254-B;* 18 Ramazan 1198/5 Ağustos 1784; *17/764;* 29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785; *19/903;* 16 Şevval 1199/22 Ağustos 1785; *17/749;* 29 Ramazan 1199/5 Ağustos 1785; *TSMA.d., 4202/7.*

imparatorluk merkezine aktarmaktan geri durmamışlardı.[61] Mesela Osmanlıların politik cehalet nedeniyle uygun olmayan Avrupalı güçlerin aracılığına müracaat ettiklerinden bahsedildiği senenin sonunda Eflâk Voyvodası Bâbıâli yöneticilerine yönlerini bulmalarını sağlayacak bir istihbarat raporu göndermişti. Buna göre, Ruslar Kırım'ı zaptettikten sonra Osmanlılarla aralarında kavgaya sebep olacak başka bir sorun kalmadığını düşünmeye başlamışlardı. Bu nedenle Kırım'ın zaptını bir oldubittiye getirmek için şimdi Osmanlılarla aralarını düzeltmesi gayesiyle Fransa'dan aracılıkta bulunmalarını istiyorlardı. Fransızlarsa Ruslardan gelen isteğe sıcak bakıyor ve bu görevi İstanbul'daki elçilerine tevdi ediyorlardı. Elçiye bu memuriyetini bildirmek için de Fransa'dan Osmanlı başkentine bir ulak göndermişlerdi. Bu ulak şimdi Viyana yoluyla İstanbul'a doğru ilerliyordu. İşte Eflâk Voyvodası, Viyana'daki havâdisnüvisi sayesinde ulaktan ve görevinden haberdar olmuştu. Şimdi ise Bâbıâli'yi durumdan haberdar etmek için kendi ulağını Fransız meslektaşının ardından İstanbul'a gönderiyordu.[62] Voyvoda'dan kısa bir süre sonra, (Anadolu Valisi olup, İsmail tarafına memur olan) Abdi Paşa da gerek Rusya ve Avusturya içerisine gönderdiği casuslar kanalıyla gerekse Hotin Muhafızı Ahmed Paşa ve Eflâk Voyvodası'ndan kendisine ulaşan raporlar doğrultusunda İstanbul'a aynı türden bir istihbarat sağlamıştı.[63]

Bu raporlar kendilerine ulaşınca Osmanlı yöneticileri, İngiliz elçinin ifade ettiği hususların doğru olduğunu veya en azından Rusya ile Fransa'nın politik bir birliktelik içerisinde bulunduklarını idrak etmiş olmalılardır. Bu münasebetle Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük bir siyasî aygıtın dümeninde bulunanları, devrin politik atmosferi karşısında tam bir cahillik içerisinde tasvir etmenin doğru olmayacağı ortaya çıkıyor. Üstelik bu kanıyı güçlü kılacak başka örnekler de vardır. Mesela imparatorluk ricâlinin Kırım ile ilgili toplantılarından önce etraftan gelen havâdis evrakları üzerinde kafa yordukları bilinmektedir. 21 Ekim 1783 tarihinde gerçekleşen toplantı öncesinde böyle bir yorgunluk söz konusudur. Nitekim Bâbıâli ricâli etraftan gelen havâdis evrakı veya ihbarlardan Ruslarca alenen sahip çıkılıp maiyetine asker verilen Şahin Giray'ın hanlık makamına zorla da olsa oturtulacağını anlamıştı. İstihbarat raporlarının okunmasından sonra cereyan eden müzakereler sırasında konuşulanlar ise Osmanlı elitinin gelişmelere ne kadar hâkim olduğunu göstermesi bakımından ayrıca kayda değerdir. Nitekim burada Rusların sadece Şahin Giray'ı o şekilde Kırım'a sokmakla yetinmeyeceklerinden, aradaki anlaşmayı çiğneyerek Osmanlı sınırlarına saldırma ihtimallerinin bulunduğundan bahsediliyor ve şimdi "Ne türlü hareket etmek lazımdır?"

[61] *BOA, C.HR, 20/996;* 15 Rübiyülahir 1196/30 Mart 1782; *C.MTZ, 18/877;* 24 Muharrem 1197/30 Aralık 1782.

[62] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/337-D;* 18 Zilhicce 1197/14 Kasım 1783.

[63] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/337;* 12 Muharrem 1198/7 Aralık 1783.

diye soruluyordu. Bu soruya üretilen cevapsa birkaç yıl sonra yaşanacak gelişmelerin özetinden başka bir şey değildi. Nitekim toplantı esnasında "Rus askerinin Kırım'ı zaptettikten sonra Şahin Giray'ı ortadan kaldırıp adayı tamamen ellerine geçirdikleri takdirde Özi Kalesi ve Bucak taraflarına karadan ve Karadeniz sahillerine denizden yürüyüp her tarafta karışıklık çıkarmaya çalışacaklarının ihtimalden uzak olmadığı görüşü ön plana çıkıyordu." Burada daha çarpıcı bir nokta ise "Rusların doğru veya yalan, bir Rum devleti yaratıp başına da bir Rum kralı atamak niyetinde olduklarının daha önce işitilmiş olmasından, Potemkin'in Kırım'a gönderilmesi haberininse bunu tasdik eder bir gelişme olduğundan" bahsedilmiş olmasıdır ki[64] hatırlanacağı üzere bunlar tam olmasa da Katerina'nın büyük ve nihaî planları idi.

Nihayet savaşın arifesinde Sadrazam ile İngiliz elçi arasında yaşanan görüşme ve bilgi alışverişi Bâbıâli'nin Fransızlara bel bağlayacak kadar devrin politik atmosferinden haberdar olmadıkları hükmünü aşmaya yardımcı olacaktır. Ahmed Vâsıf Efendi'nin kaydettiği üzere, devrin Sadrazamı Rusya'nın Osmanlılar hakkında beslediği kötü niyetler ve tertip ettiği planlar hakkında bazı yabancı elçilerin bilgisine başvurmanın faydalı olacağı düşüncesinden hareketle 6 Şubat 1787 tarihinde Aynalıkavak'ta İngiliz elçi ile bir görüşme gerçekleştiriyordu. Osmanlı elitinin yabancı elçilerle nasıl bir istihbarî etkileşim içerisinde bulunduğunu göstermek istercesine de konuşmasına şöyle başlıyordu:

> "Seninle uzun yıllardır dostluk ve hukukumuz var, ben sadrazam ve siz elçi farz olunmayarak ve hariçten bî-garaz iki dost mesabesinde olarak biraz sohbet edelim. Evvela senden bunu sual ederim ki Rusya İmparatoriçesi'nin Kırım ve Kerson'a geçeceği tahakkuk eyledi. İsticlâb olunan havâdislere ve dostlarımızın ihbarlarına göre hududumuz mukabelesine 50-60 bin asker ile geliyor, bu muharebe için olsa gerektir diye düşünüyorum. Muhabbet ve ihlâsın bir göstergesi olarak 'kişi dostunu melhuz olan korkudan agâh eyleye' derler. Şimdi doğrucasını bana ifade eyle ki ona göre hareket edelim."

Sadrazamın bu talebi üzerine İngiliz elçi "aklımın muhit olduğu ve tahkik edebildiğim hususları sizden gizleme ihtimalim yoktur" diyerek söze başlıyordu: Çariçe ve kabinesi Osmanlılara karşı elde edilen zafer nedeniyle tarif edilemez bir gurura kapılmışlardır. "Dünyadaki bütün Hıristiyan milletleri kılıcıyla korkutan Osmanlılara galip gelerek Kırım'ı ellerinden aldık, bundan sonra ne teklif edersek tereddütsüz kabul edeceklerdir" gibi bir düşünceye kapıldıklarından, şimdi Osmanlılar herhangi bir hususa muhalefet edecek olurlarsa sınırlara bir miktar asker sevk ederek veya elçileri kanalıyla korkutucu birkaç söz sarf ederek maksatlarını kolayca gerçekleştirmeyi alışkanlık edindiler. Katerina "bizzat kendim, büyük bir orduyla Kırım ve Kerson'a

[64] *Tarih-i Cevdet*, C. II, s. 33-34; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 22; Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 516-517.

varıp gerçekleşmesini istediğim hususları teklif edeceğim, kabul olunmadığı takdirde harbe hazır olun, sözünü duyuracağım. Böylece Osmanlılar hudutları karşısında çok sayıda Rus askerini görünce korkuya kapılıp isteklerimi kabul edecekler" demiştir. Bu nedenle elçi, Osmanlıların baharda donanmayı Karadeniz'e çıkarmasını, Özi, Bender ve Hotin gibi sınır bölgelerini askerle doldurmasını ve kuvvetli bir Serasker maiyetinde 40-50 bin asker toplayarak denizden ve karadan hazır beklemeleri gerektiğini tavsiye ediyor. Elçiye göre "Çariçe'nin edebini takınması ve aradaki antlaşmanın bozulmamasını bizzat kendisinin talep etmesi" ancak bu şekilde mümkün olacaktır. Çünkü Rusların nakit paraları yoktur, yaptıkları hazırlıklar ise tamamen borç ile olmuştur. Dolayısıyla her ne kadar istekli gibi gözükmeye çalışsalar da asla bir harbe yanaşmayacaklardır, niyetleri sadece kafa karıştıran saçma sapan sözlerle iş bitirmektir.[65]

Cevdet Paşa da İngiltere elçisinin aktardığı veya dikkat çektiği hususları doğrular bazı bilgiler kaydetmiştir: Esasında sefer yapılacağı sırada Rusya içerisinde karışıklık vardı. Katerina bile savaş çıkmasına razı değildi. Ancak bunu belli etmeden ve asla tereddüt göstermeden sefer hazırlığına girişti. Ama bir taraftan da çeşitli tedbir ve teşebbüslerle savaşı engellemeye çalışıp dilediğini hileyle uygulamaya çalışmaktan geri durmazdı. Ancak ne fayda ki o devrin ricâli içinde Rusların hal ve hilesine vâkıf olabilecek bir zat yoktu, varsa bile aralarında birlik yoktu. Bu nedenle kimse bir yol tercih edip üzerine sorumluluk almazdı. İşte bu durum Ruslara büyük fayda sağlamıştır. Osmanlıların önceleri bayağı savaş yoluna girmişken, sonra böyle bir tereddüt içinde kalmaları Ruslara cesaret verdi. Böylece Kırım'da bir kat daha yerleştiler. Görünüşte, serbestliğini iddia ettikleri Kırım içinde akçe kuvvetiyle ve türlü vaatlerle günden güne yeni taraftarlar kazandılar ve onlar vasıtasıyla tahkimatlarını artırmak gibi Osmanlılara galebe çalmalarını sağlayacak adımları tamamladılar.[66]

Böylece Cevdet Paşa, kendisini de tekzip etmek sûretiyle, Kırım'ın elden çıkmasını; sadece Osmanlı yöneticilerinin Avrupa politikası, etraflarında gelişen hadiseler veya düşmanın faaliyetleri hakkında yeterince bilgiye sahip olmama gibi tek bir sebeple açıklamanın mümkün olmadığını belirtmiş oluyor. Bilgisizlikten ziyade, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu güç durum ve yöneticilerinin ortak bir politika etrafında birleşememiş olmalarına karşın Rusların bütün güç ve mesailerini Kırım'ın ele geçirilmesine sarf etmiş olmaları bölgenin kaybedilmesinin başlıca sebepleri olmalıdır.

[65] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 385-386; Katerina'nın söz konusu seyahati ve diğer gelişmeler için ayrıca bkz. Castera, *Katerina Tarihi*, s. 168-170; *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 316-317.

[66] *Tarih-i Cevdet*, C. I, İstanbul 1302, s. 176.

IV. BÖLÜM
KAFKASYA, RUSYA VE OSMANLI İSTİHBARAT AĞI

Osmanlı müverrihlerinin ve yerli araştırmacıların birçoğu 1780 senesinden önce, daha doğru bir ifadeyle Ferah Ali Paşa'nın Soğucak'a atanmasından evvel Kafkasya'nın Osmanlı siyasetinde ikinci derecede öneme sahip bir yer olarak kaldığı hususunda hemfikirdirler. Onlara göre, Kırım'ın Ruslarca ilhak edilmesinden sonra Osmanlılar Kafkasya'yı hatırlamışlardır. Bu hatırlayış ise daha ziyade Kırım'ın geri alınması için Kafkasya'yı bir alet ve silah olarak kullanma amacından doğmuştur. Öyle ki Kırım'a istiklal tanınması Osmanlılara o güne kadar takip edilen Kafkasya siyasetinin yetersiz ve hatalı olduğunu hissettirince, imparatorluğun doğu sınırları için önemli ve stratejik bir mevki olan Kafkasya üzerinde yoğunlaşmanın gerekliliği gün yüzüne çıkmıştır.[1] Hatta daha önce bahsedilen faaliyetleri münasebetiyle Ferah Ali Paşa, ilk bakışta Kafkasya'nın büyük bir kesimini teşkil eden Çerkesistan'ın mânevi fatihi olarak kabul edilir. Öyle ki onun çabaları sayesinde ilk defa Çerkes ve Lezgilerle yakından ilgi kurulduğuna, görev yaptığı 5 yıl süresince Kafkasya ile Osmanlı saltanatı ve hilâfet makamı arasındaki bağı çok kuvvetlendirdiğine ve onun çalışmaları neticesinde Osmanlıların Kafkasya'ya gösterdiği ilginin arttığına vurgu yapılır.[2] Bunlar elbette gelişen sürecin tabii bir neticesidir, ancak Kafkasya'ya karşı var olduğu muhakkak olan Osmanlı ilgisizliğinin sanıldığı veya iddia edildiği gibi o kadar geç bir döneme tesadüf etmediği, mevcut belgelerin tanıklığında tartışmaya açık bir konu olarak durur. Mesela, 18. asrın ortalarında yazıldığı anlaşılan "Risâle fî Ahvâl-i Kırım ve Kuban" adlı bir risale, Osmanlıların Kafkasya ile olan ilgilerinin sanılandan daha erken tarihli olduğunu göstermektedir. Çünkü bu risale, uzman heyetler tarafından Osmanlı idarî organı için öncelik taşıyan, stratejik ehemmiyeti haiz kaleler ve bölgeler hakkında yerinde yapıldığı anlaşılan gözlem, tespit ve önerilerle ilgili notların yine üst düzey bir stratejist tarafından derli toplu hale getirilmiş bir metninden mürekkeptir.[3]

[1] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 320; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 39; Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 26.

[2] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. VI, 45, 60-61; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 371-372.

[3] Yücel Öztürk, "Osmanlı Karadenizi Hakkında Bir Risale", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 13, 2007, s. 66.

Risalenin üzerine ise "devletin menfaati için çalışanlardan birisi galiba memuriyetle Kırım, Kuban ve Taman taraflarını karış karış gezmiş ve bölgenin durumu ile Tatar, Çerkes, Abaza ve diğer kabilelerin Osmanlılara ne derece bağlı olduklarını müşahede edip kaleme almıştır" şeklinde bir not düşülmüştür.[4] Bunun yanında devrin Mühimme defterlerinde yer alan bazı hükümlerden hareketle de Osmanlıların bölgeye olan ilgilerinin Ferah Ali Paşa'dan daha önce veya en azından Kırım'ın müstakil bir hale konulmasından hemen sonra başladığını belirtmek icap ediyor. Mesela Cevdet Paşa'nın kaydettiği üzere,

> "Ferah Ali Paşa'nın o tarafa gönderilmesinden önce bir Soğucak Kalesi vardı. Ancak kale, Kız Kulesi'nden biraz büyük iki kapılı bir palanka niteliğindeydi. İçindeki muhafızlar yok denecek kadar azdı. Nitekim kale nüfusu; ağa, nefer, imam ve müezzin de dâhil olmak üzere toplam 24 kişiden ibaretti."[5]

Öte yandan 1777 senesinde Soğucak Kalesi Muhafızı Osman Paşa ile kale zabitlerine ve iş erlerine gönderilen hükümlerin mevcudiyeti[6] de Osmanlıların bölgeyle ilgilenmeye daha önce başladıklarına delâlet ediyor. Hatta 1780 yılının başında Soğucak Kalesi Bina Emini olan Süleyman Ağa'ya hitaben kaleme alınan bir hükümde "Soğucak Kalesi'nin diğer kalelerle kıyas edilemeyecek kadar önemli olması hasebiyle muhafazasına son derece itina gösterilmesi gerektiğine" dikkat çekilmişti.[7] Bunlardan da önemlisi, sanki Osmanlılar gelecekte Soğucak Kalesi'nin kendileri için ne denli önemli bir vaziyet alacağını Kırım'ın ilhakından çok evvel haber almışlarcasına kalenin tamire muhtaç mahallerinin tespitine ve muhafaza vasıtalarının teminine girişmiş olmalarıdır. Bu hususla ilgili olarak kalenin muhafızı Osman, kadısı Seyyid Mehmed, cebecibaşı ve topçubaşı vekilleri ile kale civarında sâkin bazı Kafkas kabilelerinin beylerine gönderilen hükümler vardır.[8] Zaten Ferah Ali Paşa'nın görev mahalline gitmesinden evvel kendisiyle yapılan görüşme esnasında "Soğucak Kalesi'nin Abaza ve Çerkeslerin seddi, hatta o havalinin kilidi değerinde olduğuna, bu nedenle mutlaka takviye ve istihkâm edilmesi gerektiğine" dikkat çekilmişti.[9]

[4] *Kırım ve Kuban (Risaletü'n-fî Ahvâl-i Kırım ve Kuban)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu, No. 1886.

[5] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 171, 187.

[6] *BOA, A.DVN. MHM.d., 174 Nolu defter, s. 160, hüküm: 358;* Evâhir-i Şevval 1191/Kasım 1777.

[7] *BOA, A.DVN. MHM.d., 176 Nolu defter, s. 233-234, hüküm: 719;* Evâhir-i Safer 1194/Şubat-Mart 1780.

[8] *BOA, A.DVN. MHM.d., 177 Nolu defter, s. 75, hüküm: 266;* Evâsıt-ı Safer 1193/9-18 Mart 1779; *A.DVN. MHM.d., 179 Nolu defter, s. 68, hüküm: 221-222;* Evâil-i Cemâziyelâhir 1195/Mayıs-Haziran 1781.

[9] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 33; Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 524.

Gerçeği tam manasıyla ortaya koymaktan uzak bir diğer iddia ise Ferah Ali Paşa'nın çabaları neticesinde Kafkasyalıların Osmanlı tebaası olduğunun gerçek bir şekilde ortaya atıldığıdır: "Önceleri ne Osmanlılar Çerkesistan'ın durumunu yakından tanırdı ne de onlar yani Çerkesler, Abazalar ve diğer kavimler Osmanlı hâkimiyetini hukukî anlamda idrak edebilmişlerdi."[10] İddialar böyle birer yargı hükmüne varacak boyutlarda dile getirilmiş olsa da I. Abdülhamid'in 1779 senesinde Soğucak kadısına gönderdiği bir hükümde, Osmanlı yönetiminin Kafkas kabilelerinin memnuniyetini Ferah Ali Paşa'nın göreve başlamasından evvel düşünmeye başladığı görülmektedir. Söz konusu hükümde kaydedildiği üzere, Soğucak Kalesi Muhafızı olan Osman Bey, Soğucak'a altı saat uzaklıkta bulunan Anapa adlı mahalde ikâmet etmektedir ve ticaretle uğraştığından Soğucak Kalesi'ne gidecek gemileri kendi tarafına çekmek sûretiyle Soğucak ticaretini sekteye uğratarak Abaza ve Çerkes kabilelerinin rahatsızlığına sebep olmaktadır. Bu nedenle I. Abdülhamid, ticaret gemilerinin artık Anapa'ya yanaştırılmadan doğruca Soğucak Limanı'na geçişlerinin sağlanarak Osman Bey'in bahsedilen uygunsuz hareketinin engellenmesine dikkat edilmesi gerektiğini Soğucak kadısına bildirmiştir.[11] Daha çarpıcı ve 1781 tarihli bir diğer örnek hükümde ise I. Abdülhamid, Soğucak Kalesi Beyi Kırım Giray'a ve Bina Emini vazifesini üstlenen Süleyman Ağa'ya "Abaza halkının öteden beri Osmanlı Devleti'ne bağlı ve itaatkâr bir kavim olduklarından"[12] bahsetmek sûretiyle Ferah Ali Paşa'dan evvel Kafkas kabilelerinin tamamıyla göz ardı edildiği iddialarını çürütmektedir. Ayrıca Kafkasya'nın Kırım'ın bir parçası olarak görüldüğü ve Kırım hanları vasıtasıyla Kafkas kabileleri ile temas kurulduğu, bu münasebetle doğrudan bir temasın söz konusu olmadığı da bilinmektedir.

Osmanlıların Kafkasya'ya olan ilgilerinin Rus tehlikesinin baş gösterdiği andan itibaren var olduğuna veya en azından ilgisizliğin bir keyfilikten kaynaklanmadığı tartışmasına istihbarat özelinde katkı sağlayacak bazı bilgiler de vardır. En basitinden ortaya atılan iddiayı kabullenmek için belirtilen tarihten evvel Kafkas coğrafyasında gezinen bir Osmanlı casusuna rastlamamak gerekiyor. Aynı şekilde casuslarla veya diğer bilgi kanallarıyla bölgedeki Rus hareketliliğini takip etmekte olan bir Osmanlı sınır yöneticisinin de bulunmaması gerekiyor. Ancak çalışmanın ilerleyen kısımlarında o tarz rastlantıların çokça gerçekleşeceği görülecektir. Dolayısıyla, Rusların Kırım'ı ele geçirdikten sonra Kafkasya'ya yönelecekleri Osmanlı idaresince pekâlâ biliniyordu.

[10] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. VI, 39, 45, 60-61; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 371-372.

[11] *BOA, A.DVN. MHM.d., 176 Nolu defter, s. 150, hüküm: 482;* Evâil-i Şevval 1193/12-21 Ekim 1779.

[12] *BOA, A.DVN. MHM.d., 179 Nolu defter, s. 73, hüküm: 236;* Evâil-i Cemâziyülevvel 1195/Nisan-Mayıs 1781; *BOA, A.DVN. MHM.d., 179 Nolu defter, s. 74, hüküm: 238;* Evâil-i Cemâziyülevvel 1195/Nisan-Mayıs 1781.

Bunu teyit eder pek çok bilgi vardır. Mesela, İstanbul'daki İngiltere elçisi, tercümanı aracılığıyla Reis Efendi'ye "akşam ulak geldi, gelen habere göre Ruslar kendi tedarikleri sebebiyle Osmanlıların da hazırlık yapmaya başladıklarını fark edince, daha evvel tertip ettikleri askerlerinin sayısını 100 bin nefere çıkarmak üzere karar almışlardır" diyordu ve ekliyordu: "Askerî hazırlıklarını artıran Katerina'nın maksadının Soğucak, Kuban, Gürcistan ve Kafkasya'nın diğer havalileri olduğu kesinleşmiştir." Ayrıca tercümanı, elçinin başkalarının öğrenmesinin sakınca doğuracağını düşünerek bizzat kendisinin aktarmak istediği haberlerin olduğunu, bu nedenle Reis Efendi ile yarın bir mahalde gizlice görüşmek istediğini de söylemişti. Bu istek ve haberler kendisine arz edildiğinde I. Abdülhamid Rusların yayılma planları hakkındaki bilgeliğini ispatlamak istercesine şöyle bir beyanatta bulunmuştu:

> "Rusların niyeti öteden beri budur. Yarın görüşün bakalım. Ne derse bildiresin. Bizim de hazırlıklarımızı artırmamız en büyük işlerdendir. Göreyim seni!"[13]

I. Abdülhamid, aynı şekilde, lakin daha 1777 yılında Eflâk ve Boğdan voyvodalarının Rusların Kırım ile ilgili fikirlerine dair gönderdikleri istihbarat raporlarının üzerine de benzer bir not düşmüştü:

> "Rusların meramı Kırım'a istihkâm verdikten sonra Anadolu tarafını istila eylemektir. Bunun için ne şekilde olursa olsun sefer hazırlığı görmekten geri durmazlar. Etraftan havâdis toplamaya dikkat etmek gerekir."[14]

Bu örneklerin ardından Osmanlı imparatorluk yöneticilerinin Rusların Kırım'ı ilhakından sonra ne tür bir yayılma siyaseti takip edecekleri hakkında bilgi sahibi olup olmadıklarını tartışmaya gerek kalmıyor. Sürecin doğal bir sonucu olarak Osmanlılar Kırım'ı kaybedince Kafkasya'ya daha fazla önem vermeye başladılar. Özellikle Kuban ve genel anlamda Kuzey Kafkasya bölgesi, o zamana kadar Kırım hanları vasıtasıyla yönetildiğinden Osmanlı imparatorluk idaresinin bölge hakkında fazla bir malumatı yoktu. Rusya'nın Kafkasya'daki yayılması ve Gürcü-Rus ittifakı gibi gelişmeler, bölgeyle daha yakından ilgilenilmesini gerektiriyordu. Çünkü Kırım'ın elden çıkmasından sonra, Osmanlıların doğu ve kuzey sınırlarının güvenliği ancak Kafkasya'nın kontrolü ile mümkün olacaktı.[15] Şimdi Osmanlılarca bu kontrolü sağlayabilme aşamasında Kafkasya'da ne tür istihbarat faaliyetleri yürütüldüğü, bu faaliyetler sonucu edinilen bilgilerin Ruslara karşı takip edilecek siyasetin oluşumunda ve Rus yayılışını engellemede veyahut geciktirmede nasıl bir etkiye sahip olduğu konuları irdelenecektir.

[13] *BOA, A.E.SABD.I, 5/462;* 10 Receb 1203/6 Nisan 1789.

[14] *BOA, İE. HH, 5/444;* 29 Zilhicce 1190/8 Şubat 1777.

[15] *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası),* s. XXIII.

A. RUSLARIN ALTYAPI ÇALIŞMALARI VE İSTİHBARAT

Ruslar, daha IV. İvan'ın iktidar döneminde, 1552-1556 yılları arasında, önce Kazan'ı sonra da Volga havzasında kurulu Astrahan Hanlığı'nı işgal ederek Avrasya bozkırının batı uzantısına doğru ilk büyük hamleyi yaptıkları tarihten itibaren Kafkasya'da kale, yol ve istihkâmlar kurmakla meşgul olmuşlardı. Nitekim ilk kalelerini daha 1567'de Terek ırmağı kıyısına, Çerkesistan, Çeçenistan ve Kuzey Kafkas Dağları'nın etrafındaki diğer bölgelere bakan bir noktaya inşa ettiler.[16] I. Petro, Derbend'in işgalinden dönerken Sulak Nehri'nin ağzında Kutsal Haç Kalesi'ni (Holy Cross Fort) kurdu. Ayrıca Hollandalı mühendisler tarafından tahkim edilen Kızlar Kalesi 1763'te Mozdok Kalesi kuruluncaya kadar Rusların Kafkaslar'daki idarî ve askerî merkezi olmuştu.[17] Çariçe Anna zamanında, eski bir Moskof geleneği tatbik edilerek, Dinyeper ile Kuzey Don nehirleri arasındaki alana bir istihkâm hattı yapıldı ve bu hat boyunca 20 alaylık bir mahallî milis gücü yerleştirildi. Aşağı Don bölgesinde Anna Kalesi inşa edildi.[18]

Rusların ilerleme yolunu belirleyen coğrafî koşullar olmuştu. Zira Kafkasya'nın geçit vermez dağları Rusların bölgeyi istila etmeleri için uzunca bir süre mücadele etmelerini gerektirmişti. Ne zaman ki ormanları kırıp ordularına rahat geçiş imkânı sağladılar, işte o zaman Kafkas kavimlerinin direnişini de kırdılar.[19] Ukrayna ve Sibirya'da olduğu gibi, Kafkasya'daki istila hareketinde de Kazaklar'dan alabildiğine istifade ettiler.[20] Rusların Kafkas politikasının önemli unsurlarından oldukları ve ayrıca Osmanlılara ait istihbarat raporlarında kendilerine sıklıkla yer buldukları için Kazaklar hakkında biraz bilgi vermek icap ediyor. Kazak olarak ifade edilen

[16] Bushkovitch, *Büyük Petro*, s. 36-37.

[17] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 88; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 42.

[18] Daha sonra buranın adı Rostovlu St. Dmitri olarak değiştirilecekti, şu an ise Don üzerindeki Rostov diye bilinir. Bkz. Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 211.

[19] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 31.

[20] Mary L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, s. 4.

unsur "devlet otoritesinden kaçmış olan insanlar" şeklinde tarif edilmektedir. Batılı tarihçilerin çoğunluğunca din ve dil münasebetiyle Slav olarak kabul edilmelerine karşın, Kazakların kökeni oldukça karanlıkta kalmış bir konudur. Onların tamamen Rus olduğunu iddia etmek, Hazar Türkleri ve Tatarların torunları olduğunu varsaymak kadar yanlıştır. Dolayısıyla kökenleri hakkında mutlak bilinen bir şey varsa, o da karışık bir ırk olduklarıdır. Kazaklar, özgür ve yasa tanımayan topluluklar olarak tarih sahnesinde ilk defa Lehistan ve Moskova'nın güney ve doğu dominyonlarında görünmüşlerdir. Ancak uzun yıllar süren Moğol ve Tatar istilalarından sonra ortaya çıktıkları sanılmaktadır. Önceleri çetecilik yaparak göçebe bir yaşam süren Kazaklar sonraları balıkçılık, tarım ve hayvancılıkla meşgul olmuşlardır. Fakat eski alışkanlıklarını sürdürmekten asla vazgeçmemişler; Müslüman komşularının yanında kendi dindaşları olan Lehliler ve Ruslara karşı da akınlarda bulunmuşlardır. Coğrafî mekân olarak Kırım Hanlığı ile Osmanlı, Lehistan ve Rusya devletleri arasında bulunuyorlardı. Bu devletler için bir ihtilâl unsuru teşkil etmenin yanında, onlar arasında eksik olmayan mücadeleler sırasında herhangi birine taraftar olmak sûretiyle kısmen veya kâmilen mücadeleler üzerinde müessir oluyorlardı. Ancak söz konusu devletlerin artan baskıları nedeniyle bir kısım Kazaklar Don havzasında yerleşmek durumunda kaldılar. Bu münasebetle Don Kazakları uzunca bir süre herhangi bir devletin hâkimiyetinden uzak olarak yaşadılar. Ancak Ruslar, 1556 yılında Astrahan'ı işgal edince onlarla irtibat ve üzerlerinde hegemonya kurmayı başardılar. Ukrayna veya Küçük Rusya'da kalan ve Lehistan'a bağlı olan Kazaklar ise Lehli yöneticilerin yersiz zulmü, Cizvit baskısı ve Yahudi soygunculuğunun etkisiyle Moskovalı düşmanlarının kollarına itilmişlerdi. Bunlardan ayrı olarak bir de Dinyeper'in çağlayanlarının (poroghi) alt taraflarında yaşadıkları için Zaporej olarak adlandırılan Kazaklar vardı. Irk olarak Küçük Ruslardan oluşmakta, fakat Litvanya ve Lehistan elementlerini de bünyelerinde barındırmaktaydılar. Din olarak Kutsal Ortodoks Kilisesi'ne bağlıydılar. Rusya'nın hâkimiyetini tanıyan Kazaklar, her zaman Kırım Tatarları ve Osmanlılara karşı savaşmaya hazır bir şekilde "Rus öncülerinin öncülerini" oluşturmuşlardı. Ancak Dinyeper havzasında çıkardıkları bir isyan nedeniyle yerleşim yerleri, 1775 yılında Katerina'nın emriyle harekete geçen Potemkin tarafından imha edildi. Bunun üzerine bir kısmı Sultan ülkesine sığınırken; geride kalanlar yeniden organize edilerek "Karadeniz Kazakları" adıyla Kafkas cephesine gönderildi ve Kuban mıntıkasında yerleştirildiler. Bu sûretle Kafkas-Rus muharebesine iştirak ettirildiler.[21]

Böylece, önceleri cesur akıncı, casus ve sınır muhafızı görünümünde olan Kazaklar güçlerinin artmasına paralel gelişen bir verimlilikle Rus düşmanlarına karşı bir

[21] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 36-38; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 312-316, 369; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 61; Ersoy-Kayacı, *Çerkes Tarihi*, s. 90-91.

siper oluşturdular. Bütün kusurlarına rağmen Ruslara büyük hizmetlerde bulundular. Özgür mızraklı süvariler, hırsızlar, korsanlar veya merkezî otoriteye bağlı askerî birimler olarak, işgal ve kolonizasyon işlerini büyük bir gayretle yerine getirdiler. Bu özellikleri münasebetiyledir ki Rusların Kafkasya'yı istila politikalarını başarıya ulaştıracak en önemli öğelerden biri haline geldiler. Çünkü Ruslar Kafkasya'ya tamamen hâkim olabilmek için Kuzey Kafkasya'yı kontrol altına almaları gerektiğini gayet iyi biliyorlardı, fakat o mıntıkanın bir hamle neticesinde işgal edilemeyeceğini de takdir ediyorlardı. Bunun için evvela Kuzey Kafkasya ile Rusya arasına karakter itibariyle Dağıstanlılara benzeyen sert, cesur ve dayanıklı Kazaklar yerleştirildi.[22] Çalışmanın ilerleyen kısımlarında sıklıkla tesadüf edileceği üzere, Kafkasya'daki Rus yayılması ilerledikçe Kazak hattı da her defasında daha ileriye kaydırıldı. Ruslar bu sayede Müslüman Kafkas kabileleri ile aralarında daima kuvvetli bir set oluşturabilme imkânına sahip oldular.

II. Katerina tahta geçer geçmez (1762) Kafkasya yönünde girişeceği işgal hareketi için Terek boyundaki Kazak savunma hattını güçlendirip daha ileriye taşımanın önem ve gerekliliğini kavradığından, 1763 senesinde Kabartay ülkesinde Mozdok'ta (Çerkesçe Mezdegu=Sağır Orman) bir kale inşa ettirdi. O sıralar, daha önce belirtildiği üzere Rusya'ya taraftar olan ve 1759 senesinde Petersburg'da bütün ailesi ile birlikte Ortodoksluğu benimseyen Küçük Kabartay prenslerinden (Kurgok) Kunçokin, halkın kendisine karşı ayaklanması üzerine 49 kadar aileyle birlikte ülkesinden kaçmış ve Mozdok çevresine yerleştirilmişti. Ardından Aşağı Terek havzasında yaşayan Kazaklardan 500 kişilik bir Mozdok Kazak Alayı tesis edildi. Kısa bir süre sonra Mozdok'ta bir Ortodoks kilisesi yükseldi. 1764 senesinde ise Osetlere ve İnguşlara dinî eğitim vermek üzere Rusça tedrisat yapan bir okul açıldı. Böylece Mozdok Rusların yürüteceği misyonerlik faaliyetlerinin önemli bir merkezi, aynı zamanda çok kuvvetli bir karakol hâline gelmiş oldu. Bu nedenledir ki Terek kıyısındaki bu köy, Rus işgalinin köşe taşlarından biri olarak kabul edilmektedir.[23]

Osmanlı İmparatorluğu, Kuzey Kafkasya'daki hâkimiyeti için bir tehdit oluşturan Mozdok Kalesi'nin yapılmasını doğal olarak iyi karşılamadı ve yıkılması talebiyle Rusya nezdinde diplomatik girişimlerde bulundu. Ancak Rus yönetimi, kalenin 1739 Belgrat Antlaşması ile kendisine bırakılan sınırlar içinde kaldığını öne sürerek Osmanlı tepkisini ciddiye almadı. Üstelik 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşları esnasında Kuzey Kafkasya steplerinin Çerkes ve Türk akınlarına açık olduğunu gören II. Katerina,

[22] Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 130; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 39; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 60, 68.

[23] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 59-60; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 125.

Mozdok'tan Azak Denizi'ne kadar uzanan ve "Azak-Mozdok Hattı" olarak da adlandırılan "Kuban Hattı"nın kurulmasını, ayrıca Hazar Denizi'nden Mozdok'a kadar uzanan "Terek Hattı"nın tahkim edilmesini emretti.[24] Bunun üzerine Mozdok'tan Azak tarafına doğru belli mesafelerle müstahkem noktalar ve birçok kaleler inşa edildi. Bununla Orta Kafkaslar kontrol altına alındı ve Kafkaslar istikametinde başlayacak hareket için Rusların meşhur "tahkimli hatları" oluşturuldu. Gerek bu hat üzerinde gerekse Kuban ırmağının kuzeyinde Çerkes ve Nogaylardan boşaltılan yerlere Rus Kazak muhacirleri yerleştirildi. Ayrıca 1770 senesinde Mozdok bir kat daha tahkim edildi ve kuvvetli bir askerî merkeze dönüştürüldü. Kalenin garnizonunu temin etmek maksadıyla Don Kazaklarından 350 aile yerleştirildi. Mozdok'la Grebentsiler arasındaki boşluğa Volga Kazaklarından 517 aile getirildi. Bunlar Mozdok Kazak Alayı'nı oluşturdular ve daha sonra onlara Hıristiyanlığı kabul etmiş 200 Kalmuk ailesi katıldı. Böylece Mozdok'un tesis tarihi olan 1763'ten 1770 yılına kadar sadece bu mevkie iskân edilen Don ve Grebni Kazaklarının toplamı 1.500 aileyi geçmişti. Dahası aynı faaliyet sınırın her noktasında aynı derecedeydi. Kuban'da, merkez steplerinde, Terek üzerinde daha birçok kaleler inşa edildiği ve Kazaklar yerleştirildiği gözden kaçmıyordu. İşte tahkim edilen bu hat, Rusların yakında Kafkaslar istikametinde başlayacak işgal hareketlerinin hem dayanak hem de çıkış noktalarını teşkil edecektir. Bu üstün durum Rusya'ya aynı zamanda bir süre sonra başlayacak olan savaşta Kuban bölgesinden Taman Yarımadası'na doğru harekete geçme imkânı verecektir.[25]

1774 Kaynarca Antlaşması'yla Küçük ve Büyük Kabartay bölgelerini hâkimiyet altına almak sûretiyle bölgedeki işgal hareketlerini devam ettirmek için "hukukî bir temel" oluşturma imkânına[26] da kavuşan Ruslar, Kazak hattını daha güneye indirme ve genişletme imkânı bulmuş oldular.[27] II. Katerina tarafından 1776 senesinde Kafkasya'ya gönderilen General Potemkin, karargâhını Mozdok'un 34 kilometre batısında, Kuban ve Terek nehirleri arasında yer alan Yekaterinagrad'da kurdu. Burada yaptığı gözlemlerden sonra Kafkasya'yı bir kale gibi kabul edip abluka altına almaktan başka bir çare olmadığını fark etti. Projesi[28] kendisi tarafından çizilen ve II.

[24] Mirza Bala, "Çerkesler", s. 381; Ersoy-Kayacı, *Çerkes Tarihi*, s. 90; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 125; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 75; Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 28; Özsaray, *Çerkeslerin İslâmlaşması*, s. 130.

[25] M. Fergeri Şöenu, "Onsekizinci Asırda Şimalî Kafkasya-7", *Yeni Kafkas*, Yıl 6, S. 31, İstanbul 1962, s. 3; Mirza Bala, "Çerkesler", s. 381; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 34; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 45, 60; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 364-365; Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 648; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 132.

[26] Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 34-35.

[27] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 106.

[28] Bu projenin uygulanması için görevlendirilen Pavel Sergeevich Potemkin, projeyi hazırlayan Prince Grigorii Aleksandrovich Potemkin'in (1739–1791) bir akrabası idi. Bkz. Julietta Meskhidze, "Imam

Katerina tarafından onaylanan bu abluka siyasetinin uygulanmasında Rusların yaptığı ilk hamle, nehir boylarını güzergâh olarak kabul etmek sûretiyle müstahkem bir hat inşa ederek Kafkasya'yı kuzeyden kuşatmaya başlamak olmuştur. Sonraki Rus askerî faaliyetlerinin esasını bu müstahkem hattın tesisi ve güneye doğru genişletilmesi teşkil ediyordu. Bunun için ayrıca iki önemli cephe tesis edildi. Birisi, komutanlığını General Yakobi'nin yaptığı Terek cephesi; diğeri General Suvarof'un komutasındaki Kuban cephesiydi.[29] Nitekim 1777-1779 senelerinde doğuda Yakobi, batıda Suvarof tarafından müstahkem hattın kuvvetlendirilmesi ile Kuban ve Terek hattı boyunca güneye doğru ilerleme hareketi sürdürüldü. Yakobi, Mozdok'un batısından olmak üzere Yekaterinagrad, Georgiyevsk ve Stavropol kalelerini ve başkaca müstahkem mevkiler kurdu. Devlet topraklarında yaşayan köylüleri getirerek Stavropol'da kolonizasyonu başlattı. Böylece Kuban hattı 1780 senesinde Mozdok'tan Rostov'a kadar kuzeybatı yönünde tamamlanmış oldu. Bu iş için ara yerlerde altı küçük kale daha kuruldu. Bu çalışmaların sonunda Mozdok'tan Azak Denizi'ne kadar, Kazak stanitsaları[30] ve askerî kolonilerle desteklenen on tane yerleşim merkezi kurulmuş oldu. Buralara yine Volga ve Don nehirleri mıntıkalarından Kazak aileleri getirildi. Yakobi, bu işlerle uğraşırken Suvarof da, Labe'nin Kuban'a ulaştığı yerden denize döküldüğü bölgeye kadar olan mesafede hattı sağlamlaştırmaya çalıştı. Bu amaçla, Aleksandrovskaya, Maryefskaya, Kobin ve Novotroysk kalelerini kurdu ve bunları küçük palankalarla (küçük kale veya hisar) birleştirdi. Neticede, bu iki generalin işbirliğiyle yaklaşık beş yıllık bir çalışma neticesinde Ruslar batıdaki Mozdok'tan doğudaki Kızlar Kalesi arasında kalan bölgede "Kazak-Kossak" adı verilen savunma hattını (Cossack Line) oluşturmuş oldular.[31]

Rusların sonraki yıllarda yürüttükleri alt yapı oluşturma çabaları Güney Kafkasya istikametinde gelişmişti. Bir sonraki kısımda da aktarılacağı üzere, Rusların Kuzey Kafkasya'da yayılmalarının ilk adımı Kabartay eteklerine kadar gelerek oradaki prensliklerle ittifak kurmak olmuştu. Kabartay halkını kendi taraflarına çektiklerine kâni olduktan sonra da oradan Gürcistan'a geçmeyi amaçladılar.[32] Bunun için Gürcistan'a uzanan yol boyunca kale ve askerî hatlar inşa ettiler. Amaç; Gürcistan'ı ilhak etmek

Shaykh Mansur: A few stanzas to a familiar Portrait", *Central Asian Survey*, 21: 3, 2002, p. 309.

[29] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 41-42; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 60; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 368-369; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 65; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 137.

[30] Rusya'da Kazak köylerine stanitsa denilirdi. Bu köyler Rus yayılma politikasına destek amacıyla, işgal edilen bölgelerde ve sınır boylarında kurulmuştur.

[31] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 66-70; Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 648; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 35; Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 323; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 137.

[32] Mary L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, s. 4.

sûretiyle Kafkasya'yı güneyden kavramak, bu sayede Güney Kafkasya'nın göbeğinde yerleşerek oradan Anadolu, Azerbaycan ve İran'a doğru yayılmak imkânına sahip olmaktı. 24 Temmuz 1783 tarihinde imzalanan Georgiyevsk Antlaşması'yla Tiflis Hanı II. İrakli'yi himâye altına almakla o yöndeki ilk adımı attılar. Böylece Gürcistan ile irtibat tesis etmek, bunun için de Rusları Gürcistan'ın merkezine götüren yolu emniyet altına almak önem kazanıyordu. Gerçi Gürcistan ile denizden irtibat kurabilirdi, ama Ruslar irtibatın aynı zamanda karadan olmasını istediler. Ancak Tiflis'e geçmek için tek elverişli geçit, yüksekliği 6 bin metreyi bulan tepeleriyle Terek Irmağı vadisi boyunca uzanan ve Kafkas sıradağları üzerinden geçen eski bir yoldu. Gürcü Askerî Yolu olarak da anılan ve Daryal (Dar-yol) Geçidi'ni aştıktan sonra Kazbek ve Kobi istikametinde devam ederek Tiflis'e ulaşan bu yolda türlü tehlikeler vardı. Aşağı kısımlarda kaya ve buz yuvarlanmaları oluyor, yukarı kesimlerde ise sık sık çığ düşüyordu. Yolun kuzey kısmının yarısı Osetlerin kontrolündeydi ve bu yolu kullanan herkesten haraç alıyorlardı. İşte Rusların bu yolu kullanabilmeleri ancak Kafkasya dağ silsilesini tam orta yerden kat ederek Kuzey ve Güney Kafkasya'yı birbirine bağlayan Daryal Geçidi'ni elde tutmak ile mümkündü.[33] Nitekim Rusların sonraki çalışmaları hep bu amacı gerçekleştirmeye yönelik oldu. Gürcü Askerî Yolu ve Daryal Geçidi'nin kullanıma açılması, böylece Mozdok-Tiflis yolunun takviye ve tahkimiyle, o sıralar Kafkas Orduları Başkumandanı olan, Çariçe Katerina'nın gözdesi ünlü Potemkin'in yeğeni Kont Pavel Potemkin meşgul oldu. 800 askerin çalışması ile bir araba geçecek kadar açılan yol 1783'te tamamlandı. Daryal Geçidi yaz ve kışları geçilecek bir hale getirildi. Yol boyunca tahkimli bölgeler yapılarak olası saldırılara karşı tedbirler alındı. Nihayet 1783 yılının Ekim ayında Potemkin, faytonuyla bu yol üzerinden dağları aşarak Tiflis'e ulaştı. Bu çalışmalar, Rusların Kafkasya'yı hâkimiyetlerine almak için yaptıkları en önemli işlerdendi.[34]

[33] Mirza Bala, "Çerkesler", s. 382-383; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 375; Mary L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, s. 4; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 49-50; Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 329.

[34] Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 36; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 50; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 80.

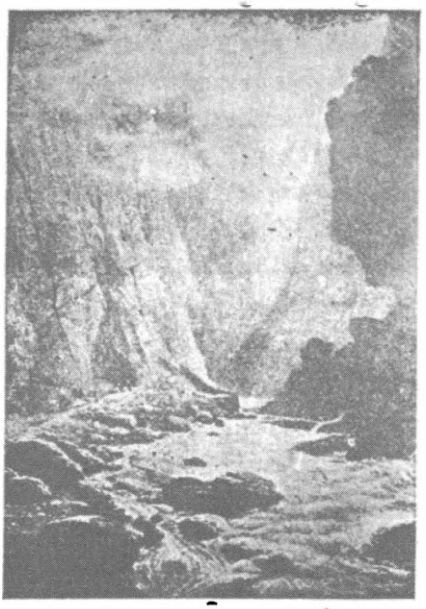

داریال کچیدی. [سود قوفسکی] تا مدەکی رسامك تابلوسندن

Daryal Geçidi
(Sergey Anisimov, Kafkas Kılavuzu)

Potemkin ayrıca o sıralar Terek Irmağı'nın doğduğu yerde, dağların tam göbeğinde Kuzey Kafkaslıların bağımsızlığına karşı tehditler savuran bir vaziyette kurduğu "Kafkasların Hükümdarı" anlamına gelen Viladikafkas (Vladikafkaz) Kalesi'ni takviye edilmiş postalarla Mozdok'a bağladı. II. Katerina'nın emriyle, 1785 yılında Viladikafkas'ta bir kilise inşa edildi. Askerî Yol'un kuzeyindeki dağlardan indirilen Osetler kalenin civarına iskân edildi. Viladikafkas Kalesi, derin vadiler ve uçurumlar arasından Tiflis'e kadar uzanan 240 kilometrelik sarp ve tehlikeli Gürcü Askerî Yolu'nun muhafazasının ve Rusların Kuzey Kafkasya'yı işgalinin başlıca askerî merkezi haline geldi. Ruslar, 1785 yılında Kabartay, Oset ve İnguşlar'dan asker temin etmeye başladılar. Astrahan ve Stavropol eyaletlerinin topraklarını birleştirerek Mayıs 1785'te "Kafkasya Genel Valiliği"ni kurdular. İlk genel valiliğe ise "Kafkasya İmparator Naibi (Namestnik)" unvanıyla General Pavel Potemkin tayin edildi.[35] Potemkin; Mozdok, Kızlar ve diğer birtakım stanitsaları kasaba derecesine yükseltti. Bunların arasında bulunan Yekaterinagrad'ı kendi yerleşim yeri olarak seçerek askerî karargâhının içinde kalan debdebeli bir naiplik sarayı yaptırdı. İlk defa o, Alman göçmenlerini Kafkasya'ya getirerek yerleştirdi.[36]

Ruslar, 31 Temmuz 1792 tarihinde imzalanan ve Kuban Irmağı'nı Osmanlı-Rus sınır hattı olarak belirleyen Yaş Barış Antlaşması'ndan hemen sonra da Kuban ve Terek boylarındaki kolonizasyon faaliyetlerini bir plan dâhilinde ve artırarak devam ettirdiler. O yıl içinde Kuban Irmağı'nın sağ sahilinde Bug Irmağı sahillerinden getirilen Rus Kazakları iskân edildi. Ayrıca onlar için müstahkem mevkiler inşa edildi. 1795 yılında bin Kazak ailesi altı stanitsada yerleştirilmiş bulunuyordu. Daha önce de belirtildiği üzere, bunlar "Karadeniz Kazakları" adıyla Kafkas cephesine gönderilerek

[35] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 141-142.
[36] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 71.

Rus savaşlarına iştirak ettirildiler.[37] Aynı yıllar zarfında Kabartayları; Kuban, Terek ve Malka ırmaklarının arkasına sıkıştırdılar ve Labe Suyu'nun Kuban Irmağı ile birleştiği yerden başlayarak güneydoğuya, Terek'e ve Terek boyunca Hazar Denizi'ne doğru bir sıra müstahkem kaleler inşa ettiler. Ayrıca 1794 senesinde Çerkeslerin Bjeduğ kabilesine ait olan arazi üzerinde Yekaterinodar (Ekaterinodar/Krasnodar) şehrini tesis ettiler. Bu arada Daryal Geçidi de bir askerî harekâtın kolayca yapılabilmesini sağlayacak şekilde genişletildi. 1798 senesine gelindiğinde Rusya artık Tiflis aracılığıyla Anakara (Anakliya) ve Kemhal tarafında istihkâmlar yapmaya başlamış, böylece işgal hedeflerinin sadece Kafkasya'dan ibaret olmadığını da göstermiştir. Zira Anakara Kalesi Sohum'a 80, Faş'a 50 mil uzaklıkta ve gemilerin sığınmasına müsait bir yerdeydi. Rusya buraları ele geçirmekle Sohum'a ve Anadolu tarafına geçebilecektir.[38]

Rusların "bütün Kafkasya'yı ele geçirmek"[39] yönündeki amaçlarını ortaya koyan bütün bu istihkâm ve savunma hatları oluşturma faaliyetleri neticesinde hem Kafkasya'nın işgali aşamasında Dağıstanlılardan gelmesi muhtemel saldırı hareketlerinin engellenmesi sağlanmış; hem de Terek'le Karadeniz arasında yaşayan kabilelere karşı yürütülecek olan uzun ve kanlı savaşların alt yapısı hazırlanmıştır. Diğer taraftan Gürcistan ile sağlanan irtibat sayesinde Ruslar, Kafkasya'yı güneyden sardığı gibi Dağıstan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında önemli bir üs elde etmiştir. Nitekim ilerde Osmanlılara karşı girişeceği savaşlar sırasında Gürcistan'ın bu konumundan istifade edecek, bu sayede Osmanlıların Kafkasya'daki faaliyetlerini kontrol etmeyi başaracaktır.

Rusların Kafkasya'yı istila etmenin zeminini oluşturmak için gerçekleştirdikleri altyapı çalışmaları ana hatlarıyla yukarıda izah edildiği şekildedir. Osmanlı istihbarat ağında dolaşan bilgilere bakarak Rus hazırlıklarının tümünden haberdar olunduğunu söylemek güçtür. Ama en azından imparatorluk yöneticilerinin o faaliyetlerden haberdar olma arzu ve gayretlerinin en üst seviyede olduğunu ve bu konuda önemli bilgilere ulaşıldığını gösterir örnek hadiseler vardır. Mesela ilmiye sınıfının en tepesinde bulunanlar da dâhil, o devir imparatorluk ricâlinin istihbarat çalışması organize ettiklerine tanıklık etmek, onların Kafkasya'daki Rus faaliyetlerinden haberdar olabilme çabalarının dikkat çekici misallerinden birisi olarak kaydedilmeye değerdir. Mustafa Kesbî'nin kaydettiği üzere, 1765 senesinde Rusların Kabartay'da bir palan-

[37] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 312-316, 369, 396-396; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 61, 88; Ersoy-Kayacı, *Çerkes Tarihi*, s. 90-91; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 36-38; Mirza Bala, "Çerkesler", s. 382.

[38] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 186-187.

[39] Mary L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, s. 4; M. Fergeri Şöenu, "Onsekizinci Asırda Şimalî Kafkasya-6", *Yeni Kafkas*, Yıl 5, S. 30, İstanbul 1961, s. 4; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 35.

ka inşa ettikleri duyulur duyulmaz konunun gizlice araştırılması için Sadrazam ve Şeyhülislâmın müşterek çabalarıyla imparatorluk merkezinden özel bir casus görevlendiriliyordu. Hazırlanan yol haritasına göre casus önce Kırım'a uğrayacak, sonra Kırım hanının yanına katacağı güvenilir adamlarla birlikte Kabartay'a varıp palankanın fizikî özelliklerinin yanında sınır ihlâline sebebiyet verip vermediğini, ayrıca Osmanlılar için bir sakınca teşkil edip etmediğini gereği gibi tetkik edecekti. Bu çalışma sayesinde imparatorluk yöneticileri Rusya'ya karşı izlenecek politikayı belirleme imkânına kavuşacaktı.[40]

Çerkes kabilelerinden Besni kabilesi beyi Kızıl Bey'in adamı Hacı İsmail ile Temurgey (Temirgoy, Kemirguey) kabilesi beyi Arslan Bey'in adamı Hacı Mehmed, Rusların Kafkasya'daki yayılma faaliyetleri hakkında önemli bilgilerle 1781 senesinde İstanbul'a gelmişlerdi. Bunlar Osmanlı Devleti'nin birer sadık kölesi olduklarını beyan eden beyleri tarafından casusluk için *Timurkapı* (Demirkapı-Derbend) ve Dağıstan taraflarına gönderilmiş, görevlerini başarıyla tamamlayıp geri döndüklerinde ise öğrendiklerini Sultan ve bürokratlarına aktarmaları için doğrudan İstanbul'a gönderilmişlerdi. Aktardıkları arasında Rusların Kafkasya'daki yayılma faaliyetlerinin altyapısını oluşturma gayretlerine ilişkin önemli bilgiler vardı. Mesela, Rusların Kuban'a sekiz saatlik bir yerde yeni olarak 12 adet kale inşa ettiklerine ve bu kaleleri daha önce miktarı bilinmeyen askerlerin yanında şimdi getirdikleri 60 bin askerle doldurduklarına şahit olmuşlardı. Bundan başka Dağıstan ve Kabartay arasındaki bölgeye yeni bir kale yapmayı tasarladıklarını duymuşlardı. Bununla Kabartaylar ve Dağıstanlıların arasını kesmeyi, bu sayede aralarındaki haberleşmeyi koparıp iki tarafı da ezmeyi amaçladıkları öğrenilmişti. Bunu haber alan Dağıstanlıların düzenledikleri bir baskınla cemiyetlerini dağıttıkları ve 6 topçularını esir aldıkları, ancak yeniden söz konusu mahalle toplanan Rusların kalenin inşasında ısrarcı oldukları da Hacı İsmail ve Hacı Mehmed'in duyumları arasındaydı.[41]

Osmanlı casuslarının veya sınırlarda görevli yerel temsilcilerin raporlarında da Rusların altyapı oluşturma çalışmalarına ilişkin epeyce malumat vardır. Bu raporlar arasında en ayrıntılı olanı ve derli toplu bir görüntü arz edeni Toman (Tuman) adındaki Osmanlı casusuna aittir. Ayrıca onun raporunda bir Osmanlı casusunun seyahat serüvenine ve çalışma şekline ilişkin önemli ayrıntılara tesadüf etmek de mümkündür. Van reayasından olan Toman, Rus faaliyetleri hakkında araştırma yapması için 1783 senesinde Tiflis'e gönderilmiştir. 14 günlük bir yolculuğun ardından Erzurum'dan görev mahalline varmıştır. Casusluk çalışmalarını rahatça sürdürebilmesi için ayrıca kendisine resmî bir görev verildiği anlaşılmaktadır. O görev de, bazı tüccar mek-

[40] Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet*, Haz. Ahmet Öğreten, TTK Yay., Ankara 2002, s. 59.

[41] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 22/1022;* 29 Zilhicce 1195/16 Aralık 1781.

tuplarını Tiflis'teki sahiplerine teslim etmektir. Bunun için, Tiflis'te yaşayan tüccar Serkiz adındaki zimmînin hanesinde sekiz gün misafir olarak kalmıştır. Bu misafirliği esnasında vilayetin meliki olan "kefere" kendisine ne amaçla Tiflis'e gelmiş olduğunu sorunca bahsedilen görevini, yani mektupları getirdiğini söylemiştir. Bu şekilde araştırmalarını rahatça sürdürme, dolayısıyla önemli bilgilere ulaşma imkânı bulmuştur. Bunlar arasında Rusların Ananor yolunu açma ve genişletme çalışmaları hakkında edindiği bilgiler dikkate değerdir. Toman'ın öğrendiği üzere, bahsedilen yol Rus sınırına semt olan Sink Dağı'na 12 saat uzaklıktadır. Burada çalıştırılan amele miktarı 8-10 bin kadardır. Bunların üzerine memur olan Rus askerinin sayısı ise 30-40 bin dolaylarındadır. Bunların çalışmaları neticesinde yol iki arabanın birbirine değmeden geçeceği şekilde genişletilmiştir. Ayrıca söz konusu dağdan Tiflis'e 8 merhale olan meşelik ve taşlık gibi geçilmesi zor mevzileri temizleme işini de tamamlamışlardır. Bu sayede şimdi Ruslardan yirmişer, otuzar hatta daha fazla kişilik kafileler halinde Tiflis'e gidip gelmekte olan şahıslar vardır. Toman ayrıca yol yapımında görevli Ruslarla Tiflis Hanı II. İrakli arasında yaşananlara dair de bazı bilgilere ulaşmıştır. Buna göre II. İrakli, Rus askerlerinin komutanına hediye olarak 100 araba yiyecek göndermiştir. Ayrıca Tiflis ahalisi tarafından da bir kısmı hediye olmak, kalanı ise satılmak üzere 700-800 araba civarında bir zahire gönderilmiştir. Hediyeleri kabul eden komutan ihtiyaç olmadığı beyanıyla zahireyi Tiflis'e iade ettirmiştir. Toman ayrıca "Ruslardan himâye gören bazı müfsitlerden, Rus komutanın maiyetindeki askerlerle Azerbaycan'a geçmek arzusuyla Tiflis içlerine dâhil olacağını, dahası bu bahane ile Kars ve Ahıska üzerine yürümek niyetinde olduğunu gizlice öğrendiğini" raporunun sonuna ilave etmiştir.[42]

Rusların Kafkasya'yı Kazaklarla desteklenen hatlarla ve müstahkem kalelerle sarma hareketleri de Osmanlıların dikkatinden kaçmamıştı. 1784 senesinde Bender Muhafızı Seyyid Mehmed Paşa'nın Kırım tarafına gönderdiği casuslar Rusların gerekli mahallerde kale ve palanka inşasıyla meşgul olduklarını müşahede etmişlerdi.[43] Çıldır Valisi Süleyman Paşa da Rusların altyapı oluşturma çabalarını öğrenme aşamasında önemli istihbarat çalışmalarına imza atmıştı. Casuslar kanalıyla Azerbaycan ve Gürcistan hanlarının Ruslarla nasıl bir ilişki içerisinde olduklarını araştırmaktayken casuslarından "Çerkes ve Mozdok içerisindeki Rusların Ananor tâbir olunan yolla Tiflis tarafına gideceklerinin" haber alındığından bahsediyordu.[44]

Azerbaycan ve Dağıstan hanları da Rusların söz konusu çalışmalarına veya

[42] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/339;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

[43] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 26/1254;* 18 Ramazan 1198/5 Ağustos 1784.

[44] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333-A;* 19 Şevval 1197/17 Eylül 1783; *10/333-B;* 19 Şevval 1197/17 Eylül 1783.

müstakbel hedeflerine ilişkin olarak gönderdikleri mektuplarla Süleyman Paşa'nın istihbarat çalışmalarına katkı sağlamışlardı. Mesela Hoy Hanı Ahmed Han'dan alınan Farsça bir mektupta "Kafkasya'dan Gürcistan'a ulaşan yolların en iyisinin Ananor olduğundan ve açılması için yaklaşık bir aydır amelelerin çalıştırıldığından bahsedildikten sonra bu yolun tamamlanması durumunda Rusların Tiflis tarafına daha rahat ulaşacaklarına" vurgu yapılıyordu.[45] Süleyman Paşa, bir başka raporunda yapılan araştırmalar neticesinde söz konusu yolun dar olması nedeniyle geçilmesinin zor olduğunu, bu nedenle son bir iki aydır Rusların çok sayıda amele görevlendirmiş olduklarını haber veriyordu. Amele grubunun kimlerden oluşturulduğunu da öğrenmişti: "Ruslar yolun bu tarafını Tiflis ve Kartli amelesiyle, Çerkes tarafını ise söz konusu taifeden Tiflis Hanı'na bağlılığı olanlar vasıtasıyla temizleme, genişletme ve tamir etme faaliyetlerini sürdürmektedirler."[46]

Süleyman Paşa, Çerkes ve Mozdok kabileleri tarafından döndüğünü belirttiği "Casus Halil"in getirdiği bilgilerden hareketle "Rusların Kafkasya'daki yayılma amaçlarının ilk adımı olarak askerî sevkiyatı mümkün kılacak şekilde yolları tamir ve genişletme çabasında olduklarını" bu kez oldukça ayrıntılı bir sûrette raporlamıştı. Casus Halil kanalıyla edinilen bilgilere göre, Ruslar Ananor yolunun tamir ve genişletilmesini iki ay zarfında tamamlamışlardı. Şimdi yol iki arabanın geçebileceği bir genişliğe kavuşmuştu. Casus Halil Rusların; Kakhet hududunda, Lezgilerle aralarında bulunan Car isimli köyün karşısında, Kanık Nehri kenarında iki ayrı mahalde iki kale inşa edeceklerini duymuştu. Ayrıca Rusların, Dağıstanlıları baskıyla kendilerine bağlamak arzusuyla Çerkes ve Os içerisinden Açıkbaş'a ulaşacak gizli bir yola işlerlik kazandırmak çabasında oldukları da Casus Halil'in duyumları arasındadır. Yaptığı araştırmalara göre, söz konusu yol hâlihazırda geçilmez bir vaziyettedir. Esasında önceleri bu yoldan sadece su gider gelirmiş. Ancak Ruslar Açıkbaş Hanı ile mektuplaşmak sûretiyle bulundukları fikir alışverişi neticesinde yolun tamir olunması durumunda Açıkbaş'a çok sayıda asker, top ve cephane sevk edebileceklerini idrak etmişlerdir. Nitekim Açıkbaş Hanı'nın da teşviki ve aracılığıyla Ananor gibi bu yolun da genişletilmesine hemen baharda başlama kararı almışlardır. Bu yolu kullanıma açmayı başarırlarsa Açıkbaş'a, oradan Faş ve Sohum yollarına yöneleceklerdir. Casus Halil tüm bu haberleri "sahih olarak kendi taburlarından öğrendim" diyor ve ekliyordu: "Ruslar tamir ve genişletme işi öğrenilir korkusuyla oradan geçişleri yasaklamışlardır."[47]

[45] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 79.

[46] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333;* 19 Şevval 1197/17 Eylül 1783.

[47] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 25/1251-C;* 29 Zilhicce 1198/13 Kasım 1784. (Casus Halil'in anlattıklarından hareketle ilgili belgenin 1783 senesine ait olduğu anlaşılıyor.)

Anlaşılan Ruslar Kafkasya'daki yayılma planlarının altyapısını oldukça gizli bir sûrette tamamlama gayretindeydiler. Ancak bu gayret ve söz konusu faaliyetler görüldüğü üzere Osmanlı istihbarat ağına çoktan takılmıştı. Ama önemli olan sağlanan bilgilerin Osmanlıların Rusya'ya karşı takip edeceği politikanın oluşumu üzerinde bir etkiye sahip olup olmadığıdır. Süleyman Paşa'nın gönderdiği bilgilerin İstanbul'da imparatorluk ricâli arasında cereyan eden müzakereler sırasında kullanılıyor olması "istihbarat ve politika üretme" konusunda Osmanlılar adına önemli bir gelişme olarak kaydedilmelidir. Mesela Kırım ve Kafkasya'ya dair yapılan bir meşveret esnasında Tevkii Çelebi Mehmed Efendi "Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın bizzat benim elimle gelen yazısında ve gönderdiği havâdis evrakında yazılı olduğu üzere Rusların Ananor gibi Tiflis ve Gürcistan taraflarına araba işler yollar açmaları, bu yolla Rus askerinin Tiflis'e girmesi ve Tiflis Hanı'nın onlara tabi olması harp kapısının açıldığı anlamına gelmektedir" diyordu.[48] Aynı şekilde, J. F. Baddeley'in kaydettiği üzere, Rusların fazla dikkat çekmeden tamamlama gayretlerine rağmen Osmanlılar Mozdok'ta bir Rus kalesinin yapımını büyük bir endişe ve şüpheyle takip etmişler, vakit geçirmeden de Rus hükümeti nezdinde diplomatik girişimlerde bulunmaya başlamışlardı.[49] Gerçekten de Rusların Kafkasya'daki işgal hareketleri için altyapı oluşturduklarına dair gelen raporların ardından Bâbıâli'nin bölgeye daha fazla asker sevk ettiği, ayrıca Kafkasya'daki Müslüman kavimlerle daha sıkı bir işbirliğine giriştiği bilinmektedir ve çalışmanın ilerleyen kısımlarında buna tanık olunacaktır.

Rusların oluşturduğu altyapı hakkında Bâbıâli'ye bilgi aktarma işi sonraki yıllarda da devam etmişti. Mesela, Ferah Ali Paşa'nın Ekepazarı tarafına gönderdiği casus kanalıyla "Rusların Kızlar Kalesi ve Kumkale (Georgiyevsk) adlı mahaller önünden Tiflis tarafına açtıkları Ananor yolunun şiddetli yağmurların sebep olduğu sel nedeniyle bozulduğu" öğrenilmişti.[50] Rusların Sohum ve Anadolu'ya geçebilmek için 1798 senesinde inşasına giriştikleri Anakara Kalesi'nin yükselişinden de ilgililerce yapılan tahkikatların ardından haberdar olunuyor, bunun üzerine durum Rus elçisinden soruluyordu. Kolaylıkla tahmin edileceği üzere, elçiden Osmanlıları şüpheye düşürmeme gayretinin yansıması olan bir cevap alınıyordu: "Çalışmalar bir kale inşası için değildir, içerisine buğday koymak amacıyla yapımına girişilen bir çardak içindir."[51]

[48] Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 541; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 95.

[49] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 60-61.

[50] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 239.

[51] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 187.

B. KUZEY KAFKASYA

1. Kabartaylar

Kafkas halklarının etnik yapıları kısmında da bahsedildiği üzere, Çerkeslerin bir kolu olan Kabartaylar (Khaberdeyler), Kuzey Kafkasya'nın asıl yerli kavimlerindendi. MÖ. 8. ve 7. yüzyıllar arasında bölgeye gelen İskitler ve sonraki Alan-Sarmat boyları, buradaki yerli halkla kaynaşarak Kabartay Çerkeslerinin atalarını oluşturmuşlardı. Kabartay ülkesi MS. 4. yüzyılda Hunların, 6. yüzyılda ise Avarların istilasına uğradı. 8. yüzyıldan sonra Müslüman Arapların Kafkaslara kadar uzanmasıyla Kabartayların bir kısmı Müslümanlığı benimsedi. Kabartaylar bir zamanlar, diğer Çerkes kabileleri gibi Kuban tarafında ve Azak Denizi'nin doğu kıyılarında yerleşiktiler. Ancak 12. ve 13. asırdaki Moğol saldırılarından sonra "Khabardey T'uaş'e" denilen şimdiki topraklarına yerleştiler. Bağımsızlıklarını korumak için Terek'in doğusuna geçerek Terek'le Sunja ırmakları arasındaki bölgeye yerleşenlere Küçük Kabartaylar; Terek'le Malka ırmakları arasında kalıp istilacıların egemenliğini kabul edenlere ise Büyük Kabartaylar denildi. Daha sonra Gürcistan ve Bizans'ın tesiriyle yayılmaya başlayan Ortodoks Hıristiyanlığı, ikiye ayrılmış halkı birleştirince yeniden Kabartay Çerkesleri adıyla anıldılar. Rus Çarı IV. İvan'ın eşi Maria bir Kabartay prensi olan Temrük'ün (Temiryuko-Kemirgoko)[52] kızı olduğu için Moskova hükümdarlarıyla dostça münasebetler kurmuşlardı. Nihayet, 16. asrın ortalarındaki Kırım saldırıları karşısında Rusya himâyesini benimsemek zorunda kaldılar. 1557 yılında Ruslarla kurulan ittifaktan sonra bir prenslik haline gelen Kabartay bölgesi 17. asırda Büyük ve Küçük Kabartay biçiminde ikiye bölündü.[53]

Kırım Hanlığı'nın İstanbul'a bağlanmasından itibaren Çerkeslerle komşu olan

[52] Namitok, "The "Voluntary" Adherence of Kabarda (Eastern Circassia) to Russia", p. 20-21.

[53] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 142; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 181; Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 24; Kabartaylar hakkında bkz. Davut Dursun, "Kabartaylar", *TDV.İA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 12-13; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 40.

ve onları Müslümanlaştırıp kendisine bağlamak isteyen Osmanlı yönetimi, Hıristiyan Kabartayların sonraları Rusya hizmetine girmeye başlamalarından oldukça tedirgin olmuştu. Bu nedenle Osmanlılar ve Ruslar arasında birçok mücadeleler yaşanmıştı. Ancak, Rusların yenilgisiyle biten 1735-1739 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Belgrat Antlaşması'nın 6. maddesiyle Kuzey Kafkasya'daki Küçük ve Büyük Kabartay bölgelerinin iki devlet arasında tampon bölge olarak müstakil kalmaları ve işlerine her iki tarafın karışmaması karara bağlanmıştı. Böylece Kabartay Çerkeslerine istiklâl tanınıyordu. Fakat bu gelişme Rusların hareket serbestliğini teminden başka bir işe yaramadı. Çünkü Ruslar her ne kadar Kabartay bölgesinin serbestliğini kabul ve taahhüt etmişse de daha sonra Kafkaslarda girişilecek genişleme hareketi için Kabartaylardan istifade etme yoluna gidecekti. Zira Kafkasya'yı tamamen ele geçirme niyetinde olan Ruslar, bölgede ilk olarak Kuzey Kafkasyalılarla karşılaşmışlardı. Onların tamamının Müslüman olması ise Rusya'nın Kafkasya'da tutunmasının önüne kültürel ve dinî bir set çekiyordu. Dolayısıyla bu engeli aşmak, daha da önemlisi Kafkas kavimlerinin kendisine karşı birleşmesini önlemek için Rusya'nın bölgede acilen bir müttefik bulması gerekiyordu. Aksi takdirde, son derece sarp olan bu bölgenin sert mizaçlı ve savaşçı halklarının oluşturacakları bir "Birleşik Kafkasya" ile savaşmadan hâkimiyetini onlara kabul ettirmesi zordu. Bunun için ilk olarak Hıristiyan olan Kabartaylardan yararlanma yoluna gidildi.[54] Bu düşünceyle ve 1739 Belgrat Antlaşması'na aykırı olarak; Küçük Kabartayları işgal, Büyük Kabartay bölgesini de tazyik etmekten geri durmadı.[55] Bunun doğal sonucu ise 1758 yılında Büyük ve Küçük Kabartay beyleri arasında Osmanlı-Rus taraftarlığından doğan bir mücadelenin başlaması oldu. Çeçenistan'da nüfuzu olan Büyük Kabartay prensine bağlı beylerden on beşi Osmanlılar ve Kırım Hanlığı'yla ittifak yapılarak Ruslarla savaşılmasını, Küçük Kabartay prensi Kurgok Kunçokin'e bağlı Küçük Kabartay beylerinden on üçüyse Ruslarla dost kalmayı istiyorlardı. Öyle ki Prens Kunçokin, Ağustos 1759'da Petersburg'da bütün ailesi ile birlikte vaftiz edilerek Hıristiyan oldu ve Andrey İvanov adını aldı. Bunun üzerine Küçük Kabartay halkı, 1762 yılında ona karşı ayaklandı.[56]

Kabartay halkı ve prensleri arasında bu hadiseler yaşanırken Ruslar da yavaş yavaş gerçek niyetlerini açığa vurur bazı eylemlere giriştiler. İlk olarak Mozdok'un Belgrat

[54] Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 60; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 34; Mary L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, s. 4; Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, s. 55-56; Ersoy-Kayacı, *Çerkes Tarihi*, s. 89.

[55] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 31-33, 35; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 353; Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s. 58-59; Cevdet Paşa, *Tezâkir, 1-12*, s. 90-101; *Tarih-i Cevdet*, C.I, İstanbul 1309, s. 245; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 59, Mirza Bala, "Çerkesler", s. 381.

[56] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 125.

Antlaşması'yla kendilerine bırakılan sınırlar içinde kaldığını belirterek orada bir kale inşasına başladılar. Kabartay prensleri de haklı olarak, asırlardır hayvan sürülerini otlattıkları ve odun ihtiyaçlarını karşıladıkları bu toprakların kendilerine ait olduğunu belirttiler. Kendi topraklarının içinde bir Rus kalesinin yükselişini seyretmeye tahammül edemeyerek Petersburg'a gönderdikleri elçiler kanalıyla durumu protesto edip Rus yönetiminden haklarının iade edilmesini istediler. Tatmin edici bir cevap alamayınca da 1765 senesinde Ruslara açıkça savaş ilan ettiler. O senenin Haziran ayında saldırıya geçerek Kızlar Kalesi'ni kuşattılar, şehri alamayınca da çevredeki bölgeleri vurarak yağmaladılar. Bu saldırılar, Volga Kazaklarının, atamanları General Savalieff komutasında Terek kıyılarına gönderilmelerine yol açtı. 1769 yılında yaşanan bu olay, Terek hattının büyük ölçüde güçlenmesini sağladı. Kazaklar, sadece Kabartaylar ve Çeçenlerin değil, Kalmuk kabilelerinin düşmanlıklarını da göğüslemek zorundaydılar. Fakat Kazaklar, cesaretleri ve ırklarına has olan dayanıklılıklarıyla yerlerini korudular ve İngilizlerden sonra dünyanın en iyi kolonicileri olmayı başardılar. İşte bu özellikler; Kazakların silahlarıyla pulluklarını aynı maharetle kullanabilme özellikleri, Rusların güneyde ve doğudaki başarılarının temel faktörü olmuş ve oralarda Rus otoritesinin hâkim olmasını sağlayarak sınırlarını güvenceye almışlardır. Buna rağmen 1765'ten 1779 senesine kadar süren savaşlar sırasında Kabartaylar sayısız kahramanlık ve cesaretlilik örnekleri sergilediler. Ancak Osmanlıların 1768 senesinde Ruslara savaş ilan etmesi de Kabartay'ın akıbetini değiştirmeye yetmedi. Nitekim savaş sonunda imzalanan Küçük KaynarcaAntlaşması'yla Büyük Kabartay arazisinin de Rus topraklarına katıldığını Bâbıâli'nin kabul etmesiyle Kabartaylar adeta kendi mukadderatıyla baş başa bırakıldı. Ruslar ise önce kaleler inşa ederek o havalideki yayılma faaliyetlerini aralıksız sürdürdüler; sonra casusları vasıtasıyla, ayrıca bazı vaat ve hediyelerle birlikte "Osmanlıların artık kendilerine yardım edemeyeceğini" bildirmek sûretiyle Kabartayları kendi tarafına geçmeye ikna ettiler. Ancak bir müddet sonra gelişen Rus istilası üzerine bağımsızlıktan yana olan Kabartay beylerinden bazıları taraftarları ile birlikte Çerkesistan'ın Kuban bölgesine göç etmişlerdi. Rus kolonizasyonuna bağlı olarak Kabartay Çerkeslerinin bir kısım topraklarına el konulması ve türlü baskılar onları bir bağımsızlık savaşına itti, ancak 1783 senesinde büyük bir kıyıma uğradılar. 18. yüzyıl sonlarıyla 19. yüzyıl başlarında Kabartay bölgesine yönelik birkaç Rus askerî operasyonu daha düzenlendi.[57]

Kırım ve Kabartayların elden çıkmasından sonra Osmanlı yöneticilerinde, dola-

[57] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 60-61; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 144; Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, s. 55-56; Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 28, 164-165; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 75; *Tarih-i Cevdet*, C. I, İstanbul 1309, s. 246.

yısıyla istihbarat ağında görece bir hareketlilik yaşanmıştı. Kafkasya hududunda veyahut daha içerlerde görevli idareciler bir yandan bölge halklarını Osmanlı tarafına çekmek, öte taraftan Rusların bölgedeki yayılma politika ve faaliyetleri hakkında bilgi edinmek için istihbarat çalışmaları yürüteceklerdi. Rusların her attığı adım daha fazla bilgi toplamayı, bu sayede daha sağlam tedbirlere başvurmayı gerektiriyordu.[58] Gerçekten de Kabartay'ın önce tarafsız bir bölge haline getirilmesine, ardından da işgal edilmesine rağmen Osmanlı-Çerkes münasebetleri burada tamamen kesilmiş değildir. Aksine Rus yayılışı hızını artırdıkça Çerkesler ile Osmanlıların yakınlaşması ve iş birliği de sıklaşmıştır. Bu gelişmenin yaşanmasında Çerkes kabileleri ile Bâbıâli veya sınır yöneticileri arasında gizlice gidip gelen şahısların faaliyetleri ile getirdikleri bilginin önemli bir katkısı olmuştur. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında söz konusu şahısların etkinlikleri göze çarpacaktır.

Rusların Kabartay bölgesinde yürüttüğü yayılma faaliyetlerinin öğrenilmesinde Kırım hanları oldukça etkindi. Daha Belgrat Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra Rusların antlaşmaya aykırı olarak Kabartayları kendi hâkimiyetine almaya çalıştığı Kırım Hanı II. Selim Giray tarafından İstanbul'a bildirilmişti. Osmanlı idaresinin bu duruma karşı çıkması üzerine barış antlaşması Rusya'nın talebiyle 10 Nisan 1747'de yenilendi.[59] Rusların aynı şekilde ama bu kez Küçük Kaynarca Antlaşması'na aykırı olarak Kabartay bölgesindeki çalışmalarından da Osmanlı imparatorluk merkezi Kırım Hanı'nın 1776 tarihli ve oldukça mufassal bir istihbarat raporu sayesinde haberdar olmuştu. Kırım Hanı raporuna antlaşmanın Kabartaylara ve topraklarına ilişkin düzenlemelerini hatırlatarak başlıyordu. Antlaşmaya göre, Kabartaylar Osmanlı ve Rusya devletleri arasında serbest bir bölge statüsüne sokulmuştu. İki devlet tarafından onlara taarruz edilmeyecekti. Bu devletlerin emniyetlerini sağlamak için Kabartaylardan rehin almalarının uygun olduğu da antlaşmanın maddeleri arasındaydı. Kırım Hanı, o ana kadar Osmanlıların Kabartaylardan rehin alma lüzumu duymamış olmasına rağmen, Rusların bunu yapmanın yanında Kabartay bölgesinde anlaşmaya aykırı birçok uygunsuzluk içerisinde olduklarını haber veriyordu. Mesela Kabartayların tarafsızlığı maddesine aykırı olarak bölgede maryor denilen bir zabit ile bir miktar Kazak iskân etmişlerdi. Maryorlar senede bir değişmekte ve Kabartayların bütün işlerine karışmaktaydılar. Ruslar yine antlaşmaya aykırı olarak Kabartay arazisinde, Terek Nehri sahilinde bir kale inşasına başlamışlardı, ayrıca yapmayı düşündükleri üç kalenin yerini keşfetmekle meşguldüler. Yoğun çabalar sonunda Küçük Kabartayları kendilerine bağlamışlar, şimdi ise aynı çaba ve baskıyla Büyük Kabartayları egemenliklerine almaya çalışıyorlardı. Dahası Dağıstan tarafından

[58] Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya*, s. 39.
[59] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 124.

gelen su yollarını kesmişler ve Gürcistan tarafından tacirlerin getirdikleri esirleri gasp etmeye başlamışlardı. Kırım Hanı son olarak, Ruslarca yürütülen misyonerlik faaliyetlerine de değiniyordu. Öğrendiğine göre, Ruslar "terk-i dünya tarikiyle" Küçük Elbruz Dağı'nda birkaç nefer rahip ve bir miktar Kazak iskân etmişlerdi.[60]

Daha evvel casusluk için 1781 senesinde Çerkes beyleri tarafından Dağıstan ve Derbend (*Timurkapı*) tarafında görevlendirildiklerinden ve edindikleri bilgileri Bâbıâli'ye aktarmak için doğrudan İstanbul'a gönderildiklerinden bahsedilen Hacı İsmail ve Hacı Mehmed, Rusların Kabartay bölgesindeki faaliyetleri hakkında önemli aktarımlarda bulunmuşlardı ve bunlar I. Abdülhamid'in yapılmasının önem ve gerekliliğini vurgulamak için "kırmızı mim" (*sürh-ı mim*) koyduğu maddelerdendi. Hacıların anlattığı üzere, Ruslar bir önceki senenin yaz mevsiminde Kabartayları basıp beylerinden birçoğunu katletmişler, ardından Küçük Kabartayları Büyük Kabartaylara katarak hepsini bir yerde toplamışlardı. Sonra, Kabartay beylerine "sizler bize bağlı gibi görünürsünüz, ancak Osmanlı Devleti'yle gizlice haberleşmekten geri durmazsınız, bu nedenle size güvenmeyiz" diyerek onlardan rehin istemişlerdi. Kabartaylar iki devlet arasındaki barış nedeniyle Ruslarla bir muharebeye tutuşmaları durumunda, Osmanlıların kendilerine yardım edemeyeceği düşüncesiyle çaresiz boyun eğip Ruslara istediklerini vermişlerdi. Ancak Hacı İsmail ve Hacı Mehmed'e hitaben "eğer iki devlet arasındaki barış bozulursa bizler Osmanlılara bağlanıp Çerkeslerle müttefik olur, Ruslardan intikam alırız" şeklinde bir beyanatta bulunmuşlardı. Hacıların tahminine göre Kabartaylar arasında cesur ve harp etmeye yarar 40 bin asker vardı. Hacılar, Kabartay civarındaki Kafkas kabilelerinin nicel ve nitel hususiyetlerini de şu şekilde beyan ediyorlardı:

> "Kabartaylara dört günlük bir mesafede bulunan Dağıstan'da yaşayan Çeçenler gayet dindar, gayretli ve cesur bir kavimdirler. Camileri çoktur, Cuma namazları kılınıp hutbeleri okunur. Tahminen bunlar arasından da *eli cenge yakışır* 100 bin asker çıkar. Rusların can düşmanı olup şu gün onlarla savaş halindedirler. Ara sıra Çerkeslere haber gönderip her ne zaman Osmanlıların Ruslarla bir savaşı olursa bizlere haber göndersinler, onların uğrunda cansiperâne çarpışırız. Kaldı ki Ruslara daima düşman olan Çerkesler de Kabartayların Ruslara bağlılığının sadece şekilsel olduğunu bilirler. Bunun içindir ki Osmanlı Devleti her ne zaman isterse haber göndersin, bizler gerek Kabartaylar gerekse Çeçenlerle haberleşir harekete geçeriz. Bu şekilde hep birlikte 150 bin kişilik bir ordu oluşturur, herhangi bir endişe taşımadan düşman karşısında *sedd-i İskender* gibi dururuz."

Hacılara göre, ihtiyaç anında mensuplarına iltifatlarla dolu birer name gönderilse bu kavimler Osmanlılara kul köle olacak ve her işe yarayacaklardır. Hacılar ayrıca gerek Çerkeslerin gerekse Küçük ve Büyük Kabartayların Osmanlıların eski köle ve

[60] *BOA, İE. HR, 15/1445;* 29 Zilhicce 1189/20 Şubat 1776.

hizmetkârları olduklarını tarihî bilgilerle izah etmeye çalışmışlardır: Tarih kitaplarında yazılı olduğu üzere Sultan (II) Bayezid zamanında (1481-1512) bunlardan süvari askeri tertip edilmiş, böylece onlar savaşta ve barışta Osmanlı hizmetinde istihdam edilmişler. Sonra Koca Hacı Giray Han Osmanlı Sultanı'nın izniyle onları kendi hizmetine almıştır. O vakitten itibaren Kırım hanlarının hizmetinde bulunmuşlardır. Bu şekilde Osmanlılara olan sadakatleri en eski devirlerden itibaren devam etmiştir. Ancak önceki Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Ruslar Küçük Kabartayları bir yolunu bulup kendi tarafına çekmeyi başarmış, şimdi ise yukarda *beyân eylediğimiz şekilde* Büyük Kabartayları da rehin almak gibi hilelerle kendisine bağlamak çabasına düşmüşlerdir. Şimdi Çerkesler Kabartayların durumuna düşmekten korkarlar. Hacılara göre Osmanlı padişahı, "Allah ve resulü aşkına" yardımını esirgemezse hem Çerkesleri güçlendirmiş hem de yeni bir sefer sırasında çok sayıda asker temin etmiş olacaktır. Kendi ifadeleri olmak üzere, aslında beyleri tarafından İstanbul'a gönderilmiş olmaları da bu esasa dayanmaktadır. Son olarak o an itibariyle rahat olduklarını, ancak vakit geçtikçe ve yardım görmedikçe kendilerini zor günlerin beklediğini hissettiklerini söylemişlerdir.[61]

İlginçtir ki Cevdet Paşa'nın, Hazine-i Evrak dairesinden temin ettiğini belirttiği bazı belgelerden hareketle Osmanlıların Kabartaylara karşı takip ettiği politikanın istihbaratla desteklenmemesine ilişkin eleştirilerinin dayanak noktalarından birisi, hatta en önemlisi Hacı İsmail ve Hacı Mehmed'in İstanbul'a geliş hikâyeleri ve aktardıkları bilgilerdi. Şöyle ki, Kırım meselesi nedeniyle Ruslarla yaşanan çekişmeler sırasında I. Abdülhamid Kabartayların kazanılması için bir irade yayınlamıştı. Ama esasında Küçük Kabartaylar Ruslara bağlıydı, Büyük Kabartayların geleceği ise Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Kırım hükümetinin kararına bırakılmıştı. Bu haliyle onlardan da adeta vazgeçilmişti. İşte Sultan'ın isteğine cevap olarak kaleme alınan telhisinde Sadrazam "Kırımlıların Kabartayları Ruslara terk edip etmediğinin bilinmemesi, ayrıca Ruslarla da henüz bir barış yapılmamış olması gibi nedenlerle Kabartayları Osmanlı tarafına çekmeye çalışmanın anlaşma zeminini bozabilecek bir eylem olduğuna" dikkat çekerek "eğer bir Rusya seferi açılırsa o zaman Kabartayların kazanılmasını sağlayacak adımlar atılır"[62] demişti. Cevdet Paşa'ya göre bu bir gafletti, çünkü gerekli

[61] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 22/1022;* 29 Zilhicce 1195/16 Aralık 1781.

[62] Sadrazamın bu telhisi yayınlanmıştır: "Aslında Küçük Kabartay (Kabardey) Ruslara tabidir. Kaynarca Antlaşması'na göre Büyük Kabartay'ın Rusya'ya bırakılmasında Tatar kavminin rıza ve iradesine bağlı olmak şartı bulunmaktadır. Ancak Tatar halkının Kabartayları Ruslara rızalarıyla terk edip etmedikleri meçhuldür. Bu nedenle eğer Rusya ile yapılan barış antlaşması bozulmaz ise bizim taraftan Kabartay'a el uzatılması anlaşmaya aykırıdır. Rusların anlaşmayı bozması durumunda içlerine adam gönderilerek gönüllerin çekilmesi ve imkânlar ölçüsünde yardım yapılması gerekeceği kaçınılmazdır." Bkz. Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya*, s. 37.

olmasına rağmen imparatorluktan kopmuş olan temel bir unsurun hangi köşede ve kimin elinde kaldığı tahkik olunmuyordu. Dahası Rusların epeydir Kabartay taraflarına yerleşerek daha ötedeki toprakları işgale başlamış olmasına rağmen *devletin vükelası geçinen zevatta buna dair bir malumat* yoktu. İşte İstanbul'da bilgisizlik böyle tavan yapmışken, Hacı İsmail ve Hacı Mehmed'in devreye girip durumu tüm çıplaklığı ile Bâbıâli'ye aktarmış olmalarına rağmen yine herhangi bir tedbir alınmamış olunması Cevdet Paşa tarafından "yine bir garip fıkra" olarak değerlendirilmişti. O, hacıların İstanbul'a geliş sürecini ve raporlarını orijinaline uygun olarak özetledikten sonra Bâbıâli'den Sultan'a arz olunan telhiste yer alan mütalaanın yanlışlığına dikkat çekiyordu. Çünkü Sadrazam kaleme aldığı telhisinde

> "Çeçenlerin Kabartaylardan değil, Dağıstanlılardan olduğu için Faş, Soğucak ve Çıldır birimlerinin yöneticilerince Osmanlılara yakınlaştırılmaları gerekir, ayrıca bunların ne tür bir kavim ve kime bağlı olduklarının gelen adamlardan ve başkalarından sorup soruşturulduktan sonra gereğine bakılması lazımdır."

diyordu. İşte Cevdet Paşa'ya göre Osmanlılar namına o kadar kan döken kavimleri unutmak ve devlete olan eski bağlılıklarının tarihini yine onlardan işitmeye kalkışmak gafletlerin en büyüğüydü. Bu, Osmanlı vükelâsının uzunca bir süredir içinde bulunduğu gaflet uykusunun en önemli göstergesiydi. Çünkü kendi topraklarında yaşayanları tanımaz olmuşlardı. Hâl böyle olunca da Ruslar Kafkasya'da adım adım ilerlemiş, Kabartayları zaptettikten sonra Anadolu yakasına el uzatmaktan ve bütün Osmanlı topraklarında karışıklık çıkarmaktan geri durmamışlardır. Bu nedenle iki devlet arasındaki çekişme hiç kesilmemiştir. Nitekim Ruslar Kırım'ı ele geçirdikten sonra yine aldatarak himâyesine aldığı Tiflis Hanı vasıtasıyla bir taraftan Açıkbaş Hanı'nı öte yandan İran hanlarını kendisine çekip bağlamanın hazırlığı içerisinde olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu ise Anadolu sınırının güvenliğini sağlamak için Kafkasyalıları kendisine çekerek Ruslara karşı bir kuvvet oluşturmak istiyordu. Bu doğrultuda Çerkesistan tarafında epeyce güzel bir durum oluşturulmuşsa da devrin vükelâsı arasında bir beraberlik olmadığından böylesine önemli bir iş yarım bırakılmıştı.[63]

Görüldüğü üzere, aslında Cevdet Paşa'nın eleştirileri devrin Sadrazamını ve onun bilgisizliğini hedef almakta, sonra ortak bir politika etrafında birleşemeyen vükelâya yöneltilmektedir. Yoksa Rus faaliyetleri artarak devam ederken Osmanlı istihbarat ağının da aynı şekilde bir hareketlilik kazandığı aşikârdır.

Bu bölümde son ilgi çekici gelişmelerden birisi olarak, 7-8 yıl sonra bile imparatorluk yöneticileri arasında gerçekleşen yazışmalarda Hacı İsmail ve Hacı Mehmed'in anlattıklarıyla birebir örtüşen bilgilerin kullanılıyor olmasını belirtmek gerekiyor.

[63] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 150-152.

Mesela 1789 tarihli bir yazışmada "Kuban tarafında Çerkes, Abaza, Nogay ve özellikle Kabartay kabilesine mensup 150 binden fazla cengâverin bulunduğundan, cihat ve gazaya hevesli Dağıstan hanlarının kazanılması halinde Kızlar Kalesi ve diğer havalilerdeki düşman topraklarına hücum olunduğu sûrette Ruslardan gereği gibi intikam alınacağından, hatta Kırım'ı dahi geri almanın mümkün olacağından" bahsedilmişti.[64]

2. Çerkesistan ve Dağıstan

a. Askerî-Siyasî Gelişmeler

Kafkasyalıların, bütün savaşçılıklarına rağmen siyasî bir birlik etrafında toplanamamaları nedeniyle Ruslar bölgeyi ablukaya aldıktan sonra zamana yayarak ele geçirme stratejisini benimsemişlerdi.[65] Altyapı çalışmaları bahsinde de temas edildiği üzere, Osmanlılarla giriştikleri 1768-1774 savaşlarından hemen sonra topladıkları mühim kuvvetlerle tekrar taarruza geçtiler. Önce Taman Yarımadası'na girdiler ve Kafkasyalıların zaptettiği Kızlar Kalesi'ni yeniden işgal ettiler. Ruslar, Hazar ve Kuban kıyılarında yayılma faaliyetlerini sürdürürken, İran'a yaptığı ilmî geziden dönen Gmelin[66] Derbend hâkimlerinden Emir Hamza tarafından öldürülünce, II. Katerina, Rus askerî birliklerini General Medem komutanlığında bölgeye sevk ediyordu. Bununla Ruslar müstahkem bir hat üzerinde kuvvetli bir şekilde yerleşmek imkânına kavuştular. Fakat o vaziyeti kazanmak için 1776 senesine kadar mücadele etmek zorunda kalmışlardı. O sene, Potemkin Kafkasya'ya gönderilmiş, ayrıca benimsenen abluka siyaseti çerçevesinde General Yakobi'nin kumandasında Terek; General Suvarof'un

[64] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1406/56971;* 29 Zilhicce 1203/20 Eylül 1789.

[65] E.P. Tolmachev, "Russia's Annexation of the Caucasus (Some Conclusions and Consequences)", *Russian Studies in History,* Vol. 41, No. 2, Fall 2002, p. 16-17.

[66] Nadir Şah'ın önleyici hareketlerinden sonra, II. Katerina'nın bölgeye yönelik ikinci işgal girişimine kadar Rusya Devleti çok sayıda bilim adamını Kafkasya'ya memur etmiştir. Onların amacı bölgenin yeraltı zenginliklerini öğrenmek ve Çarlık istihbaratı için gerekli bilgileri edinmektir. Samuel Gotlib Gmelin, 1770 yılında bölgeyi ziyaret eden Rusya Bilimler Akademisi'ne bağlı uzmanlardan birisiydi. Gmelin'e II. Katerina'nın emri doğrultusunda "Hazar çevresindeki ülkelerin ve İran'ın doğal zenginliklerini tespit edip öğrenme" görevi verilmişti. Ayrıca onun gizli bir görevi daha vardı: "Azerbaycan ve İran'ın denizle kıyı bölgelerinin işgal planını uygulamak için oraların ekonomik ve siyasî durumunu öğrenmek." Gmelin'in bugüne kadar ulaşan günlüğü onun bölge hakkında kapsamlı bir çalışma yaptığını ortaya koymaktadır. O, her konuda ayrıntılı bilgiler sunmuş, en ince ayrıntıları dahi gözden kaçırmamıştır. Kuşkusuz bu bilgiler Rusların Kafkasya'daki işgal planlarının hazırlanmasında istihbarat değeri taşımaktaydı. Gmelin ve diğer Rus bilim adamlarının benzer faaliyetleri hakkında bkz. Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi,* s. 474-475.

komutasında ise Kuban cepheleri tesis edilmişti. Bu faaliyetlerden iki amaç güdülüyordu. Birincisi, Kırım ve Gürcistan'ın Rusya'ya ilhakı; ötekisi ise propaganda ve siyasî tedbirlerle Kuzey Kafkasya'nın mukavemetini kırdıktan sonra bölgeyi işgal etmekti. 1784 senesine gelindiğinde Ruslar ilk amaçlarını gerçekleştirmiş, Kırım ve Gürcistan'dan sonra Kabartay bölgesine de iyice hâkim olmak sûretiyle Kuzey Kafkas halklarını üç taraftan kuşatmışlardı. Artık tek hedefleri, Osmanlı yardımından bir hayli uzakta kalan Kuzey Kafkasya halkını ezmekti.[67] Ancak Rusya'nın Dağıstan'da tam olarak hâkimiyet sağlaması Güney Kafkasya'daki kadar kolay olmayacaktı. Tabiat şartlarının güçlüğü ve bu güç şartlarda yaşamaya alışkın Müslüman dağlı ahalinin direnci yüzünden, kesin sonucu alabilmek için 19. yüzyılın ortalarına kadar savaşmaları gerekmişti.[68]

Öte yandan Dağıstanlılar, Rusların Kuzey Kafkasya boyunda asker sayısını çoğaltmak ve yığınak yapmak gibi kendileri açısından oldukça tehlikeli olan hazırlıklarının ardındaki emellerini keşfetmekte gecikmediler. Kuzeyden gelen işgalci gücün böyle kendilerini çepeçevre kuşatmaya başlaması karşısında sessiz kalmaları mümkün değildi. Rus hazırlıklarına bir darbe indirmek için hemen harekete geçtiler ve hedef olarak Kuban cephesini seçtiler. 1779 senesindeki şiddetli taarruz neticesinde Andriyevski ve Maryefeski'yi işgal ettiler. Ancak General Yakobi komutasındaki kuvvetlerin Kuban cephesine yardıma gelmesi üzerine üstünlük Ruslara geçti. Bundan sonra aralarında şiddetli savaşlar oldu ve Kafkasyalılar üstün Rus kuvvetleri karşısında zaptettikleri mevkilerden çekilmek zorunda kaldılar. Ama mücadeleyi sürdürmekten vazgeçmediler. Bilhassa Çerkes ve Çeçenler Rus tehlikesini daha kuvvetli sezmeye başlamışlardı; bunun içindir ki daha öncede ifade edildiği üzere, 1782 yılında Jane ile Hatukay kabileleri Antihayr Ovası denilen yerde ilk millî toplantıları yaptılar. Davet ettikleri Ferah Ali Paşa'nın da katılımıyla gerçekleşen toplantıda istiklâl ve vatanlarına karşı yapılacak hareketlere sonuna kadar direnme kararı aldılar. Böylece, Kafkaslarda yarım asırdan fazla devam edecek olan bir mücadelenin temelleri atılmış oldu.[69]

1783 senesine gelindiğinde, Kırım'ı ilhak eden, Gürcistan'ı kontrol altına alan ve Küçük Kabartay ile İnguş bölgelerini işgal eden Ruslar; Sunçkale ve Kızlar'ı tahkim ede-

[67] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 41-42; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 60; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 368-369; Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 648; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 64-67; Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s. 113-114.

[68] *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, s. XXV.

[69] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 63; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 79; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 370; *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1345;* 1 Muharrem 1197/7 Aralık 1782.

rek, Avar Hanlığı, Kaytak Utsimiliği ve Gazi Kumuk Şamhallığı ile Çeçenler üzerindeki baskılarını artırdılar.[70] Bu arada Ruslar, Kafkasya'yı işgal etme hazırlıklarını da büyük oranda tamamladılar: Kuvvetlerini Kırım'dan Hazar'a kadarki önemli mevkilerde inşa ettikleri kalelerde konuşlandırmaya başladılar. Ayrıca Karadeniz'de önemli bir deniz gücü oluşturdular. Bu hareket planının amacı, Kuzey Kafkasya'yı kendi ülkesinin güney kesimlerinden sokacağı kara ordularıyla işgal etmek ve Osmanlı'dan deniz yoluyla gelecek yardımı önlemekti.[71] Bu hazırlıkların ardından hemen o senenin ilkbaharında büyük kuvvetlerle saldırıya geçtiler. Kafkasları ikiye bölmek için de saldırılarını ağırlıklı olarak Orta Kafkasya istikametinde yaptılar. Bu gelişme karşısında Osmanlılar henüz harekete geçecek durumda değilken, Dağıstanlıların karşı saldırılarıyla savaş bütün Kafkasya'yı sardı ve kanlı bir mücadeleye dönüştü. Ruslar, Terek Nehri'nin güneyine geçerek o vadide üstünlük kazandılarsa da bütün gayretlerine rağmen hedeflerine varamadı ve durduruldular. Bu savaşların en ağır darbesine maruz kalanlar Çeçenler olmuştu.[72] Onlar Kafkas kabilelerinin en etkili savaşçılarındandı[73] ve büyük bir inatla mücadelelerini sürdürdüler. Bu durum Kafkasya'da yeni bazı kuvvet unsurları ve millî kahramanların ortaya çıkmasına saik oldu. O kahramanların başında İmam Mansur geliyor.[74] Kendisi, Aldi Camii'ndeki vaaz ve hutbeleriyle dikkat çekmeye başlamıştı. Çünkü "Kuzey Kafkasya kavimlerinin birliği ve ortak cihadı" ile "Ruslara karşı mücadele" gibi o zamana kadar duyulmamış bir fikrin ve hareketin sözcülüğünü yapıyordu. "Bütün Kuzey Kafkasyalılar birleşmelidir, birleşmemeleri Kur'ân-ı Kerim'e aykırı olur ve işte o zaman Ruslar, Müslüman memleketlerini işgal edip halkların özgürlüklerini yok eder, böylece dinsiz ve vatansız yaşamak zorunda kalırsınız..." Bunlar, cemaatin önünde ısrarla vurgulamaya çalıştığı düşüncelerdi.[75] Çok geçmeden de büyük bir hatip oldu ve "Rus eseri olan her şey haramdır" sözüyle etrafına Rus düşmanlığı aşılamaya başladı. Batılıların dediği gibi, "kısacası, şanlı geçmişlerini tekrar canlandırmak için bütün Müslümanları kutsal savaşa çağırıyordu."[76] Çağrısı ise asla karşılıksız kalmadı. Çünkü rüyasında Peygamber'den cihad için emir aldığına dair haberler halk arasında yayılmıştı.[77] Rusya'ya kölecesine boyun eğmek

[70] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 149.
[71] Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya*, s. 6.
[72] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 379.
[73] Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 330.
[74] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 380.
[75] Tarık Cemal Kutlu, *İmam Mansur*, Bayrak Yay., İstanbul 1987, s. 19-20; Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 329-331.
[76] Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 363; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. IX, Üçdal Neşr., İstanbul 1998, s. 44-45; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. V, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005, s. 51; Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 657.
[77] B. Batırhan, "Şeyh Mansur", *Kafkasya*, C. I, S. 6, Başnur Matbaası, Ankara 1965, s. 5.

tehlikesi karşısında onun vaazlarından çıkan anlamı dikkatle kavramaktan kendisini alamayan Kafkas ulusu ise tam manasıyla yeniden doğarcasına değişiyordu.[78]

İmam Mansur yanındaki müritlerle birlikte köyleri dolaşmaya ve zikirlere başladı. Her gittiği yerde büyük bir coşkuyla karşılandı. Millet onu Allah'ın temsilcisi olarak kabul ediyordu.[79] Zaten Rus istilasının başlayacağı duyulunca milletin ortak görüşüyle ve büyük bir güven duygusuyla "imam ve reis" seçildi. Başlangıçta etrafında Çeçen ve İnguşlar toplandı. Sonraları Dağıstan ve Kabartay beyleri de onu desteklemeye başladı. Avarların reisi olan Amme Han, Mansur'a gönderdiği mektupta hediyelerle birlikte kendisini görmeye geleceğini bildiriyordu. Bu sûretle Mansur, Sunja, Terek ve Kuban nehirleri arasındaki sahada yaşayan halkları İslâm dininin manevi desteğinde Ruslara karşı birleştirmeyi ve harekete geçirmeyi başarmış oluyordu.[80] Hatta Anadolu'dan dahi Çeçenistan'a, Mansur'un yanına gaza ve cihad yapmaya gidenler oldu. Antep ulemâsından Seyyid Halil Efendi adındaki bir zat onlardan ilkiydi ve bir iki yüz kadar talebesiyle Mansur'a iltihak etmişti.[81] Böylece, İmam Mansur'un ortaya çıkışı Kafkas-Rus mücadelesinde yeni bir devrin başlangıcı oldu. Nitekim onun önderliğinde ve "Müridizm Hareketi" olarak bilinen bu büyük hareket sayesinde Kafkas halkı yıllarca sürecek büyük bir mücadeleye giriştiler.[82]

Mansur'un önderliğinde Ruslarla girişilecek olan Aldi Savaşı'ndan 9 ay önce ortaya çıkan bu dinî ve siyasî durum, Çarlık yönetimini oldukça rahatsız etmeye başladı. Çünkü Mansur'un ortaya çıkışı hem Çeçenler hem de komşu halklar arasında, Rusya'nın istilacı emellerini engellemeye yönelik bir cephe vücuda getiriyordu.[83] Dağlıları birleştiren ve canlandıran Mansur'un ünü bütün Kuzey Kafkasya'ya yayılırken Ruslar da uyumuyor, Dağlıların ulusal kıpırdanışları dikkatle izleniyordu. İzlenimler ise Rusları iyiden iyiye tedirgin ediyor ve kalplerini korkuyla dolduruyordu.[84] Haksız da değillerdi. Çünkü kısa bir süre sonra Mansur'un etrafında cihad için toplananların sayısı 10 bini buldu. Kafkasya'da böyle dinî bir kisve altında kuvvetli bir milliyetçi grubun teşekkül etmekte olduğunu anlayan, ancak Kırım ve Gürcistan'da olduğu gibi kaleyi içerden zaptetmenin mümkün olmadığını gören ve silahla harekâta başlamanın

[78] Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, Haz. Tarık Cemal Kutlu, Gözde Kitaplar Yay., İstanbul 1987, s. 34.

[79] Kutlu, *İmam Mansur*, s. 20-21.

[80] Batırhan, "Şeyh Mansur", s. 4; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 37-38.

[81] Mütercim Ayıntâbî Ahmed Asım, *Asım Tarihi*, C. I, Ceride-i Havâdis Matbaası, İstanbul, (Baskı tarihi belirtilmemiş), s. 16.

[82] Sema Işıktan, "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri", *Kafkas Araştırmaları-I*, Acar Yay., İstanbul 1988, s. 40.

[83] Kutlu, *İmam Mansur*, s. 21.

[84] Kundukh, *Kafkasya Müridizmi*, s. 34.

lüzumuna inanan Ruslar çareyi savaşta görmüşlerdi.

İlk olarak, Mansur'u ölü ya da diri yakalamak amacıyla, 1785 yılında General Potemkin'in emriyle Albay Pierri komutasındaki 10 bin kişilik bir Rus birliği Aldi üzerine yürüdü. Bir keşif mahiyetinde gelişen bu harekât daha sonraki uzun savaşlarda sık sık karşılaşılan sonucu verdi. Çeçenistan ormanları, savaş alanlarında büyük ün kazanmış olan Rus askerlerine mezar oldu. Şöyle ki Pierri, kendisine verilen emir üzerine Mansur'un doğduğu köy olan Aldi'yi kuşattı ve ele geçirdi. Fakat Mansur kurtulmayı başardı. Dönüş yolundaki Ruslar sık ormanlar içinde kuşatıldı ve Pierri de aralarında olmak üzere dört saat içinde imha edildiler. Bu zafer, Mansur'a büyük bir şöhret sağladı ve Kafkasya'nın her tarafından akın akın gelen savaşçılar ona katılmaya başladılar.[85] Kısa bir süre sonra etrafında Avar, Lak, Gazi Kumuk gibi Dağıstanlılar ve Oset, Kabartay gibi Orta Kafkasyalılar, başlarında kendi önderleri olduğu hâlde küme küme gelip Mansur'un bayrağı altında toplanmaya başladılar. Bu sûretle ilk defa Kuzey Kafkas milletleri arasında millî bir birlik tesis edilmiş oluyordu.[86]

Ruslar, Aldi Savaşı'nda uğradıkları yenilgiyi sindirememiş olduklarından 8 Eylül 1785 tarihinden sonra civar kalelerde bulunan askerlerini toplayarak Mansur'un üstüne yeniden saldırmışlar, ancak Çeçenler şiddetle direnerek Rusları ikinci kez geri püskürtmeyi başarmışlardır.[87] Mansur'un Rusları geri püskürttüğünü gören Kabartaylar da ona katıldılar. Daha sonra Mansur, beraberindeki Çeçen ve Kabartay kuvvetleriyle Kumkale'yi ele geçirdi. Bunun sonucunda Mozdok-Viladikafkas hattı, onun kontrolüne geçti. Aynı ay içinde, kendisine kattığı Kumuk beyleriyle birlikte 1785 ve 1786 yıllarında Kızlar Kalesi'ne aralıklarla iki kez taarruz etti. Ancak Rusların Kafkasya'yı istila gayelerine erişme amaçlı oluşturdukları önemli üslerden birisi olan Kızlar Kalesi'nin iyi tahkim edilmiş olması nedeniyle ilk saldırı sonunda sadece esirler alındı ve düşmana kısmî zarar verildi. Mansur, sonra Dağıstan'daki Kumuk beyleriyle müttefik olarak kaleye tekrar saldırdı. 15 bin kişilik bir kuvvetle gerçekleşen bu

[85] Ahmet Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 697; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 73-74; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 384; Vasfi Güsar, "Uşurman-Şeyh Mansur, 1722-1749", *Kafkas Dergisi*, S. I, İstanbul 1957, s. 7; Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 657; Kutlu, *İmam Mansur*, s. 22-23; Zübeyde Güneş Yağcı, *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1998, s. 124-125; Ali Arslan, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İmam Mansur", *Kafkaslarda İslâm Medeniyeti Sempozyumu*, (9-11 Aralık 1998 Bakü), İstanbul 2000, s. 166; Paul B. Henze, *The North Caucasus: Russia's Long Struggle To Subdue The Circassians*, p. 19-21; Gökay, "Russia and Chechnia: A Long History of Conflict, Resistance and Oppression", p. 4-5.

[86] Anna Zelkina, *In Quest for God and Freedom: The Sufi Response to the Russian Advance in the North Caucasus*, London 2000, s. 63-69; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 82; Batırhan, "Şeyh Mansur", s. 5-6; Kundukh, *Kafkasya Müridizmi*, s. 36; Hasan Al Kadarî, *Âsâr-i Dağıstan*, s. 99-100.

[87] Kutlu, *İmam Mansur*, s. 32.

taarruz neticesinde ise kaleye ait palankanın biri ele geçirildi, fakat kalenin tahkimli olması ve Rusların Kumuk beylerini para ile kendi yanına çekmesi sebebiyle iç kaleyi ele geçirmek mümkün olmadı. Yine çok miktarda ganimetle geri dönmekle yetinildi. Kumkale olarak adlandırılan bu savaştan sonra İmam Mansur bir süre eylemlerine ara vermiş, çevre kabile ve kavimleri İslâm'a davet etmekle meşgul olmuştur.[88]

Ruslar, Terek ve Kuban hatlarından Maniç Nehri yataklarına kadar genişlemiş olan "gazavatı" yok etmek ve Mansur'un bahsedilen taarruzlarına bir son vermek amacıyla 30 Ekim 1785 tarihinde Albay Nagel komutasında, 4 tabur piyade, 2 bölük süvari, Mozdok Kazak Alayı, Don, Terek ve Greben Kazaklarından oluşan 15 bin kişilik bir kuvvetle yeni bir genel taarruz başlattılar. Mansur'un ordusu ise Kumuk, Kabartay, Çeçen ve Dağıstanlılardan oluşan çok renkli bir görünümdeydi. İki ordu 2 Kasım'da Terek Nehri kıyılarında bulunan Tatartub'da karşılaştı. Çok kanlı geçen ve saatlerce süren Tatartub Savaşı'nda Kafkasya kuvvetleri büyük bir yenilgiye uğrayarak dağıldı. J. F. Baddeley'e göre bunun anlamı disiplinin galip gelmesiydi. Bu yenilgi üzerine Mansur Karadeniz kıyısındaki Türklere sığındı, ancak bir yıl gibi kısa bir zaman içinde eski ününe kavuştu.[89]

Osmanlı ve Rusya devletleri arasında yeni bir savaşın başladığı 1787 senesinde ise Mansur, Çerkes Prensi Gazi Giray'ın yardımıyla Kuban bölgesinde tekrar harekâta başlamıştı. Ferah Ali Paşa, onu Anapa'ya davet etti ve Osmanlıların kendisine silah, top ve cephane yardımında bulunacağını vaat etti. Bu teşebbüs Mansur'un Kuban'daki durumuna daha bir kuvvet ve önem kattı. Ruslar ise o sıralar bir Osmanlı-Kafkas işbirliğinin yaşanmasını önlemek amacıyla yapacakları taarruzun hazırlığı ile meşguldüler. Bu maksatla çok güvendikleri General Tökeli'yi Kafkas Ordusu Komutanlığı'na atadılar, Anapa ile Tsemez'i (Novorossiyskom) ele geçirmeye çalıştılar.[90] Nasıl oluşturulduğundan ve öneminden daha önce tafsilen bahsedilen Anapa, Osmanlıların Kafkasya ile irtibatını sağlayan çok önemli bir deniz merkeziydi. Bundan da öte, Osmanlıların bölgedeki Çerkes kabilelerinin arasında yürüttüğü dinî ve politik propagandanın başlangıç yeriydi. Bu bakımdan bölgedeki Osmanlı varlığının odağını oluşturuyordu. İşte o sıralarda patlak veren Osmanlı-Rus harbinin Kafkasya ile ilgili bölümü tamamen Anapa'nın ele geçirilmesi amacına yönelik olarak cereyan etmişti. Rusların düşüncesi, Osmanlıları Anapa'dan çıkararak Kafkasya'da sürdürecekleri

[88] Batırhan, "Şeyh Mansur", s. 5-6; Kutlu, *İmam Mansur*, s. 33; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 74; Ahmed Akmaz, *Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi (Doğuşu)*, Bizim Gençlik Yay., Kayseri 1994, s. 105-109.

[89] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 74-75; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 384-386; Kutlu, *İmam Mansur*, s. 47-48.

[90] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 153.

mücadeleye müdahale etmelerini imkânsız kılmaktı. Gerçi İstanbul'un Müslüman Kafkas halkları üzerinde oldukça canlı etkileri vardı; ancak Ruslar, o etkinin destekten yoksun bırakılması durumunda zayıflayarak ortadan kalkacağına inanıyorlardı. Anapa'yı savaşın devamlı merkezi yapan işte bu düşünce ve amaçlardı.[91]

General Radyev, General Palakin ve Albay Rebinder komutasındaki üç Rus tümeni Kafkasyalıları, mukavemetlerini kırarak bir daha baş kaldıramayacak duruma sokmak için yaklaşık 10 bin kişilik bir kuvvetle Kuban'ın güneyine inmeye çalıştı. Albay Rebinder'in kuvvetleri imha edildi. General Palakin'in kuvvetleri Jilehoy civarında durduruldu. Ancak General Radyev'in birliklerinin yetişmesi üzerine Osmanlı ve Çerkes kuvvetleri Jilehoy'da yapılan savaşta yenilip 20 km. batıya çekildiler. Bu savaşta büyük kayıplar veren Ruslar, 10 bin kişilik takviye kuvvetin yetişmesi sayesinde 22 Eylül 1787'de yeniden saldırıya geçerek Kuban kıyısındaki Çerkes köylerini tahrip ettiler.[92] Ruslar, bu taarruzlarıyla ilk defa olmak üzere Kafkasya'nın içerisine sokulmaya muvaffak oldular.[93] Bunun üzerine Mansur, Çeçen-Dağıstan kuvvetleriyle Kuban Çerkeslerinin yardımına koştu. İlk olarak Labe ve Vurup nehirlerinin yataklarında savunma yaptı. Bu sırada Kafkasyalılar, Osmanlı hükümetinden yardım isteyince, Trabzon Valisi Köse Mustafa Paşa Ekim 1787'de bir miktar kuvvetle Anapa'ya gönderildi. Osmanlı kuvvetlerinin Anapa'ya vardığını öğrenen İmam Mansur emrindeki 15 bin kişilik kuvvetle, oraya doğru ilerleyen Rus tümenini Obun mevkiinde karşıladı. Yapılan savaşta 3.000 Rus askeri hayatını kaybetti. Mansur kuvvetlerinin bu başarıları her tarafta takdirle karşılanmış, ancak arzu edilen yardımı alamadıklarından bir süreklilik ve kesinlik ifade etmemiştir. Ama Anapa istikametinde gelişen Rus taarruzunu büyük bir cesaret örneği göstererek geciktirmiş olmaları Osmanlılar hesabına büyük bir hizmet olmuştur.[94] Nitekim Ruslar 15 bin kişilik bir kuvvetle ancak bir buçuk ayda Anapa'ya varabildiler ve çok yorgun bir vaziyette taarruza başladılar. Bir taraftan Anapa'nın direnişi, öte yandan Kafkas atlılarının baskınları Rusları mağlup bir vaziyette geri çekilmek zorunda bıraktı. Bu yenilginin ardından General Tökeli görevinden alındı. Bu kez General Bibikov'un komutasına verilen Rus kuvvetleri 1789 yılında[95] Anapa'ya tekrar taarruz ettiler. Ama onların akıbeti öncekilerden daha fena oldu. Geri çekilmeyi başaran küçük bir grubun dışındakiler ya esir ya da imha edildi.

[91] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 75-76.

[92] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 153.

[93] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 389.

[94] Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 658; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 389-390; Zelkina, *In Quest for God and Freedom...*, s. 63-71; Batırhan, "Şeyh Mansur", s. 7-8; Kutlu, *İmam Mansur*, s. 50-54.

[95] Bazı kaynaklarda Bibikov'un 1790'da Kuban ordusu komutanlığına atandığı kayıtlıdır. Bkz. Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 154.

Bu başarı, Kafkasyalılarda Rusları topraklarından tamamen çıkarma ümidi doğurduğundan hemen Bâbıâli'den top ve asker istediler. İstekleri Osmanlılarca kabul gördü ve Canikli Ali Paşa'nın oğlu Battal Hüseyin Paşa Anapa Seraskeri tayin edilerek 10 bin kişilik bir kuvvetle Karadeniz sahillerinden Tsemez mıntıkasına çıkarıldı. Bu kuvvetlerin harekâtı, aynı zamanda Kafkasya'da ilk fiilî Osmanlı yardımıydı.[96]

Battal Hüseyin Paşa, büyük bir isteksizlik içinde ve aldığı sert uyarıların ardından Haziran 1789'da Sohum üzerinden Anapa'ya vardı. Bir müddet, Rus saldırılarından dolayı tahrip olan Anapa Kalesi'nin tamiriyle uğraştı. General Bibikov ise 1790 Mart'ında Kuban kıyısındaki 12 palankada mevcut olan 12 bin kadar askerle Hatukay topraklarına saldırdı. Bunun üzerine Battal Hüseyin Paşa, Anapa Muhafızı Köse Mustafa Paşa'yı yedi top ve bir miktar askerle kaleden çıkış yaptırıp Hatukayların yardımına gönderdi. Ancak Osmanlı birlikleri Şayka Köyü yakınlarında gerçekleşen çarpışmada Ruslara yenildiler. Bunun üzerine Köse Mustafa Paşa (istihbarat çalışmalarına olan katkısından aşağıda bahsedilecek olan) Kutayisli Mehmed Bey'i yardım istemek üzere Şapsığ, Abzah, Temirguey, Besleney ve Mahoş kabilelerine gönderdi. Sağlanan katılım sayesinde Osmanlı-Çerkes kuvvetleri Jane Çerkesleri köyü civarında 24 Mart 1790'da yapılan ve altı saat süren savaşta Rusları bozguna uğrattı. Kabartaylar, Rus topraklarına girerek kasaba ve köyleri yakıp yağmaladılar. Rusları takip ve imha etmek mümkünken Battal Hüseyin Paşa Anapa'da beklemeyi tercih etti. Bunun üzerine III. Selim Battal Hüseyin Paşa'ya orduyla birlikte Kuban bölgesine geçilerek Kafkasyalıların yardımına gidilmesine dair hakaret ve tehditlerle dolu bir emir gönderdi. Battal Hüseyin Paşa, bu emir üzerine ister istemez, 8 Ağustos 1790'da 30 bin asker ve 31 topla Anapa'dan Kabartay'a doğru hareket etti. Ona katılmaları için İstanbul'dan Kabartay beylerine fermanlar gönderildi. Bunun üzerine Kabartay beyleri gidip kendisini ziyaret ettiler ve Ruslarla savaşmak için 30 bin Kabartaylının hazır olduğunu bildirdiler. Ancak oldukça ağır hareket eden ve henüz 15 Eylül 1790'da Kuban'ı geçen ve bundan sonra ilerlemeye devam etmeyen Battal Hüseyin Paşa, ordusuyla kolayca imha edebileceği General Harmann komutasındaki 3.600 asker ve 6 toptan oluşan Rus birliğinin üstüne Tüfekçibaşısı komutasında 500 kadar asker gönderdi. Ruslara yenilerek geri çekilen bu askerlerin panik halinde ordugâha gelmesini Rus baskını sanan Osmanlı birlikleri dağınık şekilde kaçmaya başladılar. Battal Hüseyin Paşa, paniği önleyip sayıca üstün kuvvetleriyle Rusları yenebilecek bir durumdayken düşmana teslim oldu. Başsız kalan ve dağınık bir vaziyette geri çekilen Osmanlı-Kafkas kuvvetlerine Ruslar ağır kayıplar verdirdiler. Kurtulabilen askerler ancak 2 Ekim 1790 tarihinde Anapa'ya ulaştılar.[97] Bu gelişme, keşif kolu olarak daha

[96] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 390-392; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 142.

[97] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 154-156; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 394; Mirza Bala, "Çer-

önceden yola çıkan Mansur ve birliğini zor durumda bırakmıştı. Bundan kısa bir süre sonra Khoperskoy Kasabası'nda General German'ın kuvvetleriyle karşılaştılar. Çok kanlı geçen muharebede her iki taraf da büyük kayıplar verdi. Ancak merkez karargâhlarından çok uzak düştükleri için Rusların durumu daha kötüydü. Bunu fırsat bilen Mansur, bir taarruz hareketiyle Rusları geri çekilmek durumunda bıraktı ve kendisi de Anapa'ya çekildi.[98]

Bu yaşananların ardından Kabartay ve Çerkesler yeni bir Serasker tayin edilmesi isteğiyle Kutayisli Mehmed Bey'i İstanbul'a göndermişlerdi. Bunun üzerine Erzurum ve Trabzon Valisi Sarı Abdullah Paşa Nisan 1791'de Anapa Seraskerliği'ne tayin edilmişse de uzunca bir süre Trabzon'dan ayrılmadı. Aralık 1790'dan beri Kuban bölgesindeki Rus birliklerinin komutanlığını yapmakta olan General İvan Gudoviç, Anapa'daki durumun uygunluğundan yararlanmak amacıyla harekete geçti. 15 piyade taburu, 54 süvari bölüğü, 2 Kazak alayı ve 3 bin keskin nişancıdan oluşan 12 bin asker ve 50 topluk bir kuvvetle Anapa'yı kuşattı. 13 günlük bir kuşatmanın ardından Anapa 22 Haziran 1791 tarihinde Ruslara teslim edildi. Anapa Muhafızı Köse Mustafa Paşa, Anapa Defterdarı Memiş Efendi ve İmam Mansur esir edildiler. Ruslar, kalenin sayıları 15 bine varan müdâfilerini ve sivil halkını kılıçtan geçirdiler. General İvan Gudoviç'in emriyle Anapa Kalesi ve istihkâmları temellerine kadar yıkılıp, şehir yakıldı. Anapa Seraskerliği'ne tayin edildiği halde görev yerine gitmeyerek Anapa'nın düşmesine sebep olan Sarı Abdullah Paşa o sene idam edildi. Anapa'nın düşmesi üzerine Soğucak Kalesi boşaltıldı. Rusların fazla ilerlemelerini önlemek için Sohum ve Faş kalelerinde savunma tedbirleri alındı. Neticede, Ruslar Kuban mansabına ve Kerç Boğazı'na hâkim olmak gibi önemli bir başarıya imza atmışlardı. Bu başarı onlara, Kafkas müstahkem hattını Karadeniz'e kadar uzatma imkânı sağladı. Böylece Kafkasya karadan tamamen kuşatılmış oluyordu.[99]

Yaralı olarak Ruslara esir düşen İmam Mansur ise Petersburg'a götürülerek Şlisselburg Hapishanesi'ne atılmıştı. 10 Ocak 1792 tarihinde Osmanlı ve Rusya arasında imzalanan Yaş Antlaşması'ndan sonra Petersburg'a özel elçi olarak gönderilen Mustafa Rasih Paşa, esirlerin mübadele işleri sırasında Mansur'un da Osmanlılara teslim edilmesini istemiştir. Ancak "Mansur'un Osmanlı tebaası değil, bir Çeçen olduğu gerekçesiyle serbest bırakılmasının mümkün olmadığı" cevabıyla Osmanlı-

kesler", s. 382; Ersoy-Kayacı, *Çerkes Tarihi*, s. 91. Battal Hüseyin Paşa'nın Kafkasya'daki savaşları ve Ruslara sığınması hakkında bkz. Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 154-159.

98 Kutlu, *İmam Mansur*, s. 52-53.

99 Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 166-167; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 395-398; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 156-157.

ların çabaları Rus makamlarınca neticesiz bırakılmıştır. Mansur, esaretinin üçüncü yılında, 13 Nisan 1794 tarihinde hayatını kaybetmiştir.[100]

İmam Mansur, tüm Kafkas kabilelerini Ruslara karşı birleştirmeyi başaramadı, fakat bunu gerçekleştirmeye çalışan ilk Kafkasyalı oldu. O, ayrıca gelecek yüzyılın başlarında "Müridizm" olarak ortaya çıkarak Rus İmparatorluğu'nun karşısına dikilen ve uzun yıllar onun ilerlemesine engel olacak akımın temellerini de atmıştır.[101] Yabancı araştırmacılara göre, Osmanlılar onu tam mânâsıyla desteklemiş olsalardı Rusların Kafkasya içlerine kadar uzanmaları engellenebilirdi.[102]

Ruslar, Anapa'nın düşmesinden sonra Kafkas cephesinde artık taarruzlarını durdurmuşlardı. Esasen kabileler de kendisini kuzeyden sıkıştırıyordu. Bunun akabinde, 10 Ocak 1792 tarihinde imzalanan Yaş Antlaşması'yla aradaki çarpışmalar sona erdi.[103] 13 madde ve bir hâtime şeklinde kaleme alınan antlaşma Kafkasya'daki Osmanlı varlığını sınırlandırıyordu. Antlaşmanın, doğrudan Kafkasya ile ilgili hükümlerinden olan 2. maddede, Kırım ve Taman'ın Rusya tarafından ilhakı tasdik edilerek, Kuban Nehri iki devlet arasında sınır kabul ediliyordu. 5. maddede; Kartli-Kakhet üzerindeki Rus himâyesi kabul edilerek "Ahıska Valisi ve serhad zabitanının" bu ülkeye akın yapmaları, müdahalede bulunmaları yasaklanıyor ve Osmanlı idaresi onları durdurmakla mükellef tutuluyordu. 6. maddede; Kuban Nehri'nin sol kıyısında yaşayan kabilelerin Rus topraklarına akın yapmaları yasaklanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun o akınları önlemesi, gerçekleşmesi halindeyse meydana gelecek zarar ve ziyanı karşılaması ve buna sebep olanları cezalandırması kabul ediliyordu.[104] Böylece Osmanlılar, Kafkasya'da Rusya'nın üstünlüğünü kabul etmiş, üstelik kendisini de Kafkas toplulukları konusunda kefâlet altına sokmuştu. Ancak bu, oldukça ağır bir yükümlülüktü.[105] Çünkü Dağıstanlılar antlaşma maddelerinin kendilerini sınırlan-

[100] Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 659; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 86-87; B. Batırhan, "Şeyh Mansur", *Kafkasya*, C. I, S. 7, Başnur Matbaası, Ankara 1965, s. 21-22; Güsar, "Uşurman-Şeyh Mansur, 1722-1749", s. 9. İmam Mansur'un Ruslarla olan mücadeleleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Moshe Gammar, *The Lone Wolf and the Bear: Three Centuries of Chechen Defiance of Russian Rule*, India 2006, s. 17-60; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 39; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 167-168.

[101] Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 660; Grigoriantz, *Kafkasya Halkları*, s. 35-36.

[102] Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 329-331; Paul B. Henze, "Circassian Resistance to Russia", *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Muslim World*, Ed. Marie Bennigsen Broxup, London 1992, p. 75-76.

[103] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 168.

[104] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 158. (Asım, bunun antlaşmanın 5. maddesi olduğunu kaydetmiştir. Bkz. *Asım Tarihi*, I, s. 30.

[105] Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, s. 187-190; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 591-593; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 171; Budak,

dıramayacağını gösterir eylemlerine, dolayısıyla Ruslarla mücadeleye devam ettiler. Öte yandan Ruslar da Kafkasya'yı bir an evvel işgal etmenin telaşı içerisindeydiler. Bunun için her kuvvetten istifade ve ne kadar vahşiyane olursa olsun her tarzı tercih ediyorlardı. Kalmukların 1796 senesinde Rus teşvikiyle Kabartaylar üzerine giriştikleri harekât öyle bir hareketti. Altınordu hükümetinin kalıntısı ve halis Mongol olan Kalmuklar Kafkas steplerinde yerleşip kalmışlardı. Rusların Kafkasya saldırıları ve özellikle Kazakların Kafkas steplerinde yerleşmeleri Kalmukları Rus nüfuzuna sokmuştu. Bundan sonra Ruslar, Kazaklar gibi Kalmukları da kendilerine alet edinerek Kafkas halklarına karşı kullanmaya başladılar. O sene, Kabartay köylüleri, Ruslarla işbirliği yapan feodal beylere karşı ayaklandılar. Bunun üzerine Rusya'ya bağlı olan Kalmuk Han'ı, Dunduk-Ombo Kalmuk ve Kazaklardan müteşekkil 50 bin kişilik bir kuvvetle Kuban ve Terek istikametinde Kabartaylara saldırdı. Kafkasyalılar bu kuvvet karşısında mümkün olan direnişi gösterdikten sonra dağlara çekildiler. Daha sonra yaptıkları baskınlarla Kalmukları işgal ettikleri topraklardan çıkarmayı başardılar. Fakat Dunduk-Ombo çekilirken ele geçirdiği yerlerde müthiş tahribat yapmıştı, böylece Kızlar ve Terek Nehri'nin kuzeyindeki Rus tahkimatı da güçlenmiş oldu.[106]

1796-1798 yılları arasında Çerkes ve Abazaların Kuban'ı geçerek Rus topraklarında zarar ve ziyana yol açmaları nedeniyle Osmanlı Hükümeti Yaş Antlaşması'nın hükümleri gereğince bazen Rusya'ya tazminat ödemek zorunda kaldı. 1798 yılında Ruslar Kuban hattını Malka Nehri boyunca uzanan bir askerî hatla sağlamlaştırdılar.[107] 18. asır, Kafkasya açısından bahsedilen gelişmelerle kapandı. 19. asrın başından itibarense Ruslar Dağıstan'ın tamamını elde etmek gayesiyle hareket etmişlerdi. Bundan sonra Dağıstan dört bir yandan Rus taarruzlarına hedef oldu. Öte taraftan, o sıralar Anapa muhafızlarının kışkırtmalarıyla Çerkeslerin Kuban'ın kuzeyindeki Rus topraklarına yaptıkları akınlar artmıştı. Bunun üzerine Çar I. Pavel Karadeniz Kazak Birlikleri'ne Çerkeslerin Rusya tarafına geçmesinin yasaklanmasını, ayrıca onlara karşı ceza, caydırma ve püskürtme seferleri yapılmasını emretti. Buna karşın, Avarlar, Gazi Kumuklar, Çeçenler ve Akuşalılar (Akuşeliler) kendi imkânlarıyla Rus taarruzları karşısında müdafaayı sürdürdüler.[108]

1804 senesinde Rus hâkimiyetindeki topraklarda yaşayan Kabartaylar, Rusların kendi topraklarında inşa ettiği Kislovodsk Kalesi'nin yıkılmasını ve kabile mahke-

"Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 650; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 40.

[106] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 398-399; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 160.

[107] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 161.

[108] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 190; Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s. 119-120; Işıktan, "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri", s. 43.

melerinin kaldırılmasını isteyerek Rusya'ya karşı ayaklandılar. İsyana Çerkesler, Çeçenler, İnguşlar ve Karaçay-Malkarlar da katıldı. Bunun üzerine General Glazenap komutasındaki Rus ordusu, 9 Mayıs'ta Kafkasyalılar üzerine yürüdü ve onları mağlup etti. Civardaki Kabartay köyleri Ruslar tarafından yerle bir edildi. Osmanlı topraklarına sığınan Kabartay beyi Rüstem, mevcut Rusya-İran savaşından yararlanarak, Rus mevzilerine saldırdı. Temmuz 1804'te Müslüman Osetler de ayaklandılar. 20 Eylül 1804 tarihinde Canbulad Mısost, Adil Geri, Şomakhı Kosay, Atajuk Nevruz ve Asuman Geri Atajukin komutasındaki Kabartaylar ile General Glazenap komutasındaki Rus birlikleri arasında Malka Nehri kıyısında yapılan savaşta Kabartaylar yine yenildiler. Bundan sonra, Büyük ve Küçük Kabartay bölgesi Komiseri tayin edilen General Bulgakov 1805-1806 yıllarında 80 Kabartay köyünü yakıp yıktı. Köyleri yakılan Kabartayların ticaret yapmaları da yasaklandı. Bölgede karakollar kuran Rusların ambargosu yüzünden çok sayıda insan açlık ve vebadan öldü. Kabartayların bir bölümü çareyi Kuban ötesindeki Osmanlı topraklarına göç etmekte bulurken, yurtlarında kalanlar Çar'a sadakat yemini ederek Rus tebaası oldular.[109]

Fakat Kafkasya'dakiler de dâhil olmak üzere, iki devlet arasındaki sorunlar hiç bitmedi ve 1806 senesinde yeni bir harbin doğmasına sebep oldu.[110] Altı yıl devam edecek olan bu savaşlar sırasında Kuzey Kafkasya'da önemli bir değişiklik olmadı. Rusya'nın Kafkasya'daki yayılma çabalarına karşı Kafkasyalıların bitmek tükenmek bilmez bir hırs ve azimle mücadeleyi sürdürmeleri ve Osmanlıların giderek azalan maddî desteğine rağmen kendilerini İstanbul'a bağlı görmeye devam etmeleri o yılların genel manzarasını teşkil eder. Ancak Kafkasyalıların tüm gayretlerine rağmen Ruslar 19. asrın ilk çeyreğinde Kafkasya'da tam olarak yerleşmeye başlamışlardır.[111] Nihayet, Osmanlılarla Ruslar arasında Kuban Nehri'ni sınır kabul eden 1812 Bükreş Antlaşması sonucu Ruslar, Kafkas Dağları'nın kuzeyindeki nehir kıyıları boyunca sağlamca yerleşerek Kabartay ve Osetya'da hâkimiyetlerini tesis ettiler. Mamison ve Daryal geçitleri üzerinde kontrolü temin edip Kafkas Dağları'nın her iki yanına nüfuz ettiler.[112]

[109] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 161-162.

[110] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 198-200.

[111] *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, s. XXIV-XXV.

[112] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 177.

b. İstihbarat Çalışmaları

Kuzey Kafkasya'nın önemli ölçüde Rus egemenliğine girmesi ana hatlarıyla yukarıda izah edildiği şekilde gelişmişti. Peki, bu gelişmelerin ne kadarı Osmanlı istihbarat ağında dolaşıyordu ve istihbarat çalışmaları neticesinde elde edilen bilgiler Rus istilasını önlemek noktasında olmasa da geciktirme aşamasında herhangi bir etkiye sahip olmuş mudur? İşte burada, Osmanlı kroniklerinde işlenen istihbarat çalışmalarından, mevcut istihbarat raporlarından ve devrin yöneticileri arasında cereyan eden yazışmalara ait kayıtlardan yola çıkarak söz konusu sorulara cevaplar üretilmeye çalışılacaktır.

İlk olarak ifade etmek gerekir ki, Kafkas coğrafyası ve halklarını daha yakından tanımayı, Dağıstan hanlarını kazanmayı ve düşman karşısında onlardan faydalanmayı sağlamak Osmanlı istihbarat ağının en az Rus yayılma hareketini takip etmek kadar önemli vazifelerindendi. O yöndeki çabaların istihbarat çalışmaları kapsamında değerlendirilmesi ise, bir gizlilik içerisinde veya gizli elçi ve mektuplaşmalar vasıtasıyla yürütülmüş olmasındandır. Henüz 1778 yılında Çerkes, Abaza ve Kazakları, Sultan'ın mektuplarıyla birlikte gönderilen mûtemet adamlar kanalıyla tanıma ve Ruslara karşı girişilecek savaş sırasında onların Osmanlıların yanında yer almalarını sağlama çabası söz konusuydu. O sene benzer bir amaçla görevlendirilen ve gizlice kabileler arasına gönderildiğinden bahsedilen Hacı Yusuf Ağa, İstanbul'dan Soğucak'a uzanan yolculuğunu ve Kafkasya'da sürdürdüğü çalışmalarını şu şekilde anlatmıştı:

> "İstanbul'dan hareket ettikten sonra Kırım Seraskeri Hacı Ali Paşa ile görüşüp Soğucak ve Abaza taraflarına gittim. Abazaların reisi Ali Bey'in Sohum Muhafızı Keleş (Ahmed) Bey ile düşmanlığı, ayrıca Şahin Giray tarafına meyilli olması nedeniyle korkudan bir süre Sohum'da ikamet ettim. Bu esnada Silahşor Süleyman Ağa da (Soğucak Bina Emini) Ahıska'dan Soğucak'a gelince bir süre onunla oturduk. Bu sırada Ali Bey'in Şahin Giray tarafına dâhil olduğu duyuldu. Bunun üzerine biz de hemen Soğucak'a geçtik. Oraya vardığımız duyulunca Çerkes ve Abazalardan başka, Kuban'ın bu tarafındaki kabileler, *dağda ikamet eden mahlûkların* beyleri ve özellikle götürdüğüm mektuplarda isimleri yazılı olan Sultanlar Soğucak'a gelip toplandılar. Elimizdeki Sultan mektuplarını inceleyip geliş amacımıza inandıktan sonra gerekli yardımı gösterdiler. Anladığım kadarıyla bu halkın tümü sözünde durur ve kendilerine asker ve komutan verilirse sadakatle hizmet ederler. Çünkü akçe sahibi olmak gibi bir dertleri yoktur. Sadece reislerine rütbe vermek yeterlidir. Kuban taraflarında bulunan Abaza ve Çerkes kabilelerinin halkları ve liderleri de birlik ve beraberlik içerisinde Osmanlı ordusuna hizmet edeceklerini yeminlerle taahhüt etmişlerdir. Kısacası Karadeniz sahillerinden Kuban Nehri tarafına ve Kabartay'a kadar uzanan bütün kabilelerin beyleri, askerleri ve halkları topyekûn Osmanlı ordusuyla birlikte, din ve devlet uğrunda hizmet edeceklerini taahhüt ediyorlar. Süleyman Ağa'yı başbuğları olarak kabullenmeleri ve yanlarında bulunmaya ikna etmiş olmaları bunun bir göstergesidir. Böylece Süleyman Ağa içlerinde kaldı ve beni bir adamıyla İstanbul'a gönderdi. 17 günlük bir yolculuğun ardından İstanbul'a vardık."

Görüldüğü ve vesikada kaydedildiği üzere Hacı Yusuf Ağa önemli bir casusluk çalışması yürütmüş ve bu çalışmanın ardından Kafkas kabilelerinin Osmanlı kuvvetleriyle birlikte Ruslara ve Şahin Giray'a karşı harekete geçme noktasında ittifak halinde bulunduklarını imparatorluk merkezine bildirmişti.[113]

Rusların da aynı amaç doğrultusunda hareket etmekten geri durmadığı gerçeği göz önünde bulundurulunca bahsedilen çalışmalar daha bir önem kazanmaktadır. Çünkü Ruslar Dağıstan'ın savaşla ele geçirilmesinin zor olduğunu anlayınca Kırım ve Gürcistan'da yaptıkları gibi Kuzey Kafkasya'da da bir içerden çökertme hareketine teşebbüs etmişlerdi. Bu doğrultuda propaganda yapmak ve ikilik çıkarmak gibi istila politikalarının temel öğelerini Kuzey Kafkasya zemininde uygulamaya çalıştılar. Kazaklar vasıtasıyla Kabartaylar arasında Ortodoksluğu iyice yerleştirmeye çalışmaları, söz konusu politikalarının uygulama sahasına aktarılmasından başka bir şey değildi.[114] Osmanlılar adına daha korku verici olan gelişme ise Kafkasya'nın vaziyetinin Rusların ikilik ve ayrılık oluşturma politikalarına uygunluğuydu. Çünkü her tarafla irtibatı kesilmiş bu bölgede kolayca yapılacak propaganda ve siyasî entrikaların etki alanı da doğal olarak bir genişlik gösterecekti. Ruslar bir zaman bütün siyasetlerini o yönde tanzim ettiler. Bununla bir yandan Kafkasya'nın nüfuzlu unsurlarıyla doğrudan temas kurmak istiyorlar, öte yandan tacir sıfatıyla Kafkasyalılar arasında serbestçe dolaşan Ermenilerden istifade ediyorlardı. Nitekim Ruslarca Kafkasya'da yürütülen propaganda ve casusluk çalışmalarında Ermenilerin, ayrıca Kafkas vatandaşı sayılan Gürcülerin önemli hizmetleri görülmüştü.[115]

Dolayısıyla o dönemde Osmanlı istihbarat ağının, hanları kazanmak ve ortak paydada birleştirmek kadar önemli bir diğer çalışma konusu da Rusların onlara yönelik sürdürdüğü söz konusu politikayı dikkatle takip etmek ve neticesiz bırakmak olmuştu. İstanbul'a konuyla ilgili olarak ulaşan birçok rapordan hareketle Osmanlı istihbarat ağının bu noktada oldukça uyanık bir görüntü arz ettiğini söylemek güç değildir. Mesela, biraz evvel gizlice kabileler arasına gönderildiğine dikkat çekilen Hacı Yusuf Ağa'nın gözlemlerine göre "Şahin Giray ve Ruslar Kafkas kabilelerini kendilerine çekmek için gece-gündüz büyük bir gayret sarf ediyorlardı, ayrıca Şahin Giray'ın kardeşleri Potur Giray, Bahadır Giray ve Akgöz namıyla meşhur olan Arslan Giray da bu çabada onlarla beraberdi."[116] Aynı şekilde, Çerkes ve Mozdok kabileleri tarafından döndüğünden, ayrıca çalışmalarından ve kendisine duyulan güvenden

[113] *BOA, C.AS, 1040/45644;* 4 Cemâziyülevvel 1192/31 Mayıs 1778.
[114] Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 34.
[115] Berkok, *Tarihte Kafkasya,* s. 375, 395; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti,* s. 41-42, 107.
[116] *BOA, C.AS, 1040/45644;* 4 Cemâziyülevvel 1192/31 Mayıs 1778.

bahsedilen Halil adındaki casus ise Rusların kendilerine bağlamak istediği Dağıstan ahalisine baskı yapmakta olduğunu haber vermişti.[117] Bu gibi haberler sayesinde onların söz konusu gayretleri Sultan ve bürokratlarınca pekâlâ biliniyordu. Nitekim meseleye dair gerçekleşen bir meşveret esnasında şöyle bir konuşma cereyan etmişti:

> "Rus hileleri bütün milletlerce bilinir. Osmanlılara karşı hırs ve tamahları her geçen gün artmaktadır. Şimdi ise Tatarlar gibi Dağıstan halkını da önce bazı vaatlerle kendisine çekip sonra topraklarına sahip olmak isteyeceği, hatırlanması zor olmayan ve tecrübelerle sabit işlerdendir. Bu nedenle Dağıstan ahalisini durumdan haberdar etmek ve hanlarına hediyeler göndererek onları kazanmak gerekir."[118]

Kafkasya'yı tanıma amaçlı yürütülen bir istihbarat çalışmasının ardından hazırlanıp İstanbul'a gönderilen raporu Sultan'a takdim eden Sadrazam kendisinden oldukça emin bir sûrette "Dağıstan ahalisinin Sünnî mezhepten olmaları, dahası dinlerini ve dinin emirlerini korumak ve tatbik etmekte (salâbet-i diniye) bir ciddiyet ve sağlamlık içerisinde bulunmaları münasebetiyle kendilerini kandırıp muradlarına erme arzusunda olan Ruslara inanma ve bağlanmalarının asla mümkün olmadığını"[119] ifade etmişti, ancak yukarıda alınan karar doğrultusunda hanların Ruslara karşı uyarılması hususu da ihmal edilmedi. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslümanlara her durumda ve her bakımdan yardımcı olacağı ve yakınlık göstereceği temalı bir ferman kaleme alındı ve Dağıstan hanlarına gönderildi. Fermanda, Rusların önce şirin görünüp amacına ulaşınca zehir saçtığına ve sözünde durmadığına dikkat çekildi. Tatarlara ve Lehistanlılara yaptıklarının unutulmamasına ve oyunlarına adlanılmamasına vurgu yapıldıktan sonra birlik ve beraberlik içinde Rusları topraklarına uğratmamaları gerektiği bildirildi. Sonra, Osmanlılara ısınmaları için Dağıstan hanlarının her birine Sultan III. Ahmed ve Sultan I. Mahmud zamanında bahşedilenlere uygun hediyeler gönderildi. Osmanlı müelliflerinin dikkat çektiği üzere, Osmanlı yönetimi ayrıca bu hamlelerle kendisine çekeceği Kafkas halkıyla Ruslara karşı yeni bir kuvvet tedarik etmeyi tasarlamıştı.[120]

İşte ilk istihbarat çalışmalarının temelde Kafkasya'yı coğrafya ve insan açısından daha yakından tanımak amacına hizmet ediyor olması bundandı. Nitekim Ferah Ali Paşa'nın gönderdiği istihbarat raporlarının erken tarihlileri de umumiyetle Kafkas halkları hakkında bilgiler içeriyordu. Bu noktayı göz önünde bulunduran İ. Berkok "Ferah Ali Paşa'nın Kafkasya'daki faaliyetleri tetkik edildiği zaman Osmanlıların o

[117] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 25/1251-C;* 29 Zilhicce 1198/13 Kasım 1784.

[118] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 355; Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 567.

[119] *BOA, A.E.SABD.I, 361/25193.* (Tarihsiz).

[120] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 187-188.

coğrafya hakkındaki bilgisinin ne kadar zayıf ve yanlış, dolayısıyla Kafkasya'yı kendi mülkleri olarak göstermelerinin de o kadar abes ve temelsiz olduğu tebarüz eder" diyor.[121] Aynı şekilde C. Gökçe de "Osmanlı yöneticilerinin göz ardı etmiş oldukları Kafkasya hakkında daha önce pek bilgi sahibi olmadıklarına" işaret ediyor. Ancak bunun bir sebebini kendisi açıklıyor: Çünkü önceki dönemlerde münasebetler Kırım Hanlığı vasıtasıyla yürütüldüğünden, Osmanlılar bölgeyle doğrudan yakınlık kurma ihtiyacı hissetmediler. Ancak Kırım bağımsızlık kazanınca bölgeyle bizzat ilgilenmek zorunda kaldılar. Çünkü Osmanlı yönetimi Kafkasya'da bir hak iddia ederken, bölge halkının kendisine karşı olan bağlılığının derecesini bilmek zorundaydı.[122] Dolayısıyla yukarıda kaydedilen istihbarat çalışmaları o amaca hizmet ediyordu ve bu çalışmaların daha erken tarihte başlamış olduklarına önceki bahislerde vurgu yapılmıştı. Şimdi ise Kafkasya'daki gelişmeleri oldukça dikkatli bir şekilde takip eden, bölge ve insanları hakkında bilgi sahibi olmak isteyen bir Osmanlı yönetici zümresi vardı. Mesela, 1782 senesinde Rusların Alaki (?) ovası denilen bir yere asker sevk ederek ora halkını kendilerine bağladıkları ve halkın dağlarda bulunan liderlerinin gidip Sohum Muhafızı Keleş Ahmed Bey'den kendilerine yaşayabilecekleri bir yer verilmesini talep ettikleri, çeşitli kanallardan İstanbul'a aks edince hemen Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya şu sorular yöneltiliyordu:

> "Rusların söz konusu eylemleri sahih midir, değil midir? Alaki dedikleri mahal neresidir?"

Süleyman Paşa ise bilgisi olanlardan gizlice sorup soruşturduktan sonra edindiği istihbaratı kaydettiği bir raporunu İstanbul'a gönderiyordu. Tespit edebildiği kadarıyla, Çerkes içinde Alaki isminde bir yer yoktu, lakin sonraları Alan ve Büyük Kabartay topraklarını kapsar bölge için halk arasında o tür bir isim kullanılır olmuştu. Bu bölge, uzunluk ve genişlik bakımından 10'ar konaklık bir sahayı kapsıyordu. Düzlüklerinde ve dağlarında tahminen 20 bin Çerkes yaşıyordu. Süleyman Paşa aktardığı bilgilerin yanlış olma ihtimalinin bulunduğuna dikkat çekmek sûretiyle raporunu bitiriyordu: "Bahsedilen halk 5 yıldır Ruslarla savaş hâlindedir; ovada yaşayanlar Ruslara boyun eğmek zorunda kalmışken dağlardakiler direnmeye devam ederler." Bundan kısa bir süre sonra Rusların o havaliye yeniden asker sevk ettikleri duyulunca Sadrazam, Süleyman Paşa'ya yeni bir çalışma konusu daha verecekti. Süleyman Paşa'nın neden tercih edildiği ve nasıl çalışması gerektiği ise şu şekilde izah edilmişti:

> "Senin o taraf işlerine vukûfun olduğu bilinmektedir, bu nedenle ortaya çıkan o tür haberlerin senin tarafından tashih ve tahkik edilmesinin daha kolay olduğu ortadadır. Bu münasebetle o havaliden duyumumuz olan hâllerin ne şekilde geliştiğini tarafımıza

[121] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 321.
[122] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 112-113.

yazman gerekir. Bundan sonra da bir an dahi olsa teyakkuz ve basiret halinde bulunmaya aykırı bir davranış göstermemelisin. O havalide bulunan tanıdıklarına kâğıtlar yazarak ve özel casuslar göndererek yaşanan gelişmeleri tahkik etmekten ve edindiğin bilgileri İstanbul'a aktarmaktan geri durmaman senden beklenen davranıştır."

Sadrazam'ın, bu emrin gönderimine onay almak için yazdıklarının taslağını I. Abdülhamid'e sununca "Müsvedde mûcebince gönderilsin, üç gün olmuştur!" gibi bir tepkiyle karşılaşmış olması, Osmanlı Sultanı'nın Kafkasya'daki gelişmelerin vakit kaybedilmeksizin öğrenilmesinde ne kadar istekli olduğuna tanıklık edebilmek bakımından önemlidir. Bu şekilde söz konusu emir kendisine ulaşınca Süleyman Paşa da hemen Sohum, Faş, Gürcistan, Çerkes ve Abaza taraflarına gizlice veya açıktan gönderdiğini belirttiği güvenilir casuslar kanalıyla istihbarat toplama çalışmalarına girişiyor, edinilecek bilgileri en kısa sürede imparatorluk merkezine takdim edeceğini haber veriyordu.[123]

Rusların Kırım'ı ilhak edip daha ötelere ilerlemenin hazırlıklarıyla meşgul olmalarının doğal bir yansıması olarak, 1783 senesinde Osmanlı istihbarat ağında hissedilir bir canlanma yaşanmıştı. Neredeyse Kafkasya ve Rusya hududuna civar olan yerel temsilcilerin hemen hepsinden bölgede yaşanan gelişmelere ilişkin birer istihbarat raporu alınmıştı. O yılın başında Çıldır Valisi Süleyman Paşa; Kızlar, Mozdok, Çerkes ve Derbend'de uzun süredir Rus askerlerinin bulunduğuna, bu nedenle onlara karşı uyanık olmanın zaman ve şartların yanında vazife ve sadakatinin bir gereği olduğuna dikkat çekmişti.[124]

Süleyman Paşa'dan bir müddet sonra, Soğucak Muhafızı Ferah Ali Paşa "evvel ve ahir" görevlendirdiği casuslar kanalıyla Kafkasya'nın ve Rusların durumu hakkında edindiği bilgileri İbrahim adındaki bir adamı vasıtasıyla İstanbul'a aktarmıştı. İbrahim, on iki günlük bir yolculuğun ardından Soğucak'tan İstanbul'a ulaşıyor ve getirdiği bilgileri soru-cevap şeklinde imparatorluk yöneticileriyle paylaşıyordu. Onun aktardığı üzere, Ruslar bölgeye üç general komutasında 90 bin asker göndermişti. Bunların 36 bini Taman'da bırakıldıktan sonra kalanlar oradan Kabartay'a uzanan Kuban Suyu boyuna fırka fırka konuşlandırılmıştı. Ayrıca Ruslar Kabartay'da dört yeni toprak kale inşa etmişlerdi. İbrahim son olarak, Ferah Ali Paşa'nın kendisini durumu beyan etmenin yanında zahire, asker ve Dağıstan ümerâsı için hediyeler istemek maksadıyla gönderdiği ifade etmişti.[125] Ferah Ali Paşa, ayrıca o sene benzer temalı, ama daha

[123] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1336;* 25 Şaban 1196/5 Ağustos 1782; *28/1336-B;* 29 Zilhicce 1196/5 Aralık 1782.

[124] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/445-A;* 19 Rebiyülevvel 1197/22 Şubat 1783.

[125] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 27/1299;* 29 Şevval 1197/27 Eylül 1783; *28/1339;* 29 Ramazan 1197/28 Ağustos 1783.

ayrıntı arz eden bir başka raporunu ise çamlıca gemisiyle İstanbul'a gönderiyordu. "Hâl o şekildedir." diyerek durumu tekrar ediyor ve yeni gelişmeleri ekliyordu: Ruslar, sınır boylarındaki köprülerde mükemmel mühimmatlarıyla askerlerini toplamışlardır. Temmuz ayında 500'den fazla askerini Kuban Nehri'nden geçirip Osmanlı tarafındaki Labe adlı mahalle sevk etmişlerdir. Sonra da Çerkes beylerine "Bizim sizlere ziyanımız yoktur, arayacak halkımız vardır." şeklinde bir beyanatta bulunmuşlardı. Ferah Ali Paşa bu gelişmelerden o tarafta bulunan Hacı Mustafa ismindeki adamı sayesinde haberdar olmuştu. Hacı Mustafa ayrıca Rusların, içlerine gizlice sızdırmayı başardığı casusları aracılığıyla ortaya attığı türlü yalanlar ve başvurduğu hilelerle Çerkesler arasında bir kargaşa yaratma çabasında olduğunu, bunun da etkisiyle Çerkeslerin "Şimdiye kadar Osmanlı devletine o kadar adam göndermiş olmamıza rağmen henüz bir iltifat eseri gözükmedi, bizlere sahip çıkarlar mı, çıkmazlar mı bilinmez" gibi sözlerle endişelerini dile getirmeye başladıklarını haber veriyordu.[126] Aktardığı haberlerin asılsız olmadığı da hemen gün yüzüne çıkacaktı. Nitekim o yılın sonunda Jane Beyi Giray Hacı Mehmed, Rusların üzerine yürümekte olduğunu fark edince biraz evvel kendisinden bahsedilen Hacı Mustafa vasıtasıyla Ferah Ali Paşa'dan acilen yardım istemişti. Hacı Mustafa o sene Ferah Ali Paşa'nın emriyle Besni, Temurgey, Hatukay ve Jane'ye gitmiş, her geçtiği mahallin Rus askeriyle dolu olduğunu, o esnada Rusların Kuban'ı geçip Temurgey ile Besni tarafını yağmalamaya başladıklarını öğrenmişti. Şimdi ise geri dönüyor ve halkın Ferah Ali Paşa'dan yardım istediğini, bu nedenle süratle onlara yardıma gidilmesi gerektiğini ifade ediyordu.[127]

Aynı yıl Dağıstan Valisi Mehmed Şamhâl de Hicaz'a gitmek üzere yola çıkıp Erzurum'a uğrayan Hacı İbrahim adındaki kâtibi ve mûtemedi vasıtasıyla Erzurum Valisi Timur Paşa'ya Rusların faaliyetleri ve Kafkas kabileleri hakkında önemli bilgiler aktarmak sûretiyle Osmanlı istihbarat ağındaki canlılığa katkı sağlayan isimlerdendi. Onun aktardıkları şimdiye kadar yaşananların bir özeti olmasının yanında ve ondan daha önemli olarak biraz sonra yaşanacak gelişmeleri ve bu gelişmelerde Rus himâyesini kabul eden Tiflis Hanı II. İrakli'nin oynadığı rolü haber vermesi bakımından oldukça önemliydi. Mehmed Şamhâl'in Hacı İbrahim vasıtasıyla aktardığı üzere, Ruslar 10 senedir o havalide karadan ve denizden işlerini düzenleyerek yeni kaleler yapmıştı, şimdi mühimmatlarını tamamlamakla meşguldüler. Kısa bir süre önce de 12 gemilik bir donanmayla Dağıstanlılar üzerine saldırmışlardı, ancak kabilelerin mukavemeti karşısında başarı sağlayamayıp geri dönmek zorunda kalmışlardı. Fakat bu kez devreye II. İrakli girmiş ve Ruslara "Gence, Revan, Açıkbaş ve Dadyan bana bağlı olduğu için İran ve Rum (Anadolu)'nun ele geçirilmesinde herhangi bir

[126] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 27/1302;* 13 Ramazan 1197/12 Ağustos 1783.
[127] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 27/1301;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

engel yoktur, bunun için sizin sadece ufak bir adım atmanız yeterlidir." şeklinde bir haber göndermişti. Bunun üzerine Rusya'dan ona ve diğer Gürcü krallarına taçlar gönderilmiş, hemen ardından da Kızlar Kalesi'ne, Abaza ve Çerkes içine, ayrıca Tiflis ve Açıkbaş'a peyderpey Rus askeri sevk edilmeye başlanmıştır. Şamhâl, bu görüntü altında Rusların Dağıstan'ı denizden, Kuba ve Şirvan semtlerini de Tiflis tarafından olmak üzere karadan istila etmeye girişeceği ortadadır" diyordu.[128]Hacı İbrahim'in anlattıklarının kaydedildiği bir diğer vesikada ise Çeçenlerin dinî durumu belirtildikten sonra Ruslarla sürdürdükleri mücadeleler resmedilmişti: "Çeçenler Müslümandırlar. Bir önceki sene Ruslarla giriştikleri savaşta çok adam kaybedince barış yaparak onlara boğun eğmek mecburiyetinde kalmışlardır. Dolayısıyla Rusların şu gün Çeçen'den geçip Çerkes, Abaza, Açıkbaş ve Tiflis taraflarına sarkmalarının önünde herhangi bir engel kalmamıştır."[129] Timur Paşa, Hacı İbrahim'in Dağıstan tarafındaki Rus faaliyetlerine ilişkin aktardığı bu bilgileri bir rapor şeklinde tanzim ederek Bâbıâli'ye göndermişti.[130] Aynı şekilde Mehmed Şamhâl de Hacı İbrahim kanalıyla bu bilgileri aktarmanın yanında Sadrazam'a bir mektup göndermişti. Bu mektupla, Rusların Dağıstan'daki İslâm memleketlerine asker çıkarmak için gemi gönderdiğini ve Erzurum'a uğrayan Hacı İbrahim'in *kalbindeki söylemeye izinli olduğunu* haber veriyordu.[131]

Aynı yıl içinde memuriyetle Erzurum ve Ahıska taraflarına giden ve 12 günde Erzurum'dan İstanbul'a dönen Sadrazam tatarlarından Ahmed, Kafkasya'da yaşanan çarpışmalar hakkında önemli bilgiler getirmişti. Buna göre, Gürcistan emirlerinden Salomon (Saluman I)[132] ile müttefiki olan Guria Hanı'nın 6-7 bin kadar askerle Sohum ve Anakara üzerinden, Çerkeslerle savaşmakta olan Şahin Giray'ın yardımına gittiklerini haber alan Sohum Muhafızı Keleş Bey de Çerkeslere yardım için çok sayıda askerle yola çıkmıştı. Ayrıca tatar Ahmed Lezgilerle Ruslar arasındaki münasebet ve mücadele hakkında da bazı bilgiler edinmişti: Derbend'den ötedeki Dağıstan topraklarında yaşayan Lezgiler daha evvel Ruslara bağlıyken şimdi onlarla savaşa tutuşmuşlardı. Ancak düşman karşısında pek bir varlık gösterememişlerdi. Ruslar onları etkisiz hale getirdikten sonra Dağıstan'ın üst tarafına birkaç kale yapmışlardı. Şimdi o havaliden güneye doğru iki general idaresinde 5-6 bin asker geçirmişlerdi. Generallerden birisinin askeriyle Açıkbaş tarafında, diğerinin ise Tiflis'te bulunduğu o havali ahalisi arasında konuşulmaktaydı. Tatar Ahmed, Çıldır Valisi'nin bölgeye

[128] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 22/1021;* 20 Şevval 1197/18 Eylül 1783.
[129] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/336-C;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.
[130] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/336-A;* 30 Receb 1197/18 Ağustos 1792.
[131] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/336-B;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.
[132] Beygua, *Abhazya Tarihi*, s. 55.

gönderdiği bir "kefere" casusun döndüğünde bu haberleri aktardığını bizzat *(ben kulunuz)* duyduğunu ifade ediyordu. Ayrıca Erzurum Valisi Timur Paşa'nın "gönderdiği casuslar kanalıyla benzer bilgilere ulaştığını imparatorluk merkezine haber vermesini" kendisine bildirdiğini raporunun sonuna ilave etmişti.[133] Tatar Ahmed'in raporunun üzerine düşülen tarihten yaklaşık 10 gün sonra, çalışma sahasından bir hayli uzak olmasına rağmen Bağdat Valisi'nden de Rusların Lezgilerle mücadelelerinin devam ettiği yönünde bir bilgi geliyordu.[134]

O sene Kafkasya'da yaşanan gelişmelerin öğrenilmesinde Osmanlı istihbarat ağı içindeki etkinliği göze çarpan yerel temsilcilerden birisi de Sohum Muhafızı Keleş Ahmed Bey olmuştu. Kendisi kaleme aldığı raporlarını Çıldır Valisi Süleyman Paşa üzerinden İstanbul'a aktarmıştı. Yine özel bir adamıyla Süleyman Paşa'ya gönderdiği raporunda Abaza, Çerkes ve Gürcistan taraflarında ortaya çıkan gelişmeleri nakletmenin yanında, Sohum Kalesi'nin istihkâmının ve Abazaların kazanılmasının gerekliliğine dikkat çekmişti. Ayrıca Musa ve Mehmed ismindeki Çerkes beylerine özel yazılarla güvenilir casuslar göndermişti ve yakın zamanda döneceklerini tahmin ediyordu. Getirdikleri bilgi ve belgeleri de herhangi bir ertelemeye meydan vermeden İstanbul'a takdim edecekti. Ahmed Bey, Süleyman Paşa'ya gönderdiği bir diğer havâdis kâğıdında ise Rusların bir miktar askerle Kuban Nehri'nin *beri* sahilinde bulunan Nogay halkından Nureddinoğulları'nın üzerine düzenledikleri ani bir baskınla topraklarını zapt, halkını da esir ettikten sonra orada konuşlanmış olduklarını haber veriyordu. Ona göre, Rusların Kuban Nehri'nin *beri* sahiline geçişi Abaza'yı zaptetme ve Osmanlı sınırlarına saldırma niyetlerinin açıkça ortaya konulmasından başka bir şey değildi. Bu nedenle Sohum Kalesi'nin diğer kalelerle kıyas olunmaksızın ve acilen istihkâm edilmesi gerekiyordu. Çünkü bu kale Kırım ile Gürcistan arasında bulunuyordu ve artık halk kaleye sığmaz olmuştu. Kısacası bu şartlar altında Ruslara karşı koymak pek zor olacaktı.[135]

Gönderilen bu raporlarla sağlanan bilgilerin Osmanlı imparatorluk merkezinde nasıl bir etki uyandırdığının veya yöneticilerce takip edilecek politikanın tanziminde nasıl bir katkı sağladığının saptanması ise Sultan ile Sadrazam arasında cereyan eden yazışmalar sayesinde mümkün oluyor. Nitekim I. Abdülhamid İstanbul'a ulaşan istihbarat raporlarının ardından yaşanması muhtemel hadiseleri ve alınması gereken tedbirleri Sadrazamına hitaben kaleme aldığı bir hattında şu şekilde sıralamıştı:

[133] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/338;* 21 Zilkâde 1197/18 Ekim 1783.

[134] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/348-A;* 4 Zilhicce 1197/31 Ekim 1783.

[135] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 9/324-I;* 29 Rübiyülahir 1197/3 Nisan 1783; *9/324-J;* 16 Safer 1198/11 Aralık 1783.

"Rusların Kırım tarafına Lehistan'dan zahire topladıkları haber alınmıştır. Amaçları Tiflis ve o havaliyi güçlendirmektir. Dağıstan'ı da kendilerine bağlamaları ihtimal dâhilindedir. İstanbul'a gelen Dağıstanlı misafirlere ziyadece ikramda bulunulsun. Çıldır Valisi'ne yardım edilsin. Bahara kadar o taraftan İstanbul'a çok miktarda zahire toplansın ve zahire gemileri Kuban'da boşaltıldıktan sonra diğer kışla iskelelerine de çeki düzen verilsin."

Sadrazamın buna cevap mahiyetinde kaleme aldığı ve istihbarat kanallarını açık tuttuğunu gösterir telhisi ise şöyleydi:

"Şu sıralar Lehistan'dan Özi sınırına peyderpey zahire arabalarının gelmekte olduğunu geçen gün Özi'den dönen Seyyid Ahmed ismindeki şahıs da sahih olarak haber vermiştir. Onun anlattıkları birkaç gün evvel size takdim edilmişti. Rusların Kırım ve diğer bölgelerdeki hazırlıklarını ve zahiresini Lehistan tarafından tertip ede geldiği kaç yıldır bilinen bir husustur."[136]

Rusların Kuzey Kafkas kabileleriyle sürdürdükleri mücadelelerin seyri bir sonraki yıl yine çeşitli kanallarla İstanbul'a aktarılmaya devam etti. Kendisinden ve Çerkes-Mozdok kabileleri tarafından döndüğünden çeşitli vesilelerle bahsedilen Halil adlı casusun aktardığı bilgilerden, Rusların Lezgilerle mücadeleye devam ettiği anlaşılmaktadır. Onun öğrendiği üzere, Çerkes içinde, Krav adlı mahalde ikâmet etmekte olan Rus generali maiyetindeki askeriyle birlikte *(Çeçen tabir olunur)* Lezgiler üzerine saldırıyor, ancak bir iki dakika süren muharebenin ardından çoğu helâk olunca geri dönmek zorunda kalıyordu.[137] Rusların o sene Kafkasya'da yürüttükleri faaliyetlere ilişkin daha ayrıntılı bilgiler ise her zamanki gibi Ferah Ali Paşa'dan geliyordu. Raporunda kaydettiği üzere, Ruslar Taman'dan Kapılı tarafına hareket etmişlerdi. Hatukay ve Jane karşısında, ayrıca Osmanlı sınırlarına bitişik olan mahallerde askerleri mevcuttu. Ancak amaçlarının ne olduğu henüz kestirilememişti. Öte yandan bir kıta taburları da Kuban Nehri'ni geçerek, sınırın bittiği yerde yaşayan Nevruzoğulları, Pirakçioğulları (?) ve Kara Mirzaoğulları kabilelerine düzenledikleri gece baskınıyla birçoğunu katledip mallarını yağmalamışlardı. Ferah Ali Paşa raporunun sonunda bilgi kaynaklarının Murad Giray Sultan ve başka taraflardan kendisine haber ve mektuplar gönderen sözüne güvenilir kimseler olduğunu belirtmişti.[138]

[136] *BOA, A.E.SABD.I, 361/25193.*
[137] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 25/1251-C;* 29 Zilhicce 1198/13 Kasım 1784.
[138] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn,* 27/1292; 29 Zilhicce 1198/13 Kasım 1784.

c. İmam Mansur

Hikâyesi yukarıda ana hatlarıyla aktarılan İmam Mansur, 1784 senesinden Ruslara esir düşeceği 1791 yılına kadar Osmanlı istihbarat ağında en fazla dolaşan isimlerden olmuştur. Onun başlattığı hareket önceleri çok önemsenmemiş, ancak Ruslar karşısında başarılar kazandığı duyulunca kendisi ve hareketi hakkında bilgi sahibi olmak amacıyla girişilen çalışmalar Osmanlı istihbarat ağının 18. asrın sonlarında Kafkasya'da en etkin olduğu zamanların yaşanmasını mümkün kılmıştı. Dağıstanlıları Ruslara karşı teşkilatlandıran Mansur hakkında Ferah Ali Paşa'dan ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa'dan İstanbul'a ulaşan ilk bilgilerin birbiriyle ihtilâf arz etmesi nedeniyle I. Abdülhamid konunun araştırılması için[139] şöyle bir emir yayınlamıştı:

> "Dağıstan tarafında ortaya çıkan Şeyh Mansur hakkında herkes türlü türlü mânâ veriyor. Maazallah *kefere* tarafından bir hile olmasın? Yoksa hakikaten bir büyük zat mıdır? Ne taraftan olur ise tashih olunup, onunla ilgili şüphelerin giderilmesi lazımdır."[140]

Sultanın bu emrinden sonra İstanbul ile gelişmelerin yaşanmakta olduğu Kafkasya'ya yakın birimlerde görevli yerel temsilciler arasında Mansur ve faaliyetleri hakkında yoğun bir bilgi akışı başlıyordu. Bu akış, açıktan veya gizlice sürdürülen bilgi toplama faaliyetleriyle belirli bir ivme kazanmıştı. Gizli istihbarat çalışmaları, casuslar ve casuslukla görevlendirilen özel veya resmî kimlikli kimselerce; açık istihbarat çalışmaları ise daha çok imparatorluğun resmî görevlilerince yürütülmüştü. Mansur ile yüz yüze gerçekleşen görüşmeleri kapsıyor olması, açık istihbarat çalışmalarının belirgin bir özelliği olmuştur.

Mevcut kayıtlara bakılırsa, Mansur hedefli istihbarat ağını besleyen ilk bilgi kanalı bir casustur. Daha önce ifade edildiği üzere, Rusların ilhak ettiği Kırım'daki gelişmelerin İstanbul'a iletilmesi için Sadrazam Halil Hamid Paşa'dan alınan mektup üzerine Soğucak Muhafızı Ferah Ali Paşa bölgeye casuslar göndermişti. Onlardan birisi Kuban tarafında bulunan Ekepazarı adlı mahalde görevlendirilmişti ve döndüğünde aktardığı bilgiler arasında İmam Mansur adına tesadüf ediliyordu.[141] Böylece İmam Mansur, Osmanlı İmparatorluğu'nun, konu özelinde ise Osmanlı istihbarat ağının gündemine girmiş bulunuyordu.

Ferah Ali Paşa, onun hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak amacıyla Enderun ağalarından Kadıoğlu Mehmed'i casuslukla görevlendirip, hemen Mansur tarafına göndermişti. Görev bölgesine gittiğinde casus olduğunu ifşa etmekten sakınması ve

[139] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 150.
[140] *BOA, A.E.SABD.I, 364/25431*. (Tarihsiz).
[141] Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 76-79.

görüp işittiği her şeyi hafızasında tutması gerektiği kendisine hatırlatılmıştı. Ağa da, Çeçen'de Mansur'un evine kadar giderek onunla birebir görüşme fırsatı bulacaktı. Aldığı talimata ve istihbarat çalışmalarının özüne uygun olarak kendisini Mansur'a oldukça ilginç bir şekilde tanıtıyordu: Sözde, "bir garipti ve aşk hastalığı sebebiyle divâne olup dağlara düşmüştü; kendisinin iyileştirici olan hayır dualarının şifa sağlayacağı haber verildiğinden, arzu edip yanına gelmişti." Mehmed Ağa kendi ifadesiyle, memuriyetine uygun daha birçok tabir ve mukaddimelerle Mansur'a konuk olmuş ve önemli bir istihbarat çalışması gerçekleştirmişti. Onun çalışmaları neticesinde Osmanlı istihbaratına ilişkin önemli bir nokta gün yüzüne çıkmaktadır. Şöyle ki bu hikâyeyi ve raporu kaleme alan Ferah Ali Paşa'nın kâtibi Kesbî Haşim Mehmet Efendi'nin kaydettiği üzere, Kadıoğlu Mehmed Ağa'nın sağladığı bilgilerin doğruluğunu ölçmek için önce görüp işittiklerine dayalı olarak anlattıkları kayda geçiriliyor, ertesi gün ise ifadeleri tekrar kendisinden soruluyordu. Alınan cevap önceki anlattıklarıyla örtüşünce de sağladığı bilgilerde bir uydurma ve abartı olmadığına kanaat getiriliyordu. Bundan sonradır ki görüp işittiğini ifade ettiği her ne varsa İstanbul'a iletilmesi kararlaştırılıyordu. Ayrıca raporla birlikte, casusluk için sarf ettiği emek ve zahmetinin karşılığı ödüllendirilir ümidiyle Mehmed Ağa da İstanbul'a gönderilmişti. Ama kendisine itimat edilmediğinden geri döndüğünde masrafları Ferah Ali Paşa tarafından karşılanmıştı. Bu gelişme üzerine Haşim Efendi, Kadıoğlu Mehmed Ağa'nın hikâyesinin sonuna "elden ne gelir, devlet idaresinde doğruluk para etmiyor" şeklinde bir ibare düşmekten kendisini alamamıştır.[142]

Bu şekilde yürütülen istihbarat çalışmalarından sonra İstanbul'daki yöneticiler de Mansur'un varlığından haberdardı, ancak Vâsıf'ın dediği gibi, "Dağıstan havâlisinde bir müddetden berû şöhret-yâb-ı zuhûr olan Mansûr'un hakîkat-i hâline gereği gibi ıttılâ' (öğrenme) mümkin olmamıştı." Bu nedenle bilgi sahibi bir adamın gidip onu çıplak gözle müşahede ettikten sonra gelip durumunu bildirmesi için bir emir çıkarıldı. Emrin muhatabı olan Sohum Muhafızı Keleş Bey ise Hasan Efendi ismindeki bir adamını hediyelerle birlikte hemen o tarafa gönderdi. Hasan Efendi, varıp Mansur ile görüştükten ve ahvâlini gereği gibi öğrendikten sonra bilgi aktarımı için doğrudan İstanbul'a gönderildi.[143]

Cevdet Paşa'nın deyimiyle, Mansur'un şöhretinin velvelesi gün geçtikçe genişliyorken, İstanbul henüz onun hakkında kanaat verecek kadar bir bilgiye sahip değildi.[144] Bu nedenle farklı kanallardan yeni araştırmalara gidilmesi gerekiyordu. Soğucak nai-

[142] Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 79-83.
[143] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 364-365.
[144] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 245-246.

binin Mansur'un ilmini, faziletini ve kudretini ölçmek için yola çıkarılmış olması,[145] bahsedilen gerekliliğin sadece ufak bir yansımasıydı. Ferah Ali Paşa'nın kaftancısı, aynı zamanda Hacılar Kalesi Mütesellimi olan Ali Ağa da aynı amaçla görevlendirilmişti. Ağa'nın Mansur hakkında topladığı bilgileri içeren istihbarat raporu ise türdeşleri arasında hacim itibariyle bir adım öne çıkıyordu. Kendi ifadesiyle, Soğucak'a 100 saat mesafede olan Hacılar Kalesi, İmam Mansur'un olduğu Çeçen'e 5 konak veya biraz daha fazla uzaklıktaydı. Ali Ağa raporuna ise "İmam zuhur edeli 9-10 ay kadar olmuştur, bütün hareketleri malumdur ve kaydedilmiştir" şeklinde oldukça iddialı bir şekilde giriş yapmıştı. Rapordan anlaşıldığı kadarıyla, Ağa'nın bilgi kanalları casusluk için tedarik ettiği adamlar ve kendisine bağlılığından şüphe duymadığı Nogay mirzalarıydı.[146] Bu arada Ferah Ali Paşa da boş durmuyor, Mansur'un ahvâlini casuslar kanalıyla takip etmesi gerektiğine ilişkin aldığı emir üzerine Abaza beylerinden olan kayınbiraderini o iş için görevlendiriyordu.[147]

Bu şekilde istihbarat çalışmaları artarken, yeni olduğu kadar ihtilaflı ve bir o kadar da endişe verici bilgiler ortaya çıkıyordu. Buna yalan-yanlış değerlendirmeler de eklenince doğru bilgiye ulaşma, bu sayede yanlış değerlendirmeleri ve bir kuruntu hükmünde kalan kaygıları giderme gayreti yeni araştırmalar yapılması mecburiyetini doğuruyordu. Mesela Mansur'un yürüttüğü faaliyetler Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında savaş hali doğuracak bir kerteye varmaktayken, İstanbul'daki iktidarın muhalif kanadını oluşturanlar Mansur meselesini oldukça farklı bir boyuta taşımışlardı. Onlara göre bu, Halil Hamid Paşa'nın şahsî politikasını yürütmek için kendisine taraftar olan Ferah Ali Paşa ile haberleşerek çıkardığı kargaşadan başka bir şey değildi. İş, muhaliflerin bu ve benzeri yaklaşımlarıyla bulanmıştı.[148]

Devrin muhaliflerinin ortak kanaati olmak üzere, bu şekilde İstanbul'da dedikoduların arttığı ve bilhassa Tatar kavminden olan bazı müfsitlerin hilekâr tutumlarından dolayı cihana velvele verildiği bir sırada Mansur meselesinin derinlemesine tahkik edilmesi lüzûmu ortaya çıkmıştı. Öyle bir ortamda ise Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa sorumluluk almış, bu doğrultuda bir çavuş ile çukadarı hemen bir kırlangıç gemisine bindirerek Mansur tarafına sevk etmişti. Çavuş ve çukadarın İstanbul'dan başlayan maceraları ise Osmanlılarda istihbarat sağlamakla görevlendirilen elemanların karşılaşabilecekleri güçlüklere tanıklık edebilmek açısından ayrıca kayda değerdir. Nitekim kendilerine 5 günde Anapa'ya, oradan yine 5 günde Çeçen'e gitmeleri ve 5 günde de

[145] Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi*, s. 91.

[146] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 21/1011-A;* 29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785; *21/1011-B;* 29 Şevval 1199/4 Eylül 1785.

[147] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 27/1305;* 12 Rübiyülahir 1200/12 Şubat 1786.

[148] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 242.

İstanbul'a geri dönmeleri emredildi. Kısacası iki kişilik bu istihbarat ekibi o günün ulaşım vasıta ve imkânları göz önünde bulundurulunca 15 gün gibi kısa bir süre içerisinde Çeçenistan'a gidip geleceklerdi. Başaramadıkları takdirde gemi direğinin ucuna asılacakları da kendilerine hatırlatılmıştı. Velhasıl, az zamanda çok bilgiyle dönmeleri gerekiyordu. Ancak İstanbul Boğazı'ndan çıktıkları an karşılarında muhalif bir rüzgâr buldular, "şuraya buraya düşerek" ancak 5 ay zarfında Anapa'ya varabildiler. Kaptan Paşa'dan korktukları için demir attıkları her liman ve memlekette görevli askerî-mülki idarecilerden "hava muhalefeti nedeniyle zamanında görev bölgelerine ulaşmalarının mümkün olmadığına" dair senetler aldılar. Nihayet güçbelâ Anapa'ya vardıklarında Çeçen'e gidip Mansur'un ahvalini nasıl tahkik edebileceklerini etraftan sorup öğrendiler. Buna göre, Anapa'dan Hacılar Kalesi'ne gidip Kabartay'a geçtikten sonra Çeçen'e gitmeleri gerekiyordu. Hacılar Kalesi ise Anapa'ya 100 saat mesafeydi. Oradan Mansur'un bulunduğu yere varmak için de aynı ölçekte bir zaman dilimi lazımdı. Dahası bölgede bir gelenek şeklini aldığı üzere, arzu ettikleri yere varmak için kabileler halkına hediyeler dağıtmak gerekecekti. Kendilerinde ise o varlık ve kudret yoktu. Bu şartlar altında yapmaları gereken Çeçenistan'a gitmekten vazgeçmekti ve onlar da öyle yaptı. Ama İstanbul'a da eli boş dönemezlerdi, bu nedenle Anapa'da büyük-küçük demeden karşılaştıkları herkesten Mansur hakkında bildiklerini ve duyduklarını kendilerine anlatmalarını istediler. Bu şekilde toplayabildikleri kadar bilgiyi bir rapor şeklinde tanzim ederek İstanbul'a döndüler. Huzuruna çıktıkları Sadrazam Halil Hamid Paşa'ya önce raporu, ardından da görüp-işittiklerini şifahen sundular. Dolayısıyla imparatorluk merkezine aktardıkları bilgiler Anapa halkından öğrendiklerinin ötesine geçmemiştir.[149] Haşim Efendi'nin kayıtlarına göre ise aynı macera, Ferah Ali Paşa'nın talep ettiği eşyaları Anapa'ya götürmekle görevli bir kırlangıç gemisinin kaptanı ve o gemide bulunan Sadaret çukadarlarından bir casusun başından geçmiştir.[150]

Görevlendirilen şahıslar her kim olursa olsun, bu çalışma neticesinde de imparatorluk ricâlinin merakını gidermeye yetecek bir bilgi sağlanamayınca, bu kez; Faş, Çıldır, Anapa ve Erzurum gibi Kafkas topraklarına yakın birimlerin idarecilerine İmam Mansur ve faaliyetleri hakkında istihbarat çalışmaları yürütmelerini bildiren emirler gönderilmiştir. Bunun üzerine ilgili idareciler bir dizi istihbarat faaliyetine girişmiş, bu doğrultuda casuslar ve Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatleriyle tanınmış olan Hoy Hanı Ahmed, Avar Hâkimi Amme Han ile Karabağ Hâkimi İbrahim Halil gibi Azerbaycan ve Dağıstan havalisindeki hanlardan istifade edilmiştir. Kısa bir süre sonra

[149] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 242-243.
[150] Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 100-101.

da onların hazırladıkları istihbarat raporları İstanbul'a ulaşmaya başlamıştır.[151] Bu raporlarda dikkat çeken bir nokta, ilgili idarecilerce sağlanan bilginin doğru olmasına son derece itina gösterilmiş olmasıdır. Mesela, Hacılar Kalesi Mütesellimi Ali Ağa, raporunu İstanbul'a sunarken Mansur hakkında etraftan edindiği havâdisleri *"mahsus bir adam"* gönderip teyit edemediğine, dolayısıyla sağladığı bilginin doğruluğundan emin olamadığına vurgu yapıyordu.[152]

İmparatorluk merkezindeki yöneticiler, yerel temsilcilerle koordineli bir şekilde yürüttükleri istihbarat çalışmaları esnasında emir götürüp rapor getiren tatarlardan yararlanmayı da ihmal etmemiştir. Böylece resmî haberleşmede kullanılan tatarlar da istihbarat ağına eklemlenmiştir.[153] Mesela, Kafkasya'da karışıklığa sebep olan Bahadır Giray'ın Rumeli yakasına nakledilmesi yönünde çıkarılan fermanı Anapa'ya götüren Mehmed isimli Tatar, Mansur hakkında kendi gözlem ve duyumlarına dayanan önemli bir istihbarat raporuyla İstanbul'a dönmüştü.[154] Tatarlar bazen de hiçbir emir götürme-rapor getirme işi olmaksızın istihbarat çalışmalarında doğrudan görev almışlardı. Seyyid Mehmed isimli tatar onlardan biriydi. Kendisi Kırım'daki Ruslar ve İmam Mansur hakkında malumat toplamak için 1786 senesinde Soğucak'a gönderildi. Raporunda belirttiği üzere, İstanbul'dan Çamlıca gemisine binip 34 günde Soğucak'a vardı. Görevine dair Bâbıâli'den kendisine verilen yazıyı Soğucak Muhafızı Ferah Ali Paşa'ya takdim edecekti, ancak o öldüğünden kethüdasına tebliğ etti. Kethüda, Seyyid Mehmed'in isteği üzerine yazıyı gizlice okudu ve "İçeriğini ne zaman öğrenirsem seni o zaman gönderirim" diyerek onu 30 gün Soğucak'ta alıkoydu. Çünkü o sıralar bir adamını İmam Mansur'un durumunu gizlice araştırmakla görevlendirmişti. Bu adam, "Mansur, Müslüman mıdır? Osmanlılara bağlı mıdır? Yoksa başka bir din ve millete mi mensuptur?" gibi hususları sorup soruşturduktan sonra topladığı bilgileri getirmekle mükellefti. Soğucak'tan çıkışından 17 gün sonra da önemli bilgilerle dönüyordu. İşte tatar Seyyid Mehmed gerek o adamın getirdiği, gerekse kendi araştırmalarına dayanan bilgilerden hareketle hazırladığı bir istihbarat raporuyla İstanbul'a dönmüştü.[155]

Buraya kadar bahsedilenlerin yanında Osmanlı istihbarat ağını besleyen başka kanallar da olmuştu. Bunlar Osmanlı istihbaratının faaliyet gösterdiği en eski devirlerden itibaren istifade olunan yolcular, tacirler, gemici ve esirlerdir. Mesela Aldi

[151] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 21/1011-A;* 29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785; *21/1011-D;* 1 Zilkâde 1199/5 Eylül 1785; *21/1011-E;* 1 Zilkâde 1199/ 5 Eylül 1785; *25/1246;* 9 Safer 1200/12 Aralık 1785; *28/1351;* 29 Zilhicce 1200/23 Eylül 1786; *28/1351-A;* 29 Zilhicce 1200/23 Eylül 1786.

[152] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 21/1011-B;* 29 Şevval 1199/4 Eylül 1785.

[153] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 21/1011-A;* 29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785.

[154] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 244-245.

[155] *BOA, YB.04, 6/26;* 5 Muharrem 1200/8 Kasım 1785 (Vesika yanlış tarihlendirilmiştir. Çünkü raporda kaydedildiği üzere tatar, 18 Şevval 1200 tarihinde, yani 14 Ağustos 1786'da İstanbul'dan ayrılmıştır).

Savaşı'nda Çeçenlerce hezimete uğratıldıktan sonra kaçmayı başarıp "Türkler bizi öldürmez" düşüncesiyle Osmanlı idaresindeki Hacılar Kalesi'ne sığınan, oradan Anapa'ya nakledilen Rus askerleri birer esir olarak ve istemeden de olsa Osmanlı istihbarat ağına önemli katkı sağlamışlardı. Nitekim Mansur'un Ruslarla harbe tutuştuğuna dair ilk bilgiler onlardan alınmıştı.[156] Anapa'dan İstanbul'a giden tüccar Mehmed Efendi de -kendi meslek grubu adına- Osmanlı istihbaratı için faydalı bir bilgi kanalı olmuştu. İlgili vesikada sözüne güvenilir bir kimse olduğundan bahsedilen Mehmed Efendi ve yol arkadaşları gemiye bindikleri gün Anapa'da sâkin olan Yedickioğlu kabilesi mirzalarından Can Arslan Mirza'nın bir adamı, gelip kendilerine İmam Mansur hakkında bazı bilgiler aktarmıştı.[157]

Gerzeli Seyyid Halil Reis ise Mansur özelinde olmak kaydıyla, gemicilerin Osmanlı istihbaratına sağladığı katkıyı anlamak veya anlamlandırmak için en iyi örnek niteliğindedir. Onun macerasını da kısaca anımsamakta fayda vardır. Kendisinin resmî görevi Samsun iskelesinde devlet adına toplanan zahireyi gemiyle Soğucak'a nakletmektir. Bunun için önce İstanbul'dan Samsun'a gitmiş, oradan yüklediği buğdayı da on günde Anapa Limanı'na götürüp ilgililere teslim etmek sûretiyle görevini tamamlamıştır. Sonra Anapa'da namaz kılmak için gittiği camide, karşısındaki kâğıdı okumakla meşgul olan bir suhte görmüştür. Kâğıdın içeriğini sorduğunda "İmam Mansur'dur, müteveffa Soğucak Muhafızı Ali Paşa'ya geldi, onun sûretidir." şeklinde bir cevap almıştır. Kendi deyimiyle, Halil Reis'in "Türkçeli okumaya kudreti vardır, ancak söz konusu kâğıt Arapça olduğundan bir şey anlaması mümkün olmamıştır." Ama suhteden, kendine özgü anlatımıyla kahvehanede geçen Mansur temalı konuşmalar hakkında bazı bilgiler edinmekten de geri durmamıştır. Ayrıca gemisine varır varmaz yazıcısını gönderip o kâğıdın bir sûretini temin etmiştir. Sonra, şahsî ticareti için Anapa'dan Özi'ye hareket ettiği ve rüzgâr muhalefeti nedeniyle demirlemek ve on iki gün gemi içerisinde ikamet etmek zorunda kaldığı Kefe Limanı'nda karşılaştığı Müslüman zabitlerden birine söz konusu kâğıdı okutturmuş, lakin o da içeriğini anlamamıştır. Ayrıca Mansur hakkında bir malumatı olup olmadığını sorduğu zabitten, Kırım'da kimseye ifşa etmemesi uyarısıyla bazı bilgiler edinmiştir. Halil Reis, İstanbul'a döndüğünde bu gayretlerini ve İmam Mansur hakkındaki müşahedelerini bir rapor şeklinde tanzim ederek ilgililere takdim etmiştir. Söz konusu kâğıdın sûretinin gemisinde mevcut olduğu bilgisini de raporunun sonuna iliştirmiştir.[158]

İstihbarat çalışmalarıyla çok yakından alakalı olmasa da, gazetelerin 18. asrın sonunda Osmanlı toplumunun dış dünyadaki gelişmeleri öğrenmesinde ne denli

[156] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 240; Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 85.
[157] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 13/456;* 29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785.
[158] *BOA, YB.04, 6/27;* 6 Muharrem 1200/9 Kasım 1785.

önemli bir yere sahip olduğuna ve Mansur'la ilgili haberlerin İstanbul halkı arasında nasıl karşılandığına dikkat çekebilmek için burada konuyla ilgili bazı bilgilerin aktarılması yoluna gidilmiştir. Bilindiği üzere, o gün Osmanlı İmparatorluğu'na ait bir gazete yoktu, ama Avrupa devletlerinin siyasî gazeteleri, İstanbul'da gün geçtikçe daha hevesli ve münekkit bir okuyucu kitlesine sahip olmuştu ve bu sayede Türk çevrelerinde İmam Mansur'un zaferleri ve Rusların utanç verici mağlubiyetleri hakkında bilgi alınıyordu. Ayrıca İstanbul camilerinde okunan hutbelerde, Mansur liderliğindeki Müslüman harekâtının dizginlenemeyen "Moskoflara" öylesine büyük mağlubiyetler yaşatması sevinçle anlatılıyordu.[159] Hatta C. Gökçe'nin tespitlerine göre Mansur'un zafer haberleri ulaştıkça İstanbul'da şenlikler tertip edilmişti.[160]

İşte yürütülen bu çalışmalar sayesinde Mansur'un kimliğine, kerametlerine, ortaya çıkış ve misyonuna, etki alanına, Osmanlılara yaklaşımına ve nihayet Ruslarla sürdürdüğü mücadelelere[161] ilişkin epeyce bir bilgi elde edilmişti. Mansur'un tüm Kafkasya ve Anadolu'da meşhur olmasını sağlayan Ruslarla sürdürdüğü mücadeleler ise Osmanlı istihbarat elemanlarının en fazla ilgisini çeken araştırma konularından birisi olmuştur. Raporlarda yer alan bilgilerin birçoğunun bahsedilen mücadelelere ayrılmış olması da bu iddiayı destekler. İlk bilgiler genellikle, Rusların Mansur'un ortaya çıkışından ve faaliyetlerinden büyük bir endişe ve korkuya kapıldıklarını açığa vuruyordu. Çünkü Mansur'un etrafında oluşan birliktelik Rusların Kafkasya'daki yayılma faaliyetlerini sekteye uğratacak veya sonlandırabilecekti. Bunun için hemen bir askerî harekete başvurma lüzûmu hissetmişlerdi. Nitekim Soğucak'a gönderilen tatar Seyyid Mehmed, esir düşen Rus kazaklarından gizlice sorup soruşturduktan sonra "Rusların İmam Mansur'un korkusundan dolayı mustarip olduklarını çıplak gözle müşahede ettiğini" ifade ediyordu.[162] Ekepazarı'na gönderilen casus da "Rusların Mansur'dan epeyce korktuğunu ve hayli telaş edip üzerine çok sayıda asker göndereceklerini duyduğunu" belirtmişti.[163]

Çerkes kabileleri tarafından imzasız olarak Bâbıâli'ye gönderilen bir istihbarat raporu ise Mansur ve Ruslar arasındaki savaşın başladığını haber veriyordu. Buna göre Ruslar Kırım ve Kumkale'deki askerlerini Mansur'un üzerine sevk etmişlerdi.[164] İstanbul'a ulaşan Arapça istihbarat raporunda ise "İmam Mansur denilen genç bir çobanın Dağıstan'da başına topladığı cemaatiyle birlikte Ruslarla savaştığından" bah-

[159] Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 45; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. V, s. 52.
[160] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 122.
[161] Bu hususlara ilişkin istihbarat çalışmaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Yüksel, "Osmanlı İstihbarat Ağı ve İmam Mansur", *OTAM*, S. 32, Güz 2012, Ankara 2013, s. 171-200.
[162] *BOA, YB.04, 6/26;* 5 Muharrem 1200/8 Kasım 1785.
[163] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 238-239.
[164] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 18/801;*29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785.

sediliyordu.[165] Savaşın ayrıntılarını ve bölgedeki gelişmeleri ise Hacılar Kalesi Muhafızı Ali Ağa'nın istihbarat raporunda bulmak mümkündür. Raporda kaydedildiği üzere, İmam Mansur'un etki alanı genişleyince Ruslar korkuya kapılıp, onu yakalamak üzere 7 bin kişilik bir kuvvet sevk ediyorlardı. Ancak büyük bir hezimete uğruyorlar ve savaş meydanında 10 kıta top, cephane ve mühimmat arabalarını bırakarak kaçıyorlardı. Kurtulmayı başarabilenler ise 100 neferi geçmiyor, ayrıca İmam Mansur'un büyük kardeşi de bu savaş sırasında şehit düşüyordu. Ali Ağa, Ramazan ayının ortasında bu haberleri işitir işitmez hemen bir adam tedarik ederek araştırmaya gönderdiğini ve onun da aynı haberlerle döndüğünü ifade etmiştir. Ali Ağa'nın bir diğer bilgi kaynağı ise o savaşta yer aldığını ifade eden bir Nogay mirzası olmuştur.[166]

Aldi Savaşı'na işaret eden bu raporlardan sonra, İmam Mansur'un Kızlar Kalesi üzerine gerçekleştirdiği hücumlara ilişkin ayrıntılarsa Sohum Muhafızı Keleş Bey'in casuslukla görevlendirdiği adamı Hasan Efendi'den geliyordu. Buna göre, Mansur Kumuk beyleriyle ittifak kurup, Rusların elinde bulunan Kızlar Kalesi'ne hücum ve kalenin bir palankasını fethetmişti. Ancak kale sağlam ve Mansur'un askeri az olduğundan fethi tamamlanamamıştı. Bu nedenle bir miktar ganimet alınarak geri dönülmüştü. Sonra Kumuk taifesinin teşvikiyle kaleyi fethetmek için tekrar harekete geçildi. Lakin Ruslar, Kumuk beylerini akçe ile kendi taraflarına çekmek sûretiyle Mansur kuvvetlerini böldüğünden kalan askerlerle kalenin fethi mümkün olamadı. Askerler de fetihten umudunu kesince düşmanın bağ ve tarlaları tahrip edilerek geri dönüldü.[167] O sene Çıldır Valisi Süleyman Paşa da gönderdiği bir raporunda "Mansur'un o hengâmede saldırdığı Kızlar Kalesi'ni zapteylediğine dair bir haber yayıldığına, ancak *essah* haberinin" henüz ulaşmadığına temas ediyordu. Ama raporunun sonunda kendisine ulaşan emir doğrultusunda bilgi toplamak için görevlendirdiği şahısların yakında döneceğine, bu sayede söz konusu haberleri doğrulama imkânının hâsıl olacağına vurgu yapmayı da ihmal etmemişti.[168]

Süleyman Paşa "sonra Şeyh Mansur'un durumu sorulursa" şeklinde söze başladığı bir diğer istihbarat raporunda ise onun birkaç adamıyla Kırım ve Nogay tarafına gittiğini, ancak gidiş gayesini o tarafta bilir bir kimse olmadığını haber veriyordu. Sonraki kayıtları ise Mansur'un Osmanlı istihbarat ağının gündeminden düşmesine neden olacak yanlış bir bilgiden ibaretti. Çünkü "Mansur'un ilk ortaya çıktığı anda kendisinde bazı kerametler bulunduğu iddia etmiş olmasına rağmen hiçbir kerameti

[165] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 3/74.*
[166] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 21/1011-B;* 29 Şevval 1199/4 Eylül 1785.
[167] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 364-365.
[168] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 24/1225;* 15 Muharrem 1200/18 Kasım 1785.

görülmediğinden Kafkasya tarafında itibarının kalmadığını" ifade ediyordu.[169] Oysa Ferah Ali Paşa'nın *"tecessüs-i ahvâl"* için görevlendirdiği kayınbiraderinin raporunda Süleyman Paşa'nın bahsettiği gelişmenin Rusların savaş sırasında beraberinde bulunanları Mansur'dan ayırmak için başvurdukları bir hileden ibaret olduğuna ilişkin oldukça mufassal bilgiler vardı. Buna göre, Ruslar bir general idaresinde 6-7 bin kişilik bir kuvvetle Mansur üzerine yürüyorlar, ancak hiçbiri canını kurtaramıyordu. Rusları öyle bir hezimete uğratınca, etraftan Mansur'a bağlılık bildirenlerin sayısı artıyordu ki bunlar arasında Rus ordusuna mensup soldatlar da vardı. Bundan sonra Mansur, Kızlar Kalesi'ne hücum etmeye başlıyordu. Bu esnada Ruslar, Mansur'a tabi olan askerlerine gönderdiği casuslarla "o kadar zamandır Moskof'un ekmek ve nimetiyle yaşadıktan sonra şimdi böyle esası olmayan bir adama tâbi oldunuz, onun hakkından gelinince siz ne cevap vereceksiniz? Suçunuz affolundu, geri dönün" şeklinde nasihatler ediyordu. Bunun üzerine onlar da Mansur'a sırt çevirip Rusya topraklarına geçiyorlardı. Mansur da yanında kalan Çeçen ve Dağıstan askerleriyle Kızlar Kalesi'ni muhasara ediyor, ancak başarı sağlayamayıp geri dönüyordu.[170]

Birçok araştırmacının ifade ettiği üzere, gerçekten İmam Mansur'un Rusya içlerine taarruz edeceği haberleri ile beraber, zaten ortaya çıkışıyla da telaşlanmış bulunan Ruslar, hiç zaman yitirmeden hile çarkını döndürmeye koyulmuşlardı. Nitekim Kabartay içlerine casuslar gönderip Kabartayları Mansur'dan koparmaya çalışmışlardı. Bu casuslar aracılığıyla da halkın bir kısmını onun saflarından ayırmayı başarmışlardı. Ayrıca Ruslar, II. Katerina'nın siyasî zekâsı sayesinde Çerkes içlerine casus göndermekle yetinmemiş, Oranburg'daki Tatar müftüsü Muhammed Can maşası ile de Mansur'u "yalancı peygamberlikle" itham eden bildiriler yayımlamışlardı.[171]

Mansur'un Ruslarla olan diğer mücadeleleri de bölgedeki Osmanlı idarecilerince İstanbul'a bildirilmişti. Daha önce ifade edildiği üzere, onlar bilgi sağlarken ihtiyatı elden bırakmıyorlar, bunun bir alameti olmak üzere, Mansur'un Ruslarla mücadelelerini kaydettikleri raporların sonuna çoğu zaman "ancak, haberlerin *essah* olup olmadığı doğrulanamadı, daha önce *ferman buyrulduğu üzere* gönderilen *mahsus adamlarla* araştırmalar sürmektedir" şeklinde bir not ilave ediyorlardı.[172] Lakin diğer bilgi kanallarının aynı hassasiyet içerisinde olmadığına tanıklık eder bazı bilgilerle karşılaşmak hiç yaşanmadık bir hadise değildi. Mesela, Gerzeli Seyyid Halil Reis, Kefe'deki Müslüman zabitten sorup öğrendiği üzere "70-80 kişilik bir Rus neferinin

[169] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn*, 27/1307; 29 Rübiyülahir 1199/11 Mart 1785.
[170] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 27/1305;* 12 Rübiyülahir 1200/12 Şubat 1786.
[171] Bkz. Kutlu, *İmam Mansur*, s. 41; Güsar, "Uşurman-Şeyh Mansur, 1722-1749", s. 7; *Asım Tarihi*, C. I, s. 15-16; Batırhan, "Şeyh Mansur", s. 7.
[172] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 27/1305-A;* 29 Zilhicce 1200/23 Ekim 1786.

gidip İmam Mansur askerini dağıttığını, kendisinin de firar ettiğini" haber veriyordu,[173] ancak bu bilginin doğrulanması hâlihazırda mümkün değildir.

Görüldüğü üzere, İmam Mansur'un ortaya çıktığı sıralarda Osmanlı imparatorluk merkezi bir yandan Kırım'ı ilhak eden Rusların Kafkasya'ya yayılma çabalarını takip ediyor, öte yandan Kuzey Kafkasya ve halklarını tanımaya çalışıyordu. Mansur'un birdenbire ortaya çıkması Osmanlı bilgi toplama çalışmalarının tamamıyla onun üzerinde yoğunlaşmasıyla neticelendi. Mansur ile ilgili yayılan efsaneler ve özellikle onun Ruslar karşısında kazandığı zaferler, Osmanlı yönetici sınıfının ilgi ve merakını en üst seviyeye çıkardı. Bunun yanında, Kafkas kabilelerini Osmanlı imparatorluk idaresinden ayıracağı ve daha önemlisi ise Osmanlı ve Rusya arasında bir savaşa sebep olacağı yönündeki endişeler, Mansur ve faaliyetlerine yönelik bilgi toplama çalışmalarına ayrı bir ivme kazandırdı. Dolayısıyla ilgi, merak ve endişeyle gelişen süreç sonunda Mansur, 19. yüzyıla girerken Osmanlı istihbarat ağının en önemli ve bir o kadar da özel gündem maddesi hâline geldi. Öyle ki hakkında bilgi sahibi olmak için hemen her fırsattan istifade edilerek önemli bilgi toplama çalışmaları gerçekleştirildi. Bu sayede onun ve Ruslarla sürdürdüğü mücadeleler hakkında enine boyuna bilgi sahibi olundu. Bu hâliyle imparatorluk yöneticilerinin merak ve endişeleri giderildi.[174]

d. 1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi

Savaştan bir yıl önce Abaza, Çerkes ve Nogay kabilelerinin reislerine hitaben gönderilen bir hükümde Osmanlı ve Rusya arasındaki barış münasebetiyle vali tezkeresi olmayanların Kuban ırmağını geçerek yağma hareketine girişmelerine engel olunması bildirilmişken[175] savaşın arifesinde veya içerisinde yürütülen istihbarat faaliyetlerinin önemli bir kısmı Kafkasyalıları Ruslara karşı kazanmak, organize etmek ve nihayet Rus topraklarını yağmalamaya teşvik etmek olmuştur. Daha evvel Rusların da benzer bir çaba içerisinde olduklarına dikkat çekilen o tarz çalışmaların büyük bir gizlilik içerisinde yürütülmüş olması ise istihbarat çalışmaları kapsamında değerlendirilmelerini mümkün kılıyor. Ayrıca erken tarihlilerinin varlığı, bu çalışmaların savaştan hemen evvel girişilen faaliyetlerle sınırlı kalmadığına işaret ediyor. Nitekim daha 1778 senesinde Çerkes, Abaza ve Kazak gibi Azerbaycan ve Dağıstan hanlıkları, İstanbul'dan Sultan'ın mektuplarıyla birlikte gönderilen mûtemet adamlar kanalıyla harp sırasında Ruslara karşı savaşmak üzere Osmanlılarca temin edilmişlerdi.[176] Bu gelişme Azeri

[173] *BOA, YB.04, 6/27;* 6 Muharrem 1200/9 Kasım 1785.
[174] Yüksel, "Osmanlı İstihbarat Ağı ve İmam Mansur", s. 197-198.
[175] *BOA, C. DH, 226/11288;* 24 Cemâziyülevvel 1200/25 Mart 1786.
[176] *BOA, C.AS, 1040/45644;* 4 Cemâziyülevvel 1192/31 Mayıs 1778.

tarihçi Nəcəfli'nin, Osmanlıların Ruslarla muharebeye tutuşacağı zamanlarda hanlıkların yardımını sağlamaya çalıştıkları yönündeki tespitine uymaktadır. Nitekim I. Abdülhamid 1787 yılında benzer bir çalışma içerisinde olmuş, Bayezid Sancağı'ndan çok miktarda hediyelerle birlikte gönderdiği heyet vasıtasıyla Nahçıvan, Karabağ ve Dağıstan hâkimlerini Rusya aleyhine hareket etmeye çağırmıştır.[177] Cevdet Paşa da harpten evvel Dağıstan, Çerkesistan ve Kabartay halkını Rusya üzerine sevk edebilmek için Kafkasya'ya gönderilen Sultan emirlerinin ve çok miktardaki hediyenin varlığına dikkat çekmiştir.[178] Savaşın arifesinde ise Soğucak yöneticilerine gönderilen bir emirde Çerkes, Abaza ve Nogay kabilelerinin cihat ve gaza niyetiyle Rus topraklarını yağmalamaya teşvik edilmeleri için Kapıcıbaşı Mehmed Bey ile birlikte 50 bin kuruş ve hilatler gönderildiğinden bahsediliyordu.[179]

Harp ilan edilir edilmez de Dağıstan ve Azerbaycan hanlarını ittifak dairesine alıp Tiflis Hanı II. İrakli'nin ortadan kaldırılmasına gayret etmesi gerektiği Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya bildirilmişti. Hatta Buhara tarafından da Rusya diyarına hücum edilmesi için Van Muhafızı Timur Paşa marifetiyle Buhara Hanı'na yazılan bir emir vardı. Ayrıca hassa silahşorlarından Mehmed Salih Ağa, hanlara durumu bildirmek ve Kabartay ümerasını gazaya teşvik etmek amacıyla kaleme alınan emirler ve hazırlanan hediyelerle Dağıstan tarafına gönderilmişti.[180] Ayrıca Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya Rusya ülkesini çapul edip düşmana endişe vermeye muktedir Dağıstan hanı kim ise ona gizlice mektup yazılması emredilmişti.[181] Kısa bir süre sonra Süleyman Paşa'dan Bâbıâli'ye ulaşan bir raporda belirtildiği üzere, Ruslara karşı durmaya muktedir Avar Hâkimi Amme Han'dan başka kimse yoktu ve emrinde 30 binden fazla asker vardı. Bunun üzerine onunla kurulan diplomatik münasebetler neticesinde Amme Han Ruslara karşı harbe iştirak çağrısına uyuyor ve "Osmanlı Devleti beni nerede görevlendirirse o işin üstesinden gelmeye olanca gücümle çalışırım" diyerek sadakatini ispatlıyordu. Kendisine, hangi yoldan Ruslar üzerine harekete geçmenin daha iyi olacağı sorulduğunda ise "Bize Kızlar Kalesi daha yakındır ve çapulu mümkündür, ancak Tiflis Hanı II. İrakli'nin Rus askerini geçirmeyi düşündüğü Ananor tabir edilen yolun ve Tiflis tarafının yağmalanması emredilirse onu yapmak daha kolaydır" şeklinde bir cevap vermişti.[182]

Ancak Çıldır tarafından alınan bir raporda dikkat çekildiği üzere, Dağıstan ve

[177] Güntəkin Cəmil qızı Nəcəfli, *Azerbaycan Xanlıqlarının Osmanlı Dövləti İle Siyasi Əlaqələri (XIII Əsrin II Yarısı)*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakı-Nurlan 2002, s. 78.

[178] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 325.

[179] *BOA, C. AS, 772/32679;* 29 Zilkâde 1201/12 Eylül 1787.

[180] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 167.

[181] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 27/1307;* 12 Muharrem 1202/24 Ekim 1787.

[182] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 27/1290;* 12 Muharrem 1202/24 Ekim 1787.

Azerbaycan hanları Osmanlılara bağlanıp cenge iştirak edeceklerine dair taahhütte bulunmuş olmalarına rağmen aralarında nifak bulunması ve bazılarının da II. İrakli'ye taraftar olması nedeniyle birbirleriyle uğraşmaktan geri durmadıkları için arzu edildiği şekilde Ruslar üzerine müşterek bir saldırı tertip edilememişti. Gerçi Amme Han, Rusya diyarına akın etmenin ve Rusların Gürcistan'a açtıkları Ananor yolunu tahrip etmenin kolaylaştığını, fakat Kızlar tarafına saldırması istenecekse bunu Çeçen tarafındaki Lezgilerle haberleştikten sonra hayata geçirebileceğini, bu nedenle kendisine üç ay önceden haber verilmesi gerektiğini biraz evvel Dağıstan'a gönderildiğinden bahsedilen Salih Bey'e şifahen, ayrıca Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya yazılı olarak bildirmişti. Ancak Süleyman Paşa Gürcistan üzerine tertip edeceği sefer için hazırladığı orduyu güçlendirmek gayesiyle Amme Han'ı kendi tarafına davet etmişti. Şimdi ise Amme Han'ın 30 binden fazla askerle Çıldır tarafına gelecek olması nedeniyle imparatorluk merkezinden hazine ve zahire bakımından kendisine yardım edilmesini istiyordu.[183]

Öte yandan Bâbıâli ve hanlar arasında mekik dokuyan elçiler aynı zamanda bölgedeki gelişmeleri İstanbul'a aktarmayı sürdürdüler. Mesela, Dağıstanlılar ve Çerkeslerin Rusya'ya karşı savaşmaya hazır olduğunu haber vermek amacıyla Cenktay Hanı Ahmed Han'ın İstanbul'a gönderdiği Hacı Muhammed, Ruslarla harp halinde olan Kabartayların Enkuş Kalesi'ni ele geçirdiklerini haber veriyordu. Ayrıca Osmanlıların ipin ucunu bırakmadan ve gizlice Dağıstanlıları ve Çerkesleri savaşa özendirmeleri gerektiğini, çünkü ufak bir işaretin onları savaşa itmeye hazır olduğunu ifade ediyordu. Dolayısıyla Ahmed Han ve elçisi Hacı Muhammed sadece bilgi aktarmakla kalmıyor, Bâbıâli'nin bölgede izleyeceği politikanın nasıl olması gerektiğine ilişkin de önemli uyarılarda bulunuyorlardı.[184]

Bu tarz rapor ve söylemleri değerlendiren Sadrazam ve bazı saltanat erkânının gerektiğinde işe yarayacaklarını düşündükleri Dağıstan, Kabartay ve diğer Çerkes kabilelerini kazanmak ve Ruslara karşı yapılacak savaşa katılmalarını bildirmek için, hazırlanan hediyelerle birlikte Kafkasya'ya gönderilen ve kendisinden gayretkeş birisi olarak bahsedilen Kutayisli Mehmed Bey'in[185] yolculuklarına ve bölgedeki temaslarına ilişkin aktardıkları, incelenen dönem itibariyle Kafkasya coğrafyasını, halklarını ve Osmanlılarla kabileler arasındaki bağı veyahut karşılıklı beklentileri tasvir etme noktasında türdeşlerinden birkaç adım öne çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya'da takip ettiği politikayı ve yürüttüğü istihbarat çalışmalarını anlama veya

[183] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 168.

[184] Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya*, s. 65.

[185] *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, s. XXIV.

anlamlandırma aşamasında arz ettiği önem münasebetiyle, çalışmanın hacmi ve içeriğini tehdit ediyor olabileceği endişesine rağmen Mehmed Bey'in çalışmalarından ve on bir bentlik raporundan[186] uzun uzadıya bahsedilecektir. Hâlihazırda imparatorluk merkezine sunulan en mufassal istihbarat raporu hüviyetine sahip olan söz konusu rapor ayrıca Rusya ve Osmanlı rekabeti çerçevesinde Kafkas kabilelerinin durum ve tutumlarına tanıklık edebilmek açısından da oldukça önemlidir. Raporu önemli kılan bir başka özellik ise Kafkas kabileleri hakkında verilen ilginç bilgilerdir. Mehmed Bey ise Kutayisli olmasından da anlaşılacağı üzere bir Kafkasyalı idi, dolayısıyla Kafkas coğrafyası ve kültürüne olan aşinâlığı, ayrıca daha evvel dikkat çekildiği ve aşağıda da şahit olunacağı üzere; gayreti, becerisi ve vaziyete hâkim tavrı münasebetiyle tercih edilmişti. Faaliyet gösterdiği süre zarfında da adeta İstanbul ve Kafkasya arasında çalışan bir ajan görüntüsü vermişti.

Hikâye; Mehmed Bey'in İstanbul'dan yola çıkıp Kafkasya'ya ulaşmasıyla başlıyordu. Onun vasıtasıyla hediyelerini ve Bâbıâli'nin mesajını alan kabileler halkı büyük bir sevinç yaşamıştı. Sonra, şayet Osmanlı Devleti kendilerine 5-10 bin askerle bir vezir gönderirse bütün varlıklarıyla Ruslara karşı savaşacaklarına dair ant içip yemin ettiler. Her kabileden seçilen ikişer adamı da "mahzarcı" sıfatıyla Mehmed Bey'le birlikte İstanbul'a gönderdiler. Bu şekilde kabilelerin istek ve beklentilerinden haberdar olan Bâbıâli hemen Trabzon Valisi Köse Mustafa Paşa'yı bin kadar askerle Anapa'ya gönderdi. Mehmed Bey ve mahzarcılar İstanbul'dan Anapa'ya dönünce Mustafa Paşa ve birkaç yüz adamını orada hazır buldular. O esnada 15 bin Rus askerinin Kuban'ı geçip Besni adlı Çerkes kabilesiyle savaşa tutuştuğu duyuldu. Kâh galip kâh mağlup vaziyette kırk gün boyunca Ruslarla çarpışan Besniler sonunda Anapa'dan kendilerine top ve asker yardımında bulunulmasını istediler. Bu istek üzerine Anapa halkı ve yöneticileri bir toplantı tertip ettiler. Toplantının sonunda yeterli kuvvetleri olmadığı için yardım yapmanın mümkün olmadığına hükmedildi. Kararı kabile halkına bildirme görevi Mehmed Bey'e verildi. O da gitti ve durumu beyan etti. Ancak elindeki fermanları gösterip yakında Osmanlı tarafından kendilerine yardım geleceği beyanıyla onları teselli ederek Anapa'ya döndü. O esnada Petersburg'dan dönen casuslar Rus feldmareşali Potemkin'in Özi, General Tökeli'ninse Anapa üzerine memur kılındıklarını, Tökeli'nin Kabartay'daki karışıklıkları bertaraf ettikten hemen sonra harekete geçeceğini haber verdiler. Bunun üzerine kabileler halkı Anapa'da düşmana karşı koyacak miktarda bir hazırlık olmadığını ve casusların anlattıklarını içerir şekilde tanzim ettikleri bir raporu Mehmed Bey'le İstanbul'a gönderdiler. Mehmed Bey İstanbul'a vardı, ancak orduyla Sofya'da bulunan Serdar-ı Ekrem Yusuf Paşa tarafına gönderildi. Mehmed Bey'in oraya varmasından ve durumu aktarmasından sonra o sıra Anadolu sol kol

[186] Cevdet Paşa bu raporun büyük bir kısmını yayınlamıştır. Bkz. *Tarih-i Cevdet*, C. IV, s. 482-488.

sürücülüğü vazifesiyle Canik'te bulunan Battal Hüseyin Paşa'ya daha önce taahhüt ettiği askerden 10 binini Özi Kalesi'ne, 10 binini ordugâha göndermesi ve kalan 10 biniyle de kendisinin süratle Anapa'ya geçmesi emredildi. Durumdan Kabartay, Abaza ve Çerkesleri haberdar etmek için kaleme alınan emirleri götürme vazifesi yine Mehmed Bey'e verildi. Mehmed Bey önce Canik'e vardı ve Battal Paşa ile görüştü. Ona Anapa'ya birlikte gitmelerinin uygun olacağını beyan edince yeni görevinden hiç hoşnut olmayan Battal Paşa'nın kötü muamelesine maruz kaldı. Nihayet onun Anapa'ya gitmek isteğinde olmadığını gösterir bazı bahanelerle vakit geçirmekte olduğunu fark etti ve yolculuğunu sürdürdü.[187] Ancak bir önceki seyahati sırasında Kuban'dan dönerken Kabartay, Abaza ve Çerkes beyleriyle görüşmüş ve onların şu tepkisiyle karşılaşmıştı:

> "Eğer Osmanlı Devleti'nden bize asker ve mühimmat yardımı yapılmazsa Rus askeri üzerimize geldiğinde durum çok zorlaşır. Yardım gelecekse hemen bize haberini getir, yok gelmeyecekse bir kâğıt ile bildir, biz de ona göre hareket edelim."

Mehmed Bey de "devletten size yardım gelir, ben kefilim, yakında yardım geleceği haberiyle dönerim" demişti. Mehmed Bey, Rusların "benim sizle cengim yoktur, benim kavgam Osmanlı iledir" gibi sözlerle kabileler halkını sürekli kandırmakta olduğunu gözlemlediği için bir önceki yıl Canik'te görüştüğü ve kabilelerin isteğini ilettiği Battal Paşa'dan en azından kendisini bir miktar askerle Anapa'ya göndermesini istemişti. Böyle yaparak kabilelere Osmanlı askerinin numunesini gösterip arkadan daha büyük miktarda bir yardım gelmekte olduğu haberini vermek istemişti. Bu şekilde Battal Paşa'dan 300 asker almayı başarıyordu. Bu askerlerle Anapa'ya varıyor ve Muhafız Köse (Mustafa) Paşa ile görüşüyordu. Aradan birkaç gün geçtikten sonra ansızın gelen bir Çerkes, Hatukay kabilesinin Rus askerinin baskınına uğradığını haber vermişti. Ancak Köse Paşa, Rusların gelişlerini, kabilelerin daveti üzerine gelişen bir eylem olarak yorumluyor ve herhangi bir tedbir alma lüzumu hissetmiyordu. Sadece Soğucak ve Anapa'nın muhafaza edilmelerini sağlamayı yeterli görüyordu. Paşa'nın bu tavrı karşısında Mehmed Bey "efendim Ruslar, kabilelerin davetiyle gelmiş olsalardı en evvel onlara baskın düzenlemezlerdi" sözüyle tepkisini ortaya koyuyor ve birkaç yüz askerle Hatukay kabilesine yardıma gidilmesi gerektiğini belirtiyordu. Nihayet, yardım edilmezse bundan cesaret alan Rusların yakında Anapa üzerine gelebileceklerini söyleyince o ve İpeklizâde Mustafa Paşa birkaç yüz askerle Hatukay kabilesi tarafına gönderilmişti. Ancak diğer kabilelerden yardım alınamayınca düşmana karşı koyamayıp geri dönmüşlerdi. Mehmed Bey ise geri dönmüyor ve Hatukay kabilesi tarafına geçiyordu. Kabile halkına, daha yukarıdaki kabilelere götürmesi gereken

[187] *Asım Tarihi*, C. I, s. 17; *Tarih-i Cevdet*, C. IV, s. 480-482; Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 698-699; Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi*, s. 107.

fermanlar olduğunu ve o kabilelerin hepsini kendilerine yardım için harekete geçireceğini söylüyordu. Bu şekilde oradan ayrılıp Şapsığ, Abazin, Temurgey, Besni ve Mahoş kabileleri tarafına gitmişti. Hepsine tek tek uğrayıp fermanları ibraz ettikten sonra "ne durursunuz işte Hatukay kabilesi savaşıyor; Osmanlı askeri onlara yardıma geldi, geriden de yer götürmez askerle Serasker Paşa geliyor, siz de atlarınıza binip kardeşlerinize yardım edin" diyerek kabileler halkını harekete geçiriyordu. İşte Rusların hezimete uğratılması bundan sonra gelişen bir süreçti ve Mehmed Bey raporuna "Bu zafer haberi o vakit İstanbul'a ulaştığından, Osmanlı Devleti'nin malumudur" diye bir not düşmüştü. Kuban'da olan kabileleri bu şekilde harbe teşvik ettikten sonra ise Kabartaylar tarafına geçiyor ve taşıdığı fermanı kabile beylerine ibraz ediyordu. Ancak beylerin şu ilginç tepkisiyle karşılaşıyordu:

> "Bu kuru bir fermandır. Bunu ne yapmalı? Bize asker ve mühimmat ile yardım edilmezse elimizden ne gelir? Sen daha önce Osmanlı tarafından yardım için asker gönderileceğini haber vermiştin. Asker nice oldu? Düşman ile muharebe etmemiz isteniyorsa zaten bir hayli vakittir bizim bu kâfir ile savaşmaktan başka işimiz yoktur. Ancak başa çıkamadık ve şimdi bu şekilde zulme uğrayarak vakit geçiriyoruz. Bizi kendi halimize bıraksanız olmaz mı?"

Mehmed Bey'in şu cevabı ise en az Kabartay beylerinin tepkisi kadar kaydedilmeye değer:

> "Osmanlı Devleti'ne göre hiçbir nesnede güçlük yoktur. Talebiniz asker değil mi? İşte bu kadar bin asker ile Serasker Paşa geliyor. Sizin maksadınız iş görmekse fırsatı elden kaçırmayıp düşmana zarar vermekten geri durmayın. Size nispetle bir yığın bahayim (behaim-canavar) görünümde olup Müslümanlıkları dahi bilinmeyen birer kavim olan Abaza ve Çerkesler bile Ruslarla savaşmaktadırlar. Osmanlı o kavimlere dahi yardım gönderdi. Sizinse bu kadar mescit ve ulemanız var. Müslümanlığınızda ise şüphe yok. Böyle vakitte gazadan kaçmanız dünya ve ahrette mutsuzluğunuza sebep olur. Size getirdiğim fermanı padişahımız sadece üç tuğlu paşalarına gönderir. Size ne kadar itibar ettiğini buradan anlayın. Bu fermanı iyice saklayın, maazallah memleketiniz elinizden gitse onu İstanbul'a getirip gösterin. Bu fermana dayanarak savaştık ve çabaladık, ancak bahtımız yokmuş ki ülkemizi kaybettik deseniz, Osmanlı Devleti size daha güzel topraklar bağışlar. Ferman sizin soyunuzdan gelenlerden birinin elinde bulunsa bile yine Osmanlı Devleti ikramını esirgemez."

Mehmed Bey, kendi ifadesiyle "şöyle olur, böyle olur diyerek" hepsini cenge teşvik etmişti. Neticede Kabartay halkı topyekûn gayrete gelmiş ve derhal Ruslarla aralarındaki barışı feshederek civarlarında bulunan Rus köylerine saldırıp oraları ateşe vermişler, mal ve eşyalarını yağmaladıkları halkın 1.200 hane kadarını esir etmişlerdir. Kabartayların bu gayreti kendilerine civar olan ve Tiflis'e açılan yol üzerinde bulunan İnguş kabilesini de oldukça etkilemiştir. Birkaç bin haneden müteşekkil olan bu kabile esasında Mecusiyken, Ruslar gönderdikleri elçi ve din adamları vası-

tasıyla onları Hıristiyan yapmıştı. Şimdi İnguşlar da Rus hâkimiyetinden çıkıyor ve kendilerinden oldukça etkilendikleri Kabartaylara bağlanıyorlardı. Kabartaylar ise o hâl üzere Osmanlı'dan gelecek asker ve yardımı beklemekteydi.

Mehmed Bey'in sonraki kayıtları ise Battal Paşa'nın yanlışlarına ve bilgisizliğine, dolayısıyla Kafkasya cephesinde uğranılacak olan hezimetin sebeplerine ilişkindir. Mehmed Bey, bir önceki yıl Battal Paşa ile gerçekleşen görüşme esnasında ona "Abaza, Çerkes ve Kabartay halkını yanınıza katmayı başarıp Rus toprakları üzerine saldırsanız çok kazançlar elde edilir." demişti. Ancak Battal Paşa, o tarafın ahvâli hakkında hiçbir bilgisi bulunmadığından "kabileler halkına ve Kuban tarafına geçmeye gerek olmadığını, bir miktar asker ile Kırım'a geçmenin yeterli olacağını, bu sayede Taman ve Temruk kalelerinin ele geçirilebileceğini söylemişti. Mehmed Bey ise o kalelerin boş olduğunu ve yüz adamla bile zaptedilebileceğini beyan etmiş ve eklemişti:

> "İş onda değil, Kırım Adası'ndadır. Kırım Adası'nın fethi bu taraftan zordur. Zira sahile asker, zahire ve mühimmat çıkarmak için araba ve hayvanlar lazımdır. Bunları nereden temin edeceksiniz? Bitişik köyler yoktur. Orası çöl gibi bir yerdir. Bir kalesini muhasara etmek 10 bin askerin şehit düşmesine sebep olur. Buna karşın kâfire bir zarar verilemez. Varsın Ruslar Kırım'ı güçlendirmeye devam etsinler. Kuban tarafından, Kabartaylar üzerinden Petersburg'a kadar Rus topraklarını harap etmek mümkündür. İşte o zaman zaten Kırım'ı kendiliğinden terk ederler. Şimdi siz 10 bin kadar askerle Abaza ve Çerkes içine girseniz başınıza para pul istemeden 50 bin güzide asker toplanır. Sonra 20 bin askerle daha ileri Kabartaylara varsanız bu kez etrafınıza 100 bin asker toplanır. Bu birliklerle Rus ülkesine hücum olunsa, Ejderhan ve Kazan Tatarları doğal olarak size bağlılık arz ederler. Hatta mal ve ırzlarına dokunulmayacağını bilseler o havalideki Rus reayası da Osmanlılara bağlanmayı kabul eder. Böylece düşman memleketlerinin içine ateşler bırakılır. Eğer bu yolu tercih ederseniz kıyamete kadar adınız ve şanınız herkesin dilinde dolaşır."

Bu cevabın ardından Mehmed Bey İstanbul'daki yöneticilere yönelik olarak, iddialarını destekleyecek bazı açıklamalarda bulunuyor:

> "Gerçekten Ruslardan gereği gibi intikam almak mutlaka Kabartaylara 5-10 bin askerle yardıma giderek o taraftan Rusya üzerine hücum etmeye bağlıdır. Yoksa 10 bin kese akçe sarf ederek ve dünya kadar sıkıntıya girerek diğer mahallerden harekete geçmek düşmana bir zarar vermez. Ama bin kese akçe harcayarak 5-10 bin kadar asker Kabartaylara gönderilse Ruslar hemen bu sene Kırım, Özi ve diğer bazı yerleri terk eder ve Osmanlıların istediği şekilde bir anlaşma imzalamaya razı olur. Öte taraftan Ruslar, Osmanlılara zarar verecek durumları gizlice araştırmaktan bir an olsun geri durmaz. Hatırlarsanız, Kırım'ı ele geçirinceye kadar bin bir türlü teklifle Osmanlıları oyaladı. Kırım'ı ilhak ettikten sonra Özi'yi ele geçirdi. Bundan sonradır ki diğer taraflara el uzatmak Ruslar için çok kolaylaştı. Şimdi Rusların ülkesini talan edip devletlerini berbat etmenin yolu sadece ama sadece Kuban tarafından Kabartayları takviye edip Serasker Paşa'yı oradan Ruslar üzerine yürütmekten geçiyor."

Çünkü Mehmed Bey Rus ülkesini baştanbaşa gezmiştir ve her tarafını bilmek-

tedir. Ruslara galip gelebilmenin Kuban tarafından daha kolay olacağını ısrarla vurgulaması da bundandır. Ancak onun gözlemlerine göre Battal Paşa, Abaza ve Çerkes halkını kullanmaya ve Kabartaylara asker göndermeye hiç istekli değildir. Hatta kendi *ferahına* kalırsa Anapa'dan bir adım ileriye gitmez. Çünkü "Osmanlı Devleti bana bir akçe vermez, kendi kesemden harcattırır" düşüncesindedir. Birkaç adamıyla ve güçbelâ Soğucak'a geçmesi ise sırf devletten korktuğu içindir ve dürtülmezse oradan da ileri gitmez.

Mehmed Bey'in sonraki kayıtları ise daha önemlidir. Çünkü Rusların yakında takip edecekleri planları çok önceden haber vermektedir. Öyle ki, Rusların Kırım ve Özi'den sonra şimdiki düşüncelerinin Osmanlıların kabilelere yardım merkezleri olan Soğucak ve Anapa'yı istila etmek ve kabileleri tamamıyla egemenlik altına almak olduğundan bahsetmektedir. Dahası Rusların kendisine taraftar olan Açıkbaş ve Tiflis hanlarıyla müttefik olarak karadan Ahıska ve Erzurum üzerine yürüyeceklerini, hatta Anadolu'yu bir kargaşa ve telaşa sürükledikten sonra denizden de Karadeniz yalılarına saldıracaklarını ve bu şekilde Osmanlıları baskı altına almayı amaçladıklarını bizzat araştırıp öğrenmiştir. Bu bilgi aktarımının ardından da endişe ve tavsiyelerini sıralamaktadır: Her ne kadar Ruslar bir önceki yıl Anapa'da hezimete uğrayarak bahsedilen amaçlarını gerçekleştirememişlerse de bu sene tembel davranılırsa o taraflar kaybedilebilir. Bu nedenle diğer bölgelerle meşgul olmak yerine Soğucak ve Anapa'nın varlığını sürdürebilmesinin garantisi olan kabilelere, özellikle de Kabartaylara destek olunmalıdır. Ayrıca kendisi Kabartaylara, yardım için yakında asker geleceğini müjdeleyip geri dönmüştü. Şimdi sözü yerde kalırsa onların güvenini kazanmak bir daha mümkün olamazdı. Üstelik Ruslar da onlara para ve diğer bazı nesneler teklif etmekten geri durmazlar. Gerçi şimdiye kadar Kabartaylar Rusların bir nesnelerini kabul etmemişlerdir, ancak asker ve yardım gönderilmezse gelişmelerin ileride ne şekil alacağını kestirebilmek güçleşir.

Mehmed Bey, ayrıca Osmanlı kronik ve vesikalarında pek zikredilmeyen Karakalpaklar gibi bazı Kafkas kavimlerine ve Ruslarla aralarındaki münasebete de temas ediyor. Kaydettiği üzere; Kazan, Ejderhan ve Karakalpak Tatarları arasında çok sayıda Müslüman ve ulemâ vardır. Bunların hepsi Ruslara gücenikken Ruslar sürekli onları kendi tarafına çekebilme uğraşındadır. Hatta savaş başladığında onlara gönderilen özel kâğıtlarda şu hususları dile getirmişlerdir:

> "Osmanlılara galip gelmişken sadece bize lâzım olan Kırım ile yetindik. Osmanlı Devleti'ni baskı altına almaktan kaçındık. Bu iyiliği bilmek lâzım iken Osmanlı bizi gafil avlayıp üzerimize sefer açtı. Böyle hareket hangi kitapta vardır? Siz dahi Müslümansınız, kendi hâlinde olan adamı incitmek kitabınızda var mıdır?"

Mehmed Bey'e göre bu, Rusların bir hile ve saçmalığından, ayrıca söz konusu

kabilelerden nasıl korktuğunun açık bir kanıtı olmaktan başka bir şey değildir. Raporunun sonuna yaklaşırken de daha evvel dile getirdiği hususları şu şekilde özetlemektedir:

> "Hâsıl-ı kelam, bu vakit ve fırsatı Osmanlı Devleti elden kaçırmamalıdır. Ne şekilde olursa olsun 5-10 bin askerle şu Kabartaylara yardım etsin. Hazinenin gittiğine bakmayıp Soğucak ve Anapa gibi *İkinci Kırım* niteliğindeki mahalleri ve kabileler halkı gibi bir alay askeri elden kaçırmamaya gayret etsin. Bugün Kafkasya'yı güçlendirmek farz değerindedir."

Mehmed Bey, "bu dahi Devlet-i Âliyye'nin malumu olsun ki" diyerek devam ediyor:

> "Abaza, Çerkes ve özellikle Kabartaylar, biz Osmanlı Devleti'nin askeriyiz. Serasker'in emriyle hareket ederiz. Kuban'a gelen Sultanlar (Kırım hanları) kendi cinslerinden olmaları münasebetiyle Tatar'a, yani Nogaylara söz geçirdiler. Bize ise Osmanlı Devleti tarafından tayin olunan paşalar emredebilir."

Mehmed Bey, son olarak, tarih kitaplarında rastlanılması pek mümkün olmayan bir bilgiye, Kabartaylarla Tatarlar arasındaki düşmanlığın sebebine yer verir. Buna göre, evvel bir tarihte Kabartaylar bir iki Kırım Sultanı'nı katletmişlerdir. Bu nedenle daima Tatarların düşmanlığına maruz kalmışlardır. Bunun içindir ki aralarını düzeltmek gayet güçtür, denilir.[188]

Mehmed Bey'in raporunun imparatorluk merkezindeki yansımalarını ise Sultan ile Kaymakam Paşa arasında cereyan eden yazışmalar veya kaleme alınan fermanlar kanalıyla takip edebilmek mümkündür. Mesela onun raporu Kaymakam Paşa tarafından Sultan'a şu şekilde arz edilmişti:

> "Geçen sene ordudan Dağıstan tarafına gönderilen Kutayisli Mehmed Bey, Kabartaylara götürdüğü emirleri ne şekilde ulaştırdığını, o tarafların vaziyetini ve kabilelerin Ruslara verdiği hasarı ayrıntılı sûrette nakletmiştir. Ona göre, Osmanlılar tarafından 10 bin kadar asker ve bir miktar mühimmatla yardıma gidilirse Abaza, Çerkes ve Kabartaylar müttefiken Rusya üzerine saldıracaklardır. Adı geçen zümrelerin mevcudiyeti 100 binden fazladır. Eğer onlar vasıtasıyla Rusya içine doğru bir perişanlık verilirse Ruslar, Kırım ve Özi'den tamamıyla vazgeçmek durumunda kalacaklardır. Ruslardan intikam almanın bundan daha kolay bir yolu yoktur."

Bu aktarımın ardından III. Selim hemen Battal Paşa'ya bir ferman yazılmasını emretmişti.[189] Dolayısıyla, Cevdet Paşa'nın da kaydettiği üzere, Mehmed Bey'in raporu Osmanlı yöneticilerinde arzu edilen sarsıntıyı yaratmıştı. Nitekim onun teşvikiyle şimdi Battal Paşa'ya yeniden ağır ve şiddetli bir emir gönderiliyordu. Ayrıca Mehmed Bey

[188] *BOA, C.AS, 1146/50924;* 3 Ramazan 1203/28 Mayıs 1789.
[189] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 182/8313;* 29 Zilhicce 1204/9 Eylül 1790.

tekrar Anapa'ya dönüyordu.[190] Daha evvel aktarıldığı üzere, Battal Paşa'nın Rusya'ya firarından sonra Anapa Seraskerliği'ne atanan Hüseyin Paşa'nın takip edeceği harekât planının yine Mehmed Efendi'nin anlattıklarından hareketle hazırlanmış olduğuna tanıklık edebilmek, onun raporunun imparatorluk yöneticileri üzerindeki etkisini gösteren bir diğer önemli gelişme olarak kaydedilebilir. 1789 yılı sonuna ait bir fermanda belirtildiği üzere, Hüseyin Paşa bol miktarda mühimmat ve çok sayıda askerle Anadolu'dan hareket edecek; sonra Çerkes, Abaza ve Nogay yiğitlerini yanına katarak Anapa'dan Kızlar Kalesi'ne hücum edecekti. Ayrıca haberleşeceği Çeçen, Kumuk ve Dağıstan hanlarının da diğer taraftan saldırıya geçmelerini sağlayacaktı. Bu fermanın birer sûreti harekâta katılımlarını sağlamak için yine Kutayisli Mehmed Bey kanalıyla Kafkas halk ve hanlıklarına gönderilmişti. Fermanın muhatapları arasında Kuban Nehri'nin bu tarafındaki Osmanlı arazisinde sakin olan Abaza kabilesinden Abazin, Natukay, Çerkes kabilesinden Besni, Mahoş, Temurgey, Bjeduğ, Hatukay, Jane, Şefake kabilelerinin beyleri ve sipahileri, Nogay beyleri, Avar Hanı Amme Han ve Akuşa kadısı bulunuyordu. Fermanda belirtildiği üzere, bu hareketle Ruslardan intikam almak ve onların elinde esir düşen din kardeşlerini kurtarmak hedeflenmişti. Ayrıca fermanda, kabile halklarının Mehmed Bey'den Osmanlı Sultanı'nın onlar hakkında beslediği olumlu düşünceleri, ayrıca tertip olunan asker, zahire, top ve mühimmatın miktarını işitip sefer hazırlıkları hakkında yakinen bilgi sahibi olabileceklerine dikkat çekilmişti. Fermanın diğer kısımlarında ise harekâtın planına ve kabilelerin harekâta katılımlarını sağlamaya dönük ibareler vardı. Sultan'a göre, Rusların o güne kadar çeşitli hilelerle Müslümanlara karşı nasıl hakaret ettiği ve hilelerine aldanıp onlara güvenmenin asla câiz olmadığı beyan etmeye ihtiyaç duyulmayan konulardandı. Kafkas beyleri ve askerleri, din gayretini ve Osmanlı Devleti'nin kulluğunu asla elden bırakmayıp, aynı şekilde *küffârın* yalan ve hilesine kulak asmayıp gazalarda daima yararlık ve bahadırlık göstermişlerdi. Şimdi onlardan yine din ve devlet uğruna canla başla hizmet etmeleri, birbirleriyle ittifak halinde bulunmaları ve Serasker'in sözünden çıkmayıp birlikte hareket etmeleri isteniyordu. Serasker mükemmel asker ve mühimmatıyla Kabartaylara doğru yürümeye başlayınca onların da hiç vakit kaybetmeden hemen silahlarını kuşanıp atlarına binerek, kabileleri halkıyla o yöne doğru harekete geçmeleri gerekiyordu. Bundan sonra Kabartay halkını da yanlarına alarak Kızlar Kalesi üzerine birlikte varacaklar, kalenin ve bölgedeki diğer Rus topraklarının zapt ve yağma edilmesine gayret edeceklerdi. Sultan'ın teşvik amaçlı son sözleri ise şöyleydi:

> "Böyle vakitte kâfirle cenk etmenin gücü yeten bütün Müslümanlar üzerine şer'en farz olduğuna şüphe yoktur ve bu hizmetinizin karşılığını elbette görürsünüz."[191]

[190] *Tarih-i Cevdet*, C. IV, s. 488.
[191] *BOA, C. HR, 38/1892;* 29 Rebiyülevvel 1204/17 Aralık 1789.

Bir yıl sonra söz konusu kabilelerden Anapa Kalesi'nin ve kendilerinin asker ve mühimmatça desteklenmesi yönünde gelen istek karşısında III. Selim bu kez Rusların içinde bulunduğu güç durumdan mülhem şu cesaret verici ve teşvik edici sözlerle dolu fermanı onlara göndermişti:

> "İsteklerinize dair arzları gördüm. Sizlerin devletimin dostuna dost, düşmanına düşman olduğunu, özellikle gaza ve cihatta gayret ve sadakatinizi esirgemediğinizi biliyorum. Bundan sonra da sizden nice nice hizmetler göreceğiz. Rusların vücudunun o taraflardan tamamıyla kaldırılması ancak hepinizin yiğitliği ve dayanıklılığı sayesinde olacaktır. Kabartay tarafındaki Anapa ordusuna kış ve bahar için çok miktarda asker eriştirilecektir. Ayrıca Osmanlı ile müttefik olan Brandenburg demekle meşhur Prusya Devleti de Rus sınırına 150 binden fazla asker gönderecek şekilde savaşa hazırdır. Öte taraftan Ruslar Lehlilerden güven duymadıkları için Lehistan sınırına asker tayin etmek zorunda kalacaktır. Kısacası gerek bu açıdan gerekse akçe, zahire ve asker tedarikinde aciz olduğundan dolayı şimdi onlardan gereği gibi intikam almak mümkün olacaktır."[192]

Aynı şekilde Serasker Hüseyin Paşa ile ordu nazırı ve defterdar Hacı Memiş'e gönderilen benzer temalı ve gizli emirlerle yakında girişilmesi kararlaştırılmış olan Rusya harbi için Abaza, Çerkes, Nogay ve Dağıstan kabilelerinin teşvik edilerek hazır bulunmalarının sağlanması istenmişti.[193] Soğucak ve Anapa Muhafızı İpekli-zâde Mustafa Paşa ise Serasker Hüseyin Paşa'nın harekât planına uygun hareket etmesi, yani Seraskerle birlikte Anapa ordusunu ve o taraftaki asker ve kabileleri yanına alıp Kabartay tarafına varması, nihayet onları da ittifak dairesine aldıktan ve Dağıstan taraflarıyla haberleştikten sonra hep birlikte Ruslar üzerine hücum edilmesi yönünde uyarılmıştı.[194]

Görüldüğü üzere, her yeni saldırı harekâtından önce Kafkas kabilelerini Osmanlılarla birlikte Rusya üzerine harekete geçirme noktasında oldukça yoğun, bir o kadar da gizli çabalar söz konusu olmuştu. Rusların Kafkasya özelinde savaşa dönük hazırlık ve hareketleri ise, savaşın öncesinde ve esnasında çeşitli kanallarla takip edilmişti. 1787 yılında Tombasar Voyvodası Rusya içine gönderdiği bir casus kanalıyla Rus Kraliçesi'nin Kiev'de Avusturya ve Venedik krallarını beklemekte olduğunu, Kerson'da Rusların 20 bölük, Petre suyundan içeri doğruysa çok sayıda askerlerinin bulunduğunu, ancak ne mahalle gideceklerinin bilinmediğini ve yeni askerlerin gelmeye devam ettiğini öğrenmişti.[195] Serdar-ı Ekrem Yusuf Paşa'nın Edirne sahrasına vardığı sırada ise Soğucak Başbuğu Mustafa Paşa kendisine bir istihbarat raporunun yanında ele geçirilen bir Rus ve bir de Kırımlı esir göndermişti. Gelenler arasında Soğucak

[192] *BOA, A.DVN. MHM.d., 194 Nolu defter, s. 117, hüküm: 577;* Evâil-i Safer 1205/Ekim 1790.
[193] *BOA, C.AS, 1113/49312*; 29 Receb 1204/9 Nisan 1790.
[194] *BOA, C.AS, 924/39954*; Evâhir-i Zilhicce 1204/Ağustos-Eylül 1790.
[195] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1342;* 13 Receb 1201/1 Mayıs 1787.

Bina Emini Kapıcıbaşı Abdullah Ağa'nın da bir adamı vardı. Gerek onun ve esirlerin anlattıklarından gerekse Mustafa Paşa'nın raporundan Kafkasya'daki gelişmeler hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olmuştu. Nitekim ele geçirilen bir dilden Acu Kalesi'nde az sayıda Rus askerinin bulunduğu haber alınınca Mustafa Paşa gönderdiği askerleriyle kaleyi zaptetmişti. Kale içindeki 10 parça topun dördü büyük olduğu için orada bırakılmışken diğer toplar Anapa'ya nakledilmişti. Kırım'da ise 13 bin kadar Rus vardı, ancak kıtlık ve kolera nedeniyle bunlar eriyip gitmekteydiler. Belirtildiği üzere, bu sevinçli haberler Osmanlı askerlerine iyi gelmişti.[196] Ancak burada hemen ifade etmek gerekiyor ki, esirlerden her zaman sağlıklı bilgiler alabilmek mümkün değildi. Nitekim 1791 Temmuz'unda Rus kuvvetlerinin Anapa'yı muhasarası devam ederken ele geçirilen esirlerden "Ruslar birkaç gün daha kaleyi alamazlarsa dönmeye karar verdiler" yönünde yanlış bir bilgi alınmıştı.[197]

Savaşın devam ettiği 1789 senesi içinde İstanbul'daki İngiliz elçisi de tercümanı vasıtasıyla Osmanlı hükümetine "Rusların bazı asker ile gösterişte bulunmaları her ne kadar bu taraflar gibi gözükse de asıl maksatları Soğucak ve Kuban olduğundan o bölgelere gereği gibi takviye verilmelidir" uyarısında bulunmuştu. Onun ardından Bâbıâli'ye giden ve Reis Efendi'yle görüşen İsveç elçisinin tercümanı da, İngilizlerle ağız birliği etmişlercesine "Rusların maksatları Soğucak taraflarıdır, her ne kadar beri taraflarda gösteriş ederlerse de asıl muratları oradadır" yönünde bir istihbarat sağlamıştı.[198]

Kendi ifadesi olmak üzere, o sene süvari serdengeçti ağalarından İsmail de herkesin ittifakıyla Rusların durumu hakkında gizlice araştırma yapmak üzere bir gemiyle Akkerman'dan Hocabey'e gönderilmişti. Oraya vardığında Kırım tarafından on sekiz Rus gemisinin Hocabey önünden geçerek Özi tarafına gittiğini ve üç gün sonra geri döndüklerini görmüştü. Ardından Akkerman Boğazı'na geçip İsmail Ağa'nın gemisini yakmışlardı. Oradan tekrar Hocabey Kalesi önüne giderek üç-dört gün boyunca kaleye top yağdırmışlardı. Aynı şekilde kaleden Rus gemileri üzerine top atılmıştı, ancak bir hasara uğramamışlardı. Bu 18 gemiden müteşekkil Rus donanmasının on üç gün önce Hocabey önünden Özi tarafına gittiğini de İsmail Ağa çıplak gözle müşahede etmişti. Raporunun sonunda kaydettiği üzere kendisinin Hasan Ağa adında bir de refiki vardı.[199]

III. Selim'in nasihatlerini Battal Hüseyin Paşa'ya aktarmak için Anapa'ya gönderilen Hassa tebdilci Haseki Mahmud Ağa da bölgedeki gelişmelere ve yürütülen

[196] *Tarih-i Cevdet*, C. IV, s. 17; *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 22/1047;* 29 Zilhicce 1202/30 Eylül 1788.
[197] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 166.
[198] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1431/58578;* 29 Zilhicce 1203/20 Eylül 1789.
[199] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 178/7893;* 3 Ramazan 1203/28 Mayıs 1789.

istihbarat çalışmalarına dair 14 Ağustos 1790 tarihli önemli bir rapor hazırlamıştı. İfade ettiği üzere, Anapa'ya varınca Sultan'ın tembihlerini Serasker Battal Hüseyin Paşa'ya tek tek anlatmıştı. Anapa'ya dâhil olmadan bir gün önce Anapa Limanı'nda konaklamış, o esnada Serasker Hüseyin Paşa ile Kaptan-ı derya Hüseyin Paşa'nın harp işleriyle ilgili sohbetlerine ve düşmanın nerede olduğuna dair yürüttükleri istihbarat çalışmalarına tanıklık etmişti. Paşalar öyle teyakkuz halindeyken 35 düşman teknesinin Azak Denizi Boğazı'ndan, Yenikale önünden denize açılıp Anapa Limanı'nda bulunan Osmanlı donanması üzerine saldırmak niyetinde oldukları karakollar kanalıyla öğrenilmişti. Bunun üzerine Osmanlı donanması hemen demir çözüp harekete geçiyor, uygun hava ile Rus donanmasının nerede olduğunun tespiti için araştırmalara başlanıyordu. Nihayet Taman önünde, Karaburun açığında puslu hava nedeniyle Osmanlı karakol gemileri düşmanın karakol gemilerine çarpıyor ve bir savaşa tutuşuyorlardı. Düşman gemilerinden birçoğu batırıldıktan sonra Riyâle-i Hümâyûn ile birkaç gemi Sinop'a geçiyor, kalan donanma ise Kaptan Paşa ile Sünne'ye hareket ediyordu. Gelen haberlere bakılırsa, Osmanlı donanması 15 gün içinde eksiklerini tamamlayıp Anapa'ya dönecekti. Bu şekilde Taman tarafında düşman gemilerinden bir eser kalmamıştı. Casusların getirdiği ve Mahmud Ağa'nın kaydettiği bilgilere göre ise sadece Kerç Limanı'nda 9, Yenikale önünde 1 tekneleri vardı ve hepsi de kapak kaldırır gemilerdi. Anapa'dan Yenikale'nin 16 saat, Taman'dan Anapa'nın ise 12 saatlik bir mesafede bulunduğu da casuslar kanalıyla edinilen bilgiler arasındaydı.[200] Kısa bir süre sonra ise Anapa Muhafızı İpekli-zâde Mustafa Paşa'dan "düşman donanmasına ait 12 geminin Kerç ve Yenikale önlerinde demirlemiş ve savaşa hazır bir vaziyette bekledikleri" yönünde bir istihbarat alınmıştı. Ayrıca Taman tarafındaki karakollar, düşman gemilerinden Varda Kosta denilen ikisinin Çungar Burnu'nda yaşanan fırtınada parçalanıp battığının çıplak gözle müşahede edildiğini haber vermişlerdi.[201]

Burada kaydedilmesi gereken ilginç gelişmelerden birisi de uzunca bir süre Osmanlı istihbarat ağının gündemini meşgul ettiğinden bahsedilen İmam Mansur'un etrafındaki gelişmeler ve Rusların faaliyetleri hakkında kaleme aldığı mektuplarla[202] Osmanlı bilgi toplama çalışmalarına katkı sağlamış olmasıdır. Mesela Battal Hüseyin Paşa'nın Anapa'daki olumsuz eylemleri ve Rusya'ya kaçışı hakkında İstanbul'a 1790 senesinde bir mektup göndermişti. Mektubunda belirttiği üzere, kendisi 1789 yılında Kuban Başbuğu Mustafa Paşa zamanında Osmanlı devlet ve padişahına hizmet edebilmek amacıyla Dağıstan'dan Anapa Kalesi'ne geçerek orada ikamet etmeye başlamıştı. Ancak Battal Paşa gelir gelmez kale halkına karşı her türlü zulme kalkışıyor, onları azarlıyor, hatta

[200] Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi*, s. 62-63; Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 669.
[201] Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 696.
[202] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1351*; 29 Zilhicce 1200/23 Ekim 1786.

ırzlarını tehdit etmek gibi nice ahlaksızlıklara cesaret ediyordu. Mansur onun bu eylemlerine tepki gösterince aralarında bir soğukluk yaşanıyor, bu nedenle yeniden Dağıstan tarafına gidip aslî vatanı olan Çeçen köyüne yerleşiyordu. Dağıstan ve Kabartay halkları kendisinden durumu imparatorluk merkezine bildirmesini isteyince o da yaşananları kaleme alıyordu. Ancak o esnada "Battal Paşa'nın Kabartay Seraskerliği'ne memur kılındığına ve Kafkasyalılardan ona sadakatle hizmet etmelerinin beklendiğine" dair bir ferman kendilerine ulaşınca "padişaha itaat ve hizmete her zaman hazırız" diyen Dağıstanlılar hemen hep birlikte harekete geçmeye hazır bir vaziyet alıp, Osmanlı askerinin geleceği günü beklemeye başlıyorlardı. Ancak Battal Paşa dinini terk ve kâfire biat ederek o kadar askerin perişan ve perakende olmasına sebep oluyordu.[203]

Hüseyin Paşa'nın bu ihaneti nedeniyle Ruslar üzerine Kafkasyalılarla müşterek bir saldırı hareketine girişilememişti. III. Selim bir yıl sonra, 1791 senesinde Kafkas kabilelerine gönderdiği bir fermanda başarısızlığın tamamen Serasker'in kusurundan kaynaklandığını vurguluyor, ayrıca onlarla birlikte hareket etme planını uygulamakta ne kadar kararlı olduğunu ortaya koyuyordu. Çünkü fermanda belirttiği üzere, kendisi Ruslardan intikam alınması için elinden gelen bütün çabayı göstermişti, ancak Serasker içindeki ihaneti dışa vurup, iş görülecek vakitte öyle bir yanlışa kalkışmaktan çekinmemişti. Ama Serasker'in birisi öyle bir işe kalkıştı diye Osmanlı Devleti'nin kuvvetinde herhangi bir kırılma veya kusur söz konusu olamazdı. Şimdi Serasker de değiştirilmişti. Üstelik Kabartay ve Çerkes yiğitlerinde herhangi bir umutsuzluk hâlinin baş göstermediği de çok iyi bilinmekteydi. Kabilelere yeniden cesaret aşılamak için gerekirse yeni bir kalenin inşa edilmesi, muhafazaları için Acara ve Sohum tarafından çok sayıda asker tertip edilmesi ve Anapa'dan yeni bir ordunun ihracı gibi birçok tedbir de düşünülmüştü. Zaten bir önceki sene o tarafların kuvvetlendirilmesine ne derecelerde önem verildiği ve gayret edildiği herkesin malumu olan işlerdendi. Bu münasebetle III. Selim kabilelerden bütün bu hususları göz önünde bulundurmalarını ve Ruslardan intikam alınmasına gayret etmeyi elden bırakmamalarını istiyordu.[204] Ayrıca Kuban, Kırım ve Kabartay Seraskerliği'ne yeni atadığı Erzurum ve Trabzon Valisi Abdullah Paşa'ya gönderdiği bir emirle, ona ne şekilde hareket etmesi gerektiğini anlattıktan sonra "Battal Paşa zamanında hareket etmediğinden işin neyi netice verdiği malumundur, bu sene halledelim" demişti.[205] Ancak daha önce kaydedildiği üzere, Abdullah Paşa'nın görev mahalline gitmeyip, Trabzon'da beklemesi nedeniyle Anapa Rus işgaline uğramıştı.

Bu savaş özelinde ve istihbarat temelinde yürütülen çalışmalar genel olarak bu şekildedir. Ancak daha ulaşılamayan birçok belgenin var olduğu muhakkaktır. Ayrıca

[203] *BOA, C.HR, 94/4681;* 24 Rübiyülahir 1205/31 Aralık 1790.
[204] *BOA, C.AS, 71/3346;* 29 Şevval 1205/1 Temmuz 1791.
[205] *BOA, C.AS, 29/1326;* Evâsıt-ı Rübiyülahir 1205/Aralık 1790.

ismi olup cismi bilinmeyen bazı belgeler de vardır. Mesela 1784 senesinde Erzurum Valisi Canikli Ali Paşa'nın Gürcistan ve diğer havaliler hakkında gönderdiği iki rapor ile Ferah Ali Paşa'nın Soğucak ve Anapa'ya dair kaleme aldığı bir raporun maddeler şeklinde özetlenip Sultan'a arz olunduğundan bahsediliyor.[206] Benzer bir bahis, 1789 senesinde Soğucak tarafından gelen havâdis kâğıtları için de geçerli olmuştur.[207] Ancak bu raporların içeriğine ulaşabilmek mümkün olamamıştır. Bu nedenle Osmanlı istihbarat ağının Kuzey Kafkasya'daki veya Osmanlı-Rus Harbi esnasındaki etkinliğini tam manasıyla ölçebilmenin mümkün olamadığını itiraf etmek gerekiyor.

e. Savaş Sonrası Süreç

Savaştan sonra da istihbarat ilintili çalışmaların esası, Kafkas kabilelerinin Osmanlı ve Rusya devletleri arasındaki antlaşmaya aykırı hareketlerine meydan vermemek ve onların Osmanlılara bağlılıklarını sürdürmelerini sağlamak olmuştu. Mesela 1795 senesinde Anapa Muhafızı Mustafa Paşa, Anapa Kalesi civarında bulunan Natukay, Şapsığ ve Çerkes kabilelerinden Osmanlı'ya bağlı kalacaklarına dair aldığı senetleri İstanbul'a gönderiyordu. Ayrıca Mustafa Paşa'nın deyimiyle "diğer cisim bir halk olan Abazin Kabilesi'nin" büyükleri, hacipleri ve köylülerinden mürettep 100 kişilik bir heyet kendisine gelip diğer kabileler gibi Osmanlı kulluğunda olduklarını beyan ediyor, bunun üzerine onlarla bağlılıklarının esasına ilişkin 9 maddelik bir antlaşma imzalanıyordu. Bir sûreti İstanbul'a gönderilen bu antlaşmayla Abazinler artık Osmanlıların dostuna dost, düşmanına düşman olacaklarını, birer Osmanlı tebaası olarak Anapa muhafızlarının emirlerine uyacaklarını ve nerede istenirse orada hazır bulunacaklarını taahhüt etmişlerdi. Ayrıca Osmanlı ve Rusya arasında sınır kabul edilen Kuban Nehri'nin öte yakasındaki Rus arazisine geçip iki devlet arasındaki antlaşmaya aykırı olarak Rusların eşya ve hayvanlarını çalmayacaklarına dair söz vermişlerdi.[208]

Ayrıca aradaki antlaşmaya rağmen mevcut güvensizlik halinin bir yansıması olarak Osmanlılar, Rus faaliyetlerini dikkatli bir şekilde takip etmeyi sürdürdüler. Mesela, Kaptan Paşa 1794 senesinde Kırım havalisinin ve diğer Rus sahillerinin gizlice araştırılması için bir adamını görevlendirmişti. Bu adam doğruca Akkerman iskelesine varmış ve yaptığı incelemeler neticesinde edindiği bilgileri işlediği harita benzeri bir rapor ile dönmüştü. Burada işaret ettiği üzere Ruslar Akkerman Kalesi karşısında yeni bir kale inşasına başlamışlardı ve hâlihazırda kale Akkerman Kalesi kadar olmuştu.

[206] *BOA, A.E.SABD.I, 5/518;* 9 Muharrem 1199/22 Kasım 1784.
[207] *BOA, A.E.SABD.I, 5/464;* 10 Receb 1203/6 Nisan 1789.
[208] *BOA, A.DVN. MHM.d., 201 Nolu defter, s. 71, hüküm: 192;* Evâhir-i Cemâziyülevvel 1209/Aralık 1794.

Kalenin hendekleri ve duvarları topraktandı. Ruslar, kalenin tamamlanması için canla başla çalışıyorlardı ve muhtemelen Haziran'ın sonunda amaçlarına ulaşacaklardı. Kaptan Paşa'nın bu bilgileri işlediği raporu kendisine takdim olunduğunda III. Selim şöyle bir tepkimede bulunmuştu:

"İşte düşmanlarımızın hali böyle, bizim serhadlardan bir haber yok!"[209]

Rus sınırında bulunan Hotin'in Valisi Bekir Paşa'da savaş sonrası dönemde casuslarıyla adeta Rusya'yı çepeçevre kuşatmıştı. Nitekim Lehistan içerisine, Varşova'ya, Hotin karşısındaki Kamaniçe, Litvanya, Ukrayna ve diğer bölgelere gönderdiği "mahsus, anlayışı bol, dil bilir ve itimat edilir" casuslarla Rusların gizli bir harp hazırlığı içerisinde olup olmadıklarını sürekli takip etmekteydi.[210]

İlerleyen kısımlarda kendisine ve faaliyetlerine, Rusya'nın Güney Kafkasya'da yürüttüğü yayılma hareketi özelinde parantez açılacak olan Ağa Muhammed Han'ın Kuzey Kafkasya ile ilgili olarak, o sıralar ortaya çıkışı ve Rusların ona karşı aldığı tedbirler, Anapa Muhafızı Mustafa Paşa tarafından 1795 senesinde İstanbul'a servis edilmişti. Buna göre, İran zemininde o esnada zuhur eden Ağa Muhammed Han'ın Tiflis taraflarını zaptedeceği, ayrıca Karabağ, Şuşa ve Revan hanlarının ülkelerinde tek başına egemenlik kurma amacında olduğu daha evvel duyulmuştu. Şimdi ise Kabartay'a semt olan Gazi Kumuk Şamhallığı, Tabasaran Masumluğu ve Çeçenler gibi bazı Dağıstanlıların ve Lezgi ahalisinin ona bağlandıklarına dair Avar Hanı Amme Han ve Cenktay Kadısı'ndan Mustafa Paşa'ya mektuplar gelmişti. Hatta bir kısmının onun gelişini beklediği, Ağa Muhammed'in de Tiflis'i zaptettikten sonra, kış mevsiminde Rusların ele geçirdiği Kızlar Kalesi üzerine yürümek fikrinde olduğu haber alınmıştı. Bu haber üzerine Ruslar, Kuban Nehri'nin öte tarafında ve Kırım içinde bulunan askerlerini Kızlar Kalesi tarafına sevk etmeye başlamışlardı. Hatta Kabartaylardan kendilerine 3 bin kadar süvari vermelerini istemişlerdi. Ancak "hangi taraf mağlup olursa o tarafı yağmalarız" diyen Kabartaylardan olumsuz cevap almışlardı. Mustafa Paşa'nın aktardıkları ana hatlarıyla böyleydi ve Mabeyn'den onun raporunun üzerine "Rusların söz konusu hareketlerinin daha evvel haber alınmış olan hâllerden olduğuna" dair, Osmanlı yöneticilerinin uyanıklığına işaret eder bir not düşülmüştü.[211]

[209] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1403/56692*; 29 Zilhicce 1208/28 Temmuz 1794.

[210] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 228/12669;* 19 Muharrem 1210/5 Ağustos 1795.

[211] *BOA, A.DVN. MHM.d., 202 Nolu defter, s. 224, hüküm: 750;* Evâil-i Şaban 1210/Şubat 1796; *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 149/6263;* 29 Zilhicce 1206/18 Ağustos 1792; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya,* s. 160; Işıktan, "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri", s. 41; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti,* s. 181; *Tarih-i Cevdet,* VI, s. 181-182, 205.

Yerli araştırmacıların birçoğu, Yaş Barışı'ndan sonra Osmanlıların kendi iç işlerini düzeltmek için Kafkasya'da Rusları yalnız bıraktığını ve bölgede takip edilen siyasetin genel itibariyle bir istikrarsızlık arz ettiğini iddia ederler. Bu iddiaların temelinde ise, Dağıstan hanlarına yazılan nâmelerde cesaretli bir üslûp kullanılıyorken, uygulama aşamasında Kafkasyalılara el altından destek sözü ve bolca hediyeler vererek onları memnun etmenin, ayrıca İran ve Rusya'ya karşı dikkatli olmak konusunda uyarmanın ötesinde herhangi bir çabanın söz konusu olmayışı yatar. Bunun nedeni de Rusların yeni bir harp kapısı açmalarından duyulan korkudur.[212] Oysaki iki devlet 19. asra Fransa'ya karşı 1798 senesinde imzalanan bir ittifak antlaşmasıyla giriyordu.[213] Hatırlanacağı üzere, I. Pavel devrinde takip edilen uzlaşmacı siyasetin bir yansıması olarak, Osmanlılar Napolyon Bonaparte'nin komuta ettiği Mısır çıkarması karşısında Rusya'dan yardım almak durumunda kalmıştı. Tahmin edileceği gibi, bu o kadar kolay gerçekleşen bir hâdise değildi ve bu aşamada Osmanlı istihbarat ağı adına kaydedilmesi gereken önemli gelişmeler yaşanmıştı. Cevdet Paşa'nın kaydettiği üzere, Osmanlı vükelâsının Fransa Kralı'na itimadı olduğu halde, Bonaparte'nin Arnavutluk'a çıkarma yapmak için Toulon Limanı'nda büyük bir donanma tertip etmekte olduğunun duyulması, herkesi büyük bir korkuya düşürüyordu. Sonra, bir Avrupa gazetesinde Fransız donanmasının Mısır'a saldırma ihtimalinden bahsediliyor olması korkuları bir kat daha artırıyordu. Diğer devletlere yanaşmaktan başka çare kalmadığının konuşulmaya başlandığı bir sırada ise Rusya Baş tercümanı Bâbıâli'ye gelip Reis Efendi'ye "Fransızların Akdeniz'e donanma göndereceğinin Rus Çarı tarafından duyulduğunu" haber veriyor ve "Karadeniz'i korumak ve ihtiyaç anında Osmanlı donanmasına katmak üzere Çar'ın kendi donanmasını göndermeye hazır olduğunu" belirtiyordu. Ayrıca "Fransızlarca Sultan'ın topraklarına karşı herhangi bir saldırı hareketine girişilmesi durumunda Rus Çarı'nın Osmanlılarla müttefik olacağını Bâbıâli'ye ifade etmesi için İstanbul'daki elçisini memur tayin ettiği" de tercüman tarafından ifade edilmişti. Sadrazam durumu III. Selim'e arz ederken "Ruslar bir süreden beri Osmanlı Devleti'ne meyilli olduğunu göstermekte olup, bu teklifleri de dostluklarının bir göstergesidir, ancak onlar da Fransız saldırısının bir gün kendi topraklarını hedef almasından korktukları için bu tarz önleme tedbirlerine girişmişlerdir." gibi devrin politik atmosferine oldukça hâkim bir beyânatta bulunmuştu. Ancak III. Selim Ruslara hiç güvenmediğinden Sadrazamın sunduğu telhis

[212] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 86, 190-191; *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, s. XXIV-XXV; Işıktan, "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri", s. 34.

[213] Mustafa Necib Efendi, *Sultan Selim-i Sâlis Asrı Vekayi'ine ve Müteferruatına Dair...*, Matbaa-i Amire, 1280, s. 9.

üzerine Rus ittifakını ağzına bile almaktan çekindiğini gösterir şöyle bir hat çekmişti:

> "Benim vezirim, Karadeniz Boğazı kalelerinin binaları tamamlandı mı? Yerleştirilecek mühimmat ve toplar tamam mıdır? Her şey eksiksiz tamamlansın, Reşid Efendi bayramdan sonra bir kere varıp baksın; binalar, neferler, top, cephane ve diğer levâzımat eksik olmasın."

III. Selim'in çekingen tavrına rağmen Bâbıâli'den Sultan'a takdim edilen diğer bir telhiste "söz konusu hazırlıklara dikkat edilir, ancak Rusların zaman ve şartların bir gereği olarak bizimle ittifak kurmak istemesi kendi işinin bir icâbı olduğundan ve bir tür müşterek hareket etmeye başlangıç olmak üzere dostluk ibraz ediyor, bu nedenle fırsatın elden kaçırılmaması gerekir" denilmişti.[214]

Bu yazışma trafiğinin ve kuşkuların dağılmasının ardından Amiral Orşakof (Ouschakow)'un kumandasındaki bir Rus donanması Sultan'ın izniyle 1798 senesinde İstanbul Boğazı'na giriyor ve iki devlet arasında bahsedilen ittifak antlaşması imzalanıyordu. 8 yıl geçerliliği olan bu antlaşmayla Rusya 12 harp gemisiyle Osmanlı İmparatorluğu'na yardım etmeyi kabul etti. Buna karşılık Bâbıâli, Rus donanmasının Karadeniz-Akdeniz arasında serbestçe geçiş yapabilmesine izin verdi. Böylece iki müttefik donanmanın ortak hareketiyle Fransızlar İyonya adalarını tahliye etmeye mecbur kaldılar.[215]

Görüldüğü üzere, ezeli düşman Rusya ile ortak menfaatler ekseninde bir ittifaka gidilmişti. Rusların Osmanlı çıkarlarını koruduğu ve bu konu özelinde Osmanlı istihbarat ağına katkı sağladığı bir süreçte Sultan ve ricâli elbette yeni dostlarını kızdıracak eylemler içerisine girmek istemediğinden Kafkasya'daki gelişmelere sırt çevirmek durumunda kalmışlardı. Ancak sonraki yıllarda Kafkasya politikasının hala önemsendiğini ve bölgedeki gelişmelerin takip edildiğini gösterir gelişmeler vardı. Örneğin, önceki yıllarda olduğu gibi Ruslara karşı yardım istemek amacıyla Dağıstan'dan İstanbul'a gelen elçilik heyetlerinin iyi karşılanmasına ve her türlü ihtiyaçlarının giderilmesine özen gösteriliyor, ayrıca onlardan Dağıstan hakkında gerekli bilgiler alınıyordu. Yine sınır birim idarecileri de bölgedeki gelişmeler hakkında İstanbul'u bilgilendirmeyi sürdürmekteydiler.[216] Mesela 1804 senesinde Erzurum Valisi Tayyar Paşa, İran tarafına gönderdiği casusları kanalıyla Rusların Dağıstan memleketinde ilk olarak zaptettikleri bir kısım kazalara, ahalilerinin vergi vermeyi ve bazı aynî ödemeleri kabul etmeleri şartıyla serbestlik tanıdığını öğrenmişti. Tayyar Paşa, dönmesini beklediği bazı casuslarının getireceği bilgileri zerre miktar kusur olmaksızın İstanbul'a bildireceğini de raporunun sonuna ilave etmişti.[217] Dahası, 1804 yılında Anapa'nın

[214] *Tarih-i Cevdet*, C. VI, s. 285-287.
[215] Goriainow, *Devlet-i Osmaniyye Rusya Siyaseti*, s. 30.
[216] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 190-191.
[217] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 38/1916;* 27 Muharrem 1219/8 Mayıs 1804.

yeni muhafızı Seyyid Hüseyin Paşa'nın gayretleriyle Anapa Kalesi'nin binalarından tamamlanmamış olan mahallerin keşfedilerek ihya edilmesine girişilmişti. Hüseyin Paşa, ayrıca kaleye vardıktan sonra kendisine emredildiği üzere kale civarında bazı gizli araştırmalar yürütmüş, bu sayede Kabartay ve Nogay kabilelerinden bir miktar hanenin önceki senelerde Rusya tarafına geçtiklerini ve uzun süre orada ikamet ettiklerini öğrenmişti. Şimdi ise söz konusu kabilelerden Altı-kesek[218] kabilesinin 6 binden fazla haneyle Osmanlı tarafına geçip yerleştiklerini haber veriyordu. Hüseyin Paşa, son olarak diğer kabilelerin geri dönmesi için Natukay kabilesinden İsmail Bey ve diğer bazı adamlarını onlar tarafına göndermişti.[219]

Fakat Kafkas kabileleriyle müşterek bir harekâta girişerek Ruslara zarar verme politikası doğrultusunda çok önemli başarılar sağlanılamamış olunmasına kızan III. Selim artık Kafkasya'yı sadece mevcutla yetinilmesi gereken bir bölge olarak görmeye başlamıştır. Bunu gösterir ve destekler bazı gelişme ve yazışmalar vardır. Nitekim 1806 senesinde Rusların Fransızlarla savaşıyor olmaları nedeniyle Abaza, Çerkes ve Kabartay arazilerinin karşısında bulunan topraklarındaki askerlerini Lehistan tarafına kaydırmalarından doğan boşluktan faydalanarak bölgeye saldırmanın uygun olduğuna dair bazı görüşler ortaya atılmıştı. İstanbul'daki Fransa elçisi de "Gürcistan, Lezgi, Abaza ve Çerkes taraflarından hücum olunursa Rusların her yerde hezimete uğrayacakları ortadadır" diyerek Osmanlıların bir an evvel saldırıya geçmelerini sağlamaya çalışıyordu. Ayrıca o sıralar Kırım Girayzâde Hacı Giray Sultan kendisinin Abaza ve Çerkes taraflarına memur kılınmasını talep etmişti. Buna göre, Hacı Giray, biraderzâdesi Selamet Giray ile birlikte Abaza, Çerkes ve Dağıstan kabileleriyle haberleşerek bir ittifak oluşturacak ve üzerlerine hücum edecekleri Rusları yenip ülkelerini tahrip edeceklerdi. Hacı Giray Sultan ayrıca Rusya sınırları içerisinde bulunan Küçük Kabartay ve Büyük Kabartayların da Rusya aleyhine hareket etmelerinin sağlanması durumunda Ruslardan intikam alınacağından, sonra onların da Osmanlı sınırları içerisine dâhil edileceğinden bahsetmişti. Ancak III. Selim şu demeciyle politik atmosfere, ayrıca Kafkasya'nın ve kabilelerin durum ve duruşlarına ne kadar hâkim olduğunu ortaya koymuştu:

> "Bu tedbirleri elçi söyler, Sultanlar ve kabileler taahhüt ederler. Şöyle olur böyle olur denilir. Lakin defalarca tecrübe olunmuş şeydir. Kabilelerin ve Tatarların mizaçları

[218] Abazalar arasında iki büyük kabile vardır: Tapanta (Ovada oturanlar) ve Şkaraua (Dağlık bölgede oturanlar). Nogaylar için Tapanta Altı-Kesek, yani Altı Kısım Abaza tabiri kullanılmıştır (Bkz. Akiner, *Sovyet Müslümanları*, s. 202). Ayrıca Kuban nehri kaynağı ile Zelençuk çayları boyunda yaşayan Abaza kabilelerinden Başoklar için de Altı-Kesek-Altıkisek denilmiştir. Bkz. Aydemir, *Göç-Kuzey Kafkasya'lıların Göç Tarihi, s.* 62.

[219] *BOA, C.DH, 6/286;* 5 Cemâziyülevvel 1219/12 Ağustos 1804.

malumdur. Böyle bir teşebbüs tamamen kuvvete bağlıdır, ancak biz topçu, mühimmat ve akçe bulabilsek Boğazlar'a harcardık."[220]

III. Selim'in Kafkasya topraklarına ve kabilelerine karşı takip edilen kazanma politikasından tamamıyla soğuduğu ise yine 1807 senesinde yaşanan gelişmelerden ve sarf edilen şu sözlerden açıkça anlaşılmaktadır. O sene Anapa'da bulunan eski sadrazamlardan Trabzon Valisi Yusuf Paşa Kırım'ın durumuna, ayrıca Kabartaylar ve bazı kabileler ile mütareke esnasında sınırda bulunan Rus kazakları arasında yaşanan kavgaya dair kaleme aldığı bir raporunu İstanbul'a göndermişti. Raporun bir maddesinde belirtildiği üzere, Rus baskısına artık dayanamayan Kırım ahalisinin Kırım'ın satın alınması için ne kadar akçe gerekiyorsa ödemeyi taahhüt ettiklerini oradan tebdilen Anapa'ya geçen Seyyid Halil adlı birisi haber vermişti. Yusuf Paşa ise "böyle şey yalnız lisanen ifade ile olmaz, senet lazımdır" deyip onu senet getirmesi için geri göndermişti. Ancak Sadrazama göre bu Rusların bir tür hilesi olmalıydı. Çünkü bu maddeyi sonradan öğrenmiş gibi davranıp, "Osmanlılar antlaşmaya aykırı hareketlere girişiyor" diyerek yalan yanlış sözlerle Bâbıâli'yi oyalama gayesinde olmaları ihtimalden uzak değildi. Durumdan haberdar olması için söz konusu rapor kendisine sunulduğunda III. Selim tarih kitaplarında bulunmayı hak eder şu tepkiyi vermişti:

"Bu hususlar ya Rusların ya Yusuf Paşa'nın hilesidir. Maazallah bu nasıl sözdür? Cihanda reayanın düşmandan satın aldığı araziyi hangi padişah mülküne dâhil eder? Ölçüp tartmadan nasıl yazmış? Osmanlı devletinin, kabilelerin veya Mansur'un muhabbetini edecek vakti geçti. Yusuf Paşa burada olsaydı idamı lazım gelirdi. Bundan sonra o havalilerde yapılacak işler antlaşma şartlarına harfiyen uymaktan ibarettir."[221]

III. Selim'in Kafkasya defterini mevcut durumun muhafaza edilmesini isteyen bir yaklaşımla kapatmış olmasına rağmen sonraki yıllarda Dağıstanlıların kendi imkânlarıyla Ruslara boyun eğmediklerine ilişkin haberlerin Bâbıâli nezdinde büyük bir ilgiyle karşılandığı, ayrıca Erzurum, Kars ve Çıldır valilerinin casuslar kanalıyla bölge ahvali hakkında bilgi toplamaya devam ettikleri bilinmektedir. Mesela, Erzurum Valisi Osman Paşa tarafından 1808 yılı sonunda (veya 1809 yılı başında) gönderildiği tahmin olunan bir raporda Şamahi Hanı Mustafa'nın Rus esaretinden kurtulmayı başardığından ve Dağıstan hanlarından Putay Han'ın Lezgilerle müttefik olarak Rusları hezimete uğrattığından bahsediliyordu. Ancak Dağıstanlıların kazandığı bu mahallî başarılar Rusları Kafkasya'dan çıkartmaya yetmeyecekti.[222]

[220] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 149/6274;* 29 Zilhicce 1221/9 Mart 1807.

[221] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 262/15159;* 29 Zilhicce 1221/9 Mart 1807.

[222] Işıktan, "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri", s. 43.

C. GÜNEY KAFKASYA

1. Gürcistan

Gürcistan, eskiçağlardaki Kolçislerin ülkesi, mitolojideki Altın Post'un anayurduydu. En kudretli çağını, 12. yüzyılda ünlü Kraliçe Tamara (1184-1212) zamanında yaşadı. Kraliçe'nin otoritesi, rakipsiz olarak Kafkasların büyük bölümünü, hatta Doğu Anadolu'yu kapsıyordu. Ancak 13 ve 14. yüzyıllarda peş peşe tekrarlanan Moğol ve Tatar akınları, Gürcistan'a da ölüm ve yıkım getirdi. Bu akınlar sonucunda ülke en büyük şehir olan Tiflis'i içine alan Kartli-Kakhet, merkezi Kutayis olan İmeretya (Açıkbaş), Mingrelya[1] ve Guria gibi prensliklere bölünmüştü. Kartli-Kakhet Doğu Gürcistan; diğer prenslikler ise Batı Gürcistan sınırları içerisinde kalıyordu. Halkları Hıristiyan olan bu prenslikler, Cengiz ve Timur'dan sonra bölgede etkin güç olan Osmanlı ve Safevî devletleri arasında tampon bölge olarak varlıklarını sürdürdüler.[2] Kartli-Kakhet Prensliği Safevî; İmeretya, Mingrelya ve Guria ise Osmanlı hâkimiyetini tanımıştı. Bunlar her sene Çıldır Valisi vasıtasıyla İstanbul'a vergilerini ödemek sûretiyle içişlerinde müstakil olarak hareket ediyorlardı. Ancak aralarında mücadele eksik olmadığından, ayrıca bağlılık ve taksimatları bir istikrar arz etmediğinden III. Murad zamanında açılan seferler neticesinde Gürcistan Osmanlı hâkimiyetine alınmıştı. Böylece Osmanlı egemenliği Hazar Denizi'ne kadar genişlemiş oldu.[3]

Öte yandan Moskova ile Kafkaslardaki Hıristiyan kavimler arasındaki münasebet

[1] Mingrelya, 5 asır kadar siyasî bakımdan bağımsız olarak dadyan, yani bir vali (hâkim) ile yönetilmiştir. 1867 tarihinde Rusya'ya ilhak olunduğu zaman henüz az gelişmiş ve az uygarlaşmış bir ülkeydi. Bkz. Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 69.

[2] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 15; Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 327; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 48.

[3] Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 2-3; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 27; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 326; Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 26; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/II, s. 125-126; Hasan Al Kadarî, *Âsâr-i Dağıstan*, s. 36-37; Berdzenişvili-Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 255-267.

hiç kesilmemişti. Büyük bir kısmı Hıristiyan olan Kabartaylar ve özellikle Gürcüler aralarındaki dindaşlık münasebetiyle Moskova'dan yardım görmek sûretiyle gerek Kırım hanları ve gerekse Osmanlı ve İran baskısına karşı koyabileceklerini ümit etmişlerdi. Nitekim 1685 yılında Gürcistan Kralı Taymuraz, bizzat Moskova'ya giderek Osmanlı ve İran saldırılarına karşı Çar Alexis'ten himâye talep etmişti. Ancak Moskova Hükümeti, o sıralar gücünün doruğunda olan Osmanlılara karşı gelmeye cesaret edemediğinden Gürcü Kralı'nın isteğine olumlu cevap veremedi. Zaten I. Petro'ya kadar da Gürcistan'da herhangi bir Rus askerî hareketliliği görülmedi.[4] Petro zamanında ise Azerbaycan'ın işgaliyle Rus hâkimiyeti Gürcistan sınırlarına kadar uzanmıştı.[5]

Rusların Gürcistan'ı ilhak etme yönündeki en önemli adımları ise II. Katerina zamanında atıldı. Onun Rus tahtına oturduğu 1762 senesinde II. Heraklius, Kartli-Kakhet Kralı (Osmanlı deyimiyle II. İrakli, Tiflis Hanı) olmuştu. Gürcistan'daki diğer önemli kuvvet merkezi olan İmeretya'nın Kralı (Osmanlı deyimiyle Açıkbaş Hanı) ise Salamon'du. Aralarında herhangi bir mesele bulunmadığı gibi, bilakis ikisi de dindaşları olan Ruslara sempati besliyorlardı.[6] Bunun içindir ki Gürcistan, Rusların Kafkasya'da en kolay ele geçirdikleri bölge olacaktı. O devirden itibaren Rusya, Kafkasya'yı istila planlarının bir parçası olmak üzere, Gürcistan'ın hâmisi olmayı istemiş, böylece Kafkasya'da Hıristiyan bir müttefik ve önemli bir üs kazanmanın sağlayacağı kolaylıkları çok iyi hesap etmişti.[7] En önemlisi, peyderpey istila etmekte olduğu Kuzey Kafkasya'yı Gürcistan kanalıyla güneyden de kuşatmak imkânına sahip olacaktı.[8] Bu amaçladır ki, 1768-1774 yıllarında Osmanlılarla süren savaşlar sırasında, Rus General Todleben, 400 asker ve 4 topla Daryal Boğazı'ndan geçerek Gürcü Askerî Yolu üzerinden 1773 senesinde Tiflis'e girdi. Ertesi yıl Gürcistan'ın önemli şehirlerinden olan ve 120 senedir Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Kutayis'i ele geçirdi. Nihayet 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya, Osmanlıları Gürcistan üzerindeki haklarından vazgeçirdi.[9] Zira antlaşmanın 23. maddesine göre, savaş içerisinde Rusların eline geçen Gürcistan'daki Bağdatçık, Kutayis ve Şehriban kaleleri Osmanlılara iade ediliyorken Gürcülerin elindeki kalelerin yine onlara ait

[4] Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 34-35; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 49.

[5] Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 299.

[6] *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, s. XXIII.

[7] Yusuf Küçükdağ-Bilal Dedeyev, "Rusya'nın XIX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'ya Yerleşme Siyaseti", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*, (24-26 Ekim 2001- İstanbul), Genelkurmay Basım evi, Ankara 2003, s. 170-171.

[8] Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 50.

[9] N. Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Çev. Sedat Özen, Kayıhan Yay.,İstanbul 1998, s. 32; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 49.

olduğu onaylanıyordu. Bâbıâli'nin yorumuna göre bahsedilen yerler Osmanlı toprağı olduğu için kendilerine iade edilmeliydi. Ruslar ise o toprakların en eski sahiplerine verilmesi gerektiğini savunarak İmeretya'nın Osmanlıların eline geçmesine engel olmuştu. Böylece Rusya, Gürcistan'a hâkim olma yolunda çok önemli bir mesafe kat etti ve ilerde İran'a karşı yapacağı seferlerde burasını bir üs olarak kullanarak önemli başarılar kazandı. Aynı şekilde Gürcistan, Rusların Kuzey Kafkasya'ya yapacağı harekâtlar için de önemli bir üs halini aldı.[10]

Gürcistan'a hâkim olma yolunda atılan ikinci önemli Rus adımı ise Osmanlı nüfuz bölgesinde bulunan Tiflis Hanı II. İrakli'nin 1783 senesinde Rusya hâkimiyetine girmesiydi. Bu sürecin gelişimi ise ana hatlarıyla şöyleydi: II. İrakli, İran ile yapılan savaşlar sırasında Osmanlı hâkimiyetini tanımış ve bölgedeki Azerbaycan hanlarını da İran'a karşı Osmanlıların yanında yer almaları konusunda ikna etmiş, onlara Bâbıâli nezdinde kefil olmuştu. Hatta Sultan I. Abdülhamid tarafından kendisine sadakat ve hizmetinden dolayı hediyeler gönderilmişti. Ancak II. İrakli savaş ortamını fırsat bilerek bölgede gizlice nüfuz kazanma ve Rusya ile yakın ilişki kurma gayretinde olmuştu. O sıralar, Şah Kerim Han Zend'in ölümüyle İran'da yaşanan karışıklıktan yararlanarak, Şah olmak isteyen Kuba Hanı Feth Ali Han, Güney Kafkasya'da hâkimiyet kurmak için Gence ve Revan hanlıklarıyla işbirliği yaparak Tiflis'e saldırmıştı. Bunun üzerine II. İrakli, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'la müttefik olarak Feth Ali Han'ı 1779 senesinde mağlup ettikten sonra Gence ve Revan hanlıklarını kontrolüne aldı. Ancak o sıralar Tiflis tahtında gözü olan ve I. Salomon tarafından desteklenen Aleksandr, II. İrakli'nin Revan seferinde olmasından istifade ederek ülkede isyan çıkarttı. Tiflis'e dönen İrakli isyanı bastırmışsa da Feth Ali Han'a sığınan ve Rusya'nın desteğini almaya çalışan Aleksandr Tiflis'teki adamları vasıtasıyla yıkıcı faaliyetlerini sürdürdü. Osmanlı İmparatorluğu'ndan beklediği desteği alamayan II. İrakli ise 1781-1782'de temas kurduğu Almanya İmparatorluğu ve Venedik'ten yardım temin etmeye çalıştı. Bunda da başarılı olamayınca Aleksandr'ın ve hanlıkların tehditlerini tek başına savuşturamayacağını anladığından kendisine Rusya'dan himâye istemekten başka bir çare kalmamıştı. Bu nedenle Gori Kalesi'nde düzenlenen bir toplantıda Rus himâyesine girilmesi kararlaştırıldı. Bu karar; o sıralar Kırım, Taman, Kuban ve Kabartay'ı ilhak etmek, Kazak hattını kuvvetlendirmek, Kalmukları sürmek ve Nogayları da imha etmek sûretiyle Kuzey Kafkasya'da haylice kuvvetlenen ve artık Güney Kafkasya'ya sarkma zamanının geldiğine inanan Rusları son derece memnun etti. Nitekim hiç vakit kaybedilmeden, II. İrakli'nin gönderdiği Prens Garsevan Çavçavadze ile Rusya'yı temsil eden General Pavel Potemkin arasında 24 Temmuz 1783 tarihinde Georgi-

[10] Mirza Bala, "Gürcistan", s. 843; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 366, 402; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 35; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 49.

yevsk Antlaşması imzalandı. 13 maddelik[11] bu antlaşma ile Tiflis Hanlığı Rusya'nın himâyesine girmiş ve Rus Çarlığı'na bağlı bir eyalete dönüşmüştür. Böylece Ruslar, Güney Kafkasya'da Osmanlılara karşı önemli bir askerî üs elde ettiler ve Gürcistan kanalıyla Osmanlıların bölgedeki faaliyetlerini kontrol ettiler.[12]

Rusya, ayrıca vaat ettiği himâyeyi fiilen sağlamak için Gürcistan'da bir askerî güç bulundurma sözü ve güvencesini vermişti. Nitekim 3 Kasım 1783 tarihinde Albay S. Burnaşev komutasında 1.800 asker ve iki bataryadan oluşan Rus birliği Gürcülerin alkışları arasında Tiflis'e girdi ve Rus nüfuzunu temsil etmeye başladı. II. İrakli, 24 Ocak 1784 tarihinde Georgiyevsk Antlaşması'nı onayladı ve Rusya'ya bağlılık yemini etti. Bundan sonra Gürcistan halkı her tehlike anında Rusya'ya sığınmaya başladı. Rusya da artık Gürcistan'ı kendi memleketi sayarak ona göre hareket etti. Bu hareket esasında köhneleşmiş Gürcistan'ın Rusya'ya ilhak edilmesinden, Gürcülerin yüzyılları alan tarihsel geleneklerine ve siyasal varlığına kesin bir darbe vurulmasından başka bir şey değildi.[13]

Gürcistan'da yerleşmek Ruslar için Kafkasya'da sağlam bir şekilde yerleşip İran ve Anadolu'yu tehdit etme politikalarının temel vasıtalarından birisi olmuştu. Bu nedenle Gürcistan'da Rus egemenliği kurma çabaları oldukça erken tarihlerde başlamıştı. Bu durum Rusların Kafkasya'daki yayılma faaliyetlerini denetleme amacıyla oluşturulan Osmanlı istihbarat ağının Güney Kafkasya'da daha erken ve daha etkin faaliyet gösterme mecburiyetini de beraberinde getirmişti. Bu etkinlik sayesindedir ki Küçük Kaynarca'dan çok önceleri Bâbıâli Rusların özelde Gürcistan'a, genelde Güney Kafkasya'ya dönük politikalarını kavrayıp bölgedeki etkinliklerini sonlandırma yönünde önemli adımlar atmıştı. Zaten Rusya'nın Geylan, Derbend ve Taygan taraflarından, yani Kafkasya'nın kuzeydoğusundan sarkarak Gürcistan'a meylettiğini

[11] Antlaşmanın maddeleri için bkz. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 36; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 76-77; Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 536-537; Berdzenişvili-Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 293.

[12] Castera, *Katerina Tarihi*, s. 157; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 144-145; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 51; Mirza Bala, "Gürcistan", s. 843; Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, s. 35; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 50; Akmaz, *Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi*, s. 57; Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 641-679; Mary L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, s. 4; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 326; M.Fergeri Şöenu, "Onsekizinci Asırda Şimalî Kafkasya-6", *Yeni Kafkas*, Yıl 5, S. 30, İstanbul 1961, s. 4; Berdzenişvili-Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 291-292.

[13] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 77, 80; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 36; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 49-50; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 76; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 34; Saray, "Gürcistan ve Gürcüler", s. 17; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 145-146.

görmemek imkânsızdı. Osmanlı sınır yöneticilerinden gelen raporlarda yer alan bilgilerse Bâbıâli yöneticilerinin görüş açılarını netleştirmeye yardımcı olmuştu. Hatta daha 1760'larda Gürcülerle Ruslar arasında bir uzlaşma hâli peyda olduğundan eskiden beri Osmanlılara ödedikleri vergiden kaçınmaya başladıkları söz konusu raporlarda işlenmişti. 1763 senesinde Trabzon Valisi Abdurrahman Paşa'nın Gürcistan tarafına bir miktar asker sevk ederek bir keşif hareketine girişmesi, bahsedilen bilgilere erişilmesinden hemen sonra gelişen bir hadiseydi. Benzer yönde gelen haberler Gürcistan üzerine bir askerî harekâtın düzenlenmesini de beraberinde getiriyordu. Çıldır Valisi Hasan Paşa komutasında, 1765 senesinde girişilen ve başarıyla tamamlanan harekât sonunda ise Gürcülere bir çeki düzen, ellerine de bir senet verilmişti. Bununla artık onlara dokunulmayacağı, ancak kendilerinin de uymaları gereken şartlar taahhüt altına alınmıştı.[14]

Rusya'nın iştahının yanında Gürcistan meliklerinin veyahut hanlarının onlarla Osmanlı aleyhine kurdukları gizli temaslar da Osmanlı istihbarat ağının bölgede daha fazla etkin olmasını gerektiren hallerdendi. Özellikle Osmanlı ve Rusya arasında git-gel oynayan ve bu oyununa çalışma boyunca tanıklık edilecek olan Tiflis Hanı II. İrakli, mevcut vesikalar ışığında ve İmam Mansur'u da gölgede bırakacak şekilde Kafkasya'da işleyen Osmanlı istihbarat ağında isminden en fazla bahsedilen şahıs olmuştur. İlerleyen kısımlarda şahit olunacağı üzere, II. İrakli kurnaz kişiliği ve ikili oynamaya dayanan akıllıca politikası nedeniyle, incelenen dönem içinde Osmanlı istihbarat ağının tartışmasız en etkin organizatörü olan Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın gözden ve görevden düşmesine, hatta bütün imparatorluk birimlerinde bir bocalama yaşanmasına sebep olacaktır. Bu anlatıdan sonra II. İrakli isminin Osmanlı istihbarat ağında gezinmeye başlamasının sadece Rus himâyesini kabul etmesinden sonra ortaya çıkan bir gelişme olmadığını tahmin etmek zor değildir. Mesela 1769 tarihli bir raporda onun isyan etme niyetinde olduğundan bahsediliyordu. Bunun üzerine, Kars Muhafızı Numan Paşa öyle bir durumun yaşanması hâlinde onu cezalandırmakla görevlendirilmişti.[15] Bir yıl sonra ise Çıldır Seraskeri olarak boy gösteren Numan Paşa, İrakli'nin Ruslardan aldığı 30 bin civarındaki askerle Osmanlı topraklarına gerçekleştirdiği saldırı neticesinde yaşanan savaşla, aynı zamanda imparatorluk merkezinin takdirini kazanıyordu.[16]

Bu ve benzeri kalkışmalar nedeniyle Osmanlı yönetimi Gürcistan hanlarına karşı son derece uyanık olmak mecburiyetindeydi. Bu mecburiyet yerine getirildiği sürece imparatorluğu idare edenler Rus destekli Gürcülerin ayrılıkçı ve saldırgan eylemleri

[14] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 72-74.
[15] *BOA, C.AS, 423/17550;* 16 Recep 1183/15 Kasım 1769.
[16] *BOA, C.AS, 743/31239;* 29 Safer 1184/24 Haziran 1770.

karşısında çok defa hazırlıklı bulunmuşlardı. 1773 yılında yaşanan şu gelişmeler anlatılmak istenileni açıkça ortaya koymaktadır. O senenin yazında Tiflis Hanı İrakli ile Açıkbaş Meliki Salomon'un Ahıska Kalesi'ne müşterek bir saldırı hareketinde bulunacaklarına dair bir istihbarat alınmıştı. Bunun üzerine Erzurum halkının bayrak açıp asker toplayarak Çıldır Valisi ve Gürcistan Seraskeri Süleyman Paşa'nın maiyetine girmeleri yönünde bir karar alındı. Ayrıca düşmanın etkisiz kılınması için daha fazla askere ihtiyaç duyulduğu anlaşılınca Erzurum Valisi ve Kars Seraskeri olan Hüseyin Paşa ve diğer ilgili birim yöneticilerine asker temin etmeleri için bir emir gönderildi. O esnada Süleyman Paşa Tiflis ve Açıkbaş tarafında görevlendirdiği güvenilir casusları vasıtasıyla çok önemli bilgilere ulaşmıştı. Buna göre, II. İrakli ve Salomon, Kartli tarafında müşterek harekât planlarına ilişkin bir toplantı düzenlemişlerdi. Toplantı sonunda, Salomon'un Ağustos ayında Acara ve Pirsat tarafından, İrakli'nin Azgur Boğazı civarından, oğlu ve damadının ise Ahilkelek tarafından saldırıp Osmanlı tarafına bir şaşkınlık vermeleri kararlaştırılmıştı. Ardından asker, top ve cephanelerini hazırlamak için İrakli Tiflis'e, Salomon da Açıkbaş'a dönmüştü. Casusların öngörüsü Gürcülerin yakında Ahıska üzerine saldıracakları yönündeydi. Bunun üzerine Süleyman Paşa "Öteden beri sizler ile hukukumuz olup, her zaman açıktan veya gizlice beraber bulunmuşuzdur, bu kez de düşmanlar hücuma kalkıştığında az çok demeden yardımınızı esirgememeniz isteğimizdir" şeklinde Erzurum Valisi Hüseyin Paşa'ya bir mesaj gönderdi. Mesajı alan Erzurum ileri gelenleri daha evvel bulundukları vaatlere uygun olarak hemen 15'ten fazla bayrak açtırıp asker topladılar. Toplanan askerler Erzurumlu Halil Paşa komutasında ve Eylül ayında Ahıska'ya hareket edip Süleyman Paşa maiyetine dâhil oldular. Bundan yaklaşık bir ay sonra, öğrenilmesi gereken havâdisleri İstanbul'a aktarmaktan bir an olsun geri durmaması yönünde bir hüküm kaleme alındı ve Hüseyin Paşa'ya gönderildi.[17]

1781 senesinde de imparatorluk yöneticilerinin etraflarındaki gelişmeler karşısındaki uyanıklılık hallerine ve Rusların ileri vadedeki planlarına ne kadar vâkıf olduklarına tanıklık edecek gelişmeler yaşanmıştı. O sene Kırım tarafından İstanbul'a gidenlerin anlattıklarından, Rusların Gürcistan ve diğer havalileri egemenliklerine alma yönünde bazı adımlar atmakta oldukları sezilmişti. Ayrıca o sıralar İran'a 20 binden fazla asker göndereceklerinin duyulmuş olması, İran'ı da istila etmek niyetinde olduklarının anlaşılmasını sağlamıştı. Bu bilgi ve duyumlardan sonra Bâbıâli bürokratlarınca "Rusların Gürcistan ile ittifakları malûmdur, bu yolla Şirvan'ı egemenliklerine alıp Kars ve Ahıska'ya komşu olmak isterler" şeklinde bir hükme varılmıştı. Ruslar hakkında alınan son duyum ise Çerkes beyleriyle bir anlaşma imzalamış olduklarıydı. Şimdi bütün bu haberlerin doğru olup olmadıklarını araştırmak için ciddi bir

[17] *BOA, C. HR, 76/3780;* 3 Cemâziyelâhir 1187/22 Ağustos 1773.

istihbarat çalışması yapmak gerekiyordu ve her zamanki gibi bu görev Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya verildi. Ona gönderilen emirde İstanbul'a yansıyan haberler tek tek sıralandı ve "bunlar doğru mudur?" şeklinde kendisine bir soru yöneltildi. Bu soruya cevap üretebilme yolunda girişeceği istihbarat çalışmalarını nasıl yürütmesi gerektiğine ilişkin bir talimatnâme de gönderildi. Süleyman Paşa önce civar olan hanlar ve beylerden haberlerin hakikatini öğrenmeye çalışacak, sonra gerekli mahallere güvenilir ve anlayışlı casuslar gönderecekti. Bu sayede gelişmelerin iç yüzünü gün ışığına çıkarıp İstanbul'a servis edecekti. Süleyman Paşa da vakit kaybetmeden ve harfi harfine talimatnameyi uygulamaya koyuldu. Şimdilik "dostlar zümresine" dâhil ettiği Tiflis Hanı II. İrakli ve Karabağ Hanı İbrahim'e, Çerkes içindeki Ahmed Han'a ve "yakın dostu" olan Sohum Muhafızı Keleş Ahmed Bey'e durumu yazdı. Kendisi de doğrudan bilgi sağlamak için tatarını ve güvenilir adamlarını İran ve Ejderhan Denizi tarafında görevlendirdi. Gerek onların getireceği bilgileri gerekse dostlarından gelecek mektupları yakında göndereceğini İstanbul'a bildirdi. Raporunun sonunda istihbarat çalışmaları yürüterek ihtiyatı elden bırakmamanın bütün sınır memurlarının görev ve sadakatlerinin bir gereği olduğu gerçeğinden yola çıkarak bilgi toplamaktan bir an olsun geri durmadığına dikkat çekmeyi de unutmadı.[18] Kısa bir süre sonra da kendisinden, organize ettiği istihbarat çalışmaları neticesinde toplanan bilgileri içerir bir rapor İstanbul'a ulaştı. Casuslarının izlenim ve araştırmalarına göre, İran ve Ejderhan Denizi taraflarında korkulacak bir durumun yaşanması söz konusu değildi. İslâm sınırları içindeki ahali saadet ve istirahat içerisinde geçinip gidiyorlardı. Ayrıca sağlanan bilgileri raporladığı esnada, komşu olmasının bir gereği olarak II. İrakli bilgi aktarımı için Mirza Görgin adındaki güvenilir adamını Süleyman Paşa nezdine göndermişti. Hemen kendisinden İran'ın durumu soruluyor ve "her tarafın emniyet ve asayiş" içinde bulunduğu cevabı alınıyordu.[19]

Osmanlı imparatorluk merkezi ve yerel temsilciler arasında Gürcistan zemininde ve Süleyman Paşa özelinde yürütülen istihbarat çalışmalarındaki bu uyumlu ve olumlu görüntü kısa bir süre sonra yerini çelişki ve bocalamalara bırakacaktı. Buna sebep olan gelişme ise II. İrakli'nin Rus himâyesine girmesi ve Süleyman Paşa'nın ilk etapta bunu gözden kaçırmasıydı. Üstelik İrakli'nin Rus himâyesine sığınması yeni bir gelişme değildi. İrakli önceki tarihlerde de birçok kez Ruslarla bir yakınlaşma içerisinde olmuştu ve imparatorluk merkezine o yönde gelen istihbarat raporları vardı. Mesela Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan hemen sonra, 1775 yılında Mehmed Ali mührüyle gelen bir mektupta "İrakli'nin 9 aydır Ruslara tâbi olduğu ve Sarı Mus-

[18] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 814/37263-D;* 19 Rebiyülevvel 1195/15 Mart 1781.

[19] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1336;* 25 Şaban 1196/5 Ağustos 1782; *28/1336-B;* 29 Zilhicce 1196/5 Aralık 1782.

tafa Kalesi'ni muhasara ettiği" haber veriliyordu.[20] Bir yıl sonra Şeki Hanı Mehmed Hasan, I. Abdülhamid'e gönderdiği mektubunda "Şeytan tabiatlı İrakli'nin Ruslara bağlandığına ve Azerbaycan sınırlarına saldırması durumunda bütün Azerbaycan hanlarının ve Dağıstan hâkimlerinin ona karşı koyacağına" dikkat çekmişti.[21]

Ayrıntılarına yukarıda temas edilen 24 Temmuz 1783 tarihli Georgiyevsk Antlaşması'yla İrakli'nin yeniden Rus himâyesine girme sürecine ilişkin olarak imparatorluğun her bir köşesinden İstanbul'a raporlar gelmişti. Çalışmanın seyrini bozmamak için Süleyman Paşa'nın yanlışlarına geçmeden evvel bahsedilen raporları tahlil etmek uygun olacaktır. Çalışma bölgelerinden bir hayli uzak olmasına rağmen, Osmanlı istihbarat ağındaki misyonlarına, yani daha çok siyasî gelişmeleri takip etme vazifelerine uygun olarak, İrakli ile Ruslar arasındaki antlaşmadan İstanbul'u haberdar etme aşamasında Eflâk-Boğdan voyvodalarına rastlamak çok yadırganacak bir durum olmasa gerektir. Nitekim antlaşmanın imzalandığına dair İstanbul'a ulaşan raporlardan birisinin altında Eflâk Voyvodası Mihail'in mührü vardı.[22] Bunun gibi, 13 maddelik antlaşmanın bir sûretine Avrupa gazeteleri vasıtasıyla erişilmiş olması da[23] Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetenlerin Kafkasya politikasını sadece imparatorluğun doğu ve kuzeydoğu hudutlarından gelen raporlarla tanzim etmediklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Ruslarla imzalanan antlaşmanın içeriği, Gürcistan zeminindeki ve Gürcüler arasındaki yansımaları ve sonrasında yaşanan sürece ilişkin ayrıntılar ise bölgeye civar yöneticilerin İstanbul'a gönderdiği raporlar sayesinde gün yüzüne çıkıyordu. 1783 senesinde Van'dan gönderildiği Tiflis'te, Rusların yol yapım çalışmalarına dair önemli bir istihbarat çalışması yaptığından bahsedilen Toman adındaki casus, söz konusu hususlara ilişkin önemli detaylara ulaşmıştı. Toman Tiflis'e vardığında İrakli'nin bazı işlerini görmek üzere 6 gün evvel Tiflis'e 12 saat mesafede bulunan Kakhet tarafına gittiğini öğrenmişti. Onun gidişinden 7-8 gün önce 12 kişilik bir Rus elçilik heyeti gelmiş ve Tiflis vekâletinin kendisine tevcih edildiğini bildirdikleri İrakli'ye hilat giydirmişlerdi. Bu gelişme üzerine Gürcüler çarşı-pazar yerlerini süsledikleri gibi 3 gün top ve tüfek şenliği düzenlemişlerdi. Bu törenin ardından yanlarına birer adam alan elçiler İran tarafındaki hanlıklara varmak üzere yola çıkmışlardı. Toman'ın duyum ve izlenimlerine göre, Tiflis içinden akan Kür Nehri'nin karşı tarafındaki köprübaşında bulunan tepe üzerinde bir saray inşasına başlanılmıştı. Gizlice sorup soruşturduğu

[20] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 108.

[21] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 144; *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 4/94-M;* 29 Zilhicce 1189/20 Şubat 1776.

[22] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 76.

[23] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1430/58526;* 15 Muharrem 1198/10 Aralık 1783.

üzere henüz tamamlanmamış olan bu saray Tiflis'e gelecek Rus askerlerinin komutanı içindi. Rusların Tiflis reayasını 10 sene boyunca bütün vergilerden muaf tutacakları da halk arasında konuşulmaktaydı.

Toman, o sıralar Tiflis'te çok sayıda Rus askeri olmadığını, şehre 15-20 kişilik gruplar halinde giren askerlerin ise alım-satım sırasında halka karşı dövme ve sövme gibi kötü muamelede bulunduklarını, buna karşın Gürcülerin muhalefet edemeyecek durumda olduklarını çıplak gözle müşahede etmişti. Çerkeslerin atlı alaylar şeklinde ve peyderpey Tiflis'e gelerek beraberlerinde getirdikleri Çerkes beygirlerini satmakta oldukları, Tiflislilerin de silah gibi savaş araç gereçleri satın alarak açıkça bir hazırlık içinde bulundukları, Toman'ın çıplak gözle müşahede ettiği gelişmeler arasındaydı. Bunlardan daha önemlisi ise Toman'ın, Rusların Tiflis'i ileri istila hareketleri için bir karargâh olarak kullanma amaçlarını gün yüzüne çıkaran bazı hazırlıklarına şahit olmasıydı. Buna göre, Ruslar Tiflis'te zahire depolamak için masrafları İrakli tarafından karşılanacak 200 zira (1 zira: 45 cm) uzunluğunda ve 150 zira genişliğinde bir ambar inşa ettirmek arzusundaydılar. Bunun için Rusların 3 hizmetkâr ve 1 adamları Tiflis'e gelmiş, yanlarına aldıkları oğlu ve hazinedarıyla birlikte İrakli'nin yanına gitmişlerdi.[24]

Ananor yolunun tamamlanmasından ve Rus askerinin o yolla Tiflis'e girmeye başlamasından sonra ise Osmanlı istihbarat ağında müthiş bir yoğunluk yaşanmıştı. Bu gelişme, bölge idarecilerinin ve halkının İstanbul'u bilgilendirme çabalarının yanında ve ondan daha fazla olarak Rus tehdit ve tehlikesinden duydukları korkudan neşet etmişti. Bu korkuyu Sohum Muhafızı Keleş Ahmed Bey'in raporunda fazlasıyla görmek mümkündür. Ahmed Bey, raporuna Sohum Kalesi'nin tehlike arz eden görüntüsünü resmederek başlıyordu: Sohum Kalesi, Osmanlı sınırlarından 4 konak içerdedir. Bir tarafı Karadeniz olup, diğer üç tarafı ise Abaza, Megril (Mingrelya) ve Gürcü gibi Hıristiyan milletlerle çevrilidir. Ahmed Bey bu tablonun ardından Gürcüler ve Ruslar arasındaki münasebete ilişkin izlenim ve istihbaratını aktarıyordu. Buna göre, Gürcü beyleri son birkaç yıldır Ruslara meylederler. Aynı amaç etrafında birleşmiş oldukları için Rusya ve Gürcistan arasında çeşitli hilelerle gidip gelmekte olan mektup ve şahıslar yoluyla haberleşmekten geri durmazlar. Hatta Kırım'daki *hain* Şahin Giray ile de iletişim halindedirler. Öte yandan Osmanlılara sadakat gösterilerinde bulunmayı hiç ihmal etmezler. Bir miktar Rus askerinin Tiflis tarafına dâhil olması onların talebiyle gerçekleşen bir hadisedir. Ahmed Bey istihbarat çalışmaları adına bir tehlike oluşturmasına rağmen, raporunun sonunda kendisine bu bilgileri sağlayan kimseleri de ifşa ediyor. Onların başında güvenilirliğinden şüphe duymadığını belirttiği Kabartay Çerkes emirlerinden Musa Bey geliyor. Musa Bey özel bir adamı

[24] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/339;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

kanalıyla Ahmed Bey'e bilgi aktarmıştı. İkinci haber kaynağı ise Kuban Nehri'nin başında bulunan Karaçaylara ve aynı nehrin sahilinde yaşayan Altı-kesek Abazasına mensup tacirlerdi. Bunlar ticaret için gittikleri Sohum Kalesi'nde Ahmed Bey'e Ruslar hakkında görüp duydukları gelişmeleri aktarmışlardı.[25] O sıralar Bâbıâli'ye kim tarafından gönderildiği tespit edilemeyen bir istihbarat raporunda ise Açıkbaş içine gönderilen güvenilir bir casus kanalıyla, Rusların elçileri aracılığıyla Salomon'a 40 kese akçenin yanında 80 kese akçelik hediye ve bir taç gönderdiklerinin öğrenildiği kayıtlıydı. Ayrıca Salomon'un maiyetine 4 bin civarında Rus askerinin tayin edildiği ve onlar için Bağdatçık adlı mahalde bir kale inşa etmek amacıyla keşif yapıldığı söz konusu raporda yer alan bilgiler arasındaydı.[26]

Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşılarından Karslı İbrahim Efendizâde Numan Bey ve Müderris Mustafa Efendi'nin müşterek kaleme alıp İstanbul'a takdim ettikleri istihbarat raporu ise yerel unsurların Osmanlı istihbarat ağındaki varlığına tanıklık etmenin yanında Gürcistan ve Rusya arasındaki ilişkiler hakkında bilgi sahibi olmak bakımından da önemlidir. Raporda belirtildiği üzere, II. İrakli bir süredir Ruslara bağlanmıştır. Onun isteği üzerine gönderilen 3 bin kadar Rus askeri Tiflis Eyaleti'ne dâhil olmuştur. İrakli, ulaşıma yeni açılan Ananor yoluyla iki oğlunu ve birkaç mûtemet adamını rehin olarak Rusya'ya göndermiştir. O sıralar bir yandan onların haberini beklemekte, öte yandan sıkı bir hazırlıkla meşgul olmaktadır. Raporun sonunda bu haberlerin doğruya yakın olduğundan, ayrıca özel olarak görevlendirilen mûteber bir casus kanalıyla bilgi toplama çalışmalarının devam ettiğinden bahsedilmiştir.[27] Muş mutasarrıfı Maksud Paşa'dan da oldukça benzer bilgiler içerir bir rapor alınmıştı. Öncekilerden farklı olarak, Tiflis'e gönderilen 3 bin Rus askerinin ardından 5 bin asker daha gönderildiğinden ve henüz herhangi bir mahalle saldırma gibi bir eylemlerinin söz konusu olmadığından bahsedilmektedir.[28]

İleriki yıllarda cereyan eden Osmanlı-Rus savaşları esnasında şehirleri çok defa Rus işgaline uğrayacak Erzurumlular da sanki tehlikeyi çok önceden sezmişlercesine Rusların Gürcistan'a sarkma gayretlerinden Sultan'ı ve bürokratlarını haberdar etme lüzumu hissetmişlerdi. Müştereken kaleme aldıkları maruzatlarında II. İrakli'nin bir süredir Rus Kralı'na bağlanarak Çerkes tarafından Tiflis'e uzanan Ananor yolunun tamir ve genişletilmesine çalıştığını, Ruslarla arasında sürekli gidip gelmekte olan itibar sahibi kimselerin varlığını ve yakın zamanda 3 bin kadar Rus askerinin Gürcistan'a

[25] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 9/324-H;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783; *9/324-J;* 16 Safer 1198/11 Aralık 1783.

[26] *BOA, C. HR, 130/6491;* 10 Cemâziyülevvel 1198/1 Nisan 1784.

[27] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1328;* 13 Şevval 1198/30 Ağustos 1784.

[28] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1322;* 10 Zilkâde 1198/25 Eylül 1784.

dâhil olacağını haber veriyorlardı. Haber kaynakları ise kendi çabalarıyla o tarafa gönderdiklerinden bahsettikleri sözüne güvenilir kimselerdi.[29] Onların maruzatını İstanbul'a gönderen Erzurum Valisi Timur Paşa da o sıralar "İrakli'nin bir süredir bazı tavırlarından açığa çıkan hâllerinin araştırılması" yönünde oldukça geniş bir istihbarat çalışması başlatmıştı. Bu doğrultuda bir taraftan Tiflis ve Şirvan tarafına casuslar gönderiyor, öte yandan konuyla ilgili olarak öğrenecekleri gelişmeleri ve bildiklerini kendisine yazmalarını Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına tembihliyordu. Casusların getirdiği benzer bilgilere bakılırsa, Timur Paşa ve Erzurum halkının aynı kanaldan beslendikleri görülüyor. Erzurumluların maruzatından farklı olarak casuslar, Toman adındaki meslektaşlarının da aktardığı üzere, "Rus himâyesine girmenin yarattığı sevinç haliyle Tiflis'te top şenliği düzenlendiğini, o seneye özel olarak 3 bin kadar Rus askerinin gelmek üzere olduğunu, ayrıca Kakhet Eyaleti'ndeki Tilov adlı yerde onlara bir kışlak verileceğini" öğrenmişlerdi. Timur Paşa'nın Azerbaycan ve Dağıstan hanlarının istihbarat çalışmalarına katkı sağlamaları yönündeki teşebbüsünün de onlardan alınan mektupların mevcudiyeti sayesinde semeresiz kalmadığı anlaşılıyor. Nitekim Şirvan ve Şeki Hanı Hacı Abdülkadir'den alınan "havâdis yazılı mektup" varlığını Timur Paşa'nın çağrısına borçluydu.[30] Mektubunda "80 bin Rus askerinin sınıra geldiği ve 12 bininin Tiflis'e geçirildiği" gibi gerçekdışı bilgiler kayıtlı olsa bile mektubunun sonunda "bundan sonra ne tür havâdis ortaya çıkarsa bildirilecektir"[31] şeklinde bir ibareye rastlanılmış olması hem Hacı Abdülkadir Han'ın Osmanlı istihbarat ağındaki etkinliğine hem de doğru bilgi sağlama ihtimalinin bulunduğuna tanıklık edebilmek bakımından önemlidir.[32] Ayrıca diğer hanların sağladığı doğru istihbarat onun mektubunda yer alan bilginin yanlışlığını ortaya çıkarmaya veya örtbas etmeye yeter derecedeydi. Bu ikinci grup mektupların sahipleri Tebriz ve Hoy hanları, alıcısı ise Çıldır Valisi Süleyman Paşa idi. Hoy Hanı Ahmed Han Farsça mektubunda Rusların asker ve mühimmatlarıyla Çerkes içinde toplandıklarını ve Ananor yoluyla Tiflis'e girmek niyetinde olduklarını haber veriyordu.[33] Tebriz Hanı Feth Ali Han da aynı dilde kaleme aldığı mektubunda "İrakli ile Ruslar arasında bir ittifak kurulduğundan, Rus hudutlarından Tiflis'e yol açıldığından ve bütün İslâm hanlıklarını ortadan kaldırmak istediklerinden"[34] bahsediyordu. Her iki han da mektuplarının sonunda "Rusların bahsedilen hareketlerinin etkisiz kılınması bütün Müslümanların üzerine vaciptir,

[29] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/448-O;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.
[30] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/448-K;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.
[31] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/448-İ,* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.
[32] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/448-K;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.
[33] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333-H;* 7 Zilkâde 1197/4 Ekim 1783; *10/333-G;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.
[34] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333-F;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

bunun için bütün hanlar tek vücut olmalılardır" demişlerdi.

II. İrakli'nin Rus himâyesine girme süreci, Ruslarla müşterek hareket planlarının esası ve amacı, bahsedilen istihbarat çalışmaları ve raporlar ışığında gün yüzüne çıkıyordu. Ancak Kafkasya'daki Rus yayılmasını takip amacıyla oluşturulan Osmanlı istihbarat ağının en etkin organizatörü olduğuna defalarca vurgu yapılan Süleyman Paşa, söz konusu gelişmelerin akışında önceki üretkenlik ve uyanıklık halinden oldukça uzak bir görüntü çizmişti. İstihbaratsızlığın veyahut yanlış istihbaratın bir imparatorluğun dış siyasasını nasıl altüst ettiği Süleyman Paşa örneğinde kendisini fazlasıyla gösteriyor. Çünkü onun dikkat çekilen olumsuz görüntüsü nedeniyle İrakli'nin Rus himâyesine girip girmediği Bâbıâli bürokratlarınca net bir şekilde öğrenilememişti. Diğer taraflardan o yönde alınan haberlere ise itimat edilmemişti. Nitekim Sadrazam Halil Hamid Paşa, Süleyman Paşa'ya gönderdiği özel bir emirde "II. İrakli hakkında diğer tarafların sözüne itibarımız yoktur, mutlaka sizin tahriratınıza itimat ederiz" diyordu. Kafkasya'daki Rus yayılmasının takip edilmesinde Süleyman Paşa'nın oynadığı merkez rolü vurgulayan söz konusu ifadeyle başlayan emir "Ruslarla anlaştığına dair etraftan gelen haberler II. İrakli'nin o güne kadar rıza dairesinde bulunduğunu çekemeyen garez sahiplerinin kötülemesinden başka bir şey değildir" şeklindeki bir yorumla devam ediyordu. Sadrazama göre,

> "Zira öyle bir gelişme olsaydı; İrakli Osmanlı yahut İran sınırlarına karşı girişilecek Rus saldırısına önayak olmuş olurdu ki o durumda bölgedeki kuvvetli hanların ve İranlıların ona karşı koymak için hemen harekete geçmeleri gerekirdi. Azerbaycan hanlarının bunu duymamaları veya duydukları halde yurtlarını müdafaa kaydına düşmemeleri ne kadar olmayacak bir işse, İrakli'nin Ruslara bağlanması ve birlikte İran'a saldıracağı da o kadar olmayacak bir iştir ve umulanın dışındadır."

Halil Hamid Paşa kendisinden oldukça emin olmasına rağmen şimdi Süleyman Paşa'dan İrakli'nin her durumunu casuslar kanalıyla araştırarak gerçek bilgiye ulaşmasını istiyordu.[35]

O sırada Erzurum Valisi Timur Paşa'dan "Rus birliklerinin akın akın Tiflis'e girmekte olduklarına" dair yeni bir rapor gelince I. Abdülhamid "Rusların o havalilere geçtiğine dair yayılan haberler doğru veya yanlıştır, tahkik edilmeleri gerekir" şeklinde bir emir yayınlamıştı. Bu emrin muhataplarından birisi doğal olarak Süleyman Paşa idi. Dolayısıyla Süleyman Paşa'nın araştırma konuları çoğalmıştı. Kısa bir süre sonra da ondan meseleye ilişkin bir rapor geliyordu. Görüşleri alınmak üzere özetlenip Sultan'a takdim edilen raporda önceki türdeşleriyle çelişir şekilde "İrakli'nin o ana kadar sergilediği sadakat ve bağlılık tavrında herhangi bir aykırı hareketin gözlem-

[35] *Tarih-i Cevdet*, C. II, s. 123-124.

lenmediğinden" bahsediliyordu. Bunun üzerine Sadrazam, Süleyman Paşa'dan İrakli'nin Osmanlı Saltanatı'na olan bağlılığının sürdürülmesine dikkat etmesini, bu doğrultuda kendisine gönül okşayıcı sözlerle bezeli mektuplar göndermekten geri durmamasını isteyecekti. Ayrıca İrakli'nin içinde bir fesat olup olmadığının, Açıkbaş meliki Salomon'un ne halde bulunduğunun ve Rus gidişatının ne yönde seyrettiğinin hâkimâne bir sûrette araştırılması da Sadrazamın istekleri arasındaydı. Bu isteklerin yanında Sadrazamın, Süleyman Paşa'ya "ancak böyle yaparak önceki devirlerden daha fazla teyakkuz ve basiret üzere bulunabileceği" yönünde bir tavsiyesi de olmuştu. Aynı şekilde Erzurum Valisi Timur Paşa'ya ve Kars Muhafızı'na bölgedeki gelişmelere ilişkin istihbarat çalışmaları yürütmeleri için özel emirler gönderecekti. Bunlar Sadrazamın kaleme almayı düşündüğü emirlerde işleyeceği belli başlı konulardı. Şimdi görüşleri alınmak üzere hazırladığı müsveddeleri takdim edince I. Abdülhamid'den şu uyarılar geliyordu:

> "Vezirim, zamanın ve şartların bir gereği olmak üzere, Çıldır ve Erzurum valileri gibi doğu sınırında görevli memurlara, tertip edecekleri casuslar kanalıyla ulaştıkları havâdisleri doğru olsun yanlış olsun İstanbul'a bildirmeleri, ayrıca muhafazada gaflet değil, basiret üzere bulunmaları gerektiğini de ekle."[36]

Sultan'ın bu uyarısı da ilave edilmek sûretiyle şimdi Bâbıâli Süleyman Paşa'dan II. İrakli ve Salomon'un tavır ve hareketlerini Rusları şüphelendirmeden araştırmasını istiyordu. Ancak Süleyman Paşa bu kez Rusların bölgede, ileri vâdede tasavvur ettikleri politikaya ilişkin olarak yanlış bir değerlendirmede bulunacaktı. Onu bu yanlışa sürükleyense hala dostluk ve bağlılığından şüphe duymadığı İrakli'nin yardım ve bilgisine başvurmuş olmasıydı. Çünkü İrakli'den kendisinin ve yeni koruyucusunun plan ve hedeflerini ifşa etmesi beklenemezdi. Nitekim Süleyman Paşa'nın Rus askerinin Ananor yoluyla Tiflis'e ne amaçla gelmekte oldukları sorusuna "İran ve Dağıstan hanlarıyla görülecek bazı meseleler içindir, Osmanlı ve Rusya devletleri arasında geçerli olan antlaşma bozulmadıkça Rus birliklerinin Sultan'ın topraklarına saldırmaları söz konusu olamaz" şeklinde bir cevap vermişti. Cevabındaki samimiyete muhatabını inandırmak için de "bundan daha fazlasını öğrenmek mümkün değildir" demişti. Süleyman Paşa ondan aldığı bu cevabı "İrakli Ruslara aksetmesinden korktuğu için bazı hususları mektubunda açıklamaya cesaret edemediğini belirtiyor" açıklamasıyla İstanbul'a bildirmişti. Süleyman Paşa, ayrıca o sıralar kendisine emredildiği üzere II. İrakli ve Salomon ile dostluğunu eskisi gibi sürdürmeye, bunun için gönderdiği mektuplarla kalplerini kazanmaya dikkat ediyordu. Ona göre Gürcü hanlarının Çıldır'a kesintisiz sûrette göndermekte oldukları mektupları, yakın

[36] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 18/820;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

adamları ve tacirleri aralarındaki samimiyetin açık bir göstergesiydi. Bunun içindir ki hâlâ göğsünü gere gere hanlarla aralarında zerre miktar bir soğukluğun söz konusu olmadığını vurguluyordu.[37]

Görüldüğü üzere, Süleyman Paşa'dan II. İrakli'nin Ruslara bağlandığına ilişkin henüz bir bilgi alınamamıştı. Oysa gece gündüz rahatı terk ederek dört bir yana gönderdiği güvenilir casuslar kanalıyla Gürcü ve Rusların hakiki hâllerini öğrenme noktasında herhangi bir tembelliğinin olmadığını her fırsatta vurguluyordu. Şimdi ise Tebriz ve Hoy tarafına gönderdiği casusların getireceği bilgileri beklemekteydi. Nihayet onların dönüşüyle birlikte kendisi de büyük bir yanlıştan dönmüş oluyordu. Böylece epey gecikmeli ve dolaylı da olsa kendisinden İrakli'nin Ruslara bağlandığını duymak mümkün olmuştu. Dolaylılık hâli, ilk etapta İrakli'nin Rus himâyesine girdiği veya onlara bağlandığı yönünde bir ibare kullanmamasından, sadece Tiflis tarafından gelenlerden "İrakli'nin büyük bir pişmanlık içinde bulunduğu ve o sıralar müdafaa kaydına düştüğü" şeklinde bilgiler aldığını ifade etmiş olmasından kaynaklanıyor.[38] Bir diğer raporunda ise casusların getirdiği bilgiler doğrultusunda "İrakli ve Salomon'un şimdiye kadar ortaya koydukları tavır, konuşma ve hareketleri Ruslara meyledeceklerini göstermektedir" şeklinde bir istihbarat sağlıyordu.[39] Bunların aynı fikirde ve dost olduklarını, aralarında en ufak bir problemin söz konusu olmadığını belirttikten sonra "bundan böyle onların bütün hareketlerinin şüpheden uzak olamayacağına, dolayısıyla dikkatli bir şekilde izleneceklerine" vurgu yapıyordu.[40] Oysa çok kısa bir süre önce, 1781 senesinde Salomon'un gönderdiği adamlar vasıtasıyla II. İrakli'yi Ruslara bağlanması yönünde teşvik ettiğini, ancak İrakli'nin "Osmanlı kulluğunu kabul ettim, artık geri dönmem" şeklinde kesin cevap verdiğini, bu nedenle aralarında bir düşmanlığın türediğini İstanbul'a raporlayan da Süleyman Paşa olmuştu.[41]

Süleyman Paşa'nın sessizliği veya çelişkileri İstanbul'da kendisine karşı şüpheler uyanmasına neden oldu. Bundan dolayı Sadrazam tarafından Süleyman Paşa'ya şöyle bir emir gönderildi:

> "İrakli'nin hazırlıkla meşgul olduğu, Rus askerlerinin Çerkes içine girdiği ve İran tarafına varmak arzusunda olduğu etraftan işitildi. Hanın hazırlığı ne içindir? Rus askerinin İran'a geçmek istediği doğru mudur? Bu hususları derinlemesine araştır. Ayrıca Timur Paşa ile daima iletişim halinde bulun. Bu şekilde birbirinizden haberdar olarak havâdis toplamaya dikkat et. Seninle mektuplaşması ve birlikte hareket

[37] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333-A;* 19 Şevval 1197/17 Eylül 1783.
[38] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/445-A;* 19 Rebiyülevvel 1197/22 Şubat 1783.
[39] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333-A;* 19 Şevval 1197/17 Eylül 1783; *10/333-B;* 19 Şevval 1197/17 Eylül 1783.
[40] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/445-C;* 10 Şevval 1197/8 Eylül 1783.
[41] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 17/733;* 3 Muharrem 1196/19 Aralık 1781.

etmeniz ona da yazılmıştır."[42]

Sadrazam bu şekilde Süleyman Paşa'nın güvenilirliğini ölçmeye çalışmıştı. Öte yandan, Süleyman Paşa'nın Ruslarla veya Gürcülerle herhangi bir gizli bağının olup olmadığını, gelişmeler karşısındaki sessiz tavrından haberdar ettiği Erzurum Valisi Timur Paşa'dan sormuştu. Ondan gelen cevap ise şöyleydi:

> "Süleyman Paşa tedbirli birisidir. Bu nedenle İrakli ve Salomon'un Osmanlı Devleti'ne zararı dokunacak bir eylemlerini tespit etmiş olsaydı şimdiye kadar mutlaka bildirmesi gerekirdi. Ancak kendisinden söz konusu gelişmelere ilişkin herhangi bir ihbar alınmamış olması endişelenmeyi gerektirir bir hâldir. Tarafımdan kendisine kaime yazılarak hemen hakikatin öğrenilmesine çalışılacaktır."[43]

Bu yazışmalar cereyan ederken sanki Süleyman Paşa durumdan haberdar olmuşçasına İstanbul'a birbiri ardına gönderdiği raporlarla Rusların himâye altına aldıkları Gürcistan hanlarıyla Osmanlı topraklarına karşı girişecekleri müşterek saldırı hareketlerine ilişkin daha gerçekçi bilgiler aktarmaya başlıyordu. Mesela o ana kadar Ruslardan Tiflis tarafına henüz bir kimsenin gelmediğini ve o havalide bir karışıklığın söz konusu olmadığını yinelemiş olmasına rağmen, şimdi Rusların 5'er 10'ar kişilik kafileler şeklinde Tiflis'e geçmekte olduklarına, ancak askerlerinin henüz Ananor'dan Tiflis'e dâhil olmadıklarına dikkat çekiyordu. Ancak gerek bu haberi gerekse biraz evvel "Rusların Osmanlı topraklarına karşı herhangi bir saldırı hareketinin söz konusu olmayacağı" yönünde sağladığı istihbaratı yalanlarcasına İrakli'nin yeni yaptığı yoldan 3 bin Rus askerini savaş aletleriyle birlikte çekip Tiflis'e getirdiğini bildiriyordu. Bu istihbarat raporunun sonunda "bundan sonra da ne tür haber işitilirse ayrıntılı şekilde İstanbul'a arz olunacaktır"[44] yönündeki ifadesine uygun olarak Rusya ve Gürcistan arasındaki askerî hareketliliğe ilişkin ayrıntıları raporlamıştı. Kendi deyimiyle, Çerkesistan'daki Krav adlı mahalde bulunan Rus generalinin İrakli'nin maiyetine gönderdiği 3 bin Rus askerinin temizleyip genişletmek sûretiyle kullanıma açtıkları Ananor yoluyla Tiflis'e girdiklerini bir önceki raporunda arz etmişti. Şimdi ise söz konusu sevkiyata ilişkin yeni edindiği bilgileri aktarıyordu:

> "Bu askerlerin ardından 80 top ve çok miktarda cephane gönderilmiştir. 3 bin Rus askerinin yarısı Lezgilerin geçiş noktaları olan Kakhet Eyaleti'nde konuşlandırılacaktır. Diğer yarısı ise Tiflis civarındaki köylere yerleştirilecektir. Bu birliğin komutanları için Tiflis'te konaklar inşa edilmiş, ayrıca bir karşılama merasimi düzenlenmiştir. Şimdi

[42] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1335;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

[43] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 20/926;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

[44] *Tarih-i Cevdet,* C. III, s. 157; *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 9/324-G;* 28 Rübiyülahir 1197/2 Nisan 1783; *10/333; 10/333-A; 10/333-B;* 19 Şevval 1197/17 Eylül 1783.

top ve mühimmat tanzimiyle ve diğer hazırlıklarını tamamlamakla meşguldürler. Rusların gönderdikleri bu kuvvetler ise arkadan gelecek olanların sadece öncüleri mahiyetindedirler. Çünkü ilkbaharda Tiflis tarafına 35 bin asker ve Açıkbaş Hanı Salomon'un maiyetine de 12 bin asker daha göndermeyi tasarladıkları öğrenilmiştir."

Süleyman Paşa bu bilgilere Çerkes ve Tiflis içinden döndüklerini belirttiği casuslar kanalıyla ulaşmıştır. Yeni bilgilere erişmek içinse Çerkes içine yeniden sözüne güvenilir casuslar göndermiştir.[45] Döndüklerinde getirecekleri bilgileri takdim edeceğini yazarak raporunu tamamladığı esnada, daha evvel kendisinden ve topladığı bilgilerden bahsedilen Halil adındaki casusu Çerkes ve Mozdok içerisinden dönmüş, bu nedenle Süleyman Paşa onun getirdiği bilgileri ilave bir raporla İstanbul'a göndermiştir.[46] Süleyman Paşa bir diğer istihbarat raporunda ise 6 bin askere komuta eden iki Rus generalinden birinin Tiflis'te; ötekininse İmeretya'da bulunduğunu, İrakli'nin Çıldır ve Kars taraflarına, Salomon'un ise hem Çıldır'a hem de Faş ve Anakliya'ya saldıracağını öğrendiğini haber veriyordu.[47]

Bu haberlerle Süleyman Paşa, Osmanlı istihbarat ağındaki etkinliğini doğru, ama eski güvenilirliğinden uzak bir vaziyette sürdürmeye başlamıştı. Çünkü gönderdiği raporların çelişki ve ihtilâflarla dolu olması İstanbul'da ona karşı bir güvensizlik doğurmuştu. Nitekim şimdi Bâbıâli'de Gürcistan'la ilgili gelen raporlardan Süleyman Paşa mührünü taşıyanlar bir araya getiriliyor, çelişki arz eden bilgiler, ayrıca kendisini savunma mahiyetinde kaleme aldığı yazılar üzerlerine düşülen kısa izahatlarla Sultan I. Abdülhamid'e şu şekilde sunuluyordu:

"Süleyman Paşa'dan II. İrakli ile Salomon'un tavır ve hareketlerini Rusların şüphe duymayacağı şekilde ve güvenilir casuslar kanalıyla araştırıp doğru bilgiye ulaşması istenmişti. Bunun üzerine Süleyman Paşa her tarafa gönderdiği casuslar vasıtasıyla havâdis toplamakta olduğunu iletti. Ancak daha sonra "Rusların sırlarına şimdilik daha fazla vâkıf olmak mümkün değildir" diyerek bir önceki söylemiyle çelişkiye düştü."[48] Önce "Ruslardan Tiflis'e geçen olmadığını ve İrakli'nin onlara meyletmekten pişmanlık duyduğunu" yazdı. Sonra bu yazdıklarıyla çelişir bilgiler gönderdi. Mesela, İrakli'yi Ruslardan ayırmaya dikkat ettiğini ve o an itibariyle bölgede herhangi bir karışıklık olmadığını bildirdi. Ona göre aslında Ruslara bağlı olan Açıkbaş Hanı Salomon, İrakli'nin de aynı yolu izlemesine önayak olmuştur. Öyle ki bazı vaatlerde bulunmaları durumunda İrakli'nin de kendilerine bağlanacağını Ruslara bildiren o'dur. Rusların türlü hilelerle kandırdıkları İrakli'yi devletleri himâyesine almaları

[45] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 25/1251-F;* 5 Safer 1198/30 Aralık 1783.
[46] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 25/1251-D;* 5 Safer 1198/30 Aralık 1783.
[47] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya,* s. 146.
[48] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333-H;* 7 Zilkâde 1197/4 Ekim 1783.

işte bundan sonra gelişen bir hadisedir. Bağlanma hadisesi bu şekilde sağlandıktan hemen sonra Ruslar gösterdikleri yoğun bir çaba neticesinde Tiflis'e uzanan yolları tamir edip genişleterek askerlerini İrakli'nin ülkesine geçirmeye başlamışlardır. Ancak bir müddet sonra Tiflis halkı Ruslardan rahatsızlık duymaya başlayınca İrakli'de bir pişmanlık hâli baş göstermiştir. Rusları savunur gibi gözükmesi esasında Tiflislileri yatıştırmak içindir. Süleyman Paşa sonradan gelen casusları kanalıyla bu haberlere erişmiş olduğundan önceki raporlarıyla bir uyumluluk sağlayamamış olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, İrakli esasında Ruslara meyledip bağlanma gibi bir amaç taşımazken bağlandıktan sonra herkesten çok sadakat gösterisine girişmiştir, olanca gücünü onlara hizmet etmeye adamıştır. Salomon'un ise *nasıl bir hilekâr ve bilhassa din ve devlet düşmanı olduğu* herkesin malumudur. Hanlar, şimdi birbirlerine muhalefet etmelerinin imkân dâhilinde olmadığı bir birliktelik içerisindedirler. Bu nedenle Süleyman Paşa artık onlardan güven duymak caiz değildir diyor ve ekliyor: Yaşanan gelişmeler hakkında bilgi toplamak ve toplanan bilgileri ertelemeden İstanbul'a arz etmek görev ve kulluğumun bir gereğidir. Varlığımın gayesi ise Sultanımın rızasını kazanmaktan ibarettir. Ona hakikatten uzak veya yaşanmamış bir harf arz etmek asla vazifemle örtüşmez. Süleyman Paşa, bu etkileyici sözlerin ardından tekrar yürütmekte olduğu istihbarat çalışmalarının aktarımına geçiyor. Kendi ifadesi olmak üzere, Ananor'a iki konak yakınlıkta bulunan Çerkes sahrasında, Çim adlı yerde ikâmet eden Çerkes emirlerinden Ahmed Bey ile eskiye dayanan tanışıklığı münasebetiyle ondan bazı sahih bilgiler edinmişti. Bu bilgi transferi ise Ahmed Bey'in Musa Yüzbaşı adındaki bir adamı kanalıyla ve şifahen gerçekleşmişti. Süleyman Paşa, gerek onun anlattıklarını, gerekse diğer toplanan bilgileri daha evvel özel bir tatarı vasıtasıyla İstanbul'a arz etmişti. Ayrıca o esnada Tiflis tarafına gönderdiği bir casusu dönüyor ve Rusların İrakli'nin maiyetine gönderdikleri 3 bin askerin harp edevatlarıyla Ananor Dağı'ndan geçtiklerini, II. İrakli'nin oğulları ve mûteber adamlarıyla onları karşıladıklarını haber veriyordu. Süleyman Paşa bu haberi, doğru olduğu vurgusuyla İstanbul'a arz etmişti. Zaten bu bilginin üzerine "diğer taraflardan da duyulmuştur" şeklinde bir not düşülmüştü. Akabinde Süleyman Paşa'dan bir istihbarat raporu daha gelmiştir. Burada, Tiflis içinden dönen diğer bir güvenilir casusunun "İrakli'nin Rus askerlerinin komutanlarına yeni konaklar yaptırdığını ve misafirperverlikte kusur etmediğini" öğrendiğini belirtiyor. Bu maddenin üzerine ise "Rusların II. İrakli'nin maiyetine gönderdiği askerler için bir karşılama merasimi yapıldığını beyandan ibarettir ki havâdis diğer mahallerden de işitilmiştir" şeklinde bir not düşülmüştü. Süleyman Paşa yine önceki bir raporunda "Rus askerinin Tiflis'e gitme amaçlarının sadece İran ve Dağıstan ile görülecek meseleler olduğunu" beyan etmişse de şimdi bunun "sadece kötü bir alışkanlıkları olduğu üzere, Müslümanları hile dolu sözlerle kandırmaktan ve kış süresince İranlıları ve Azerbaycan hanlarını kendilerine bağ-

lamaktan ibaret olduğunu" haber vermektedir. Çünkü bunun için ilkbahara kadar bütün hazırlıklarını tamamlayarak Ananor yoluyla Tiflis'e 5 merhale uzaklıkta bulunan Krav adlı mahalde ikâmet eden generallerinin emrindeki 35 bin asker ve bol miktarda mühimmatla harekete geçeceklerini sözüne güvenilir casusları kanalıyla öğrenmiştir. Bütün bu bilgilerden sonra Bâbıâli'dekiler "Salomon ve II. İrakli'nin Ruslarla birlikte Osmanlı sınırlarını istila edeceklerinin, ayrıca Karadeniz sahillerine saldıracaklarının anlaşıldığına" hükmetmişlerdi.[49]

I. Abdülhamid, imparatorluk merkezinin bölgedeki gelişmeleri öğrenmekte en güvenilir haber kaynaklarından birisi olarak gördüğü Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın yanlış ve çelişkilerle dolu raporlarına duyduğu tepkiyi ve alınması gereken tedbiri şu şekilde dile getirmişti:

> "Bu dinsiz kâfir İrakli'nin Rusya'ya bağlılık arz ettiği daha evvel işitilmişti. Ancak Çıldır Valisi Süleyman Paşa tam aksine hareket edip onu itaatkâr gösterdi. Devlet adına kendisine iltifatta bulundu. Bugünse gelişmenin doğruluğunu tasdik ediyor. Şimdi yapılacak başlıca iş hemen o bölgeyi kuvvetlendirmektir. Yoksa işler zorlaşır."[50]

O gün için ve ilk olması hasebiyle Süleyman Paşa hakkında herhangi bir tedbir düşünülmemişti. Zaten ihanet iddialarının aksine onu bu gaflete düşüren II. İrakli'yi bir dost bilmesi ve ona aşırı güvenmesiydi. Ayrıca İrakli, Ruslara bağlandığı o sene Bağdat ve Basra Valisi Süleyman Paşa'yı da benzer bir istihbarî hataya sürüklemişti. Nitekim Bağdat'a bazı işlerini görmesi için gönderdiği İbrahim adındaki adamı kanalıyla Ruslarca yürütülen faaliyetlerden ne kadar rahatsız olduğunu ifade ediyordu. Müstemen olduğu belirtilen İbrahim'in Süleyman Paşa'ya anlattığına göre, Lezgilerle Ruslar arasında kökleri oldukça eskiye dayanan bir nefret vardı, bu nedenle iki tarafın Dağıstan zeminindeki çarpışmaları hiç eksik olmazdı. Lezgiler ayrıca Tiflis ve Tiflis'e bağlı birimlerin Hıristiyan çocuklarını çaldıkları için İrakli de onları gücenikti. İşte Ruslar Lezgilerden duydukları rahatsızlık ve güvensizlik nedeniyle 8 ay önce Tiflis'e 5 konak uzaklıktaki Yalbuz Dağı (Elbruz) adlı bölgeye asker sevk etmişlerdi. Bu dağa 1 konak, Tiflis'e ise 4 konak uzaklıkta bulunan Os (Osetler) adlı putperestlerin yaşadığı *Anatol* (Ananor) Dağı'nı 6 ay zarfında yarıp, buradan iki top arabası geçecek genişlikte bir yol açmışlardı. Bu yolla Tiflis üzerinden Lezgilere saldırmak amacındadırlar. İrakli'yi de amaç ve hareketlerine ortak etmek istemişlerdir. Ancak İrakli onlara muhalefet edip yüz vermemiştir. Çünkü o zâhiren ve bâtınen Osmanlı Devleti'ne sadakatten asla sapmaz. Yaptığı tek şey Osmanlı Saltanatı'nın kendisine karşı besle-

[49] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 9/324-C;* 27 Rübiyülahir 1197/1 Nisan 1783; *9/324-J;* 16 Safer 1198/11 Aralık 1783.

[50] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 19/910;* 29 Zilhicce 1198/13 Kasım 1784.

diği muhabbete ve bahşettiği nimete şükretmekten geri durmamaktır.[51] İşte Bağdat ve Basra Valisi Süleyman Paşa da İrakli'nin gerçekten uzak bu eylem ve söylemlere ilişkin aktarımını bir rapor şeklinde tanzim ederek İstanbul'a servis etmişti. Ancak onun Kafkasya'ya dönük Osmanlı istihbarat ağı içindeki etkinlik ve organizatörlüğü Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nınki kadar belirgin olmadığından, ayrıca raporunda yer alan bilgiler türdeşlerine hiç benzemediğinden İstanbul'ca pek yadırganmamıştı. Hatta o sıralar Erzurum Valisi tarafından uygunsuz hareketleri nedeniyle birkaç kez İstanbul'a şikâyet edilen Bayezid mutasarrıfı İshak Paşa'nın Çıldır Valisi Süleyman Paşa hakkındaki suçlamaları da imparatorluk merkezinde hiçbir tesir uyandırmamıştı. Zaten İshak Paşa'nın aktardıklarının Erzurum ve Çıldır valilerine karşı duyulan kişisel nefretten ilham aldığını ve gerçekle örtüşür bir tarafının bulunmadığını anlamak çok güç değildir. Ayrıca aktarımını yazılı olarak değil de Mehmed adındaki bir tatarı kanalıyla şifahen gerçekleştirmiş olması da İshak Paşa'yı ele veriyor. Buna göre, Sultan'ın emri münasebetiyle İshak Paşa, İran ve Tiflis taraflarından casuslarını eksik etmiyordu. O sıralar Tiflis içinden dönen bir casusunun anlattıklarından İrakli'nin "hilede şeytana galip gelir bir kâfir olduğu" anlaşılmıştı. Zira Azerbaycan hanlarını itaat altına almak için bin türlü hile üretmişti. Osmanlılara önceleri bağlılık göstermesi de sadece bunun içindi. Son birkaç yıldır ise şöyle bir hileye başvurmuştu: Tiflis'ten 40-50 saat içerideki dağ tarafında yaşayan *Sosu* isimli Gürcülerden olan birkaç yüz kişiye Rus kıyafeti giydiriyor ve "bana Rusya tarafından çok sayıda asker gelecek, işte bunlar önce gelenlerdir. Beni Azerbaycan'ı zaptetmeye memur kıldılar" şeklinde bir yalan uyduruyordu. Sonra da "İrakli Han'a itaat etmezseniz 40-50 bin kişilik bir Rus ordusu üzerinize hücum edecektir" yönünde kaleme aldığı kâğıtları, aralarında 5-6 Rus'un da bulunduğu adamları vasıtasıyla Hoy, Tebriz, Meraga ve diğer hanlıklara göndermiştir. İşte Çıldır Valisi Süleyman Paşa ve Erzurum Valisi Timur Paşa bunları duyunca "Ruslar Ananor Dağı yolunu iki araba geçecek şekilde genişleterek top ve cephaneleriyle Tiflis'e 40-50 bin asker gönderdiler" şeklinde İstanbul'a yazmışlardır. Oysa Ananor dedikleri dağ ve söyledikleri yerler Tiflis'e 10 konak uzaklıktadır. Bahsedilen dağ yalçın kayalıklardan ve uçurumlardan oluşan ormanlık bir alandır. Bu nedenle 4-5 devlet bir araya gelerek 200 bin kese akçe sarf etmenin yanında 100 bin amele çalıştırsalar 10 sene zarfında bile araba yürür bir yol açamayacakları güneş gibi ortadadır. Dolayısıyla paşaların, İrakli'nin söz konusu hilesini gerçekmiş gibi yazmaları sadece kendileri adına Seraskerlik unvanı ve para kazanmak içindir. Hatta İshak Paşa'nın gelişmelerin iç yüzünü Sultan'a bildireceği akıllarına geldiğinden ona İrakli ve Rusların durumunu o şekilde İstanbul'a yazması yönünde baskı uygulamışlardır.

[51] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/349-T;* 27 Zilkâde 1197/24 Ekim 1783; *10/349-M;*29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783; *10/349-C;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

Ama İshak Paşa "hâşâ ki ben yalanı seçeyim, bunların birisinin aslı ve faydası yoktur. Böyle yalan vezirlere yakışmaz. Ben atadan toruna Osmanlı Devleti'nin 200 yıllık sadık kuluyum, ahretimi dünyaya değişmem" diyerek baskılara boyun eğmemiştir. Şimdi ise uygun görülürse İstanbul'dan güvenilir bir şahsın gizlice Bayezid'e gönderilmesini istemektedir. Onu, yanına tayin edeceği kendi adamları vasıtasıyla ve bir casus hüviyetinde söz konusu gelişmelerin yaşandığı iddia edilen bölgeye gönderecek, bu sayede paşaların yalanını gün yüzüne çıkaracaktı. İshak Paşa son olarak da "Cengiz ve Timur'un söküp geçemediği dağları Rusların 7-8 ay içinde cadde şekline soktuklarını düşünmek sadece bir akıl eksikliğidir"[52] diyerek tarihî bilgisini ortaya koyarken, güncel gelişmelerden ne kadar uzak olduğunu ya da paşalardan duyduğu nefret ve korku nedeniyle güncel haberleri kasten çarpıttığını istemeden de olsa açığa vurmuş oluyordu. Çünkü tatarı Mehmed'den evvel İstanbul'a ulaşan raporların ortak dili Rusların söz konusu yoldan Tiflis'e geçiş yapmaya başladıkları yönündeydi.

Bu kısa bocalama devresinden sonra Osmanlı istihbarat ağı normal çalışma düzenine dönmeye başlıyordu. Önce Süleyman Paşa'ya gönderilen özel bir emirle "bundan sonra edinilen bilgileri doğrulamaya özen göstermesi, bunun için itimat edilir ve anlayışlı casuslar kullanması gerektiği" yönünde bir tavsiyede bulunuldu.[53] Ardından imparatorluğun İran ve Gürcistan sınırlarında görevli olan ve bölgedeki gelişmeleri Bâbıâli'ye en evvel aktarmaları gereken bütün yerel temsilcilere sert bir emir gönderildi. Bu emirde etraftan gelen raporlarla Tiflis Hanı'nın Ruslara bağlandığının ve Salomon'un Osmanlılara karşı bir itaatsizlik içinde bulunduğunun öğrenildiğine dikkat çekildikten sonra, artık onların atacağı her adımın dikkatli bir şekilde takip edilmesi gerektiğine vurgu yapıldı. Özellikle Çıldır, Faş, Sohum, Van ve Erzurum taraflarındaki yerel idarecilerden Tiflis'e gönderilen Rus birliklerinin nicel ve nitel özelliklerinin doğru bir şekilde öğrenilmesi istenildi. Ayrıca İran'a yakın ve düşmana semt olan kalelerin tamir edilerek istihkâm ve mühimmatlarının eksiksiz sağlanması gerektiği kendilerine hatırlatıldı. Sadrazam'ın bu emir ve hatırlatmaları sayesinde bir kısmına yukarıda değinilen ve birbirini teyit eder bilgilerle işlenen raporlar İstanbul'a ulaşmaya başlıyordu. Mesela söz konusu maddelere ilişkin olarak hemen Erzurum Valisi Timur Paşa'dan iki takım ve memuriyeti münasebetiyle o sıralar Erzurum'da bulunan eski Sadaret kethüdası Hacı Mustafa Efendi'den bir takım istihbarat raporu alınmıştı. Bunlar maddeler halinde tanzim edilerek ve üzerlerine kırmızı mürekkeple şerhler düşülerek görüş ve emirleri alınmak üzere arz edildiğinde I. Abdülhamid şu kısa izahatta bulunmuştu:

[52] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 12/437;* 12 Rübiyülahir 1197/17 Mart 1783.
[53] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333-H;* 7 Zilkâde 1197/4 Ekim 1783.

"Bütün raporlar birbirine uygundur. Her tarafları gereğince düşünülsün ve gerekli ihtiyaçların karşılanmasına ve tedbirlerin alınmasına şimdiden gayret edilsin. Gayri kâfirin niyeti meydana çıktı. Allah fırsat vermeye!"[54]

Bundan kısa bir süre sonra da Çıldır Valisi Süleyman Paşa, Osmanlı istihbarat ağının hâlâ önemli organizatörlerinden birisi olduğunu ispatlamak istercesine, İrakli'nin uzun vadedeki planlarına ilişkin oldukça önemli bir istihbarat sağlamıştı. Daha evvel alınan bir istihbarata göre, İrakli uzunca bir süredir İran topraklarını istila etmek gibi bir hayal peşinde koşuyordu. Bu hayalini gerçekleştirmek içinse önce Faş ve Batum'u ele geçirmek, sonra da Anavarin yolunu açmak isteyecekti. Süleyman Paşa ayrıca İrakli'nin söz konusu niyetini ve o niyet doğrultusunda Faş Kalesi'nin ileri gelen şahıslarından birini bazı vaatlerle kendisine çekmek gibi bir takım gizli faaliyetler içerisinde bulunduğunu[55] haber almıştı. Şimdi ise imparatorluk merkezini durumdan haberdar ediyordu. Bâbıâli yöneticilerinin "böyle kuvvetli emarelerden sonra o havalinin takviye edilmesi gerekir" şeklindeki beyanatları ise onun ve raporlarının imparatorluk siyasetinin şekillenmesindeki rollerini yitirmediklerini göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim Canik Muhassılı Hacı Ali Paşa'ya hemen Faş ve Batum taraflarına bir miktar asker sevk etmesi yönünde bir emir gönderiliyordu. Hacı Ali Paşa da cevap mahiyetinde kaleme aldığı yazısında İrakli'nin bütün faaliyetlerinden haberdar olduğuna dikkat çekiyordu. Nihayet son bir emir de Faş Muhafızı Halil Paşa'ya gönderilmişti. Onun vazifesi ise İrakli'nin hizmetine girdiğinden bahsedilen şahsın kimliğinin gizlice tespit edilmesi ve suçunun sabit olması durumunda hapsedilmesiydi.[56] Ayrıca İrakli'nin konumu önemli olduğundan onun her hareketinden haberdar olması kendisine bildirilmişti.[57]

Bilgi toplama çalışmaları bu şekilde normal seyrine dönerken Osmanlı istihbarat ağına yeni bir sorumluluk yükleniyordu. O da Kafkas kabilelerini İrakli üzerine saldırtmak için gizlice organize etmekti. Çünkü Rusların Gürcistan'ı ve Ananor Yolu'nu-Daryal Geçidi'ni kontrol altına alması ve bir birliklerini Gürcistan'da konuşlandırmaları Osmanlıları ve Dağıstanlıları oldukça telaşlandırmıştı. Rusların bu faaliyetlerle; Kırım'ı ilhak ederek kuzeyden sardığı Kafkasya'yı şimdi Gürcistan'ı ele geçirerek güneyden kuşatmaya alma, İran ve Anadolu taraflarına yapılacak harekâtlar için askerî bir üs oluşturma amacında olduklarını görmemek imkânsızdı. Bu nedenledir ki Gürcistan'ın

[54] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 19/908;* 29 Zilhicce 1198/13 Kasım 1784.

[55] O sıralar Bâbıâli'ye kim tarafından gönderildiği saptanamayan bir istihbarat raporunda ise Açıkbaş içine gönderilen bir casus sayesinde, Faş Kalesi'ndeki birisiyle gizli bir bağı olanın ve kalenin teslim alınması hususunda onunla anlaşmaya varanın Salomon olduğunun öğrenildiğinden bahsedilmektedir. Bkz. *BOA, C. HR, 130/6491;* 10 Cemâziyülevvel 1198/1 Nisan 1784.

[56] *Tarih-i Cevdet,* C. III, s. 154-155; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr,* s. 155.

[57] *Tarih-i Cevdet,* C. II, s. 123-124.

Rus himâyesine girmesine çok sert tepkiler gösterildi. Ardından Kafkas hanlıklarının Gürcistan üzerine bir harekâta girişmeleri yönünde yoğun ve gizli bir çaba içerisine girildi.[58] Zaten, İrakli'nin Ruslara bağlandığının ve Gürcistan'a uzanan yolları kullanıma açmalarında onlara yardımcı olduğunun duyulması Lezgilerin akın akın Çıldır'a geçmeye başlamalarına yetmişti. Çünkü Lezgiler Gürcistan'a komşuydular ve daima İslâm gayretinde olmuşlardı. Daha önemlisi ise Osmanlı imparatorluk merkezinin bol miktarda gönderdiği hazineyle birlikte onları bir saldırı anında birbirlerini haberdar ederek Çıldır'da toplanmaları yönünde uyarmış olmasıydı. Lezgiler şimdi kendilerinden istenildiği şekilde Çıldır'a geçiyor ve Süleyman Paşa'nın maiyetinde toplanmaya başlıyorlardı. Süleyman Paşa önce onları bazı hediyelerle birlikte geri göndermeye çalışıyor, ancak başarılı olamıyordu. Eğer onlara geri dönmeleri için soğuk davranırsa vilâyetine zarar vereceklerini biliyordu. Öte yandan harçlık ve yiyeceklerinin temin edildiğini duyan Lezgilerin Çıldır'a geçişi günden güne artıyordu. Bu nedenle Süleyman Paşa şimdi onlara karşı nasıl bir tavır sergilemesi gerektiğini İstanbul'dan soruyordu. Bunun üzerine Bâbıâli tarafından "bugün Süleyman nezdinde çok sayıda Lezgi ikâmet etmektedir, ne şekilde emredilirse ona yazılacaktır" denilerek durum I. Abdülhamid'e arz edilmişti.[59]

Bunun üzerine Süleyman Paşa'ya Müslüman olmaları ve öteden beri Osmanlı hizmetinde bulunmaları münasebetiyle ve ihtiyaç anında yine hizmet edecekleri düşüncesiyle Lezgilerden Çıldır'a geçenleri reddetmemesi yönünde bir emir gönderildi.[60] Buna ilave olarak, himâye antlaşmasından sonra İrakli'nin Osmanlı topraklarına saldırma ihtimali bulunduğundan dolayı ona etrafındaki gelişmeleri gece gündüz dikkatli bir şekilde takip etmesi gerektiği bildirildi. Sonra Dağıstanlıların hatırını almak arzusuyla hanlarına dağıtılmak üzere hediyeler ve Dağıstan ahalisini cihada teşvik için kaleme alınmış olan emirler gönderildi. Yine Çıldır'a geçen Dağıstan mücahitlerinin hediyelerle gönüllerini kazanıp hoş tutmaya gereken hassasiyeti göstermesi Süleyman Paşa'ya hatırlatıldı.[61] Süleyman Paşa da Bâbıâli'ye, kendisinden istenildiği şekilde, gizlice gönderdiği mektuplarla Azerbaycan ve Dağıstan hanlarını cihada teşvik etmekten geri durmadığı yönünde bir cevap göndermişti. Ayrıca bölükler şeklinde nezdine gidenlere hediye ve yiyecek dağıtmakta kusuru olmadığına, lakin bunların sağlanamaması durumunda zaptedilmelerinin güçleşeceğine, Tiflis ve Açıkbaş tarafına musallat olacaklarına dikkat çektikten sonra Lezgilerin kalabalık

[58] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 79-80; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 39.

[59] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333-H;* 7 Zilkâde 1197/4 Ekim 1783.

[60] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 9/324-C;* 27 Rübiyülahir 1197/1 Nisan 1783; *9/324-J;* 16 Safer 1198/11 Aralık 1783.

[61] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 157.

bir şekilde Çıldır civarında alıkonulmalarının ancak devlet yardımıyla mümkün olabileceğini söylemişti.[62]

Görüldüğü üzere, Rusya'nın yüksek hâkimiyetini tanıyan İrakli üzerine Dağıstan hanlarının 1784-1785[63] yılında giriştikleri harekâtın organizasyon ve işleyişinde Osmanlı istihbarat ağı oldukça etkindi. Bu etkinlik Avrupa gazeteleri ve Eflâk Voyvodası kanalıyla temin edildiğine dikkat çekilen İrakli'nin Ruslarla imzaladığı 13 maddelik antlaşmanın bir sûretini Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına ulaştırma aşamasında da kendisini hissettiriyordu.[64] Nitekim Sadrazam Halil Hamid Paşa, antlaşmanın bir sûretini, hanlara iletilmek üzere Erzurum Valisi Canikli Ali Paşa, Çıldır Valisi Süleyman Paşa ve Bayezid mutasarrıfı İshak Paşa gibi yerel temsilcilere gönderdi.[65] Bununla hem İrakli'nin ihanetinin hem de Gürcü ve Rusların Osmanlılarla Kafkas Müslümanları arasında bir tehlike teşkil ettiklerinin tam olarak anlaşılması, bu sayede hemen harekete geçmeleri arzu edilmişti. Çok geçmeden de arzu edilen neticeye ulaşılacaktı. Nitekim Süleyman Paşa İstanbul'dan aldığı emirler doğrultusunda hemen işe koyuldu. Antlaşmanın tercüme ettirdiği bir sûretini hanları cihada teşvik için kaleme alınan mektuplarla birlikte ulemadan Halil Efendi vasıtasıyla Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına gönderdi. Süleyman Paşa'nın deyimiyle, bu vesile ile hanların hatırları sorulduğu gibi, din uğrunda gayret ve sadakat göstermeleri gerektiğine dikkat çekilmişti. Hanlardan da "Osmanlı'ya ebediyen sadık kalacaklarına" dair cevap alınmıştı. Hatta Öşen Bey'i Emir Hamza, Dağıstan Akuşa Kadısı, Dağıstan Kumuk Valisi Mehmet Han, Karabağ Hâkimi İbrahim Halil Han ile Gürcü sınırındaki Müslüman halk, Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya, 30 bin kadar adamla hazır olduklarını, ancak akın yapmak için Sultan'ın hem maddi hem de manevi desteğine ihtiyaç duyduklarını belirterek eğer bu desteklerle beraber 40 bin kişilik bir Osmanlı ordusu da sınırda hazır tutulursa II. İrakli ve Salomon'a iyi bir ders vereceklerini bildirmişlerdi.[66]

Öte yandan o sıralar, Rusların diğer müttefiki olan Salomon üzerine Acara halkının[67] gerçekleştirdiği saldırı hareketinde de Bâbıâli'nin teşviklerinin önemli etkisi

[62] Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı Ve Osmanlı Tutumu", s. 30; *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 9/324-J;* 16 Safer 1198/11 Aralık 1783.

[63] Berdzenişvili-Canaşia, *Gürcüstan Tarihi,* s. 295.

[64] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 27/1307;* 29 Rübiyülahir 1199/11 Mart 1785.

[65] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1324;* 3 Zilkâde 1198/18 Eylül 1784.

[66] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti,* s. 77-78, 82-83; Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı Ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", s. 28; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* C. IV/I, s. 520.

[67] Acarlar, Batı Gürcistan'ın Osmanlı yönetiminde olduğu dönemde Müslüman olmuş Gürcülerdir. (Bkz. Akiner, *Sovyet Müslümanları,* s. 207). Acarlar, Karadeniz'in güney-doğu kıyısında, Acaristan denen alanda yaşamışlardır. Toprakları 1627'de Osmanlı'ya katılmıştır. Böylece bölge Türk-İslâm etkisine girdi, halkın çoğunluğu Müslüman oldu. Ana dilleri Gürcü dilinin bir lehçesidir, Acarlara,

olmuştu. Nitekim saldırı hareketinden az evvel I. Abdülhamid, Sadrazamına "Açıkbaş Hanı Salomon'un da Ruslarla müttefik olduğu meydandadır, Revan'ı istila edersе işler zorlaşır, bu nedenle Azerbaycan ve Dağıstan hanlarını tarafımıza çekmek güzel bir tedbir gibi görünür zannederim" demişti.[68] Nitekim Dağıstanlıların İmam Mansur liderliğinde Ruslara karşı harekete geçtiği sıralar, Çıldır Eyaleti'nde ikamet etmekte olan Acara halkı da Gürcistan'a eskiden beri yapmakta oldukları yağma amaçlı akınlarını daha şiddetli bir şekilde tekrar ederek İmeretya'ya saldırmışlardı. Bunun üzerine Salomon da Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya gönderdiği mektuplarda, İmeretya'nın Osmanlı tabiiyetinde bulunduğundan bahsederek akınların durdurulmasını talep etmişti. Ancak onun da Ruslara taraftar olduğu bilindiğinden Bâbıâli ve emriyle hareket eden Süleyman Paşa, akınların durdurulması yönünde herhangi bir tedbire başvurmadılar. Acarlar İmeretya'nın bazı köylerini tahrip ve halkını esir ettiler. Onlardan intikam almak isteyen Salomon'un kuvvetleri 8 Mayıs 1784 tarihinde Cako Kasabası'na saldırdı. Osmanlı müelliflerinin kendisinden bölgenin bütün *dekâyık ve hakâyıkına vâkıf* birisi olarak bahsettikleri Gönye Muhafızı Abaza Mehmed Paşa, Salomon'un saldırı hareketini Faş'tan takip etmiş ve tam taarruz edecekleri gün üzerlerine saldırdığı Gürcüleri bozguna uğratmıştı. Bölgedeki geçit ve yollar Osmanlı askerleri tarafından tutulmuş olduğundan Gürcü askerlerinin çoğu katledildi ve yeni bir saldırıya cesaret edemediklerinden olay öylece kapandı. Bu büyük bozgunun üzüntüsünü kaldıramayan Salomon da o sene kahrından ölmüştü. Bu ölüm haberini de Süleyman Paşa İstanbul'a bildirdi. Haber kaynağı ise bazı hediyelerle o tarafa gönderdiği bir şahıstı. Gürcülerin önce Acara sonra Osmanlı kuvvetleriyle olan çatışmaları ise Faş Muhafızı tarafından ayrıntılı bir şekilde İstanbul'a aktarılmıştı.[69]

Dolayısıyla o esnada Salomon'dan sonra yerine kimin geçtiğini ve Ruslarla ilişkilerinin ne yönde seyredeceğini öğrenmek en az Dağıstanlıların saldırılarını organize ve takip etmek kadar önemli olmuştu. İstanbul'a gönderilen bazı gazetelerde Salomon'un ölümünden sonra David'in kendisini han ilan ettiği ve onun da İrakli gibi Rusya'ya bağlılık arz etmek için bir adamını Petersburg'a gönderdiği yazılıydı. Bunun üzerine Bâbıâli, Erzurum Valisi Hacı Ali Paşa'dan söz konusu haberin gerçek olup olmadığını araştırmasını istedi. Ali Paşa da "Gürcistan havalisindeki gelişmeler karşısında uyanık bulunmaktan bir an olsun geri durmadığına" ilişkin bir girişle kaleme aldığı cevabında Gürcistan halkının üç fırkaya bölündüğünü, Dadyan ve Guria halkının önceki

Acaralılar da denir. Bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 170-171; Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, s. 85.

[68] *BOA, A.E.SABD.I, 364/25446.* (Tarihsiz).

[69] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 146; *Tarih-i Cevdet*, C. II, s. 123-124; C. III, s. 152-154; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 153-154.

senelerde olduğu gibi Osmanlı himâyesinde olmak istediklerini, ayrıca David, İrakli ve Ruslardan nefret ettiklerini öğrendiğini haber vermişti.[70]

Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya da benzer bir emir gönderilmişti. Erzurum Valisi'ne gönderilenden farklı olarak "İstanbul'a ulaşan havâdis kâğıtlarından Rusya'nın İrakli ile yapılan antlaşmanın bir benzerini David ile imzaladığının anlaşıldığına" dikkat çekildikten sonra Süleyman Paşa'dan bu hususun derinlemesine araştırılarak hakikatin gün yüzüne çıkartılması istenmişti. Emrin kendisine ulaştığı esnada ise Süleyman Paşa'nın Gürcistan içinden güvenilir bir casusu dönmüş ve söz konusu gelişmelere ilişkin önemli bilgiler getirmişti. Casusun öğrendiği üzere, o günlerde Ananor yoluyla Rusya'dan Gürcistan'a 4 kişi gelmişti. Bunlar David'e hükümdarlık alameti olan kılıç ve hilat getirmişlerdi. Casus, Gürcüler arasındaki konuşmalar sayesinde Rusların David'e "seni Gürcistan'a han atadık. İrakli gibi senin de bütün işlerin bizim idaremizdedir. Osmanlı tarafından bir türlü endişen olmasın, size bir saldırıları olmaz" şeklinde destek ve teselli verici bazı sözler sarf ettiklerini öğrenmiştir. Süleyman Paşa her zaman yaptığı gibi raporunun sonunda, Gürcistan içinde casuslarının eksik olmadığını, bu münasebetle Gürcü ve Ruslar arasında herhangi bir yeni gelişme yaşandığı takdirde öğrenilip hemen İstanbul'a yazılacağını kaydetmişti.[71]

Görüldüğü üzere, Salomon'un Osmanlı istihbarat ağının gündeminden düşüşü öyle kısa bir sürede gerçekleşmişti. Gerçi, gerek David gerekse Açıkbaş tarafı bir müddet daha gündemdeki yerini muhafaza etmişti. Ama Osmanlı istihbarat ağının o vakit öncelikli ve yoğun gündemi Dağıstan kuvvetlerinin İrakli üzerine giriştikleri saldırı hareketleri ve sonrasında yaşanan gelişmelere ilişkin detaylardı. Söz konusu hareketin seyri ana hatlarıyla şu şekilde gelişmişti: Süleyman Paşa, Sultan'ın iltifat ve hediyelerini iletmesi için hazine kâtibini Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına göndermişti. Hanlar da, Sultan'ın kendilerine karşı beslediği muhabbetten son derece memnun olduklarına ve Osmanlı uğrunda canla başla ve sadakatle hizmet edeceklerine dair kaleme aldıkları mektuplarını teslim ettikleri birer güvenilir adamlarını elçi sıfatıyla Süleyman Paşa'nın hazine kâtibinin yanına katarak Çıldır'a gönderdiler. Bunlar arasında Kuba ve Derbend Hâkimi Feth Ali Han, Şeki ve Şirvan Hâkimi Hacı Çelebi Hanzâde Mehmed Hasan Han, Dağıstan ümerasından Avar Hâkimi Amme Han, Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Han vardı. Bunlar elçi ve mektuplarının İstanbul'a iletilmesini Süleyman Paşa'dan iltimas etmişlerdi ve istekleri yerine getirildi.[72] Bundan sonra, Lezgi askerleri fırkalar halinde Süleyman Paşa'nın maiyetinde toplanmaya başladılar. Sayıları kısa sürede bine ulaştı. Onların ardından Dağıstan ümerasından

[70] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 25/1228;* 29 Cemâziyülevvel 1199/9 Nisan 1785.
[71] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 25/1228-A;* 5 Cemâziyelâhir 1199/15 Nisan 1785.
[72] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 4/110;* 5 Şevval 1199/11 Ağustos 1785.

Cenktay Hâkimi Ahmed Han 12 bin kadar süvari ile Çıldır'a dâhil oldu.[73]

Dağıstan hanlarının Tiflis üzerine hücuma olan istekleri üzerine I. Abdülhamid bir ferman göndererek "Tiflis'i kabza-i tasarruf-i mülk eylemek" üzere derhal bölgeye hücum edilmesini istemişti.[74] Bunun üzerine Dağıstan'ın değerli bir kumandanı olan Avar Hanı Amme Han ve Ilısu Hanı Ali Sultan liderliğinde toplanan Dağıstan kuvvetleri 1 Haziran 1784'te Tiflis'e yürüdüler.[75] Böylece Rusya'nın Gürcü hanlarını ittifakına almasına karşılık Osmanlı da eskiden beri himâye ettiği Dağıstan ve Azerbaycan hanlarını ittifakına almayı başarmış oluyordu. Luxembourg'un da dikkat çektiği üzere, bunda Dağlıları kışkırtmakta son derece başarılı olan Osmanlı ajanlarının rolü büyüktü.[76]

İrakli saldırının durdurulması için Çıldır Valisi Süleyman Paşa'dan yardım istemişti. Ancak Osmanlılar Gürcülerin cezalandırılmasını istediğinden Dağıstanlıların büyük gruplar hâlinde dağlardan inerek Gürcistan sınırında, Alazen Vadisi'nde ortalığı yakıp yıkmaya koyulmalarına engel olmak istemeyecekti.[77] Bundan kısa bir süre sonra ise Bâbıâli, İstanbul'daki Rus elçisi Bulgakov'un Amme Han'ın saldırısına ilişkin protestosu ve ona destek verdiğini düşündükleri Çıldır Valisi'nin azledilmesi gerektiği yönündeki isteğiyle karşı karşıya kalmıştı. Ruslar davalarının haklılığını ispatlamak için İrakli ile aralarındaki antlaşmayı bir araç olarak kullanmışlardı. Nitekim elçileri, İrakli'nin Rus devlet erkânından; eyaletininse Rus topraklarından sayıldığını, dolayısıyla onun uğradığı zararın Rusya'ya zarar vermek anlamına geldiğini ifade etti. Nihayet Reisülküttap Ataullah Efendi ile gerçekleşen bir görüşme esnasında Süleyman Paşa cezalandırılmazsa Çıldır'a hücum edecekleri yönünde bir tehdit savurdu.[78] Reisülküttap Efendi ise ona "Dağıstanlılarla Gürcülerin eskiden beri çatıştıkları, bu nedenle Çıldır Valisi'nin suçlanmasının anlamsız olduğu, ayrıca İrakli'nin Dağıstan ve Azerbaycan hanlıklarına saldırdığı, dolayısıyla Müslümanlara yardım etmenin onların halifesi olan Osmanlı Sultanı'nın bir görevi olduğu" yönünde

[73] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 77-78, 82-83; Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı Ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", s. 28; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 520; *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 2/58-A;* 5 Şevval 1199/11 Ağustos 1785; *2/58-B;* 29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785.

[74] Işıktan, "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri", s. 36.

[75] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 147; Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, İzmir 2006, s. 453.

[76] Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, s. 36.

[77] Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", s. 453.

[78] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 354; Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 566-567.

bir cevap verdi. Lakin Rusların gerekirse bir savaşa girmekten çekinmediklerini gösterir bazı eylemlerinden sonra Bâbıâli tarafından Dağıstanlıları engellemeye yönelik birkaç göstermelik girişimde bulunuldu. Mesela Süleyman Paşa'ya Dağıstanlıların Osmanlı ve Rusya arasındaki barışı bozucu eylemlerinin önlemesine ilişkin bir emir gönderildi. Bunun üzerine Süleyman Paşa tarafından saldırının durdurulması için 12 bin süvari ile harbe katıldığı bilinen Cenktay Hâkimi Ahmed Han'a, geri çekilmesi yolunda haber gönderilmişse de kasten geç kalınmıştı. Zaten Dağıstanlılar, Rusların Osmanlı toprak bütünlüğüne tecavüzlerinin zamanla kendilerine de sirayet edeceğini anladıklarından onlara alet olan Tiflis Hanı'nı ortadan kaldırmak niyetinde olduklarını Arapça yazılmış bir mektupla Çıldır Valisi'ne bildirdiler. Valinin, kendilerine beklemeleri gerektiği yönündeki uyarısına rağmen Amme Han idaresindeki Dağıstan kuvvetleri Tiflis'e hareket etmişti. İstanbul'un geri çağrılmaları gerektiği yönündeki emri ulaşmadan evvel de Erzurum ve Çıldır valilerinden Dağıstanlıların Kanık Nehri'ni geçerek Tiflis üzerine saldırdıkları haberi geldi. Nihayet İrakli'nin aralarında Rus askerlerinin de bulunduğu ordusuyla Dağıstan kuvvetleri Gori yakınlarında karşılaştılar. Yaşanan çarpışmanın ardından çok kayıp veren İrakli karşı koymanın imkânsızlığını görünce Tiflis Kalesi'ne sığınmak zorunda kaldı. Dağıstanlılar ise yanlarında muhasara aletleri olmadığı için Tiflis'i düşüremediler. Ama önce İrakli'nin topraklarını yağmaladılar ve madenleri ele geçirmek düşüncesiyle Tiflis'e dört saat uzaklıkta bulunan Lori Kalesi'ni kuşattılar. Ardından Ahilkelek'e geçerek Süleyman Paşa'dan burada kışlamaları için kendilerine izin verilmesini ve Tiflis'i düşürmek için top ve tüfek ihtiyaçlarının karşılanmasını istediler. Ancak Süleyman Paşa "mevsim kıştır, Tiflis zaptedilemez, ayrıca Osmanlıların şimdilik Tiflis'i almak için bir plan ve hazırlığı yoktur" diyerek geri dönmeleri gerektiğini bildirmişti. Sonunda bazı hediyelerle liderlerini yanına çekip onları vilayetlerine dönmeye razı etti. Ancak dönüş yollarını tutan General Somoylof komutasındaki kalabalık bir Rus birliği ile Musaköy'de cereyan eden ve 5 saat süren savaşı kaybederek ülkelerine çekilmek zorunda kaldılar.[79]

Bundan sonra Bâbıâli Dağıstanlıların söz konusu saldırılarına ilişkin ayrıntıların öğrenilmesi için yoğun bir çaba içerisine giriyordu. Batum tarafından İstanbul'a bir gemi geldiğinin duyulması üzerine Çıldır ve Tiflis haberlerini almak için kaptanının hemen Bâbıâli'ye çağrılması, imparatorluk yöneticilerinin bahsedilen çabalarını anlamak bakımından önemli bir örnektir. Kaptandan alınan bilgiler ise adeta yaşananları

[79] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 83-85; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 305-310; Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", s. 454; Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, s. 29; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 51-53; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 79-80; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 147; Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 563.

özetlemektedir ki, zaten Bâbıâli ricâli de kaptanın anlattıklarının bazı taraflardan sızan haberleri doğruladığına hükmetmiştir. Buna göre, Ahıska'da biriken Lezgiler topladıkları 5 bin kadar adamla Hıristiyanların kırmızı yumurta gününde (paskalya) Tiflis üzerine yürüyüp bir yağma hareketine girişmişlerdir. Ancak dönüşte çok miktarda askerle yollarını kesen düşman birliklerinin top ateşi karşısında birçoğu esir ve şehit düşmüştür. Kalanların bir kısmı oradan akan çaya kendilerini atarak boğulmuşken bir kısmı çarpışarak Ahıska'ya sığınmıştır.[80]

Bunun ardından Erzurum Valisi Battal Hüseyin Paşa üzerinden bölgedeki yerel temsilcilere, yürütecekleri araştırmalar neticesinde Dağıstanlıların hareketi hakkında toplayacakları bilgileri İstanbul'a aktarmaları yönünde bir emir gönderilmişti. Kısa bir süre sonra da toplanan bilgiler aynı kanalla Bâbıâli'ye ulaşmaya başlıyordu. Sadrazam da istihbarat çalışmalarının analiz etme ve karşılaştırma ilkesine uygun olarak alınan bilgileri bazı açıklamalarla birlikte I. Abdülhamid'e "Erzurum Valisi Hüseyin Paşa tarafından yazılan maddelerin özetidir." başlığıyla şu şekilde takdim ediyordu:

"Dağıstan havalisinde bir miktar Lezgi askerinin toplandığı ve Tiflis ülkesini yağmalamak amacıyla Kanık Nehri tarafına hareket ettikleri havâdisinin araştırılması Erzurum Valisi'ne tembih edilmişti. Bunun üzerine vali edindiği bilgileri tatar ağası vasıtasıyla İstanbul'a göndermiştir. Onun anlattıklarının evvelki raporlarla uygunluğu tespit edildiğinden havâdisin doğruluğuna ve takdim edilmesinin uygun olduğuna karar verilmiştir. Aynı şekilde Karslı İbrahim Efendizâde Kapıcıbaşı Numan Bey'in gönderdiği rapor da arz olunmuştur. Erzurum Valisi ayrıca söz konusu havaliye casuslar göndererek havâdis toplamaya devam edeceğini yazmıştır.[81]

Hüseyin Paşa'nın aktardığına göre, İrakli'den intikam almak arzusuyla Dağıstan'dan harekete geçen yaklaşık 20 bin kişilik bir birlik Tiflis'e bağlı Akçakale ve Gümüşhane Kalesi'ni ele geçirmiştir. Buradaki ahalinin bir kısmını esir bir kısmını da katlettikten sonra Akçakale'ye 1.500 kadar Lezgi askeri yerleştirmişlerdir. Ardından Tiflis havalisini baştan aşağı yağma etmişlerdir. Onlara karşı duramayan İrakli ise tedarik ettiği 15 bin kadar askerle Tiflis Kalesi'ne sığınmıştır. Bundan sonra Dağıstan kuvvetlerinin başında bulunan Avar Hâkimi Amme Han ve Cenktay Hâkimi Ali Sultan ve Akuşa Kadısı Ahilkelek Sahrası'na hareket etmişlerdir.[82] Karslı İbrahim Efendizâde Numan Bey'in bahsedilen raporu da benzer bilgiler içerir. Buna göre, Dağıstan ahalisinden 15 bin kadar asker İrakli'nin taburuna çatmış, yaşanan muharebede Dağıstanlılara karşı koyamayan İrakli Tiflis Kalesi'ne sığınmıştır. Dağıstanlılar

[80] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 304-305, 310; Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 561-563; *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 160.

[81] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 19/879;* 24 Zilhicce 1199/28 Ekim 1785.

[82] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 27/1281;* 29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785.

onu takip etmiş ve Tiflis'i kuşatmışlardır. Tiflis reayasının çoğu Revan'a kaçmıştır. Bir miktarı ise Çıldır, Sultaniye ve Kars tarafına sığınmıştır. Numan Bey ayrıca söz konusu olayların henüz tam olarak neticelenmemesi nedeniyle bölgeye yeniden casuslar gönderdiğini, raporunun sonuna ilave etmiştir. Onunkinin ardından Erzurum Valisi kanalıyla Bâbıâli'ye ulaştırılan ve Sultan'a sunumu yapılan diğer bir rapor ise Kars'ın eski Muhafızı Mustafa Paşa'ya aittir. Bu raporda yer alan bilgilere göre de Dağıstanlıların Tiflis Kalesi'ni muhasara ettikleri sırada bir kısmı gidip Akçakale'yi zaptetmiştir. Bunlar sonra tekrar Tiflis kuşatmasına katılmışlardır. Ardından 300-400 kadarı birkaç günlük çarpışmanın ardından Gürcülere ait madenleri ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Gürcülerin bir kısmı Karabağ ve Revan taraflarına bir kısmı ise Kars ve Çıldır tarafına geçmeye başlamıştır. Bir miktar hane ise Megazbert[83] ve köylerinde konaklamaktadır. Casuslar, Lezgilerin bu şekilde Tiflis'e karşı üstünlük kurduklarını haber vermişlerdir.[84]

Görüldüğü üzere, Bâbıâli ve bilhassa onun başında bulunan Sadrazam Dağıstanlıların değil hareketinden, sanki II. İrakli üzerine saldırmak için Çıldır'da toplanan Lezgilerin varlığından dahi haberi yokmuşçasına bir görüntü arz ediyor. Hatta birbiri ardına gelen istihbarat raporlarına rağmen Sadrazam "gerçi buna dair Süleyman Paşa'dan henüz bir açıklama gelmediğine göre meselenin gizlendiği muhtemeldir" diyordu. Sonra da İrakli ve Ruslar arasındaki söz konusu ittifak münasebetiyle yakında aynı konularla yine Bâbıâli'nin eşiğini aşındıracağı pekala bilinen Rus elçisinin sorularına ve önceki taleplerine cevap hazırlamak için işin aslının Süleyman Paşa'dan sorulmasına karar veriliyordu.[85] Süleyman Paşa da üşenmeden o ana kadar yaşanan gelişmeleri tek tek anlatıyordu:

> "Gelen kâğıdınızda Dağıstanlıların durumu sorulmuştu. Gelişlerinin başlıca sebebi İrakli'nin Ruslara bağlandıktan sonra yürüttüğü çalışmalardır. Ulaşıma yeni açılan yollardan bir miktar Rus askerini Tiflis'e çekmesi o çalışmaların başında gelir. Ancak daha sonra Ruslarla birlikte hanlara gönderilen elçiler vasıtasıyla onları türlü hediye ve vaatlerle kendilerine bağlamaya çalışması, Dağıstanlıların harekete geçmesinin başlıca sebebi olmuştur. Nitekim düşmanın teklifine rağbet etmedikleri gibi Osmanlı Devleti'nden kendilerine gönderilen hediye ve fermanlarla, ayrıca İslâm gayretiyle Avar Hâkimi Amme Han, Cenktay Hâkimi Ali Sultan, Akuşa Kadısı ve diğer emirler topladıkları 20 binden fazla askerle İrakli üzerine yürümüşlerdir. İrakli'nin karşılarında tutunamaması üzerine doğruca Tiflis tarafına geçmişler ve onun madenlerinin bulunduğu Gümüşhane Kalesi'ni ele geçirip, halkını esir ve katletmişlerdir. Sonra da

[83] Şüregel kazasına tâbi eski bir kaledir. Bkz. Selahattin Tozlu, "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar II", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 9, 2006, s. 93.

[84] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 19/879;* 24 Zilhicce 1199/28 Ekim 1785.

[85] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 304-305, 310; Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 561-563; *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 160.

gelip Ahilkelek Sahrası'na konarak Tiflis Kalesi'ne saldırmak için benden ısrarla top, mühimmat ve zahire yardımı istemişlerdir. Bâbıâli'nin emri doğrultusunda gönül okşayıcı kelimelerle müdafaalarına dikkat edilip, 5-10 gün askerlerinin yiyecek ihtiyaçları karşılanmıştır. Gerek bunun gerekse kendilerine verilen hediye ve bahşiş gibi ikramlar için 46 bin kuruş civarında bir masrafımız olmuştur. Ayrıca sınırda bulunan sancaklarımız reayası da bu nedenle büyük bir güçlük içine düşmüştür. Nihayet Akuşa kadısı gibi bazı emirlere sözümüz etki etti ve birkaç bin kişilik askerleriyle vatanlarına döndüler. Ancak Amme Han ve Ali Sultan geri dönmeyip askerleriyle birlikte kışladılar. Sonunda onlar da afiyetle sınırımızdan ihraç edildiler. Öğrenildiği üzere, gidip Tiflis ve Açıkbaş arasında bulunan Vahan adlı Gürcü Kalesi'ni muhasara eylemişlerdir ve şu gün kuşatmalarını sürdürmektedirler. Kaleyi düşürdükten sonra ne tarafa gidecekleri malum değildir. Şimdilik durum böyledir, haberler sonra yine yazılır."[86]

Nihayet Süleyman Paşa'nın Rus elçisinin iddialarına cevap olarak kaleme aldığı bir yazısından, Osmanlı Sadrazamının gelişmeler karşısında bilgisizmişçesine bir tavır ortaya koymak çabasında olmadığı, gerçekten yaşananlardan habersiz olduğu gün yüzüne çıkıyor. Çünkü Dağıstanlıların İrakli üzerine saldırı hareketini I. Abdülhamid ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa ile yürütülen bir dizi gizli yazışma ve eylem doğrultusunda tertip eden Sadrazam Halil Hamid Paşa ölmüştür. Yeni Sadrazamın o çalışmalardan haberdar olmaması ise Osmanlı istihbarat ağı adına önemli, ancak Süleyman Paşa'nın içine düştüğü ve biraz sonra düşeceği açmazlar hesaba katılınca olumsuz bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Burada anlatılmak istenenler Süleyman Paşa'nın bahsedilen şu yazısından sonra daha açık bir vaziyet alacaktır:

"Rus elçisi Lezgilerin Tiflis ve civarını yağmalamalarını bana isnat etmiş. Ancak nezdimde ikâmet eden Lezgileri korumak ve nefret ettirmeden vatanlarına döndürmek bana emredilmişti. İrakli'nin Ruslara bağlanıp, tamir edilen ve genişletilen yollardan maiyetine Rus askeri çektiği İstanbul'a bildirilince selefiniz Halil (Hamid) Paşa, Avrupa tarafından Bâbıâli'ye ulaşan İrakli ile Ruslar arasındaki 13 maddelik anlaşmanın bir sûretini tarafıma gönderdi. Bunu Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına ulaştırmamı, Dağıstan'dan askerleriyle birlikte gelenlere iltifatta bulunmamı ve ayrıca Lezgilerin Osmanlı hizmetine rağbet etmelerini sağlamamı bildirdi. Bu emir doğrultusunda antlaşmanın bir sûreti hanlara gönderilince Lezgiler fırkalar halinde Çıldır'a gelmeye başladılar. Sonra Tiflis sınırında bir yağma hareketine giriştiler. Onları kolaylıkla zaptetmek ve engellemek mümkün olmadı. Hırsızlık yapmadan ve etrafı yağmalamadan geri durmadıkları görülünce İstanbul'dan ne yapmam gerektiğini sormama rağmen Halil Paşa kesin bir cevap vermedi. Sadece onları nefrete düşürmeyin ve cezalandırmayın şeklinde bir işaretleri oldu. Bu ise beni oldukça hayrete düşürdü. İşte İrakli ile aramızda bir soğukluk yaşanmasının sebebi Dağıstanlıların engellenmesi güç olan söz konusu yağma hareketleridir. Aramızdaki dostluğa bundan başka bir engel yoktur."[87]

Sonraki yazışmalar dikkatli bir şekilde takip edildiğinde, II. İrakli'nin 1786 sene-

[86] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1338;* 9 Muharrem 1200/12 Kasım 1785.
[87] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1334;* 29 Rübiyülahir 1199/11 Mart 1785.

sinde yeniden Osmanlı himâyesine alındığı görülmektedir. Mesela Sadrazam tarafından I. Abdülhamid'e sunulan bir telhiste, Rusların Tiflis ve etrafını güçlendirmek arzusunda oldukları, birkaç senedir o taraflara el uzatıp İrakli'yi koruma altına alma çabalarından anlaşılmaktadır, denilmişti. Ayrıca, eğer Ruslar Gürcistan'a açık bir şekilde asker sevk ederek takviye verirse Osmanlı İmparatorluğu'nun da mutlaka o tarafı müstahkem bir hale getirmesi gerekeceğine" dikkat çekilmişti.[88] Bu nedenle İrakli'nin Osmanlı himâyesine alınması gerekli görülmüştü ki Süleyman Paşa'ya gönderilen bir emirden bunun sağlandığı anlaşılmaktadır. Çünkü burada "Dağıstanlıların Tiflis'e saldırdıklarının duyulduğundan bahsediliyor ve sonra İrakli'nin Osmanlı himâyesinde bulunduğuna, dolayısıyla Sultan'ın rızasına aykırı gelişen söz konusu saldırı neticesindeki katliam ve yağma hareketlerinin önlenmesi gerektiğine" dikkat çekiliyordu. Şimdi Süleyman Paşa'nın da komşu olması münasebetiyle o tarz hareketlerin yaşanmamasına herkesten çok özen göstermesi gerekiyordu.[89]

Süleyman Paşa'nın verdiği şu kaçamak cevap ise aradaki düşmanlığın görünürde sona erdiğini kanıtlıyor:

> "İrakli'nin bana gücenmesi, Dağıstanlıların saldırısı esnasında Çıldır'a gelen Lezgilerin Müslüman olmaları münasebetiyle misafir edilmelerinden kaynaklanmıştır. Bu nedenle aramızda bir soğukluk hâsıl olmuşsa da madem şimdi dostluk iade kılındı, İrakli'nin komşuluğa aykırı bir eylemi söz konusu olmadıkça benim tarafımdan da öyle bir hadisenin yaşanmasına müsaade olunmayacaktır. Ayrıca ülkesine Lezgilerce veya başka taraflardan bir saldırı hareketinin yaşanmaması hususuna dikkat edilecektir."[90]

Bu gelişme üzerine Dağıstanlılara geri dönmeleri gerektiği bildirilince reisleri olan Amme Han Bâbıâli'ye Arapça bir mektup göndermişti. Mektubunda, Dağıstanlıların Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılıklarını ve o ana kadar yaşanan gelişmeleri özetledikten sonra bir de sitemde bulunuyordu:

> "Öteden beri ecdadımızla Osmanlı himâyesinde ikamet eder, hizmete hazır bekleriz. Bağlılık ve sadakatimizden asla taviz vermemişizdir. Diyarımızda bulunan Müslümanları toplayarak Ramazan ayının başında memleketimizden harekete geçip Zilkâde ayında Tiflis'e girdik. İrakli ile aramızda yaşananları *pederimiz* Süleyman Paşa tarafınıza haber vermiştir. Yolculuk süresince pek çok zorlukla boğuşup, sınır boyundaki Ahıska'ya vardık. Ancak pederimiz Süleyman Paşa, kâfir ile savaşmamıza Sultan'dan izin gelmediğini ifade edince biz kalmak veya dönmek hususunda bir şaşkınlık yaşadık. Ama bilinsin ki kıyamet kopsa bile bizler daima Osmanlı'nın sadık hizmetkârları olarak kalacağız."[91]

[88] *BOA, A.E.SABD.I, 361/25193.* (Tarihsiz).
[89] *BOA, C. DH, 286/14298;* 29 Zilhicce 1200/23 Ekim 1786.
[90] *BOA, C. HR, 12/552;* 21 Receb 1201/9 Mayıs 1787.
[91] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 18/811*; 14 Rebiyülevvel 1200/15 Ocak 1786.

Rusların Kafkasya'daki yayılmasını takip etme amaçlı yürütülen istihbarat çalışmalarıyla pek alakalı değilmiş gibi gözükse de bu gelişmeleri bilmek, Osmanlı istihbarat ağında daha sonra yaşanacak dalgalanmaları anlamak açısından önem arz etmektedir. En basitinden İrakli'nin Osmanlı himâyesine yeniden alındığını bilmeden onun 1786 senesinde Süleyman Paşa'ya gönderdiği ve Osmanlı istihbarat ağıyla ilintili mesajını anlamak güç olabilir. Çünkü İrakli "metanet üzere bulunmanın bir gereği olarak, ortaya çıkan haberleri Süleyman Paşa'ya ulaştırmanın" bir görevi olduğundan bahsediyordu.[92] Bu hâliyle İrakli sadece Osmanlı himâyesine değil, Osmanlı istihbarat ağına da dâhil edilmiş oluyordu. Ancak kısa süre sonra bu bağlılık ve hizmetin göstermelik bir hareket olduğu gün yüzüne çıktı. Dolayısıyla ve Cevdet Paşa'nın da kaydettiği üzere, aslında İrakli, Rusya himâyesine dayanmakla beraber Osmanlı tarafını da tamamıyla elden bırakmamıştı. Özellikle Rusların birkaç sene zarfında Kabartay içinden Gürcistan'a açmış oldukları yolların zelzele nedeniyle tahrip olmasından dolayı Rus askeri eskisi gibi Gürcistan'a kolayca geçemiyordu. Dağıstan hanları ise Osmanlıların gizli veya açık bir işaretiyle Tiflis'e saldırıp zarar vermeye hazırdılar.[93] Bu nedenle İrakli bir müddet daha iki tarafa da yakın görünme gayretinde olmuştu. Ancak 1787-1792 Osmanlı-Rus Seferi esnasında I. Abdülhamid'in teyakkuz halinde bulunmanın bir gereği olarak İran ve Gürcistan'a sınır olan Erzurum, Kars, Çıldır ve Van vilayetlerinin, ayrıca ve özellikle İrakli'nin durumunun öğrenilmesi yönünde yayınladığı emir üzerine başlayan araştırmalar neticesinde onun sefer zamanında Ruslara bağlandığı yönünde istihbarat raporları alınmaya başlanmıştı.[94] Bunun üzerinedir ki Şeyhülislâm'dan "uzunca bir süreden beri içindeki ihanet fikrini hayata geçirmek gayesiyle İslâm birliğine saldırmak gibi bazı uygunsuzlukları görülen *İrakli hainiinin* hükmettiği sahada yaşayanların öldürülmesinin uygun olduğuna" dair bir fetva alındı. Şimdi ise söz konusu Rusya seferi münasebetiyle Çıldır Seraskerliği'ne getirilen Süleyman Paşa'ya gönderilen bir hükümde söz konusu fetvaya uygun olarak İrakli'nin ve müttefiki sıfatıyla yanında bulunan Rus askerlerinin katledilmesine, ayrıca ülkesinin zapt ve eşyalarının yağma edilmesine hemen başlanması gerektiği bildirildi.[95]

Bu savaşın ağırlıklı olarak Anapa çevresinde, yani Kuzey Kafkasya'da cereyan ettiğine ve o zeminde yürütülen istihbarat çalışmalarına Dağıstan-Çerkesistan bahsinde temas edilmişti. Ayrıca Ruslar ve müttefiki İrakli tarafından yapılan hazırlıklar ve Gürcistan özelinde yürütülen faaliyetler de elden geldiğince takip edilmişti. Sefer-

[92] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 5/168;* 29 Zilhicce 1200/23 Ekim 1786.
[93] *Tarih-i Cevdet*, C. V, s. 97.
[94] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 44.
[95] *BOA, A.DVN. MHM.d., 185 Nolu defter, s. 115, hüküm: 553*; Evâil-i Şaban 1202/Mayıs 1788.

den bir yıl önce, 1786 senesinde Süleyman Paşa, Dağıstanlıların saldırısına Osmanlı sınır memurlarının önayak olduğunu ve göz yumduklarını bahane eden Rusların Tiflis'e asker ve top yığmaya başladıklarını haber vermişti. Aynı haber İstanbul'daki Fransız elçisi tarafından da Bâbıâli'ye bildirilmişti. Şöyle ki o sıralarda Fransa'nın Petersburg'daki elçisi İstanbul'daki meslektaşına gönderdiği bir raporda; Rusların Tiflis'e asker ve top sevk ettiklerini hissedince derhal gidip görüştüğü Rus başvekiline Osmanlılarla aralarındaki barış antlaşmasına rağmen neden öyle bir hazırlık içerisine girdiklerini sorunca "Aslı yoktur." cevabıyla karşılaştığından, dolayısıyla meselenin kendisinden gizlendiğinden bahsetmişti. Vali ve elçiden benzer yönde bilgiler alınmış olması ve Rusların öteden beri takındıkları tavırların hesaba katılması neticesinde endişelenen ve uzağı görmenin çok zor olmadığına hükmeden Bâbıâli hemen Çıldır ve Erzurum valilerine, ayrıca bölgedeki aşiret ve kabilelere Ruslardan gelecek herhangi bir saldırıya karşı derhal harekete geçeceklermiş gibi hazır bulunmaları gerektiği yönünde bir emir göndermişti.[96] Emrin ne kadar yerinde olduğu ise İrakli'nin saldırı haberleri geldikçe ortaya çıkıyordu. Mesela Süleyman mührüyle Bâbıâli'ye ulaşan bir raporda İrakli'nin damatları komutasındaki 2 bin süvari ve bin piyadeden oluşan 3 bin kişilik bir kuvvetin Ahilkelek tarafındaki iki köye sabaha doğru bir baskın düzenlediğinden, ancak karşılaştıkları mukavemet nedeniyle *5 kelle ve 6 dil* bırakarak geri döndüklerinden, ayrıca çarpışmalar sırasında iki Müslüman'ın da şehit edildiğinden bahsediliyordu.[97]

Savaşın devam ettiği 1788 senesi başında ise o sıralar ordu işlerini görmek üzere Çıldır civarında bulunan rikâb-ı hümâyûn kethüda vekili Salih Ağa'dan İstanbul'a ulaşan ve oldukça önemli bilgiler içeren bir rapor mecliste okunuyordu. Raporda kaydedildiği üzere, İrakli daima fırsat gözetmekteydi ve hazırlık görmekteydi. Salih Ağa'nın deyimiyle, her an bir ihanet hareketine kalkışmasının Rus askerinin gelmesine bağlı olduğunu beyan etmeye bile gerek yoktu. O havaliye gönderilen casuslar ise Tiflis içine girmek şöyle dursun, köylerine dahi yanaşamamışlardı. Çünkü İrakli yolları gereği gibi kapatmıştı. Bu ise onun meşgul olduğu hazırlık ve hareketten kimseye en ufak bir sır vermemek çabasında olduğunu gösteriyordu. Buna karşın ağanın casusları, Irak Nehri olarak bilinen yoldan Tiflis'e 36 nihayet 40 saat uzaklıkta bulunan Rus sınırındaki Mozdok adlı kasabada bir general kumandasında çok sayıda Rus askerinin bulunduğunu duymuşlardı. Etrafta dolaşan haberlere göre, "güya kızıl yumurta dedikleri vakitte Mozdok'tan Tiflis'e hareket edeceklermiş." Salih Ağa son olarak söz konusu haberlerin yanlış olma ihtimallerinin bulunduğuna dikkat çektikten

[96] Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 563-566; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 329-330; *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 165.

[97] *BOA, C. HR, 24/1167;* 25 Rebiyülevvel 1204/13 Aralık 1789.

sonra "su uyur düşman uyumaz deyimince elbette ihtiyatlı hareket etmek üzerimize farz olduğundan, gerek askerin arttırılması hususunda gerek sefer hazırlığı görmek, gerekse basiret üzere bulunmakta asla kusur ve rehavet yoktur, bundan sonra da olmaz" diyordu.[98]

Kendisinden ve raporundan uzun uzadıya bahsedilen Kutayisli Mehmed Bey de o sene Rusya ve İrakli arasındaki münasebet hakkında bazı bilgiler aktardıktan sonra İrakli'nin nasıl ortadan kaldırılacağına dair bir yol haritası çiziyordu. Onun anlattıklarına göre, İrakli Rusya'ya gönderdiği elçi kanalıyla, bir çocuğunu rehin verdiği Osmanlıları şimdilik yatıştırdığını beyan etmişti. Sonra da kendisine 20 bin asker gönderilmesi durumunda Osmanlılara elinden gelen bütün ihaneti yapmaya hazır olduğunu söylemişti. Bunun üzerine Ruslar onun Petersburg'da rehin tuttukları oğlunu serbest bıraktıkları gibi yakında asker gönderileceğini de vaat etmişlerdi. Ancak Tiflis'e uzanan yolun tam başında bulunan Kabartayların saldırı hareketi nedeniyle Tiflis'e asker gönderememişlerdi. Mehmed Bey'e göre "işte şimdi Kabartaylara asker ile yardıma gidilse Dağıstanlılar da harekete geçer, Açıkbaş ve Tiflis hanlarına nefes aldırmazlardı."[99]

Osmanlı imparatorluk idaresince Dağıstan ve Azerbaycan hanlarını savaş içerisinde Rusya üzerine harekete geçirmek yönünde yürütülen yoğun çabalara değinilmişti. Şimdi ise Mehmed Bey'in raporunun da muhakkak etkisiyle hanlıkları kazanma, ayrıca Rusya ve İrakli üzerine saldırtma yönünde yine gizli bir takım çabalar içerisine girilmişti.[100] Birkaç yıl önce Tiflis'i işgal etmelerine izin verilmediği için biraz küskün ve sitemkâr bir vaziyette vatanlarına dönmüş olsalar da Azerbaycan ve Dağıstan hanları, Avar Hâkimi Amme Han'ın yukarıda paylaşılan mektubunda vurgulu bir şekilde belirttiği üzere Osmanlılara daima bağlıydılar, bu münasebetle Ruslar ve bilhassa cezalandırılmasını tam olarak gerçekleştiremedikleri İrakli üzerine yürümeye her zaman hazırdılar. Bu durum Amme Han'ın HacıAli, Şuşa Hanı İbrahim Halil'in Mehmed Kulu ismindeki adamları vasıtasıyla harekete hazır olduklarına dair gönderdikleri mesajlara cevap olarak III. Selim'in kaleme aldığı şu satırlarda açıkça görülmektedir:

> "Bütün Dağıstan hanlarının ve özellikle sizin gaza ve cihada meyliniz sizlerden beklediğim gayret ve sadakati teyit ediyor. Bu esnada Tiflis Kalesi'ni fethetme isteğiniz de sizlerle ilgili düşüncelerimi güçlendirdi. İsteğiniz ile fermanımın uygunluğu hayırlı addedilecek işlerdendir. Din ve devlet düşmanı olan Ruslar, Anapa Kalesi'ni istila ettikten sonra kabileler içine doğru sızmaya başladı. Sonra kendisine taraftar olan İrakli hainini gönderdiği askerlerle güçlendirmeye çalışarak Azerbaycan, Dağıstan, Gürcistan ve Anadolu tarafını karıştırıp bütün Müslümanlara elinden gelen kötülü-

[98] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 33/1603;* 5 Cemâziyülevvel 1202/12 Şubat 1788.

[99] *BOA, C.AS, 1146/50924;* 3 Ramazan 1203/28 Mayıs 1789.

[100] *BOA, A.DVN. MHM.d., 192 Nolu defter, s. 94, hüküm: 351;* Evâil-i Şaban 1204/16 Nisan 1790.

ğü yapmak gibi fesatça bir fikir beslemektedir. İçlerindeki bu kötülüğü uygulamaya kalkışmadan evvel Tiflis'in ortalıktan kaldırılması gerektiği meydandadır. O yönde gereken tedbirler alınmaktadır. Nitekim Rusların Tiflis tarafını kışın göndereceği askerlerle güçlendirmeye çalışacağı bilindiğinden buna fırsat vermemek için Sohum ve havalisi zahire, asker, top ve cephane ile takviye edilmiştir. Bundan başka Rusların Tiflis'e asker geçireceği yol üzerinde bulunan kabile beylerine geçişe engel olmaları ve Osmanlı Devleti'ne sadakatle hizmet etmeleri gerektiği yönünde uyarılar yapılmıştır. Şimdi sizlerden beklenen, hep birlikte harekete geçip baharda Tiflis'i fethetmenizdir. Öte yandan hazırlıklarınızı kış içinde ve gizlice görmeniz gerekir. Çünkü herhangi bir muhalif hareketiniz İrakli'nin uyanmasına ve Ruslardan yardım istemesine sebep olabilir. Bahar girer girmez sizin seraskerliğinizde harekete geçmelerini sağlamak için Cenktay Hâkimi Ahmed Han, kardeşi Ali Sultan, Akuşa kadısı ve diğer gerekenlere de benzer yazılar gönderilmiştir. Bu şekilde Tiflis'i düşürüp İrakli'yi ele geçirmeye, aynı zamanda Rusların o taraflara erişmesine engel olmaya gayret edin ve gelişmeleri süratle İstanbul'a bildirin."[101]

Sultan'ın benzer emirleri ve Bâbıâli'nin gayretleri neticesinde, 1787-1792 Osmanlı-Rusya Savaşı sırasında Avar Hanı Amme Han komutasında Dağıstanlılardan 30 bin kişilik bir kuvvet toplanmıştı. Bu kuvvetten korkan İrakli savaşın ilerleyen safhalarında Ruslarla olan birlikteliğini sürdürmeye cesaret edemedi. Zaten Rusya ile yaptığı himâye antlaşması yüzünden Osmanlı, İran ve Kafkasya ile yürüttüğü ticaretten, dolayısıyla elde ettiği gümrük gelirlerinden mahrum kalmıştı. Bu nedenle Rusya'dan para ve asker yardımı talep edecek, ancak gerekli desteği alamayınca[102] çareyi yine eski hâkimine dönmekte bulacaktı. Bu münasebetle savaş devam ederken Çıldır, Erzurum ve İstanbul'a gönderdiği elçi ve mektuplar vasıtasıyla suçunun affedilmesini ve yeniden Osmanlı kulluğuna kabul edilmesini isteyecekti. Bu doğrultuda ilk olarak Ruslarla olan bağlılığını tamamen kopardığı beyanıyla divan kâtibi Tahrumas, Beratoğlu Oseb ve Erkudoğlu Taka gibi kimselerden oluşan bir elçilik heyetini 1788 senesinde Süleyman Paşa'ya göndermişti. Bunun üzerine Süleyman Paşa hemen İrakli'nin durumunun gizlice araştırılmasına girişiyor, bu doğrultuda hazinedârını görevlendiriyordu. Onun gidip yerinde yürüttüğü araştırmalar neticesinde edindiği bilgilerden hareketle Süleyman Paşa durumu İstanbul'a yazıyordu:

"İrakli, Ruslarla olan alakasını tamamıyla kesip sadakatle Osmanlı kulluğunda kalacağına dair kendi özel ayinleri üzere yeminler eder ve garanti verir. Ayrıca iki akrabasını rehin olarak hazinedarıyla birlikte Çıldır'a göndermiştir. İsteği kabul edilirse verdiği senetler gönderilecek, edilmezse hazırlıklar sürdürülerek gelecek yıl cezalandırılmasına gayret edilecektir."[103]

[101] *BOA, A.E. SSLM.III, 100/6063,* Evâsıt-ı Cemâziyülevvel 1205/0cak 1791; *A.E.SABD.I, 183/10970;* 29 Zilhicce 1205/29 Ağustos 1791.

[102] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya,* s. 153-154.

[103] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 24/1220;* 30 Rebiyülevvel 1203/29 Aralık 1788.

Bu gelişme üzerine Osmanlı istihbarat ağının gündemi bambaşka bir noktaya kayıyordu. Acaba İrakli ile Çıldır Valisi Süleyman Paşa arasında herhangi bir gizli dostluk var mıydı? Çünkü hatırlanacağı üzere, Süleyman Paşa önce İrakli'nin Rus himâyesine girmesinin söz konusu olamayacağı yönünde yanlış bir istihbarat sağlamıştı. Şimdi ise onun Osmanlılara itaat göstermesine önayak oluyordu. Ayrıca Dağıstan kuvvetlerine gerekli desteği sağlamadığı için İrakli'ye ve Ruslara karşı kazanılacak bir zaferi engellemekle itham ediliyordu.[104] Nitekim Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ve Cenktay hâkimleri Hacı Ahmed Han ve Ali Sultan'dan Süleyman Paşa'nın İrakli ile barış yapılmasına hevesli olmasından duyulan memnuniyetsizliğe ilişkin bir şikâyet alınmıştı.[105] Bu nedenle durum kendisine arz edildiğinde I. Abdülhamid, Süleyman Paşa hakkındaki söylentilerin kimseye duyurulmadan gizlice araştırılmasını emretti.[106] Bunun üzerine, Erzurum Valisi Seyyid Ahmed Paşa'nın kethüdası olup Erzurum Eyaleti'nin tımarlı sipahilerini Çıldır Valisi Süleyman Paşa maiyetine göndermeye memur kılınan Ebubekir Bey; Çıldır Valisi, İrakli ve Tiflis havalisinin durumuna dair kaleme aldığı bir raporunu gizlice İstanbul'a göndermişti. Bu rapor "duyduğum ve bildiğimi azlığına-çokluğuna veya gizliliğine-açıklığına bakmadan padişaha bildirmek görevimin bir gereğidir" şeklinde başlayan bir telhisle Sadrazam tarafından I. Abdülhamid'e takdim edilmişti. Raporda, Süleyman Paşa'nın imparatorluk hazinesinden akçe alabilmek için kendisini sürekli yardımı muhtaç gösterdiğinden, bu maksadını gerçekleştirebilmek için de İrakli'nin ortadan kaldırılmasını ve Tiflis'in ele geçirilmesini istemediğinden bahsediliyordu. Sadrazam da Süleyman Paşa'nın bahsedilen durum ve maksatta olduğunun o taraftan gelen kimselerden duyulduğunu beyan etmişti.[107] Sonra, Rusya seferi münasebetiyle cephede bulunan ve gelişmeleri yakinen takip eden Sadrazam tarafından Sultan'a; sadık, ayrıca yalan ve iftiradan uzak birisi olarak tanıtılan Bayezid mutasarrıfı İshak Paşa'ya, kimin haber verdiği ifşa edilmeden söz konusu raporun bir sûreti gizlice gönderilip durum kendisinden sorulsa saklamayıp gerçeği ifade edeceğinin düşünüldüğü beyan edilmişti. Ama Sadrazama göre, önce İshak Paşa ile iletişim kurulmalı ve aktaracağı bilgilere dışarıdan birisinin vâkıf olmayacağı hususunda kendisine garanti verilmeliydi. Bu şekilde gerek ondan gerekse diğerlerinden hakimâne bir şekilde tahkik olunacak meselenin ilacına bakılması gerekiyordu. Sadrazam bizzat İshak Paşa'ya yazacaktı

[104] Rikâb-ı Hümâyûn kethüda vekili Salih Ağa tarafından Erzurum Valisi'ne gönderilen 12 Şubat 1787 tarihli bir mektupta, Süleyman Paşa ile Avar ve Şuşa hâkimleri arasında bir anlaşmazlık bulunduğundan bahsedilir. Bkz. Işıktan, "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri", s. 37.

[105] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1383/54684;* 29 Zilhicce 1203/20 Eylül 1789.

[106] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 87.

[107] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 17/762;* 1 Rebiyülevvel 1203/30 Kasım 1788.

ve I. Abdülhamid'e de özel maiyetince konunun gereği gibi araştırılmasının uygun olacağına dair bir tavsiye bulunmuştu.[108] Bu telhis üzerine çekilen şu hat ise Sultan'ın meselenin araştırılması yönündeki çalışmaları başlatmış olduğunu, ayrıca konunun aydınlatılmasına ne kadar önem verdiğini gösteriyor:

> "Süleyman Paşa'nın ve İrakli'nin durumuna dair söz konusu raporun ve telhisinizin meali malumum oldu. O tarafların hâlini casuslar kanalıyla ve derinlemesine araştırması Kaymakam Paşa'ya tembihlendi. Bayezid mutasarrıfı İshak Paşa'ya da yazın ve ondan ne şekilde haber gelirse tarafıma bildiresiniz. Çıldır meselesinin İstanbul'da bir meşveret meclisinde müzakere olunması da Kaymakam Paşa'ya bildirildiğinden ne şekilde bir karara varıldığını size bildiririm. Sen dahi meselenin gereği gibi ve gizlice araştırılmasına dikkat edesin. Devletimin hayırlı ve gayretli bir hizmetkârı olduğunuza binaen göreyim sizi! İshak Paşa vasıtasıyla konunun aydınlanmasına itina gösterin."[109]

Böylece ve I. Abdülhamid'in "Çıldır Valisi maddesi gayet gizli tutulup kimseye ipucu vermeden tahkik olunsun" uyarısı doğrultusunda Süleyman Paşa'nın tavır ve hareketinin gizlice araştırılması işi Bayezid mutasarrıfı İshak Paşa'ya verildi.[110] Bu şekilde başlayan araştırmalar devam ederken I. Abdülhamid ölmüş, yerine III. Selim Osmanlı tahtına oturmuştu. Şimdi Sadrazam, İshak Paşa'dan da alındığı muhakkak olan raporlar doğrultusunda Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın kusurlarını yeni Sultan III. Selim'e şu şekilde sıralıyordu:

"Süleyman Paşa, öteden beri o taraflara çeki düzen vermek bahanesiyle her sene yeni bir mesele ileri sürüp devlet uğrunda olanca gayretiyle çalıştığını göstermek çabasında olmuştur. Ancak sadece kişisel menfaatini düşündüğü için devlet merkezinden gönderilen emirlere veya kendisinin kaleme aldığı yazılara uygun olmayan eylemler içerisinde bulunarak hiçbir iş görmediği defalarca tecrübe olunmuştur. Mesela son 4-5 yıldır gönderilen para ve hediyelerle Azerbaycan ve Dağıstan hanları Osmanlı tarafına çekilmiş, hanlar da askerleriyle birlikte gidip Süleyman Paşa'nın maiyetinde toplanmışlardı. Ancak paşa Ruslardan intikam almak gibi bir niyet taşımadığından hanların hareketi sadece bir çapuldan öteye geçememiştir. Dahası Ruslara bağlılık arz eden İrakli'nin zevâl görmesinden de kendisinin menfaatleri zedelenir düşüncesiyle özellikle kaçınmıştır. İşte bu nedenlerle I. Abdülhamid zamanında "azledilmesi ve yerine Bayezid mutasarrıfı İshak Paşa'nın ya da o taraflarla münasebeti olan Tayfur Paşa'nın atanması münasiptir" yönünde bir emir çıkmıştır. Ancak zaman ve şartlar uygun olmadığından görevinde biraz daha kalmasına göz yumulmuştur."

Sadrazamın bu arzı üzerine III. Selim "Süleyman Paşa'nın kötülüğünü duydum,

[108] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1383/54714;* 1 Rübiyülahir 1203/30 Aralık 1788
[109] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 11/423;* 29 Zilhicce 1202/30 Eylül 1788.
[110] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 22/1023;* 29 Zilhicce 1203/20 Eylül 1789.

yerine münasip bir adam bulup işi tanzim edesiniz" şeklinde bir not düşmüştür.[111]

Bunun üzerine, Çıldır Eyaleti'nin İshak Paşa'ya veya eyaletin hanedanzâdelerinden olan Akkerman Muhafızı ve Selanik Mutasarrıfı Tayfur Paşa'ya verilmesi yahut Süleyman Paşa'da kalmasının uygun olup olmadığı yönünde müzakereler yapıldı.[112] Ancak Süleyman Paşa'nın 20 seneye[113] yakın Çıldır'da vali olduğu, şimdi azledilse yerini dolduracak kimsenin bulunmadığı gibi hususlar göz önünde bulundurulunca onun azlinde birçok mahzur olduğuna hükmedildi.[114] Aynı şekilde Süleyman Paşa'nın Çıldır'dan azledilmesinde bir mahzur bulunup bulunmadığı ve bulunmuyorsa Çıldır ve Ahıska'da onun yerine atanmaya uygun kimselerin var olup olmadığının sorulduğu Erzurum Valisi Abdullah Paşa'dan da aynı istikamette bir cevap gelmişti. Nitekim Abdullah Paşa cevabında, Süleyman Paşa'nın yaklaşık 20 yıldır görevde olduğunu, o havalinin ve ahalisinin gizli durumlarına vâkıf, dolayısıyla vaziyete hâkim ve uyanık bir vezir olduğunu beyan ediyor ve ekliyordu: Eğer azledildiğini öğrenirse o havalide bir karışıklık çıkarabilir ve belki Lezgileri dayanak olarak kullanıp bir tarafa kaçmaya çalışabilirdi. Bu nedenlerle "Süleyman Paşa'nın bir müddet daha değiştirilmesinin ertelenmesi uygundur" şeklinde görüş belirtmişti.[115]

Böylece ve III. Selim'in emrine rağmen Süleyman Paşa bir müddet daha görevinin başında, dolayısıyla Osmanlı istihbarat ağının içinde kalıyordu. Ancak eski güvenilirliğinden eser kalmadığı hemen göze çarpıyordu. Mesela, 1790 Eylül'ünde, yani kendisiyle ilgili gizli tahkikatın devam ettiği sıralarda İstanbul'a gönderdiği bir istihbarat raporunda Ruslarla İrakli'nin durumuna dair bazı bilgiler sunmuştu, ancak raporunun üzerine III. Selim tarafından şöyle bir not düşülmüştü:

> "Kaymakam Paşa, Çıldır Valisi bir nizama muhtaçtır. Bunun böyle yazması sahih midir yoksa bir patırtıdan mı ibarettir?"[116]

[111] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 182/8377;* 29 Zilhicce 1204/9 Eylül 1790.

[112] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 22/1023;* 29 Zilhicce 1203/20 Eylül 1789; *1393/55668;* 24 Şaban 1203/20 Mayıs 1789.

[113] Süleyman Paşa, Ocak 1771'den Ocak 1791 tarihine kadar kesintisiz olarak Çıldır valiliğinde bulunmuştur. Bkz. Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri", *A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. VII, S. I, Erzurum 2006, s. 85. (Bu çalışmada Süleyman Paşa'nın Ocak 1790 tarihine kadar valilik yaptığı belirtilmişse de aynı çalışmanın ilerleyen kısımlarında Ocak 1791 tarihinde öldüğünden ve öldükten sonra yerine kimin geçeceğine dair bir çalışma yürütüldüğünden bahsedilmiştir (s. 88). Zaten 1791 tarihli bir vesikada da aynı konu işlenmiştir. Bkz. *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 204/10636*; 29 Zilhicce 1205/29 Ağustos 1791.

[114] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 186/8712;* 29 Zilhicce 1212/14 Haziran 1798.

[115] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1385/54957;* 29 Zilhicce 1204/9 Eylül 1790.

[116] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 187/8865;* 29 Zilhicce 1204/9 Eylül 1790.

Bahsedilen gelişmeler neticesinde Süleyman Paşa'nın gözden düşüşü bu şekilde gelişiyordu. Zaten kendisi de kısa bir süre sonra, Ocak 1791 tarihinde ölmüştü. Osmanlı istihbarat ağını da doğrudan ilgilendirdiği için onun hakkındaki ithamların burada kısaca tartışılmasında fayda vardır. İlk olarak, Dağıstanlılara destek olmayışı veya onları İrakli üzerine saldırmaktan vazgeçirmesi, yukarıda vesikalarla da desteklendiği üzere sadaret değişikliği ve Ruslarla yeni bir savaşın çıkmasından korkan Bâbıâli'den aldığı direktif doğrultusunda gelişen bir hadiseydi. Bir diğeri, yani İrakli ile aralarında gizli bir dostluğun mevcut olduğu, bu nedenle ve ayrıca imparatorluk hazinesinden para koparabilmek gayesiyle onun ortadan kaldırılmasına yanaşmadığı iddiası ise, birazdan da görüleceği üzere ve bir uydurmadan ibaret olabileceği ihtimalini de unutmadan, İrakli'nin yeniden Osmanlı hâkimiyetine girmek isterken Ruslara yanaşmasının yegâne sebebi olarak Süleyman Paşa'nın kendisine karşı takındığı düşmanca tavrı ileri sürmüş olması nedeniyle bir söylenti hükmünde kalıyor. Gerçi İrakli'nin Süleyman Paşa'nın hayatta olmaması münasebetiyle (tıpkı Halil Hamid Paşa ölünce Süleyman Paşa'nın Dağıstanlıların saldırısını onun emrine bağlaması gibi) öyle bir beyanatta bulunmuş olması da muhtemeldir, lakin yürütülen tahkikat neticesinde bahsedildiği şekilde gizli bir dostluğun mevcudiyetine ilişkin herhangi bir kanıta ulaşılamadığı ortadadır. Ayrıca Sadrazam tarafından öyle bir tahkikatı yürütmekle görevlendirilen Bayezid mutasarrıfı İshak Paşa'nın Süleyman Paşa'ya karşı beslediği kişisel kin nedeniyle onunla ilgili olarak İstanbul'a asılsız ihbarlarda bulunmaktan geri kalmadığına, Rusların Ananor Yolu'nu açmalarına hiç ihtimal vermeyen gerçekdışı raporunun paylaşılması sûretiyle atıfta bulunulmuştu. Bir de Kuzey Kafkasya'da yürütülen istihbarat çalışmalarından bahsederken İstanbul'da Halil Hamid Paşa ve onunla birlikte hareket ettiği ifade edilen Süleyman Paşa'ya karşı bir muhalif grubun varlığına dikkat çekilmişti. Halil Hamid Paşa'nın ölümüyle Bâbıâli'ye onlar egemen olunca, buna İrakli'nin kurnazlığının yanında Osmanlı ve Rusya arasındaki gelgitleri ve ayrıca İshak Paşa'nın bahsedilen gayretleri eklenince Süleyman Paşa'nın gözden düşüşünü veya neden o tarz suçlamalara maruz kaldığını ve bununla doğrudan alakalı olduğu düşünülen Osmanlıların Kafkasya politikasındaki bocalamaları anlamak daha kolay bir hâl alacaktır. Vezirlik payesi alan Bayezid mutasarrıfı İshak Paşa'nın Süleyman Paşa'nın yerine Çıldır valiliğine atanmış olması[117] ve daha sonra kendi yerine geçecek olan Süleyman Paşa'nın oğlu Şerif Paşa'ya[118] karşı girişeceği mücadele sırasında İrakli'den yardım alması ise bu kolaylığı sağlayıcı gelişmelerden birisi olarak

[117] İshak Paşa'nın Çıldır valiliği 9 Nisan 1791'den 11 Ağustos 1792'ye kadar 1 yıl 4 ay sürmüştür. Bkz. İnbaşı, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri", s. 88.

[118] Şerif Paşa, 1792 ile 1796 yılları arasında Çıldır valiliğinde bulunmuştur. Bkz. İnbaşı, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri", s. 89.

değerlendirilebilir. Son olarak şunu da ifade etmek gerekiyor ki, Osmanlı merkezî otoritesinin imparatorluğun ücra köşelerinde hissedilebilirliğinin azalmaya başladığı, bu nedenle valilerin sürekli görevden alındığı veya yerlerinin değiştirildiği 18. asrın ortalarından itibaren askerî-siyasî gelişmelerin en yoğun yaşandığı bölgelerin birinde Bâbıâli'nin otoritesini kesintisiz 20 yıl kadar sürdürmek, içinde ihanet duygusu taşıyan birisinin yakayı ele vermeden başarabileceği işlerden değildir.

İncelenen dönem itibariyle Kafkasya hedefli Osmanlı istihbarat ağının tartışmasız en emektar ve etkin elemanı Süleyman Paşa'nın hikâyesi işte bu şekilde son buluyorken II. İrakli, imparatorluk merkezini ve dolayısıyla Osmanlı istihbarat ağını 18. asrın sonuna kadar meşgul etmeye devam edecekti. Çünkü İrakli'nin Osmanlı himâyesine girme yönündeki isteği Osmanlı yöneticilerine pek inandırıcı gelmemişti. Nitekim Bâbıâli'nin arşivinde onun ayrılıkçı düşünce ve eylemlerine ilişkin birçok istihbarat raporu vardı. Bunun içindir ki İstanbul'dan sınır temsilcilerine gönderilen emirlerde "gerçekte öyle bir şeye inanmanın doğru olamayacağının bilinmesi gerektiğine" dikkat çekilmişti.[119] Bununla birlikte bir yandan onun Osmanlı himâyesine yeniden girme yönündeki isteği değerlendiriliyor, öte yandan söz konusu güvensizlik nedeniyle faaliyetleri hakkında bilgi toplama çalışmaları sürdürülüyordu. Nihayet Çıldır Valisi Süleyman Paşa hakkındaki tahkikatın devam ettiği 1789 senesinde ve adeta onun gözden düştüğünün bir kanıtı olmak üzere Bâbıâli bu kez Bağdat Valisi Süleyman Paşa aracılığıyla İrakli'ye Osmanlı himâyesine kabul edilebilmesi için yerine getirmesi gereken şartları bildiriyordu. Buna göre İrakli, maksadı gerçekten Osmanlılara itaat etmekse önce yanına çektiği Rus askerini Tiflis'ten ihraç edecek ve Ananor Dağı'ndan açılan yolu kapatacaktı. Sonra da oğullarından birini rehin olarak Osmanlılara gönderecekti. Bunun üzerine İrakli daha önce Rusya'ya rehin olarak gönderdiği oğlunu geri getirme çabasına düşüyor, ancak başarılı olamıyordu. Buna rağmen Tiflis'te Rus kalmadığına ve yaşanan büyük bir zelzele esnasında yolun tamamen yıkıldığının anlaşıldığına dair kaleme aldığı bir mektubunu İstanbul'a göndermişti.[120] Bâbıâli ricâlinin bu mektup karşısındaki tavrı İrakli'ye artık gerçekten güvenilmediğini ispat etmektedir. Nitekim Tiflis tarafına memuriyetle gönderilen Erzurum Valisi'nin kethüdası Ebubekir Bey'den bölgenin gerçek durumunun araştırılması istenmişti. Ebubekir Bey de şimdi "her bir gelişmenin hakikatini dikkatlice araştırdıktan sonra İrakli'nin Osmanlı istekleri karşısındaki tavır ve söylemleri hakkında vâkıf olduğu" havâdisi beyan ediyordu. Buna göre İrakli "Rusların yaptığı yolu ben ne tamir ederim ne harap ederim, ayrıca iki oğlum Rusya'da esirdir, kaldı ki Osmanlı Devleti'nin iltifat edip kendisine çektiği Dağıstanî Amme Han'ın ve diğer hanların efendilerine hizmet olsun

[119] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 186.
[120] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 189/9010;* 29 Zilhicce 1203/20 Eylül 1789.

diye bütün güçlerini (Tiflis üzerine) sarf edecekleri meydandadır" diyerek Osmanlı taleplerini yerine getirmeyeceğini açıkça ortaya koyuyordu.[121] Ardından Erzurum Valisi Abdullah Paşa, İrakli'nin Erzurum'a da gönderdiği bir elçi kanalıyla suçunun affedilmesini talep ettiğini, ancak bazı şartlar doğrultusunda bir ahit imzalamak isteğinde olduğunu haber vermişti.[122]

Bu gelişmelerin ardından Bâbıâli'den Sultan için, İrakli'nin tarihçeli bir öyküsüne ve ne yapmak isteğinde olduğuna ilişkin ayrıntılı ve ilgi çekici sunumlar yapılıyordu:

"İrakli aslen Ermenidir ve öteden beri hilekâr birisidir. Önceki harpte (1768-1774) Ruslara bağlılık arz edip Osmanlı topraklarına saldırmıştı. Bu şekilde 6 yıl boyunca Gürcistan havalisinde binlerce Osmanlı askerinin meşguliyetine ve bin türlü fesada sebep olmuştu. *Bu hain* anlaşma imzalandıktan sonra (1774 Küçük Kaynarca) yalnız kaldı. Savaş içerisindeki saldırgan tutumu nedeniyle etrafında bulunan Dağıstan hanlarının kendisine cephe aldığını bildiğinden yakında ülkesine saldıracaklarını ve Ruslardan kendisine bir fayda sağlayamayacağını anladı. Bu nedenle sığındığı Çıldır Valisi Süleyman Paşa vasıtasıyla Osmanlı Saltanatı'na itaatini arz etmek için Görgin adındaki[123] bir elçisini İstanbul'a gönderdi. Af dileği, Süleyman Paşa'nın önayak olması münasebetiyle kabul edildi. Kendisine bağlılığının kabul edildiğini ve artık Osmanlı himâyesine girdiğini bildirir altın tuğralı bir ferman verildi. Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına da onun ülkesine saldırmamaları yönünde bir emir gönderildi. Böylece Osmanlı kulluğunda bulunmak kendisi için bir selâmet vesilesi olmuşken onun fıtratında var olan ihanet zamanla aklına girdi. Tiflis'e müstakil bir devlet statüsü; kendisine ise krallık unvanı kazandırmak gibi daima içinde beslediği kötü niyetleri gerçekleştirmek için Osmanlı ve Rusya arasında yaşanan savaşları bir fırsat bildi. Bir yandan ara sıra itaat göstererek Osmanlı Devleti'ni kandırırken, öte taraftan Osmanlı aleyhine hareket etmek esasına dayanan bazı şartlar doğrultusunda Ruslarla bir ittifak antlaşması imzaladı (Georgiyevsk). Rusların kendisine güvenmesini sağlamak için de iki oğlunu Ruslara rehin verdi. Ruslar da oğullarına generallik rütbesi, kendisine ise Gürcistan Meliki unvanı vermenin yanında, nişan olmak üzere mücevher, haç gibi bazı hediyeler gönderdi. Ancak yakın zamanda Ananor yolu kendiliğinden kullanılmaz bir hâle geldiğinden, ayrıca Tiflis'teki Rus askerleri de giderek dağıldığından İrakli'nin Ruslardan yardım alma ihtimali kalmamıştır. Bu nedenle yaptıklarından pişmanlık duymuş gibi görünüp suçunun affedilmesi isteğiyle Çıldır Valisi'ne ara sıra mektuplar göndermiştir. Ayrıca Ananor yolunu kapatıp Ruslarla alakasını kesmek şartıyla Osmanlı

[121] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 24/1221;* 29 Zilhicce 1203/20 Eylül 1789.

[122] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 161/6693;* 29 Zilhicce 1212/14 Haziran 1798. (Bu tarihte İrakli ölüdür).

[123] Vâsıf, Mirza Görgin'in İrakli'nin kâtibi olduğunu ve Derviş Paşa'nın Sadrazamlığı sırasında İstanbul'a gönderildiğini kaydetmiştir. Bkz. Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 45.

Saltanatı'na sığınmak isteğinde olduğunu daha önce İstanbul'a da arz etmişti. Ancak gönderdiği yazılar incelendiğinde kendisinin evvela Osmanlı kulluğunu kabul edip berat almak niyetinde olmadığı anlaşılmıştır. Düpedüz kendisine müstakil bir devlet yöneticisi gibi davranılmasını ve Osmanlıların diğer devletlerle yaptığı gibi bazı şartlar çerçevesinde kendisiyle bir antlaşma imzalamasını istemektedir. Ancak onun gibi önce berat kabul etmiş bir şahıs ile başka şekilde oturup bir antlaşma imzalamak Osmanlı Devleti'nin ulu şanına aykırıdır. Kaldı ki bazı memuriyetlerle Çıldır'a gidip gelen devlet hizmetkârları[124] veya o tarafların bütün ahvaline vâkıf olan sözüne güvenilir kimseler, İrakli'nin Osmanlı Saltanatı'na itaatkârlık göstermesinin sadece memleketinin yağmalanmaktan kurtulmasını sağlamak için olduğunu ve Ananor yolunu kapatıp yıkmadığını, ayrıca Rus Çariçesi'nden ayrılacak güçte olmadığını kendisinin bizzat ifade ettiğini söylerler." Bu sunum üzerine Sultan tarafından Sadrazama "*benim vekilim, İrakli melunu üzerine bir münasip fikir edesin*"[125] yönünde bir talimat verilmişti.

Kendisiyle ilgili müzakereler devam ederken 1791 yılı içerisinde İrakli, "Tiflis'teki cümle bîçarelerin Devlet-i Âliyye'nin bendeleri" olduğunu ve kendilerinin düşman bilinmemesini,[126] Osmanlılara doğruluk ve sadakat içerisinde kulluk edeceğini, bunun karşılığında kendisine yardım edilip himâye gösterilmesini bildirmek üzere kaleme aldığı bir mektubunu mûteber adamlarından Bosleb Bey ile İstanbul'a göndermişti.[127] Gerek kaleme aldığı yazısına gerekse Bosleb'in anlattıklarına göre, Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın İrakli'ye bir düşmanlığı vardı. Bu nedenle o, İrakli'nin kulluğunu bildirmek için gönderdiği mektup ve adamların İstanbul'a ulaşmasını engellediği gibi onu ve faaliyetlerini imparatorluk yöneticilerine çarpıtarak anlatmıştı. Yoksa kendisi öteden beri Osmanlılara bağlılıktan asla ayrılmamıştı. Nitekim şimdi Süleyman Paşa ölünce yerine atanan İshak Paşa ile bir baba-oğul gibi dostluk ve muhabbet kurmuştu. Kendi ifadesi olmak üzere, belki bir insan olmasından ötürü bazı hataları olmuş olabilirdi, ama asla kasten bir yanlış yapmamıştı. İrakli'nin, Süleyman Paşa'nın maruz kaldığı ithamların bir komplo ekseninde yeniden düşünülmesini gerektirecek bu sözlerle süslediği af isteği kendisine iletildiğinde III. Selim'in ortaya koyduğu şu tepki ise onun durumunu ve yarattığı süreci özetliyordu:

> "*Kâfir* şimdiye dek kaç defa emân istedi, ama yine ahdini terk ederek hileye başvurdu. Pek güzel. Şimdi de müsaade edelim, lakin bazı şartlarımız olmalı. Mesela, Moskof'un

[124] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 186/8712;* 29 Zilhicce 1212/14 Haziran 1798.
[125] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1393/55668;* 24 Şaban 1203/20 Mayıs 1789.
[126] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya,* s. 162-163.
[127] *Tarih-i Cevdet,* C. V, s. 97-98.

yaptığı yolu yıktırmak gibi..."[128]

Görüldüğü üzere, selefi gibi III. Selim de İrakli için "affedilecekse yolu yıksın"[129] diyordu. Sultan'ın bu şartı kendisine iletilen İrakli ise daha önce yaşanan bir zelzele esnasında yıkıldığını söylediği yol için şimdi yıkım işlerinin büyük bir masraf gerektirmesi nedeniyle kendi imkânlarıyla yıkmasının mümkün olmadığını söylüyordu. Ama masrafların Osmanlı hazinesinden karşılanması durumunda yıkıma hazır olduğunu da bildirmişti. Ardından artık Rusya veya İran'a meyletmeyeceğini taahhüt ediyordu. İrakli'nin bu açıklamaları üzerine cereyan eden müzakere esnasında konuşulanlar ise Bâbıâli ricâlinin imparatorluğun doğu sınırındaki gelişmelere ne kadar vâkıf olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir. Nitekim burada İrakli'nin hilekâr bir adam olduğuna ve İran Şahı Ağa Muhammed Han'dan korktuğu için şimdi öyle görünürde bir bağlılık ve sadakat vadisine saptığına vurgu yapılmıştı.[130]

Bâbıâli yöneticilerinin haksız olmadığı da kısa süre sonra gün yüzüne çıktı. Zira İran'ın Kartli-Kakhet'e saldırması nedeniyle Rusya'dan yardım istemek durumunda kalan İrakli yolun yıkılmasına yanaşmayacaktı. Öte yandan 1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi'ni bitiren Yaş Antlaşması'nın 5. maddesiyle Osmanlıların İrakli idaresindeki Kartli-Kakhet Krallığı'na müdahale etmemesi öngörülmüştü.[131] İlginçtir ki Yaş Antlaşması'nın imzalandığı 7 Ocak tarihinden yaklaşık bir ay sonra İrakli için kaleme alınan bir hükümde kendisinden "sadakatin timsali" olarak bahsediliyordu. Devamla, "öteden beri Osmanlı saltanatına kalp temizliğiyle bağlı olduğunun ve bağlılığını istikrarlı bir şekilde sürdürmekteyken Çıldır'ın eski Valisi müteveffa Süleyman Paşa'nın kötü muamelesi nedeniyle Osmanlı kulluğundan vazgeçtiğinin, lakin şimdi her konuda iyi muamele gördüğü İshak Paşa ile bir dostluk yoluna girdiğinin çok iyi bilindiğine" vurgu yapılıyordu.[132] Bu gelişme ancak dış politiğin esnekliği, ayrıca Osmanlıların Kafkasya politikasının tutarsızlığı ile açıklanabilir. III. Selim ve bürokratlarının Yaş Barışı'ndan sonra rahat bir nefes almak ve imparatorluğun gidişatına bir çeki düzen vermek amacıyla yeni sorunlarla uğraşmak istemediklerinden İrakli'nin bütün kusur ve aldatmacalarına göz yummuş olmaları da muhtemeldir.

Böylece İrakli, Osmanlı saltanatına ve Sultanı'na bağlılık arz ederek, bir süreliğine

[128] Mehmet Saray, *Kafkas Araştırmaları-III*, Çetin Matbaası, İstanbul 1997, s. 189; Mümin Yıldıztaş, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, Kültür Sanat Basım Evi, İstanbul 2012, s. 205-207.

[129] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1384/54846;* 15 Cemâziyelâhir 1206/9 Şubat 1792.

[130] Saray, *Kafkas Araştırmaları-III*, s. 194-195.

[131] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 162-163.

[132] *BOA, A.DVN. MHM.d., Nolu defter, s. 71, hüküm: 300;* Evâil-i Cemâziyelâhir 1206/Ocak-Şubat 1792.

de olsa Osmanlı ve Dağıstan tehdidinden kurtulmuştu, ancak kapıda onu ve ülkesini bekleyen daha kötü bir tehlike vardı: Yaş Antlaşması'na göre Ruslar Gürcistan'ı tahliye ediyordu. Osmanlılar da harpten yeni çıktıkları için yorgundu. Bu nedenle Güney Kafkasya, orada ilerleme arzusu taşıyan İran Şahı Ağa Muhammed Han için oldukça müsaitti. Nitekim o, 1795 senesinde Azerbaycan ve Gürcistan'a karşı hemen bir saldırı hareketi tertip etti. Revan ve Karabağ hanlıklarını işgal ettikten sonra Gürcistan'ı tehdide başladı.[133] 10 Eylül 1795'te 35 bin kişilik ordusuyla I. İrakli ve II. Salomon komutasındaki Gürcü birliklerini yenerek 11 Eylül'de Tiflis'i işgal etti. Tiflis'i düşürdükten sonra Gence üzerine hareket ederek Şeki ve Şirvan'ı hâkimiyetine aldı. Bu ilerleyiş ve Gürcülerin yardım çağrısı üzerine II. Katerina Mart 1796'da İran'a savaş ilân etti. General Valerian Zubov komutasındaki 30 bin[134] kişilik bir Rus birliği Dağıstan içerisinden İran üzerine sevk edildi.[135]Azerbaycan zemininde gelişen söz konusu harekâtın ileri safhalarına ve Ruslarla yaşanan mücadelelere ilişkin istihbarat faaliyetlerine çalışmanın akışını muhafaza edebilmek için bir sonraki bölümde temas edilecektir.

Bâbıâli, Ağa Muhammed'in Gürcistan üzerine giriştiği harekâtı ve sonrasında İrakli ile yaşanan mücadelelerin seyrini sınırdan veya daha ötelerden gelen istihbarat raporları sayesinde adım adım takip edebilmişti. Mesela Çıldır Valisi Şerif Paşa, Ağa Muhammed'in Tiflis'i düşürmesinden (Eylül 1795) yaklaşık bir ay sonra casuslarının getirdiği bilgiler doğrultusunda kaleme aldığı bir istihbarat raporunda sürecin nasıl geliştiğini aktarmıştı. Buna göre, Ağa Muhammed Azerbaycan tarafındaki işgal hareketinin ardından yürüyüşe geçiyor, ayrıca daha önce Tiflis üzerine tayin ettiği kardeşi Ali Kulu Han'a da kendisiyle birlikte hareket etmesi yönünde bir haber gönderiyordu. Gelişmelerden haberdar olan İrakli ise çareyi geri çekilmekte bulmuştu. Bu çekiliş 6 saat uzaklıktaki Hasan Suyu adlı mahalle kadar sürmüştü. Nitekim İrakli orada otururken Ağa Muhammed kuvvetlerinin saldırısına uğruyor ve onlara karşı koyamıyordu. Şerif Paşa, casusların o şekilde haber verdiklerini, sonra onları yeniden Tiflis'e gönderdiğini ifade etmiştir. Bu son casusluk çalışması neticesinde ise Ağa Muhammed Han'ın Tiflis'e girdiği ve İrakli'nin kayıplara karıştığı öğrenilmişti.[136] Şerif

[133] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 389-400; *Tarih-i Cevdet*, C. VI, s. 179.

[134] Bazı kaynaklarda bu rakam 12 bin olarak geçer. Bkz. Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, s. 477.

[135] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 166; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 88, 180; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 79-82; Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, s. 39-40; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 400; Mustafa Aydın, *XIX. Yüzyılda Kafkaslarda Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)*, Basılmamış Doktora Tezi, İ.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 49; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 56-63; Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 650.

[136] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 161/6694*; 13 Rebiyülevvel 1210/27 Ekim 1795.

Paşa aynı tarihli bir diğer raporuna ise "kaimemizin yazımının bittiği sırada gönderilen casuslardan birkaçı daha geldi" şeklinde bir giriş yaparak, Gürcistan tarafındaki gelişmeleri takip etmekten geri durmadığını vurguluyordu. Raporundan anlaşıldığı üzere, bu casusları kanalıyla da bir önceki raporunda aktardığı gelişmelere ilişkin bazı ayrıntılara ulaşmıştı. Buna göre İrakli, Ağa Muhammed Han'a karşı koymak maksadıyla harekete geçmiş, ancak gücü yetmeyince İran kuvvetleri karşısında 2 binden fazla askerinin kırılmasına engel olamamıştı. Dahası iki güzide oğlunu da savaşta kaybetmişti. Bunun üzerine hemen yanına aldığı akrabalarıyla Ananor Dağı tarafına firar etmek sûretiyle canını zor kurtarmıştı. Ağa Muhammed ise arkalarından asker gönderdikten sonra bizzat Tiflis'e girip halkı zapt altına almış ve şehri yağmalamıştı.[137]

İrakli'nin yardım çağrısı üzerine Rusların Gürcistan tarafına 30 bin kadar asker sevk edecekleri haberini İstanbul'a ulaştıran ise Boğdan Voyvodası olmuştu.[138] Bu gelişme, Osmanlı istihbarat ağının genişlik ve hızlılığını gösterir çarpıcı örneklerden birisi olarak değerlendirilebilir. Çünkü Tuna tarafındaki bir yerel temsilci havâdisnüvisi kanalıyla Rusların Gürcistan'a gönderecekleri asker sayısını çok önceden ve doğru olarak öğreniyor, Ağa Muhammed'in işgal hareketinden kısa bir süre sonra da imparatorluk merkezine raporluyordu.

Bahsedilen Rus birliğinin ileri harekâtı neticesinde Tiflis'in İran kuvvetlerince tahliye edilmesinden sonra yaşanan gelişmelerse Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa tarafından dikkatli bir şekilde takip edilmişti. Paşa, 1796 senesinde Hoy ve Revan tarafına gönderdiği casuslar kanalıyla Tiflis içerisinde Ruslarca sürdürülen çalışmalar hakkında bilgi sahibi olmuştu. Casusların araştırmalarına göre, Ruslar o sıralar Ağa Muhammed kuvvetlerinin yağmasına uğrayan Tiflis'in imarıyla meşguldüler. Ayrıca o sıralar Kakhet Kalesi'nde ikamet etmekte olan İrakli'ye "artık Tiflis Eyaleti Rusya İmparatoriçesi'ne ait olacaktır, bundan sonra senin alakan kesildi" şeklinde bir haber göndermişlerdi.[139] Yusuf Ziya Paşa'nın o yılın sonunda Gence, Şamahi ve Derbend taraflarına gönderdiği Hatem Han ve Abdullah adındaki casusları da Tiflis'teki Rus hareketliliğine ilişkin önemli bir istihbarat sağlamışlardı. Buna göre, Ruslar belirli aralıklarla Tiflis tarafına zahire takviyesi yapmaktaydı. Bu nedenle şimdilik zahire ihtiyaçları söz konusu değildi.[140] Bu ve önceki bilgilerin önemi ise Rusların sadece İrakli'ye yardım olsun diye ve geçici olarak Gürcistan'a girmediklerinden, bu ülkeyi tamamıyla kendi topraklarına katmak ve biraz sonra Azerbaycan tarafında girişilecek istila hareketi için bir üs olarak kullanmak yönündeki amaçlarından Bâbıâli'nin çok

[137] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 160/6688-A;* 13 Rebiyülevvel 1210/27 Ekim 1795.
[138] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 123/5033-A;* 28 Rebiyülevvel 1210/12 Ekim 1795.
[139] *BOA, C.HR, 118/5863;* 16 Rübiyülahir 1211/19 Ekim 1796.
[140] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 161/6699;* 25 Cemâziyelâhir 1211/26 Aralık 1796.

önceden haberdar olmasını sağlamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Bahsedilen süreç ise ana hatlarıyla şu şekilde gelişmişti: 15 Nisan 1797'de Ağa Muhammed'in öldürülmesiyle İran bir karmaşa dönemine sürüklenirken Gürcistan kısa süreliğine de olsa rahat bir nefes alıyordu.[141] Nitekim onun yerine geçen Şiraz ve Fars vilayetleri Hâkimi Feth Ali (Baba) Han, İran ordusunu geri çekmişti. Ancak Gürcistan'ın rahatlığı fazla uzun sürmedi. Çünkü 13 Ocak 1798 tarihinde II. İrakli de ölmüş ve yerine geçen oğlu XII. George ilk iş olarak Ruslardan babası zamanında yapılan himâye anlaşmasının yenilenmesini talep etmişti. Çünkü XII. George'nin, oğlu David'i kendisine veliaht tayin etmesi nedeniyle kardeşi Aleksandr İran'a gidip Feth Ali Han'dan yardım istemişti. XII. George'nin isteğini kabul eden Çar Pavel ise, General İvan Lazarev komutasındaki 3 bin kişilik bir Rus birliğini Gürcistan'a göndermiş ve Ruslar 26 Kasım 1799'da prensliğin merkezi olan Tiflis'e girmişti. 5 Aralık 1799 tarihinde imzalanan ve David'in veliahtlığını kabul eden bir antlaşma ile de XII. George, prensliğinin yönetimini Ruslara bırakıyordu.[142]

O tarihten itibarense Gürcistan yine sorunlarla çepeçevre kuşatılıyordu. Nitekim XII. George ilk olarak, 1800 yılında İran Şahı Feth Ali Han'dan oğlunun rehin olarak Tahran'a gönderilmesini isteyen ve bu isteğin reddedilmesi durumunda Tiflis'in işgal edileceğini bildiren bir mektup aldı. Çok geçmeden de İran ordusu sınırda yığınak yapmaya başladı.[143] Aynı yılın Kasım ayında, Çar Pavel'in takındığı pasif siyasetten ve askerlerini Güney Kafkasya'dan çekmesinden cesaret alan Dağıstanlılar, Avar Hanı Amme Han ve Cenktay Hâkimi Ömer Han komutasında Tiflis üzerine yürüdüler. Ancak Lazarev kumandasındaki Rus kuvvetleri karşısında tutunamayıp geri çekildiler. Bu şartlar altında XII. George tahtını tek başına düşmanlarına karşı koruyamayacağını anladı ve prensliğinin Rus yönetimi ile birleştirilmesi isteğiyle bir elçisini Çar Pavel'e gönderdi. Talebi 18 Aralık 1800 tarihinde kabul edildi. Bundan on gün sonra XII. George öldü. Ruslar, o ölmeden ülkesini ilhak etme kararı aldıklarından daha önce kral vekili tayin ettikleri Prens David'in tahta çıkmasına izin vermediler. 18 Ocak 1801 tarihinde Çar Pavel tarafından yayımlanan bir manifesto ile Gürcistan'ın Rusya ile birleştiği ilan edildi. Nihayet 23 Mart 1801 tarihinde Rus Çarı olan I. Aleksandr, General Valerian Zubov tarafından kaleme alınan manifestoyu 12 Eylül 1801 tarihinde imzalayarak Gürcistan'ın artık bir Rus eyaleti olduğunu duyurdu. Bu aynı zamanda Gürcistan'ın bağımsızlığının sonu oluyorken, Rusların Kafkasya'yı istila çalışmala-

[141] Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, s. 40-41; Aydın, *XIX. Yüzyılda Kafkaslarda Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)*, s. 50.

[142] Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 63-65; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 164-165.

[143] Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", s. 458.

rında bir dönüm noktası teşkil ediyordu. Nitekim Gürcistan'ı ilhak etmek sûretiyle Kafkasya'daki sömürge yönetiminin temellerini atan Ruslar bölgedeki konumlarını güçlendirmek için doğuda, Kafkasya jeopolitik sahasında Hazar Denizi'ne ve güneyde Aras Nehri'ne kadar ilerlemeyi kendilerine hedef seçtiler. Dolayısıyla bu gelişmeyle sadece Gürcistan için değil, Osmanlı, İran ve Kafkasya için de yeni bir devir açılıyordu. Çünkü Rus toprakları artık Osmanlı ve İran sınırlarına kadar uzanıyordu.[144]

Gürcistan'ın ilhak edilme sürecine ilişkin istihbarat çalışmalarının aktarımına geçmeden evvel, o çalışmaları doğrudan etkilemiş olması münasebetiyle Bâbıâli'nin gelişmeler karşısındaki tavrını anlamak için o devirde Osmanlı ve Rusya arasındaki münasebetlerin ne yönde seyrettiğini hatırlamak gerekiyor. Cevdet Paşa'nın kaydettiği üzere, esasında Osmanlı bu durumu tasdik etmek şöyle dursun Rusların Gürcistan'a o şekilde ayak basmasından son derece rahatsız olmuştu. Ancak Kuzey Kafkasya bahsinde de temas edildiği gibi, o sıralar Mısır çıkarması nedeniyle Fransa aleyhine Ruslarla bir antlaşma yapıldığından Bâbıâli Gürcistan'daki gelişmeler karşısında sessiz kalmıştı. Hatta Rusların dost görünerek Gürcistan'ı sahilleriyle birlikte ele geçirmeye kalkışması Osmanlı ricâlini hayrete düşürmüşse de yürürlükte olan antlaşma nedeniyle en ufak bir itirazda bulunulmamıştı.[145] Hatta 1798 senesinde Çıldır Valisi Mehmed Sabit Paşa ve diğer sınır yöneticilerine gönderilen bir hükümde, Osmanlı ve Rusya devletleri arasındaki mevcut dostluk münasebetiyle Tiflis Hanı'nın idaresindeki topraklara ve insanlara karşı herhangi bir bahaneyle saldırmaktan kaçınmaları gerektiği bildirilmişti.[146]

Rusları kaybetme korkusu İrakli hayattayken başlamış, ayrıca istihbarat toplama ve değerlendirme çalışmaları esnasında kendisini ziyadesiyle göstermişti. Mesela İrakli'nin ölümünden az evvel Çıldır Valisi Mehmed Sabit Paşa'dan bir rapor alınmıştı. Azerbaycan tarafında havâdis toplamakla görevlendirilen bir casusunun getirdiği bilgilerden hareketle hazırlanan rapora göre Kakhet'te bulunan İrakli uzunca bir süredir hastaydı ve hayatından umudunu kesmişti. Bu nedenle büyük oğlu (XII.) George'yi[147] Tiflis Hanlığı'na tayin etmişti. Ancak diğer oğulları babalarının tercihine

[144] Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 326, 400-401; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 41-42; Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", s. 459; Aydın, *XIX. Yüzyılda Kafkaslarda Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)*, s. 52; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 79-82; Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, s. 26-27; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 88-89; Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s. 118; Mirza Bala, "Gürcistan", s. 843; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 64-66; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 164-165.

[145] *Tarih-i Cevdet*, C. VIII, s. 42-43.

[146] *BOA, A.DVN. MHM.d., 209 Nolu defter, s. 81, hüküm: 297;* Evâsıt-ı Receb 1213/19-28 Aralık 1798.

[147] Osmanlı belgelerinde Görgi veya Yorgi şeklinde kaydedilmiştir.

rıza göstermedikleri için aralarında bir çekişme başlamıştı. Mehmed Sabit Paşa'ya göre İrakli her an ölebilirdi ve oğullarının hanlığı ele geçirmek arzusuyla birbirleriyle kavgaya tutuşacakları muhakkaktı. Çıldır Eyaleti de yakın olduğu için onlardan birisi Osmanlılara bağlılıktan ayrılmayacağını ve Ruslardan bir ferdi Tiflis'e sokmayacağını taahhüt etmek sûretiyle Osmanlılara sığınmak ve yardım istemek niyazıyla kendisi nezdine gelebilirdi. Şimdi Mehmed Sabit Paşa Bâbıâli'ye öyle bir durumda "ne şekilde cevap vermem gerekir?" sorusunu yöneltiyordu.[148] Bu rapor ve soru üzerine Bâbıâli gelişmelerin ne şekil alabileceğine ilişkin bütün ihtimalleri düşünmüştü:

> "George'nin kardeşlerinin Tiflis havalisindeki kuvvet ve nüfuzlarının ne derecede olduğu meçhuldür. Öte yandan saltanat tarafından onlara yardım maksadıyla Gürcistan'a asker sevk etmek Osmanlı ve Rusya arasındaki antlaşma şartlarına aykırıdır. Aynı şekilde Rusların da o havalinin mülkî işlerine müdahalede bulunmaması gerekiyor. Bu görüntü altında sırf kendisini kurtarmak için sığınanların isteklerini kabul etmek Osmanlı menfaatlerine ne kadar aykırıysa, Gürcistan'ın yabancı saldırılarından korunaklı bir saha olarak kalmasını sağlamak da o kadar uygundur. Bununla birlikte Osmanlı'ya sığınıp yardım gören kardeşlerden birisinin George'ye üstünlük sağlayıp hanlığı kazanmasının Osmanlıların memnuniyetine vesile olacağı da şüphesizdir. Ancak şu gün Saltanat tarafından büyük bir kuvvetle kardeşlerden birine yardım edilse muhaliflerinin Rusya'dan yardım isteyecekleri, bununsa Gürcistan'ın tamamen harap olmasına sebebiyet vereceği düşünülmüştür."

İşte bütün bu ihtimal ve düşünceler doğrultusunda Mehmed Sabit Paşa'ya, kendisine sığınması muhtemel kardeşlere yapacakları en uygun işin Gürcistan halkını George'den nefret ettirip kendi taraflarına çekmeye çalışmaları, bunu başardıkları takdirde halkın istek ve ihtiyaçlarını eksiksiz karşılamaya gayret etmeleri olduğunu şifahen ifade etmesi yönünde bir talimatnâme gönderilmiştir. Ayrıca o sıralar kardeşlerin ne şekilde hareket ettiklerinin öğrenilerek İstanbul'a bildirilmesine dikkat etmesi gerektiği de kendisine hatırlatılmıştır.[149]

C. Gökçe, İrakli'nin halefi olan XII. George'nin Rusya'dan ziyade Osmanlılara bağlılık bildirme emelinde olduğuna, ancak kardeşlerinin rızasını alamadığına dair İstanbul'a akseden haberlerin varlığını tespit etmiştir.[150] Ancak kendisinin de aynı vesikaları kullandığı görüldüğünden muhtemelen bir dalgınlık eseri olmak üzere, Bâbıâli ile Mehmed Sabit Paşa arasındaki yazışmaların bir varsayımdan ibaret olduğunu gözden kaçırmıştır. Kaldı ki bir gerçeğin tezahürü olmak üzere, vesikalarda George'nin değil, ona muhalif olan kardeşlerden birinin Osmanlılara sığınma ihtimalleri üzerinde durulmuştu. Oysa C. Gökçe, "kısa bir süre sonra sınırdan gelen haberle-

[148] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 35/1743;* 21 Safer 1212/15 Ağustos 1797; *35/1760;* 29 Zilhicce 1212/14 Haziran 1798.

[149] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 161/6692;* 29 Zilhicce 1212/14 Haziran 1798.

[150] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti,* s. 186.

rin, XII. George'nin Osmanlılara meyilli olduğuna dair daha evvel alınan duyumları doğruladığından, ancak Osmanlıların geç kalması üzerine onun Petersburg'dan kendisine gönderilen hanlık kalpağı ve kılıç gibi iktidar alâmetleriyle Rusya'ya sıcak bakmaya başladığından" bahsetmektedir.[151] İşte bu noktaya dikkat çekmenin hedefinde bir kusuru açığa vurmak maksadı yoktur, gaye Osmanlı istihbarat çalışmalarıyla da doğrudan alakalı olması münasebetiyle, sadece küçük bir dikkatsizliğin sebep olduğu öylesi büyük bir yanlış değerlendirme ve bilgilendirmeye vurgu yapmaktan ibarettir. Çünkü ne önce ne de sonra İstanbul'a gönderilenler arasında bahsedildiği gibi bilgiler içerir bir istihbarat raporuna tesadüf edilmiştir. Zaten Bâbıâli biraz evvel Mehmed Sabit Paşa'ya gönderilen talimatnâmenin hazırlanması aşamasında bütün ihtimalleri masaya yatırmıştı ve o gün için dost olan Rusya'yı kaybetmemek adına kardeşlerden hiçbirinin Osmanlılara bağlılığından veya bağlanmasının uygun olduğundan bahsedilmemişti.

Böylece, Osmanlıların Mısır seferiyle; Avrupa devletlerininse Fransız İhtilali'yle meşgul olmalarını fırsat bilen Rusya herhangi bir itirazla karşılaşmadan Gürcistan'ın İrakli'ye ait olan kısmını ilhak etme ve Kafkas dağlarının güneyine yerleşme sürecini tamamlayacaktı.[152] Buna rağmen henüz yarının ne getireceğinden, yani Rusların söz konusu harekete girişeceğinden ve XII. George'nin onlara bağlanacağından habersiz olan Bâbıâli, Gürcistan'da yaşanan gelişmeleri dikkatlice takip etmeyi sürdürüyordu. Bu noktada yine Çıldır Valisi Mehmed Sabit Paşa ön plana çıkıyordu. Nitekim Tiflis tarafına gönderdiği casuslar sayesinde Bâbıâli için, XII. George'nin 5 Aralık 1799 tarihinde imzalanan antlaşma ile prensliğin yönetimini Ruslara bırakmasına doğru uzanan süreci resmediyordu. Casuslarının getirdiği bilgilere göre, George ile kardeşleri Aleksandr ve Elhas (?) arasındaki çekişme babaları öldükten sonra alevlenmişti. Bu nedenle birbirlerine bir an olsun soluk aldırmadıklarından bir tarafa musallat olmaları söz konusu değildi. Ama kavgaları bitince rahat durmayıp civar bölgelere el uzatmak arzusunda olacakları tavır ve tarzlarından anlaşılıyordu. Ayrıca o sıralar, George'nin kardeşlerine karşı askerî yardım alabilmek arzusuyla Rusya'ya gönderdiği eşik ağası (kapıcılar kethüdası) bazı hediye ve haberlerle birlikte Tiflis'e dönmüştü. Getirdiği haberlere göre, Rusya şimdilik George'ye asker verme işine sıcak bakmıyordu. Ama ona ve kardeşlerine bazı teklifleri vardı. Mesela, kendisinin ve kardeşlerinin maaşlarının Rus Çarı tarafından ödenmesi karşılığında Gürcistan'dan tamamen el çekeceklerdi. Bu şekilde Gürcistan'ı Rusya tarafından görevlendirilecek birisine teslim edecekler ve ondan sonra ülkenin yönetimine karışmayacaklardı. Bu şartları kabul ederlerse asker gönderilecekti ve bu askerler Rusya adına zaptedecekleri Gürcistan'ın korun-

[151] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 187.
[152] *Tarih-i Cevdet*, C. VII, s. 123-124.

ması işini üzerlerine alacaklardı, aksi takdirde Rus Çarı kendilerine sahip çıkmaktan vazgeçecekti. Mehmed Sabit Paşa, İrakli'nin oğullarının kendilerine sunulan tekliflerden hangisini kabul edeceklerini henüz tespit edemediğinden bahsediyordu. Ancak tespit etme noktasında telaş edilecek bir durum yoktu. Çünkü onun Derbend, İran veya Tiflis gibi her bir tarafta birçok casusu vardı ve mutlaka gelişmelerin devamı hakkında bilgi getireceklerdi.[153]

Mehmed Sabit Paşa'nın sonraki raporlarından casuslarının kendisini yalancı çıkarmadıkları anlaşılıyor. Nitekim yakın zamanda Molla Nuri ve İbrahim adındaki casusları İrakli'nin öldüğü andan itibaren Tiflis'te yaşanan gelişmeler hakkında edindikleri önemli bilgilerle İran ve Gürcistan tarafından dönmüşlerdi. Bu bilgilere göre, İrakli ölünce geride on kadar oğlu kalmıştı. Diğer kardeşlerine üstünlük sağlayan büyük oğlu George Gürcistan Hanlığı'nı ele geçirmişti. Ancak Gürcüler arasında hangi kardeşin han olması gerektiğine dair bir bölünme yaşanmış ve birbirine muhalif olan 5-10 farklı grup ortaya çıkmıştı. Bu gruplardan bazıları sahiplendikleri bir kardeşi, George aleyhine tahrik ediyorken bazıları da Lezgileri kışkırtıp George'nin idaresinde bulunan reayanın yağmalanmasına çalışıyorlardı. Son bir grup ise yine George aleyhine olarak İran tarafıyla temas halindeydi. Bu nedenlerle o da babası gibi çareyi Rusya'ya sığınmakta bulmuş ve hanlığını muhafaza edebilmek için onlardan yardım istemek durumunda kalmıştı. Bu istek üzerine de Rusya'dan Tiflis'e 500 süvari ile bir elçi gönderilmişti. Elçi George'ye hanlık tacıyla (*kalpak*) bir kabza kılıç ve şimşir gibi kendi ayinlerine özel bazı hükümdarlık alametleri getirmişti. Bu bilgi aktarımının ardından Mehmed Sabit Paşa raporunun sonunda gelişmelerle ilgili bazı değerlendirmelerde bulunuyordu. Mesela ona göre Rus elçisinin söz konusu eşyalarla gelişi ve açıktan George'yi sahiplendiği haberi yayılmışsa da, Tiflis hükümetini kendileri adına vekâleten yönetip bir işe karışmayacaklarına ve gereken maaşın Rusya hazinesinden ödeneceğine dair gerek George'den gerekse kardeşlerinden mühürlü bir ahitnâme alınmadıkça Rusya'nın öyle bir sahiplenmeye kalkışması mümkün değildi. Zaten Rus elçisi tarafından söz konusu teklifler kendisine iletilince George'nin kabul veya reddetmeye cesaret edemediğini ve bu nedenle elçiyi bir müddet daha o tarafta alıkoyduğunu Mehmed Sabit Paşa'nın casusları öğrenmişti. Ayrıca George'nin, elçinin ilettiği teklifleri kardeşlerinden ve Gürcülerden sakladığı, onun geliş gayesinin sadece kendi hanlığını onaylamak için olduğu yönünde bazı haberler yayma ve sonra bir yolunu bulup kardeşlerinden kurtulma çabasına girdiği de casusların öğrendikleri arasındaydı. Mehmed Sabit Paşa, raporunun sonunda imparatorluk merkezinden alınan tavsiye ve emirler doğrultusunda gelişmelerin gizlice öğrenilmesi için becerikli ve faydalı bir adamını daha görevlendirdiğine, o gelince durumun gereği gibi

[153] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 170/7255;* 9 Safer 1214/13 Temmuz 1799.

doğrulanacağına dikkat çekmişti.[154]

Mehmed Sabit Paşa'nın araştırmalarını o yönde ve oldukça doğru bir sûrette sürdürdüğü sırada Ruslar adeta onun önceki raporlarında yer alan bilgi ve değerlendirmeleri teyit edercesine ve yukarıda da kaydedildiği üzere 1800 yılında Gürcistan yönetimine el koyuyorlar, 1801 senesinde ise bunu resmen ilan ediyorlardı. Bâbıâli'yi bu gelişmeden haberdar edense o seneye ait raporuyla Erzurum Valisi Seyyid Abdurrahman Paşa olmuştu. Ancak raporunun ilerleyen satırlarında Erzurum Valisi'nin sadece Çıldır Valisi Mehmed Sabit Paşa'nın kendisine gönderdiği bilgileri İstanbul'a aktardığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Mehmed Sabit Paşa, Bâbıâli'nin Gürcistan'daki gelişmeleri öğrenmesinde üstlendiği öncü rolünü sürdürmektedir. Kaleme aldığı söz konusu raporuna göre ise Tiflis'e giren Ruslar İrakli'nin oğlunu hanlıktan düşürmüş, onun yerine kendi adamlarından birini tayin etmişlerdir. Ayrıca birkaç yüz süvarilerini hudut başına kadar göndermişlerdir, lakin Osmanlı sınırlarına karşı herhangi bir hasar verecekleri düşünülmemektedir. Abdurrahman Paşa, Bâbıâli'ye "söz konusu haberler sadece onun raporunda vardır, diğer mahallerden duyulmamıştır, bu nedenle gerçeğin gün yüzüne çıkarılmasına dikkat edilecektir" şeklinde bir hatırlatmada bulunmuş olsa da[155] yaşanıp yaşanmadığı bilinmeyen Rus süvari hareketi dışında aktarılanlar tamamıyla bir gerçeğin ifadesi olmuştur. Hatırlanacağı üzere, Ruslar bir generallerinin başkanlığında Gürcülerden müteşekkil bir hükümet kurarak ilhak sürecini tamamlamaya yönelik adımlar atmaya başlamışlardı. Ancak Gürcü prenslerinden bazıları Rus hâkimiyetine girmek istemeyince Çar Aleksandr, Gürcistan'ın tamamıyla bir Rus eyaleti haline düşürülmesi yolunda radikal eylemlere girişmişti.[156]

Rusların Gürcistan'da yerleşmesinden sonra Osmanlı istihbarat ağına düşen görev artık Gürcü prenslerinin Ruslarla veya kendi aralarındaki münasebetlerini takip etmek değil, kuzeydeki azılı düşmandan gelmesi muhtemel bir saldırıya karşı uyanık bulunup gerekli tedbirleri zamanında almayı sağlamak olmuştur. Nitekim artık Gürcistan tarafından sağlanan bilgilerin birçoğu Rusların yürüttüğü hazırlık ve faaliyetlere ilişkindir. Mesela 1802 senesinde Ahıska Mütesellimi Selim Ağa'dan "Tiflis, Revan ve Açıkbaş havalilerinden toplanan havâdislere dairdir" başlığıyla gelen bir istihbarat raporunda yer alan bilgiler, bölgedeki Rus birliklerinin sayı ve dağılımlarına ilişkin bazı verilerle başlamaktadır. Buna göre, daha evvel Tiflis'e gelen 3 bin kişilik Rus birliğinin bini Revan ve Kars hududunda, bini Kakhet, Car ve Dağıstan sınırlarında yerleştirilmiştir. Maiyetlerinde ikişer de top bulunmaktadır. Ahıska

[154] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 173/7490-A;* 7 Şevval 1214/4 Mart 1800; *173/7490;* 25 Zilhicce 1214/20 Mayıs 1800.

[155] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 117/4760;* 27 Safer 1216/9 Temmuz 1801.

[156] Kurat, *Rusya Tarihi,* s. 299-300.

sınırına yakın bir mahalde ise maiyetlerindeki 3 top ile 200 Rus askeri vardır. Yakın zamanda gönderilen 3 bin kişilik bir Rus birliği ise Açıkbaş sınırı olan Kutayis adlı mahalle gitmek için hazır beklemektedir. Selim Ağa son olarak, Rusların "Kralımızın tembihi üzerine İrakli'nin cinsinden tek bir fert kalmayacak şekilde bütün oğullarını aileleriyle birlikte Rusya'ya göndereceğiz" şeklinde elçileri kanalıyla Gürcülere bir mesaj ilettiklerinin, ayrıca kendilerine karşı çıkan Açıkbaş Hanı üzerine çok miktarda asker sevk edeceklerinin casuslarınca duyulduğunu ve bölgede yeni casusların görevlendirildiğini belirtmiştir.[157]

Sohum Muhafızı Keleş Ahmed Bey, "efendim, bu defa Tiflis Hanı oğullarından gelen mektupları adamımız Hasan Efendi ile tarafınıza gönderdik ki, Rusya'nın bu havalide ne tür hareketleri olduğu malumunuz olsun" açıklamasıyla başladığı 23 Ağustos 1803 tarihli raporuyla o sıralar Osmanlı istihbarat ağı adına önemli bir gelişmeye işaret ediyordu. Çünkü yaklaşık 30 sene Osmanlı istihbarat ağını meşgul eden İrakli'nin aksine şimdi onun oğulları bu ağın işleyişine katkı sağlamak amacıyla temin edilmişlerdi. Ancak bahsedilen mektupların birer sûretine rastlanılamamış olunması Osmanlı istihbarat ağı adına önemli bir eksiklik olmuştur. Öte yandan Keleş Ahmed Bey, biraz evvel paylaşılan Selim Ağa'nın raporunda dikkat çekilen Rus hareketliliğini tamamlayıcı ve onların ileri vadedeki planlarını anlamaya yardımcı bazı bilgiler de sunmuştur. Ona göre, Rusların Açıkbaş ve Dadyan topraklarını zaptetmeleri durumunda İrakli'nin oğulları mukavemet edemeyeceklerdir. Sonra Rusların Ahıska, Batum ve Sohum üzerine üç koldan saldıracakları da açıkça gözükmektedir. Ayrıca Ruslar Osmanlılarla *"barışığım"* diyerek bütün işlerini hilelerle ve eksiksiz olarak yürütmeye devam etmektedir.[158]

İlk bakışta Rusların kendisinin muhafaza ettiği Sohum üzerine bir saldırı hareketine girişmelerinden korktuğu için Ahmed Bey'in Bâbıâli'ye o yönde bir uyarıda bulunma lüzumu hissettiği düşünülebilir, ancak Rusların kısa bir süre sonra o istikamette gelişen bazı faaliyetler içerisinde oldukları görülecektir. Şöyle ki Gürcistan'daki Rus hegemonyası adeta emperyalist bir siyasete dönüşünce, Gürcüler hâliyle öyle bir dönüşümden rahatsızlık duymaya başlamışlardı. En sonunda, Rusların İran ve Osmanlılarla devam eden mücadelelerini fırsat bilen bazı Gürcüler, İmeretya Kralı II. Salomon önderliğinde ayaklandılar. Ancak hiçbir yerden yardım alamayınca isyan hareketleri Ruslarca şiddetli bir şekilde bastırıldı ve asilerin çoğu öldürüldü. Dahası toprakları da elden gitti. Nitekim 1804 senesinde İmeretya Rus işgaline uğradı. Aynı yıl Mingrelya tahtına çıkan V. Levan'ın Osmanlı tabiiyetinden çıkarak Rusya'dan himâye istemesi üzerine bu prenslik de bir eyalet olarak Rusya'ya ilhak edildi. İmeretya, 1806

[157] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1484/32*; 5 Rübiyülahir 1217/5 Ağustos 1802.
[158] Saray, *Kafkas Araştırmaları-III*, s. 200-201.

yılında yeni bir başkaldırı girişiminde bulunduysa da bir netice alınamadı.[159] Nihayet 1809 senesinde II. Salomon'un egemenlik hakları tümüyle kaldırıldı ve 10 Şubat 1810 tarihinde İmeretya'nın artık bir Rus ülkesi olduğu ilan edildi. Aynı yıl Guria ve Sohum da Rusların eline geçti. Böylece Ruslar artık Gürcistan yoluyla Karadeniz'e açılmış bulunuyorlardı.[160]

Bütün bu gelişmeler Sohum Muhafızı Keleş Ahmed Bey'in bahsedilen uyarılarının bir vesveseden ibaret olmadığını açıkça ortaya koyuyor. O adeta yaşanacakları 6-7 yıl önceden haber vererek Osmanlı istihbarat ağı adına önemli bir başarıya imza atmıştı. Ancak ne onun ne de diğer istihbarat çalışmalarının başarıları Rusların Gürcistan'a tam olarak yerleşmesini engellemek için tek başına yeterli olamamıştı. Bu gelişme ise Osmanlılar açısından önü alınamaz bir zarardı. Çünkü artık orayı bir üs olarak kullanan Rusların gerek Osmanlılar gerekse Kafkasyalılarla mücadele etmeleri daha kolaydı. Nitekim 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşları esnasında Rusya Gürcistan'da yarattığı askerî hareketlerle önemli başarılar kazandı.[161]

Bu işgaller sonrası Gürcistan'da yaşanan gelişmeleri ise Bağdat Valisi Ali Paşa'nın istihbarat raporunda bulmak mümkündür. "Bu esnada Gürcistan ve Tiflis'ten gelen haberler budur ki" başlıklı ve 1806 tarihli söz konusu raporda kaydedildiği üzere, Rus komutanı tarafından Tiflis içinde, iç kale yakınında büyük bir saray yaptırılmıştır. Burada ikâmet eden komutan her tarafa hükmetmektedir. Rusların herhangi bir baskısına veya zulmüne uğramayan Gürcülerin hepsi onlardan hoşnuttur. Rütbelilerden başka Gürcistan'da 3 bin Rus askeri vardır. Askerlerden bazıları göçlerini de beraberlerinde getirmişlerdir. Ülke içinde hem ata hem arabaya binerler. (Osmanlı toplum yaşantısı açısından yadırganacak bir durum olması münasebetiyle bu bilgi raporda kendisine yer bulmuş olmalıdır). Şu gün Tiflis içinde Rusların üç ordusu konuşlandırılmıştır. Bir orduları da Kirmanşah tarafına gönderilmiştir ki orada ayrıca bin civarında askerleri vardır. Rusların bütün bu birliklerinin mükemmel cephaneleri vardır.[162]

İncelenen dönem itibariyle, Ali Paşa'nın söz konusu raporu esasında Rusya'nın Gürcistan ve havalisindeki faaliyetlerini öğrenmeye yönelik sürdürülen istihbarat çalışmalarının sonuna gelindiğinin ve Osmanlı istihbarat ağının çalışma sahasının biraz daha doğuya ve güneye doğru kaymak durumunda kalacağının habercisi

[159] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 166; *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, s. XXIII; Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 651.

[160] Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, s. 67; Mirza Bala, "Çerkesler", s. 383; Mirza Bala, "Gürcistan", s. 843; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 85.

[161] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 89.

[162] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 170/7306;* 29 Zilhicce 1220/20 Mart 1806.

olmuştur. Çünkü bilindiği ve sıklıkla tekrar edildiği üzere, Rusların sağlam bir şekilde yerleştikleri Gürcistan'a yaslanarak artık Azerbaycan, İran ve Anadolu taraflarına sarkma süreci başlamıştır.

2. Azerbaycan

Daha evvel dikkat çekildiği üzere, Ruslar I. Petro devrinden itibaren Kafkasya ve İran'dan geçerek Hindistan'a uzanmak emelindeydi. Bunun için ayrıca Azerbaycan'ı da işgal etmeleri gerekiyordu. Hatırlanacağı üzere biri Petro, diğeri de Katerina'nın emriyle harekete geçen General Zubov tarafından olmak üzere, Ruslar Azerbaycan'ı iki defa işgal etme teşebbüsünde bulundular, ancak orada yerleşmeye muvaffak olamadılar.[163] Ama Azerbaycan'ı ele geçirme emellerinden asla vazgeçmediler. Özellikle Ağa Muhammed Han'ın 1795 senesinde Gürcistan'ın doğusunu ve Tiflis'i işgal etmesi, Rusya'yı Hazar Denizi'nin batı kıyılarını hâkimiyet altına almaya iten önemli bir sebep olmuştu.[164]

Azerbaycan'daki askerî-siyasî gelişmelere bakınca Osmanlı istihbarat ağının bölgede çok yönlü bir çalışma yürütmek zorunluluğu ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Çünkü sadece Rusya'nın bölgedeki yayılma faaliyetlerini takip etmenin ve mümkünse neticesiz bırakmaya çalışmanın Azerbaycan'daki Osmanlı varlığını sürdürmek aşamasında tek başına yeterli olamayacağı ortadadır. Mesela Rusya'nın himâyesine girdikten sonra kendisinde bulduğu güç ile Azerbaycan'a doğru bir genişleme arzusuna kapıldığı görülen Tiflis Hanı II. İrakli'yi denetlemek de en az Rus hareketliliğini takip etmek kadar önemli bir hal almıştır. Konu; bölgeyle olan tarihsel ilişkileri de hesaba katılmak sûretiyle İran olunca, bahsedilen önemlilik halinde tabiatıyla bir artış yaşanıyor. Nihayet bu tabloya Azerbaycan hanlarının eklenmesiyle Osmanlı istihbarat ağının çalışma konuları tamamlanmış oluyor. Çünkü bu unsurların varlığı ve Bâbıâli lehine veya aleyhine, kıyıdan köşeden bir şekilde Azerbaycan'daki Rus yayılmasıyla bir alakalarının bulunması nedeniyle Osmanlı istihbarat ağının gündeminde ister istemez kendilerine yer bulmuşlardır. Şimdi sondan başa doğru; yani hanların, İrakli'nin ve İran'ın Azerbaycan'daki Rus yayılmasıyla olan ilintilerine istihbarat örneklemeleri üzerinden temas edilecektir.

Hanlara yönelik yürütülen istihbarat çalışmaları iki ana eksende gelişmiştir.

[163] Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı Ve Osmanlı Tutumu", s. 30.

[164] Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 328; LeDonne, *The Russian Empire and the World, 1700-1917*, p. 115-119; Küçükdağ-Dedeyev, "Rusya'nın XIX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'ya Yerleşme Siyaseti", s. 169.

Birincisi, Kuzey Kafkasya veya Gürcistan bahsinde de çokça dikkat çekildiği üzere, onları Rus tehdidine karşı uyarmak ve Osmanlılarla birlikte hareket etmelerini sağlamak için organize etmek şeklinde gelişmişti ve o amaçla yürütülen istihbarat ilintili çalışmalara değinilmişti. Ayrıca onların Rusya tarafından kolayca yutulmalarını önlemek için aralarındaki ilişkilerin seyrini bilmek ve şayet varsa birbirlerine karşı olan düşmanlıklarını gidermek gerekiyordu. Bu ayrıca, hanların Osmanlı yönetimiyle kurdukları birlikteliği istihbarat çalışmalarına yansıtarak bölgelerinde ortaya çıkan Rus ilintili gelişmeleri İstanbul'a aktarma eğilimlerinin devamlılığını sağlamak için de gerekliydi. İşte öylesi faydalı çalışmalardan mahrum kalmamak, ayrıca Rusya'nın bölgesel ayrılıklar yaratarak veya mevcut çekişme ve düşmanlıklardan istifade ederek hedef bölgeyi işgal etmek şeklinde gelişen yayılma siyasetlerinin temel ilkelerinden birinin yaşanmasına meydan vermemek için Bâbıâli, hanlar arasındaki çekişmeleri dikkatlice takip etme ve giderme yönünde yoğun bir çaba içerisinde olmuştu. Mesela 1779 senesinde Kuba Hanı Feth Ali Han ile Şirvan Hanı Hüseyin Han'ın Osmanlılara sadık Karabağ Hanı İbrahim Halil üzerine saldırdıkları haberi İstanbul'a aksedince Bâbıâli hemen yaşananların mahiyeti hakkında Çıldır Valisi Süleyman Paşa'dan bilgi istiyordu. Süleyman Paşa ise casusları kanalıyla topladığını ve doğru olduğunu belirttiği bilgileri İstanbul'a gönderiyordu.[165] Bundan sonra I. Abdülhamid, Feth Ali Han'a bir ferman göndererek bahsedilen saldırıyı durdurmasını emrediyordu.[166] Ayrıca aynı yıl Dağıstan hâkimlerinden Kaytak[167] Utsumi Han, Şamhal Han, Gazi Kumuk Hâkimi Surhay Hanzâde Mehmed Han ve Akuşa kadısına I. Abdülhamid tarafından bölgedeki gelişmelerin İstanbul'dan takip edildiğini bildirir şöyle bir ferman gönderilmişti:

> "Tiflis Hanı İrakli sadakatle itaat ve hizmet edeceği beyânıyla önceki senelerde Osmanlı Devleti'ne sığınmak istemiştir. İsteği kabul edilmiş ve kendisine bundan sonra Osmanlı himâyesine alındığını bildiren bir ferman verilmiştir. Ancak bu esnalarda Şirvan Hanı Hüseyin Han ve Kuba Hanı Feth Ali Han, İrakli Han'ın ve onunla birleşerek Osmanlı Saltanatı'na kulluk ibraz eden Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın üzerine hücum ettiler. Ayrıca sizden yardım istediler. Sizler de onlara yardım olsun diye Karabağ ve Şuşa taraflarına asker gönderdiniz. Bu durum İrakli Han ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa tarafından İstanbul'a yazılmıştır. İbrahim Halil Han, Osmanlı

[165] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 109-113.

[166] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 144.

[167] *Kaytaklar* Dağıstan'ın Dahadayev bölgelerinde ve Kaytak'da, Dargınlar ve Tabasaranlar arasında yaşamışlardı. 8. yüzyılın başlarında Arapların yönetimine girdiler. Kafkas halkları arasında İslâm'ı ilk kabul edenlerdendiler. 13. asırda Moğol istilasına uğradılar, 14. asrın sonlarına doğru ise Kaytak toprakları Timur ve Altınordu arasındaki savaşta tahrip edildi. 15. yüzyılda feodal lider Utsumi başkanlığında Utsumiye adı altında aşağı yukarı bağımsız bir prenslik kurmayı başardılar. Bu prenslik Dağıstan hükümetlerinin en önemlilerinden biri hâline geldi. Kafkaslara İslâm'ı tanıtan komutanların torunu olduğunu iddia eden Utsumi, İranlılara karşı Osmanlıları kullanmak sûretiyle çok cesur bir dış politika takip etti. Bkz. Akiner, *Sovyet Müslümanları*, s. 215.

saltanat ve Sultanı'na bağlılık ve sadakatini göstermiş olduğundan onun düşmanlarına yardım etmek gibi zarar görmesine sebep olacak hareketlerden kaçınmanız gerekir."[168]

Süleyman Paşa'nın imparatorluk merkezinden aldığı talimat üzerine yürüttüğü araştırmalar neticesinde hazırladığı 1780 tarihli bir diğer raporu ise söz konusu kavganın sebeplerine ve Bâbıâli'nin gelişmeleri öğrenmek noktasındaki heveskâr tutumuna ışık tutmaktadır. Raporda belirtildiği üzere, Şuşa Hanı İbrahim Halil Han Karabağî ile Derbend Hanı Feth Ali ve Şirvan-Şeki Hanı Hüseyin arasında son birkaç yıldır süren şiddetli bir düşmanlık[169] vardı. Şu sıralar ise İbrahim Han, elçi olarak kendisine gönderilen Hüseyin Han'ın oğlunu hapsettirmişti. Ayrıca etrafındaki bazı hanlıkları da bir yolunu bulup ele geçirmişti. Bu nedenle müttefik olan Feth Ali Han ile Hüseyin Han, çok sayıda kuvvetle İbrahim Han üzerine yeni bir saldırıda bulunmak için hazırlanmışlardı. Ancak tam o esnada İbrahim Han'ın tahrikiyle Hüseyin Han, amcası Hacı Abdülkadir Bey tarafından bir gece baskınıyla katledilmişti. Süleyman Paşa raporunun sonunda "casuslarından alınan bilgilere göre Azerbaycan zemininde karışıklığın mütemâdî olduğuna ve günde bir hadise yaşandığına" dikkat çektikten sonra; casusları ve birer bahane ile aralarına sokmayı başardığı adamları vasıtasıyla hanlar arasındaki çekişmeyi takip etmekten ve edinilen bilgileri Bâbıâli'ye aktarmaktan bir an olsun geri durmadığını ifade ediyordu.[170]

1781 tarihli raporuyla Erzurum Valisi Mustafa Paşa, Feth Ali Han ile İbrahim Han arasındaki büyük düşmanlığın katliam boyutuna varan savaşlarla devam ettiğini haber veriyordu. Ancak havâdis toplamak için görevlendirdiği adamları, hanların Şirvan ve Geylan yollarını kapatmaları nedeniyle pek ileri gidememişlerdi. Sadece karşılaştıkları sözüne itimat edilir kimselerden Ejderhan ve Derbend taraflarında sıhhate yakın bir havâdis olmadığını duymuşlardı. Buna rağmen Mustafa Paşa bazı bölgelere casuslar göndermişti ve şimdi getirecekleri bilgileri İstanbul'a yazmak için onların dönüşünü bekliyordu.[171]

Muş mutaṣarrıfı Maksud Paşa 1784 tarihli raporlarıyla Bâbıâli'yi, Azerbaycan'da hanlar arasında yaşanan yeni bir sorundan haberdar ediyordu. Havâdis toplamak için İran tarafına (İran Azerbaycan'ına) gönderdiğini ve Ramazan ayının başında döndüğünü belirttiği birkaç casusunun getirdiği bilgilere göre, Derbend hanı demekle meşhur Kuba Hanı Feth Ali Han, İran Şahı neslinden olduğunu iddia ettiği bir şahıs peyda etmişti. Azerbaycan hanlarına "bunu şah ederim" şeklinde bir haber gönderdikten sonra topladığı büyük bir askerî kalabalıkla Erdebil'e yakın bir yere ulaşmıştı.

[168] *BOA, C. HR, 78/3866;* Evâil-i Receb 1193/15-24 Temmuz 1779.
[169] Bunun için bkz. Hasan Al Kadarî, *Âsâr-i Dağıstan*, s. 83-84.
[170] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 6/203-A;* 27 Şevval 1194/26 Ekim 1780.
[171] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 17/733;* 3 Muharrem 1196/19 Aralık 1781.

Onun bu hareketi diğer Azerbaycan hanlarını harekete geçirmişti. Nitekim Şuşa Hanı İbrahim, Tebriz Hanı Hüdavar, Hoy Hanı Ahmed ile Urmiye, Merend ve Nahçıvan hanları aralarında gerçekleştirdikleri bir istişareden sonra Feth Ali Han'a "bu tür yalan ve hilelere itibar ve rızamız yoktur, geri dönün" şeklinde bir haber göndermişlerdi. Ardından da kendi askerlerini toplayıp bir hile olarak gördükleri söz konusu hareketi sonlandırma çabasına düşmüşlerdi.[172]

Maksud Paşa Erzurum valiliği üzerinden İstanbul'a ulaştırdığı bir diğer istihbarat raporunda ise, Hoy Hanı Ahmed'in topladığı askerlerle Feth Ali Han üzerine giriştiği harekâtın ayrıntılarına yer vermişti. Gerçi Erzurum Valisi onun raporunda yer alan bilgilerin o ana kadar başka bir mahalden işitilmediğine, dolayısıyla yanlış olmalarının ihtimal dâhilinde bulunduğuna dair bir vurguyla Maksud Paşa'nın raporlarını İstanbul'a göndermişti.[173] Bu gelişme Osmanlı istihbarat ağının doğru bilgiye erişme eğilimini yansıtması bakımından önemlidir.

İrakli tehlikesi belirmişken ve 1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi yaklaşırken Bâbıâli için, düşmanlara karşı birlikte hareket edebilmek amacıyla diğer hanların da müdahil olduğu bu savaş halini sonlandırmak daha önemli bir hal almıştı ve o yönde sarf edilen yoğun bir çaba söz konusu olmuştu. Mesela I. Abdülhamid Çıldır ve Erzurum valilerine o konuda gayret göstermelerini isteyen bir emir göndermişti. Çıldır Valisi Süleyman Paşa da emredildiği şekilde Azerbaycan hanlarının, gönderilen gizli mektuplar vasıtasıyla din gayreti adına teşvik edilmelerinde herhangi bir kusurun söz konusu olmadığından bahsediyordu.[174] Nihayet beklenen iyi haberler savaşın arifesinde yine Süleyman Paşa'dan geliyordu. Paşanın raporunda Karabağ Hanı İbrahim Halil ile Kuba Hanı Feth Ali arasındaki düşmanlığın sona erdiği ve gerekirse Kartli-Kakhet'e birlikte hücum etmeyi kararlaştırdıkları yazıyordu.[175] Bundan sonra, daha önceki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde bahsedildiği üzere gönderilen mektup ve hediyelerle Azerbaycan hanlarının Ruslara karşı girişilecek savaşta Osmanlıların yanında yer almaları sağlanmaya çalışılmıştı. Mesela Şubat 1787'de gönderilen bir mektupla Osmanlı ve Rusya devletlerinin bir harbe tutuşması durumunda Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil'den düşman kuvvetleri üzerine harekete geçmesi ve bu konuda diğer hanlarla haberleşmesi isteniyordu.[176]

[172] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1333;* 13 Şevval 1198/30 Ağustos 1784.

[173] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1322;* 10 Zilkâde 1198/25 Eylül 1784.

[174] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 9/324-C;* 27 Rübiyülahir 1197/1 Nisan 1783.

[175] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 148.

[176] Sema Işıktan, *1783-1829 Osmanlı-Dağıstan Münasebetleri*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s. 60-64; Işıktan, "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri", s. 34-35.

Hanlara yönelik yürütülen istihbarat çalışmalarının ikinci boyutu ise, onları kendi tarafına çekme yönündeki çabaları nedeniyle Rusların hanlarla ilişkilerinden haberdar olmak esasına dayanıyordu. Rusların olası bir ittifakla Osmanlıları kendisine ait olduğunu sandığı bir silahla vurma ihtimalleri, Azerbaycan zeminindeki tarihî kayganlık nedeniyle hep var olmuştu. Mesela 23 Haziran 1775 tarihinde Revan Hanı'ndan Kars Muhafızı İzzet Mehmet Paşa'ya gelen Farsça mektupta Feth Ali Han'ın Dağıstan'da Ruslarla *teşrik-i mesai* yaptığına dikkat çekilmişti.[177] Bu nedenledir ki onun attığı her adımdan haberdar olmak Bâbıâli için öncelikli işlerden birisi hâline gelmişti. Bu münasebetle onun hakkında bilgi sahibi olmak için her fırsattan istifade edilmişti. Mesela, 1783 senesinde Dağıstan Valisi Mehmed Şamhâl'in Hicaz'a gitmek üzere yola çıkıp Erzurum'a uğrayan Hacı İbrahim adındaki kâtibinden Feth Ali Han hakkında bilgi almak cihetine gidilmiş olması, bahsedilen gelişmenin veya endişenin en bariz örneklerinden birisi olarak durmaktadır. Hacı İbrahim'den alınan bilgiler ise Bâbıâli için Feth Ali Han'ın egemen olduğu coğrafyanın resmedilmesinden ibaretti. Buna göre, hanın hükümet merkezi Derbend (*Timurkapı*) idi. Burası Geylan ve Ejderhan Denizi'nin sahilinde ve söz konusu denizin batısında bulunuyordu. Bunların güneyi İran'dı ve Bakû adlı kale de hanın idaresindeydi.[178]

Osmanlı istihbarat ağının Azerbaycan hanlarından sonra ve onlardan daha dikkatli olacak sûrette, bölgede göz hapsinde tutması gereken bir diğer şahıs Tiflis Hanı II. İrakli olmuştur. Çünkü Rus korumasından cesaret alan İrakli, Osmanlı himâyesindeki Azerbaycan hanlarına saldırmaktan çekinmiyor, hatta onları gönderdiği elçi ve mektuplarla Osmanlılara karşı kendi yanına çekmeye ve böylece Rusya'nın Gence ve Revan'ı işgaline karşı oluşabilecek birliği bozmaya çalışıyordu.[179] Bu nedenle ağırlık her zamanki gibi Süleyman Paşa'da olmak üzere Osmanlı sınır yöneticileri onun Azerbaycan tarafındaki faaliyetlerini de dikkatli bir şekilde izlemek zorundaydılar. Bu zorunluluğun yerine getirilmesi aşamasında Azerbaycan hanlarından gelen elçi ve mektupların önemli katkıları olmuştu. İrakli'nin ve yeni efendisi Rusya'nın bölgelerindeki faaliyetlerinden Azerbaycan hanlarının Osmanlı yönetimini haberdar etmeleri, kendi geleceklerini de ilgilendirdiği için çok defa kendiliğinden gelişmişti. Ama imparatorluk merkezinden alınan emirler uyarınca onların bilgilerine başvurulduğu da oluyordu. Süleyman Paşa'nın 1783 senesinde yürüttüğü istihbarat çalışmalarında Azerbaycan hanlarının Osmanlı istihbarat ağı içindeki etkinliklerini İrakli ve doğal olarak Rusya özelinde anlamaya yardımcı bilgiler vardı. Nitekim o sene

[177] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 107.

[178] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/336-C*; 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

[179] Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 649; Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", s. 27-28.

Süleyman Paşa Rusya'nın faaliyet ve amaçları hakkında bilgi almak için bir adamını gizlice Tebriz ve Hoy hanlarına göndermişti. Adamı iki Farsça mektupla birlikte geri dönmüştü. Mektupların içeriği ise İrakli'nin Azerbaycan hanlarıyla yaşadığı çekişmelere ilişkindi. Ayrıca mektuplarda hâlihazırda o havalide çok olağanüstü bir gelişmenin olmadığından bahsediliyordu. Süleyman Paşa da mektupları "şu gün maruzatımızdan gayri hadise-i cedide yoktur" gibi, gelişmeleri sanki günü gününe İstanbul'a bildirdiğini gösterir bir açıklamayla Bâbıâli'ye göndermişti.[180]

Gönderdiği evraklara iliştirdiği bir diğer raporunda ise İrakli'nin saldırgan hareketlerini ve kendisinin bunu Azerbaycan tarafından istihbarat sağlamaya yönelik bir fırsata nasıl dönüştürdüğünü anlatıyordu. Buna göre, önceki yıllarda İrakli Tiflis'e bağlı Bozçalu Sancağı'nın hanı olan Musa'yı ailesiyle birlikte hapsettirmişti. Ancak Musa Han'ın bir oğlu kaçmayı başarmış ve gelip Süleyman Paşa'dan yardım istemişti. Bunun üzerine Süleyman Paşa İrakli'den Musa Han ve ailesinin serbest bırakılmasını rica etmişti. Ricası kabul edilmiş ve serbest kalan Musa Han Çıldır'a geçmişti. Süleyman Paşa ona ikâmet etmesi için bir yer tahsis etmişti. İstanbul'da Musa Han'ın Derbend ve Kuba Hanı Feth Ali ile eskiye dayanan bir tanışıklığının olduğu bilindiğinden Süleyman Paşa'ya onun Rusya'nın durumunu gizlice araştırmak için Feth Ali ile kimsenin haberdar olmayacağı şekilde mektuplaşmasının sağlanması yönünde bir emir gönderilmişti. Süleyman Paşa ise mektuplaşmak yerine Musa Han'ı Azerbaycan'a göndermeyi tercih etmişti. Ancak İrakli'yi şüphelendirmemek için Musa Han'ın kederli ve perişan bir vaziyette bulunması nedeniyle Azerbaycan tarafına gitmek arzusunda olduğu beyan edilmişti. Bu şekilde Musa Han'ın yolcu edilmesinden kısa bir süre sonra Feth Ali Han özel bir adamıyla Çıldır'a bir mektup göndermişti. Mektup, Musa Han'ın İrakli'nin elinden kurtarılması münasebetiyle Süleyman Paşa'ya sunulan bir teşekkürle başlıyordu. Sonra Horasan'da Safevîlerden, Tahmasb Şah sülâlesinden olan Abbas Mirza adında bir şehzadenin ortaya çıktığından ve o havalinin kendisine bağlılık bildirmesinden sonra Azerbaycan'a geçmek niyetinde olduğundan bahsediliyordu. Süleyman Paşa Feth Ali ve Musa Han'ın Farsça mektuplarını İstanbul'a takdim ederken raporunu şöyle tamamlıyordu: "Bu havalide yazmaya değer bir havâdis yoktur. Her tarafa başka başka mûtemet casuslarımız gönderilmekle geldiklerinde nâkil oldukları havâdis ve ihbar arz olunacaktır."[181]

İrakli'nin Azerbaycan hanlarını Ruslara bağlama yönündeki gayretlerini ise Muş mutasarrıfı İshak Paşa'nın 1784 tarihli raporunda bulmak mümkündür. Onun casusları kanalıyla öğrendiğine göre, İrakli o amaçla Azerbaycan hanlarına ara sıra adamlar göndermektedir. Ancak şimdilik davetine rağbet eden olmamıştır. Hatta Hoy

[180] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333;* 19 Şevval 1197/17 Eylül 1783.
[181] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333-A;* 19 Şevval 1197/17 Eylül 1783.

ve Revan hanları İrakli'nin elçisini kovmuşlardır.[182] Aynı bilgileri Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşılarından Karslı İbrahim Efendizâde Numan Bey ve müderris Mustafa Efendi'nin müşterek olarak kaleme aldıkları bir raporda da görmek mümkündür.[183] Çıldır Valisi Süleyman Paşa da, İrakli'nin her türlü vaatle Dağıstan ve Azerbaycan hanlarını Rus himâyesini kabule teşvik ettiğini, başarılı olamayınca da fiilen işe başladığını imparatorluk merkezine bildirmiştir.[184]

Hatırlanacağı üzere, İrakli söz konusu fiilî hareket kapsamında ve Rus yardımıyla Gence ve Revan'ı ele geçirmeye çalışmıştı. Bu gelişmeye dair Şirvan ve Şeki Hâkimi Mehmed Hasan Han'dan bir mektup alınmıştı.[185] Muş mutasarrıfı İshak Paşa da biraz önce bahsedilen raporunda İrakli'nin Mirza Görgin'i bir miktar süvariyle Revan'a gönderdiğini kaydetmişti. Bu kayıtlara göre, Mirza Görgin gidip Revan'a yakın bir mahalde yerleşiyor ve yalan yanlış sözlerle Revan ahalisi arasında karışıklık çıkarmaya çalışıyordu.[186] Ayrıca Rusların Azerbaycan'a yönelik olarak karada ve denizde büyük bir hazırlık içerisinde oldukları, İrakli'nin Gence Kalesi'ni ele geçirme gayretine karşın Şeki Hanı Mehmed Hasan'ın halka destek olduğu, ancak Gence Kalesi'nin akıbetinden umutsuzluğa düştüğü yönündeki haberleri, Azerbaycan hanları gönderdikleri elçiler kanalıyla Süleyman Paşa'ya aktarmışlardı.[187]

Bu aktarımlar üzerine, "Tiflis ve İran havâdisleri sıhhat üzere öğrenilsin" yönünde 1784 tarihli bir ferman yayınlanmıştı. Fermanın muhataplarından birisi Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşılarından Karslı İbrahim Efendizâde Numan Ağa idi. Numan Ağa, emir kendisine ulaşır ulaşmaz casuslarını Azerbaycan tarafına gönderdi. Onlar sayesinde ulaştığını belirttiği bilgilere göre, hile ve ihanetinden ötürü bölgede İrakli'ye karşı bir muhalefet oluşmuştu. Ruslara yakınlaşması ve saldırgan hareketleri nedeniyle Revan Hanı Gulam Ali başta olmak üzere Azerbaycan hanları ve halkları kendisinden memnun değillerdi. Ancak İrakli bir yolunu bulup Gulam Ali Han ve kardeşini katlettirmiş, diğer kardeşlerinden birinin Revan'a han tayin edilmesini sağlamaya çalışmıştı. Bunun üzerine maktul hanın taraftarları ayaklanıp bir ihtilâl çıkarmaya niyetlenmişlerdi. Ancak Osmanlı yönetiminin kendilerinin korunması yönünde adımlar attığını öğrendiklerinden ihtilâl planlarını bir müddet rafa kaldırmışlardı. Numan Ağa'nın şimdilik öğrendikleri bunlardan ibaretti, ancak raporunun sonunda, o hengâmede Azerbaycan tarafında görevli bir casusunun daha bulunduğuna ve

[182] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1322;* 10 Zilkâde 1198/25 Eylül 1784.
[183] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1328;* 13 Şevval 1198/30 Ağustos 1784.
[184] M. Fergeri Şöenu, "Onsekizinci Asırda Şimalî Kafkasya-6", s. 4-5.
[185] Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı Ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", s. 28.
[186] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1322;* 10 Zilkâde 1198/25 Eylül 1784.
[187] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 4/110;* 5 Şevval 1199/11 Ağustos 1785.

döndüğünde bilgi aktarımının devam edeceğine dikkat çekmişti.[188]

Bir önceki raporda bahsedilen Osmanlıların Revan halkını koruma yönündeki gayretlerini ise Kars Muhafızı İpeklizâde Mustafa Paşa'nın aynı yıla ait raporları kanalıyla takip etmek mümkündür. Nitekim Mustafa Paşa bir önceki raporunda Revan Hanı Gulam Ali Han ve kardeşinin katledilmesinden sonra Tiflis Hanı'nın Revan Kalesi'ni ele geçirme hilelerini ve ona karşı alınan yerinde tedbirlerle kalenin muhafaza edilmesinde kendisinin gösterdiği çabaları harfi harfine İstanbul'a bildirdiğinden bahsediyordu. Şimdi ise Sadrazamdan aldığı emir doğrultusunda yürüttüğü hazırlıklara ve yaşanan gelişmelere temas ediyordu: Kendi kapı askerinin yanında Kars ve Diyarbakır'ın birliklerini maiyetine aldıktan sonra kale dışına çıkıp harekete hazır bir vaziyet almışken, İrakli'nin Revan tarafındaki hezimet haberleri kendisine ulaşmıştı. Buna göre İrakli, Revan vekâletini ele geçirmek için çok sayıda askerini Mirza Görgin komutasında o tarafa göndermişti. Mirza Görgin ise gidip karargâhını Ribat'ta kurmuştu. Ancak kaleyi ele geçirmek için başvurduğu hilelerden bir netice alamamıştı. Bu nedenle beraberinde götürdüğü birlikleri Tiflis'e geri göndermiş, kendisi bir müddet daha Ribat'ta bekledikten sonra dönmüştü. Bu şekilde Gürcülerin Revan'ı egemenliklerine alma çabaları bir netice vermemişti. Mustafa Paşa'ya göre İrakli'nin şimdilik Revan'a yeniden musallat olacak hâli yoktu. Ama kendi deyimiyle civar olması münasebetiyle ona itimat etmek caiz değildi. Bu münasebetle Mustafa Paşa, "ben, Çıldır Valisi Süleyman Paşa ve Bayezid mutasarrıfı İshak Paşa harekete âmâdeyiz, yeni bir saldırısı görülürse birbirimizle ve İstanbul'la haberleşerek düşmanın def edilmesine gayret ederiz, ayrıca Ramazan ayında Dağıstan, Tiflis ve Azerbaycan taraflarına casuslar göndermiştim, belki biri gelir, öğrendiği havâdis hemen ifade edilir" diyordu.[189]

1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi esnasında, Azerbaycan tarafında yeni saldırı hareketlerine girişen İrakli'nin durumu yine çeşitli kanallarla takip edilmişti. Mesela, savaşın hemen başında Şuşa ve Karabağ (yeni ve geçici olarak ayrıca Gence) Hanı İbrahim Halil; Mirza Mehmed ve Ahmed Ağa adındaki adamları vasıtasıyla Erzurum, Çıldır, Kars ve Bayezid yöneticilerine bölgedeki gelişmelere dair bazı belge ve bilgiler göndermişti. Yöneticiler de Azerbaycan ve Dağıstan taraflarının durumuna dair gizli araştırmalar yürütmekten bir an olsun geri durmadıklarına dair izahatlarla ondan gelen evrak ve bilgileri İstanbul'a takdim etmişlerdi. Han'ın verdiği bilgilere göre İrakli; Gürcü ve Ruslardan oluşturduğu bir orduyu Erivan'a göndermişti. Kendisine bağlı olan Erivan halkının da katılımıyla ordunun mevcudu 8 bini bulmuştu. Bunlar Müslümanları yağmalamak amacıyla hemen Keçivan üzerine harekete geçmişlerdi.

[188] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1327;* 13 Şevval 1198/30 Ağustos 1784.
[189] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 28/1329;* 13 Şevval 1198/30 Ağustos 1784.

Ancak karşılarında İbrahim Halil Han ve askerlerini bulmuşlar, yaşanan şiddetli çatışmanın ardından hezimete uğratılmışlardı. İbrahim Halil Han kendi kahramanlık hikâyesini bu şekilde aktarmıştı. Ayrıca o esnada Avar Hâkimi Amme Han'ın dost ve akrabası olan[190] İbrahim Halil Han ile birlikte İrakli üzerine saldıracağı ahali arasında konuşulmaya başlayınca, bunun gerçeği yansıtıp yansıtmadığını gün yüzüne çıkarmak Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya düşüyordu. Paşa da sorumluluğunu yerine getirmek gayesiyle hemen o havaliye gizlice adamlar göndermişti. Şimdi ise Azerbaycan tarafından döndüğünü ve güvenilirliğini belirttiği bir casusu kanalıyla İrakli'nin yeni bir askerî harekâtla meşgul olduğunu öğrenmişti. Buna göre, Karabağ Hanı İbrahim Halil üzerine varmak arzusunda olan İrakli, kuvvetleriyle Gence hududuna kadar gitmiş ve orada çadır kurup ikâmet etmeye başlamıştı.[191]

Süleyman Paşa ayrıca o sene istihbarat toplaması yönünde Sadrazam tarafından kendisine gönderilen emir üzerine başlattığı yeni araştırmalar neticesinde İrakli ve İbrahim Halil Han arasındaki düşmanlıkla ilgili başkaca bilgilere ulaşmıştı. Buna göre, İrakli egemen olduğu topraklarda yaşayan Müslüman Kazakları gizlice kendisine çekmeye çalışıyor, ancak onlar haneleriyle birlikte İbrahim Halil Han tarafına firar ediyorlardı. Bunun üzerine İrakli arkalarından oğlunu bir miktar askerle gönderiyordu. Bu şekilde Kazakların bir kısmını yakalamayı başarıyordu, ancak çoğu İbrahim Halil tarafına ulaşmıştı.[192] İşte Azerbaycan hanları arasındaki mücadele bu şekilde sürüp gidiyordu.

Hanlardan sonra Kafkasya'daki Rus yayılmasının kontrol altında tutulabilmesi için bölgedeki hareketliliğinin takip edilmesi gereken bir diğer unsur İran şahlığıydı. En evvel İran'ın Azerbaycan'da egemen olduğu topraklar vardı. Şimdi her zaman olduğu gibi bölgedeki egemenliğini sağlamlaştırmak ve genişletmek isteğindeydi. Bu istek, Osmanlıları tarih boyunca korkutmuş olan bir gelişmeye her an gebeydi. O gelişme ise tahmin edilip ihtimal verilmesi güç olan bir İran-Rusya ittifakının kurulmasıydı. Daha 17. asır ortalarında İstanbul'da bulunan bir İngiliz "Osmanlıların, Moskofların kuvvet ve ilerlemelerinden endişe duyduğunu, bilhassa İran ile müttefik olmalarından korktuğunu" müşahede etmişti.[193] İlerleyen zaman içinde, Osmanlıların korkularında haksız olmadıklarını doğrular gelişmeler yaşandı. Mesela, Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Kırım'da yaşanan hadiseler İstanbul ile Petersburg'u yeni bir savaşa doğru sürüklerken, İran'da hâkim olan Zend hanedanının (1750-1794) kurucusu Kerim Han

[190] İbrahim Han, Avar ve Dağıstan Valisi Amme Han (Nusel Han) oğlunun kız kardeşini alarak onunla akraba olmuştu. Bkz. Mirza Cevanşir Karabağlı, *Karabağ Tarihi*, s. 13.

[191] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 17/765;* 9 Muharrem 1202/21 Ekim 1787.

[192] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 17/739;* 3 Rübiyülahir 1201/23 Ocak 1787.

[193] İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", s. 397.

(1750-1779) savaş hâlinde bulunduğu Osmanlılara karşı 1778 senesinde II. Katerina ile bir ittifaka girmekten çekinmemişti. Bu ittifaka göre Ruslar Rumeli'den, Zend Kerim Han ise Doğu Anadolu'dan Osmanlılara saldıracaktı. Gerçi Kerim Han'ın 13 Mart 1779 tarihinde ölmesi nedeniyle İran-Rus ittifakı uygulama sahasına aktarılamadı, ancak bu ittifakın adı bile Katerina'nın Kırım meselesini kolayca halletmesine yetti.[194]

Yine Zend hanedanından İran vekili olan Ali Murad Han (1782-1785), Rusya ve İran arasında ittifak kurma gayretlerine bir yenisini eklemişti. O, İran dolaylarında diğer hanları sindirip, istiklâl kazanmak davasına düşmüş, bu amaçla ve İrakli vasıtasıyla 1784 yılında Ruslardan yardım istemişti. Ruslar ise zaten İran'a el uzatmaya vesile aramaktaydı. Bu nedenle Ali Murad Han'ın isteği II. Katerina tarafından tereddütsüz kabul edildi. Bunun üzerine İran elçisi Mirza Mehmed Rusya'ya gönderildi. Kısa bir süre sonra da antlaşma yapmak üzere yanına katılan bir Rus elçisi ve bazı değerli hediyelerle birlikte İran'a dönüyordu. Ancak Şiraz'a varmadan Ali Murad Han'ın öldüğü (Ocak 1785) ve Cafer Han'ın (1785-1789) iktidara geçtiği haberi ulaştı. Bu nedenle Rus elçisi görevini tamamlayamadan geri dönmek zorunda kalmıştı.[195]

Nadir Şah'tan sonra İran'ı yöneten Zend hanedanına mensup hanların bahsedilen çabaları Bâbıâli için bir Rus-İran ittifakının yaşanmasından duyulan korkunun yersiz olmadığını göstermektedir. Bu korku onların faaliyetlerinin sıkı bir takibe alınmasını tetikleyici öğelerden olmuştur. 1776 senesinde Erzurum Valisi ve Kars Seraskeri Yeğen Ali Paşa'ya gönderilen bir emirde, Osmanlı imparatorluk merkezinin savaş halinde olunan Zend Kerim Han, özelinde İran şahlarına karşı takındığı dikkatli ve şüpheci tavra şahit olmak mümkündür. Çünkü burada dikkat çekildiği üzere, İran vekili Zend Kerim Han bir seneyi aşkındır İran ve Osmanlı arasındaki antlaşmaya aykırı bazı tavır ve hareketler içerisine girmiştir. Bu doğrultuda Basra'yı kuşatmış, Bağdat sınırını ise ihlâl etmekten çekinmemiştir. Bu nedenle Yeğen Ali Paşa, el altından toplayacağı askerlerle düşmanın def edilmesine girişecektir. Hazırlıklarını tamamlarken asla gaflete düşmeyecek ve hâkim bir üslup takınacaktır. İmparatorluk merkezi kendisine gaflete düşmeden nasıl hâkim bir pozisyon kazanacağının anahtarını da işaret etmiştir. O anahtar ise Yeğen Ali Paşa'nın Kars ve Erzurum'a bitişik İran arazisine göndereceği casuslar kanalıyla hanların, halkın ve askerlerin o gün ne durumda olduklarını gizlice araştırmaktan geri durmamasıdır.[196] Kısa bir süre sonra kendisinden İstanbul'a ulaşan bir istihbarat raporuna bakılırsa Yeğen Ali Paşa imparatorluk merkezinin isteklerini harfiyen yerine getirmiştir. Dört bir yana casuslar göndermesi ve İran tüccarının ortaklarına yazdıkları varakalara el koyup İstanbul'a takdim etmesi onun istihbarat

[194] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 462; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 136.
[195] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 158.
[196] *BOA, A.DVN. MHM.d., 173 Nolu defter, s. 153, hüküm: 536;* 1190/1776.

özelinde imza attığı işlerdir.[197]

Zend Kerim Han'ın semeresiz kalan teşebbüsü Osmanlılar için iyi bir tecrübe olmuştu. Bunu, Rusya'nın 1782 tarihinde İran vekâletini üzerine alan Ali Murad Han ile veya diğer İran ve Azerbaycan hanlarıyla olan temaslarının takip edilmesi aşamasında açıkça görmek mümkündür. Nitekim 1783 senesinde olduğu gibi, söz konusu temasa veya o yönde bir temas kurmaya ilişkin olarak İstanbul'a akseden duyumlar Osmanlı istihbarat ağında daha önce eşine nadir rastlanılır bir hareketlilik yaşanmasına sebep oluyordu. O sene ilk olarak, bir Rus elçilik heyetinin Kakhet'te İrakli ile buluştuktan sonra Revan, Hoy ve Tebriz hanlarıyla görüşmek üzere İran ve Azerbaycan tarafına gittikleri duyulmuştu. Dolayısıyla o görüşmenin içeriğinin öğrenilmesine ilişkin İran sınırındaki yöneticilere gönderilen bir emirle Osmanlı istihbarat ağının ilk görevi belirlenmiş oluyordu.[198] Kısa bir süre sonra da sadece İran sınırından değil, Karadeniz'in kuzeyinden de meseleyle alakalı istihbarat raporları İstanbul'a ulaşmaya başlıyordu. Van'dan gönderildiği Tiflis'te, Rusların faaliyetleri hakkında önemli bir istihbarat çalışması yürüttüğünden bahsedilen Toman adlı casusun edindiği bilgilere göre, elçilerin Azerbaycan tarafına gitmelerinin amacı esasında o havalinin tekrardan Rus hâkimiyetine geçeceğini iddia etmek ve kendilerine karşı gelinecek olursa üzerlerine çok sayıda asker sevk edileceğini bildirmekti.[199]

Çıldır Valisi Süleyman Paşa'dan alınan rapor Toman'ın aktardıklarını doğruluyordu. Çünkü Süleyman Paşa da Rusların elçileri kanalıyla hanlara "tarafımıza tabiiyet eder misiniz, yoksa ne cevabınız vardır? Tabiiyet etmeyenlerinizin üzerine geliriz" dediklerini öğrenmişti. Ancak Süleyman Paşa her zaman yaptığı gibi, raporunun sonunda hakikat doğrulanamadığından özel casuslar gönderilerek gelişmelerin sıhhati üzere araştırılmakta olduğunu belirtmişti.[200] Ayrıca elçilerin durumunu Azerbaycan hanlarından da sormuştu ve şimdi Hoy Hanı Ahmed'in konuyla ilgili olarak kaleme alıp gönderdiği Farsça bir mektubu İstanbul'a takdim ediyordu.[201] Han'ın mektubunda belirttiği üzere, Rus elçilerinden biri Tebriz ve Şirvan taraflarına gitmiştir. Sonraki hedefi ise Revan'a varmaktır. Diğer elçi ise önce Karabağ'a gitmiştir. Sonra kendisine uğrayıp beraberinde getirdiği hediye ve nâmeyi tebliğ etmiştir. Rusça olması nedeniyle o havalide okuyacak kimse bulunamayınca name elçinin tercümanı tarafından çevrilmiştir. Tercümesi ise şöyledir:

[197] *BOA, A.DVN. MHM.d., 173 Nolu defter, s. 230, hüküm: 770;* Evâsıt-ı Receb 1190/Ağustos-Eylül 1776.

[198] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 19/910;* 29 Zilhicce 1198/13 Kasım 1784.

[199] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/339;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.

[200] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/333-H;* 7 Zilkâde 1197/4 Ekim 1783.

[201] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 9/324-C;* 27 Rübiyülahir 1197/1 Nisan 1783.

"Biz Rus Kralı tarafından güney sınırındaki ve Karadeniz'deki işlerin düzenlemesiyle görevlendirildik. Kartli-Kakhet Valisi İrakli'nin Rus Kralı'na sığınma isteği kabul edildi. Bu nedenle artık ona dostluk gösteren Rusların dostudur, düşmanlık edense Ruslara düşmanlık etmiş olur."[202]

Aynı yıl içinde Faş Muhafızı Halil Paşa ile Soğucak Muhafızı Ferah Ali Paşa'dan da benzer haberler alınmıştı. Bu haberlerin kaydedildiği evrakın üzerine I. Abdülhamid'in düştüğü şu kısa açıklama Rusya'nın İstanbul'da yarattığı endişeyi açığa vurmaktadır:

"Halil Paşa'nın da dikkat çektiği üzere, Rusya İran hanlarını kendisine bağlarsa tamamen müşkül olacak bir durum ortaya çıkar. (Önemli anlamında) *Mim işareti* konulan *bentlerin essah haberleri* alınmak üzere acilen emir gönderilmesi münasiptir. Maazallah Ruslar İran hanlarını kendisine tabiiyet ettirmek davasına düşebilir. Allah o günleri göstermesin."[203]

Sultan'ın bu açıklaması üzerine Rusların faaliyetlerinin dikkatli bir şekilde takip edilmesi yönünde emirler çıkarılıp ilgili yöneticilere gönderilmişti. Ayrıca, Rusların Azerbaycan ve İran'a saldırmak kastında oldukları anlaşılırsa bütün askerlerini toplayıp düşmana mertçe karşı durmaları ve durumu güvenilir adamlarıyla ve acilen İstanbul'a bildirmeleri yönünde Dağıstan ve Azerbaycan hanlarına mektuplar yazılmıştı.[204]

Osmanlı istihbarat ağı Rusya'nın bölgeyle yakından ilgilendiğini tespit etmek sûretiyle ilk görevini başarıyla tamamlamış oluyordu. O seneki yeni görevi ise Rusya'nın İran'daki şahlık çekişmeleriyle olan ilgisini araştırmaktı. Çünkü İstanbul'a ulaşan bir Rus gazetesinde "II. Katerina'nın İran'daki şahlık adaylarından birisinin iktidarı ele geçirmesine yardım etmesinin karşılığında, kendisinden Osmanlılarla girişilecek muhtemel bir savaşta Rusya'nın yanında yer alması hususunu mazbata ettirdiği" yazıyordu. Ayrıca Rusya ile İran arasında bir ticaret ve ittifak antlaşmasının imzalandığına dair İstanbul'a akseden haberler de vardı.[205]

Bu haberler üzerine Rusların ve İranlıların durumlarının, ayrıca İran vekili Ali Murad Han'ın tavırlarının tahkik edilerek İstanbul'a bildirilmesi yönünde bir emir çıkarılıyor ve bahsedilen gazetelerin birer sûret ve tercümeleriyle birlikte ilgili idarecilere gönderiliyordu. Bundan kısa bir süre sonra ise konuyla ilgili istihbarat raporları başkentte buluşmaya başlıyordu. O sene İrakli'nin Ruslara bağlanması meselesiyle ilgili olarak imparatorluk merkezinin tepkisine maruz kaldığına dikkat çekilen Süleyman Paşa, Azerbaycan havalisinden geldiklerini belirttiği casuslarının ifadesi

[202] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 9/324-J;* 16 Safer 1198/11 Aralık 1783.
[203] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 19/891;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.
[204] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. 45.
[205] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 9/324-D;* 27 Rübiyülahir 1197/1 Nisan 1783; *9/324-J;* 16 Safer 1198/11 Aralık 1783; *10/348-A;* 4 Zilhicce 1197/31 Ekim 1783.

olmak üzere, Bâbıâli'ye Ruslar tarafından hâlihazırda Ali Murad Han'a özel bir elçinin gönderildiğinin duyulmadığını bildiriyordu. Ama paşanın casusları, Azerbaycan hanlarına gönderilen Rus elçileriyle Ali Murad Han arasında dolaylı yoldan kurulan temasa ilişkin bilgiler edinmişlerdi. Buna göre, Azerbaycan hanları yazdıkları bir mektup vasıtasıyla, Şahlık vekâleti iddiasıyla Şiraz'da (Zend hanedanının merkezi) oturan Ali Murad Han'a "Siz şahlık makamına vekâlet edersiniz, Rus elçilerinin gelişi ve teklifleri hakkında emir ve görüşünüz nedir?" şeklinde bir soru yöneltmişlerdi.[206]

İran ile mevcut bölgesel yakınlık münasebetiyle Bağdat ve Basra Valisi Süleyman Paşa da meselenin araştırılması yönündeki emrin birincil muhataplarındandı. Birbiri ardına gönderdiği raporlarda yer alan çalışmalarına bakılırsa kendisi Bâbıâli'nin endişe ve merakını giderme amacıyla çok yönlü bir istihbarat çalışması yürütmüştü. Gönderdiği haberler ise "çoğu İran havâdisine aittir" açıklamasıyla Bâbıâli'de bir analize tabi tutulmuştu. Bu doğrultuda önce raporlar maddeler şeklinde özetlenmiş, ardından ilgili madde üzerinde gereğinin düşünüldüğüne veya yapıldığına ilişkin kırmızı mürekkeple bir açıklama yapılmış ve nihayet o şekilde emir ve görüşleri alınmak üzere I. Abdülhamid'e arz olunmuştu.[207] Süleyman Paşa'nın yürüttüğü istihbarat çalışmaları ve o çalışmalar neticesinde oluşturulan raporlarının içeriği ise oldukça dikkat çekicidir. Mesela ilk raporuna, Ruslarla ilgili olarak sadece kendisinin değil, Osmanlıların genel kanısını yansıtan şu ifadeyle başlamıştır: "şeytanca hilelere başvurmayı alışkanlık edinmiş olmalarından dolayı, bu haberlerin sadece zihinleri dehşete düşürmek için uydurulmuş olabilme ihtimalleri vardır." Süleyman Paşa, böyle düşünmesine rağmen o tür duyumların tahkik edilmesinin ihtiyatta bulunmanın bir gereği olduğuna inandığından İran taraflarında özel, güvenilir ve anlayışlı casuslar gezdirmekten geri durmadığı gibi şimdi İran içine bir casus daha göndermiştir. Süleyman Paşa'nın bilgi toplama çalışmaları sadece casuslardan istifade etmekle de sınırlı kalmamıştır. Ayrıca Ali Murad Han ve Rusya arasındaki münasebet hakkında bilgi edinmek için İsfahan'da ikamet etmekte olan Bağdatlı tacirlerle temasa geçmiştir. Aynı amaçla, Bağdat'a gidip gelmekte olan hacıların bilgisine de başvurmuştur. Ancak onlardan İran ve Rusya hakkında yeni bir bilgi edinememiştir. Bu nedenle İstanbul'u aydınlatmak için casuslarının dönüşünü beklemektedir. Bu kadar yoğun çaba ve o kadar dikkatlilik kokan söze rağmen Çıldır Valisi Süleyman Paşa gibi kendisi de, İrakli'nin Ruslara bağlandığından habersiz olduğu için onun oyununa gelmekten kurtulamamıştır. Şöyle ki İrakli'nin Mısır tarafına gönderdiği

[206] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 9/324-D;* 27 Rübiyülahir 1197/1 Nisan 1783; *9/324-J;* 16 Safer 1198/11 Aralık 1783.

[207] *BOA, A.E.SAB.D.I, 16/1430;* 10 Receb 1203/6 Nisan 1789. (Ali Murad Han'ın ölüm tarihine bakılırsa belge yanlış tarihlendirilmiştir).

Eyvani (Ayvani) Bey adındaki bir mûtemet adamı Bağdat'a uğruyor ve Süleyman Paşa'ya onun bir mektubunu teslim ediyordu. Mektupta ise Rusların Lezgilerle süren çatışmalarını bitirir bitirmez İranlılarla aralarındaki antlaşmayı bahane ederek şahlık kavgasına müdahale etmek maksadında olduklarından bahsediliyordu. Dolayısıyla İrakli yeni hâmisi Rusların İran tarafında yayılmak veya Ali Murad Han ile müttefik olmak gibi bir amaç taşımadıklarına ilişkin kasten yanlış bir bilgi aktarımında bulunmuştu. Süleyman Paşa ise İrakli'nin mektubunu İstanbul'a göndererek kendisini istemeden de olsa o yanlışın içine dâhil etmişti. Ancak mektubu İstanbul'da pek bir etki uyandırmadı. Çünkü Bâbıâli "Rusların Lezgilerle davalarını gördükten sonra İranlıların meselelerine müdahil olmak düşüncesini taşıdıklarının gazetedeki ittifak haberlerine aykırı bir durum olduğuna" hükmedecek kadar uyanıktı. Ancak mektup ve gelişmeler üzerine yapılan değerlendirmeler esnasında Rusların ilerleyen zaman içinde kendi çıkarları açısından şahlık kavgasına karışmalarının ihtimalden uzak olmadığına dikkat çekilmişti. Bâbıâli, aynı şekilde ve daha önce İstanbul'a ulaşan istihbarat raporlarından hareketle Ali Murad Han'ın İran'da otoritesini tam olarak sağlayamadığını göz önünde bulundurarak Ruslardan gelecek o tarz bir ittifak teklifine sıcak bakmasının muhtemel olduğunu şu şekilde ifade etmişti: "Belki bir mesele münasebetiyle dünya işleri için bir fayda sağlayacağını düşünürse onu uhrevî işlerine tercih edeceği açıktır."[208]

Sonraki gelişmeler Bâbıâli'nin değerlendirmelerinin ne kadar yerinde olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü Ali Murad Han'ın Ruslarla haberleşmekte olduğu kısa süre sonra anlaşılmıştı. Hatta anlaşma imzalamak için Rusya'ya bir elçi göndermişti. Rusya da bu elçiyi kendi elçisiyle birlikte geri göndermişti. Ancak tıpkı Zend Kerim Han örneğinde olduğu gibi, elçiler yolculuk halindeyken Ali Murad Han'ın ölüm haberi (1785) kendilerine ulaştı. Bu şekilde, incelenen dönem itibariyle Rusya ve İran arasındaki ikinci ittifak teşebbüsü de akamete uğruyordu. Yaşanan bu gelişmelerin Osmanlı imparatorluk merkezinden dikkatle takip edildiği anlaşılıyor. Çünkü Van Muhafızı Ahmed Paşa'ya gönderilen bir emirde, Ali Murad Han'ın ölüm haberini alan elçilerin "o öldüyse elbette yerine geçmiş birisi vardır, onun tarafına gideriz" diyerek Şiraz'a varmak üzere Hoy ve Revan taraflarında olduklarının duyulduğuna dikkat çekilmişti. Ahmed Paşa'dan ise elçilerle ilgili haberi ve Ali Murad Han'dan sonra İran'da şahlık iddiasıyla istiklâl kazanmış olan bir hanın bulunup bulunmadığını araştırması istenmişti. Bunun üzerine Ahmed Paşa hemen İran ve Azerbaycan tarafına gönderdiği casuslar kanalıyla bir istihbarat çalışmasına girişiyordu. Ayrıca "o taraftan gelen kimselerin" bilgisine başvurmayı da ihmal etmiyordu. Bu sayede İran'da bir

[208] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 10/348-A;* 4 Zilhicce 1197/31 Ekim 1783; *10/348-K;* 19 Muharrem 1198/14 Aralık 1783.

iktidar kavgasının yaşanmakta olduğunu öğrenmişti. Buna göre, Ali Murad'ın yerine Cafer Han'ın başa geçirilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak Hamse Hanı Ali ile (Esterabad Mehmed Hasan Hanzâde) Ağa Muhammed Han bir ittifak kurup Cafer Han'ın üzerine saldırmışlardı. Ordusu perişan olunca Cafer Han da çareyi firar etmekte bulmuştu. Ahmed Paşa, İran tarafındaki casusları kanalıyla o haberleri doğruladığına ve İran havalisinin karışmış bir vaziyette bulunduğuna dikkat çekiyordu. O, ayrıca hem havâdis toplaması hem de Hoy Hanı Ahmed Han'dan elçilerin ne için gelip gittiklerini sorması için tatarı Seyyid Mehmed'i görevlendirmişti. Tatar döndüğünde, elçileri Hoy'da çıplak gözle gördüğünü haber vermişti. Elçilerin bazı hediyelerle birlikte Ali Murad'a gönderildikleri ve nihayet geri döndükleri de bu sayede öğrenilmişti. Ahmed Paşa, Azerbaycan tarafındaki casuslarından veya geçip dönenlerden edineceği bilgileri aktarmayı sürdüreceğini raporunun sonunda ifade etmişti.[209]

Cevdet Paşa, yukarıda Ahmed Paşa'nın bilgisine başvurduğundan ve Osmanlılara taraftar olduğundan bahsedilen Hoy Hanı Ahmed Han'dan Ali Murad'ın ölümünden birkaç ay sonra bölgede yaşanan gelişmelere ve Rusların müstakbel hedeflerine ilişkin önemli bilgiler içeren bir mektup alındığını kaydetmiştir. Ahmed Han, divan kâtibi vasıtasıyla Erzurum Valisi Hacı Ali Paşa'ya gönderdiği mektubunda o ana kadar cereyan eden hadiseleri kısaca aktardıktan sonra, Rusya'nın İran ile bir ittifak kurmayı arzu etmesinin altında yatan düşüncelerine dikkat çekmek istemiştir. Buna göre ilk gayeleri İran ile müttefik görünüp bazı sınır bölgelerine el atmaktır. Sonra Azerbaycan taraflarına asker yığıp Lehistanlılara yaptıkları kötülük gibi, hilelerle bütün İran topraklarını istila etmektir. Nihaî gayeleri ise adım adım Osmanlılara baskı kurup düşündüklerini uygulama sahasına aktarmaktır.[210]

Ahmed Han, esasında birkaç yıl sonra bölgede yaşanacak olan gelişmeleri tasvir etmişti. Bütün bu haber ve yaşananlar ise Rusya'nın Azerbaycan'da yerleşme çabası kadar ve belki yöneticilerinin tutumu nedeniyle ondan da önemli olmak üzere İran tarafındaki yayılma çabalarının da dikkatli bir şekilde takip edilmesi zorunluluğunu doğurmuştu. Yani bu zorunluluk, sadece birisi Müslüman olan iki düşman devlet arasında bir yakınlaşmanın yaşanma ihtimalinden kaynaklanmıyordu. Ayrıca Rusların Kafkas ötesine sızma gayretlerinin hedefinde Karadeniz ile birinciliği paylaşan İran bulunuyordu. Dolayısıyla Azerbaycan, Rusların Kafkas ötesi yayılma amaçlarını gerçekleştirebilmeleri aşamasında bir atlama tahtası vasfına sahipti. Dolayısıyla onların Azerbaycan tarafındaki faaliyetlerini izlemek özelde Kafkasya'nın genelde ise Osmanlı varlığının geleceği açısından pek mühim bir safha teşkil etmişti. Bu nedenle Osmanlı istihbarat ağını Azerbaycan zemininde her zaman oldukça zor ve

[209] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 17/756;* 29 Zilhicce 1199/2 Kasım 1785.
[210] *Tarih-i Cevdet,* C. III, s. 158-159.

yorucu bir görev bekliyordu. O yönde sınır birim idarecilerine hitaben kaleme alınan emirler, emirler doğrultusunda girişilen istihbarat çalışmaları ve neticede ortaya çıkan raporlar Osmanlı istihbarat ağının görevini yerine getirebilme aşamasında bir tembellik içerisinde bulunmadığına işaret ediyor. Zaten Cevdet Paşa da Rusların söz konusu gayretlerinin Osmanlılarca pekâlâ bilindiğine dikkat çekmektedir. Mesela onun da vurguladığı üzere, Rusların Azerbaycan üzerinden İran'a sızma amaçlı yoğun bir hazırlıkla meşgul olduklarını görmemek olanaksızdı. Nitekim İrakli ve Salomon'u kendi taraflarına çekmeye çalıştıkları sıralarda Revan tarafına gönderilen Rus mühendislerin Revan Kalesi'ni keşfetmekle meşgul oldukları sınır valilerince İstanbul'a rapor edilmişti. Hatta Rusların fırsat buldukça, İrakli ve Salomon vasıtasıyla Gürcistan tarafından Osmanlı sınırlarına saldırmak, İran toprağı olan Geylan ve Mazenderan taraflarını ele geçirmek ve nihayet bölgedeki karışıklıktan istifade ederek bütün İran'ı istila etmek fikrinde olduğu o tarafların durumunu gizlice araştırmakla görevlendirilen casuslar kanalıyla haber alınmıştı.[211]

1783 senesinde, Rusya'nın askerî faaliyetlerinden Bâbıâli'yi haberdar etmek için İstanbul'a gönderilen bir gazetenin Rusya'ya ayrılan kısmında ise Ruslarca hazırlanan birkaç parça geminin Volga Nehri yoluyla Hazar Denizi tarafına gönderildiği kayıtlıydı. Haberin devamında belirtildiği üzere, maksatları İran üzerine yürümekti. Rus donanmasının o amaçla Hazar Denizi'nin doğu tarafında bulunan Esterabad Boğazı'na kadar gittiği de tahkik olunmuştu.[212] Bu haberler üzerine doğu sınırlarının istihkâmına dikkat edilerek Ruslara karşı uyanık bulunulması için Bâbıâli'den sınırdaki görevlilere özel emirler gönderilmişti. Ayrıca öyle bir gelişmenin ne kadar vahim neticeler doğuracağı anlaşılmış olduğundan Bağdat Valisi Süleyman Paşa aracılığıyla İran hanlarının da Rus tehlikesinden haberdar edilmesi cihetine gidilmişti. Dahası, kendilerine gizlice gönderilen mektuplarla Dağıstan hanlarına da, Rusların İran'a saldırmaları durumunda askerleriyle onlara hücum etmeleri ve durumu hemen İstanbul'a ilettiklerinde kendilerine yardımda kusur edilmeyeceği bildirilmişti.[213]

1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi'nin Kafkasya sahasındaki çarpışmaları daha ziyade Anapa ve çevresinde cereyan ettiğinden Azerbaycan ve İran taraflarında Osmanlı istihbarat ağı nispeten durgun bir süreç yaşamıştı. Ancak savaş sonrası dönemde Bâbıâli'yi ve dolayısıyla Osmanlı istihbarat ağını bölgede yoğun bir mesai bekliyordu. Çünkü İran şahlığını Kaçar hanedanı (1794-1925) ele geçirmişti ve o hanedanın kurucusu olan Ağa Muhammed Han (1794-1797) Güney Kafkasya'da ilerleme arzusu taşıyordu. Rusların da aynı arzuda olmaları nedeniyle iki devletin

[211] *Tarih-i Cevdet*, C. II, s. 123.
[212] *BOA, İE. HR, 22/1995;* 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783.
[213] *Tarih-i Cevdet*, C. II, s. 123.

yakında bir harbe tutuşacaklarını kestirebilmek Bâbıâli için güç değildi. Ancak öyle olsa bile, İran ve Rusya devletlerinin yakınlaşması yönünde gerçekleşen yakın tarihli iki teşebbüs vardı. Teşebbüslerin başarısızlığı, hanedanın değişmiş olması veya iki devlet arasında beliren savaş ihtimali... Bunların hiçbiri Osmanlıların ihtiyatı elden bırakmalarını gerektirmiyordu. Çalışma içerisinde çok defa şahit olunduğu üzere, Osmanlı yöneticileri ihtiyat halinde bulunmanın vasıtalarından birinin, hatta en önemlisinin istihbarat toplama çalışmaları yürütmek olduğunu idrak etmişlerdi. Bütün bu hususiyetler bir araya getirilince Bâbıâli'nin Ağa Muhammed'in faaliyetlerini, özellikle Rusya ile Gürcistan ve Azerbaycan zeminindeki sürtüşmelerini çok dikkatli bir şekilde izleyeceği neticesi ortaya çıkıyor. Çalışmanın ilerleyen kısımları ise doğru neticeye varıldığına hükmetmeyi sağlayacak gelişmelerden oluşuyor.

O gelişmelerin aktarımına geçmeden evvel Cevdet Paşa'nın devrin ricâlini dış politikadaki bilgisizlik ekseninden eleştirme eğilimine Ağa Muhammed özelinde eklediği yeni bir halkaya burada dikkat çekmek icap ediyor. Ona göre,

> "Osmanlılar o vakit Ruslardan çekinip korktuğu gibi, Nadir Şahın evvelki başarılarını hatırından çıkaramadığı için İran tarafından da gocunurdu. Hâlbuki Nadir Şah'tan sonra İran'da uzun süre bir iç karışıklık hüküm sürmüştü. Ülkenin her tarafı harap, halkın çoğu ise kırılıp yok olmuştu. Kısacası İran'ın ne eski kuvveti ne de önceki esenliği kalmıştı. Ağa Muhammed Han'a gelince, davranışları oldukça ilkeldi, yönetimi ise bir aşiret idaresinden öte değildi. Kısacası İran Devleti'nin çekinip kuşku duyulmayı gerektirir durumu da gücü de yoktu. Ancak o devrin ricâli diğer devletlerin mevcut durumlarını layıkıyla bilmediklerinden ve sadece tarihî malumattan çıkardıkları hükümlerle hareket ettiklerinden Ağa Muhammed'den büyük bir korkuya kapılmışlardı."[214]

Cevdet Paşa'nın 1770, 1780 derken şimdi 1790'ların imparatorluk yöneticilerini aynı ağır üslupla ve bilgisizlikle eleştirmesi onun sadece meseleleri en kolay şekilde izah etmek ve aynı kolaylıkla yeni bir konuya geçiş yapabilmek gayretiyle açıklanabilir. Yoksa bilgi sahibi olmanın tek başına problemlerin üstesinden gelmeye yeterli olmadığını, çözüm veya farklı eylemler için belirli bir güce sahip olmak gerektiğini Cevdet Paşa da pekâlâ bilmektedir. Dolayısıyla onun Ağa Muhammed karşısında takip edilen politikayı sadece bilgisizlikle ilişkilendirmesi bir pelesenk hükmünde kalıyor. Zira yürütülen istihbarat çalışmaları ve neticesinde ortaya çıkan bilgiler o hükmü destekler mahiyettedir. Mesela daha 1791 senesinde, yani İran'da hâkimiyetini tesis etmezden evvel, Kars Muhafızı Numan Paşa kaleme aldığı bir raporuyla Ağa Muhammed'in gücü ve konumu hakkında Bâbıâli yöneticileri için bir sunum yapıyordu. Buna göre Ağa Muhammed Han'ın maiyetinde o gün 50-60 bin kadar asker, 100'den fazla top, 2 bin kadar küçük top, çok miktarda humbara, mühimmat ve diğer

[214] *Tarih-i Cevdet*, C. VI, s. 183.

harp aletleri mevcuttu. Ordugâhını Revan'ın merkezine 4, Kars Kalesi'ne ise 7 menzil uzaklıkta bulunan bir sahrada kurmuştu. Numan Paşa bu bilgilere "bazı gelenler" ve ticaret bahanesiyle gönderilen dikkatli ve anlayışlı adamlar vasıtasıyla ulaşmıştı.[215]

1793 senesinde, Ağa Muhammed'in faaliyetlerini takip etme aşamasında ön plana çıkan Çıldır Valisi Şerif Paşa, babası Süleyman Paşa'dan bazı esintiler sunuyordu. Kendi (aynı zamanda babasının) deyimiyle İran ve Gürcistan taraflarının durumundan imparatorluk merkezini haberdar etmek için bölgeye birbiri ardına casuslar göndermekten ve duyduğu her bilgiyi İstanbul'a sunmaktan geri durmuyordu. Nitekim Ağa Muhammed'in İran'daki faaliyetlerinden haberdar olmak için daha evvel görevlendirdiği casuslar o esnada dönmüştü. Bu sayede Ağa Muhammed'in büyük bir askerî kuvvetle Tahran sahrasında ikâmet ettiğini, ancak hava sıcaklığının artması nedeniyle ordusuyla birlikte sahranın hemen üzerinde bulunan dağ tarafındaki yaylaya çıktığını öğrenmişti. Şerif Paşa "Şu hale bakılırsa Ağa Muhammed'in Azerbaycan veya bir başka bölgeye hareket edeceğine dair bir belirti yoktur." diyordu. Buna rağmen ihtiyatı elden bırakmıyor ve İran tarafına iki casus daha gönderiyordu.[216]

Fars ve Irak taraflarında kendisine muhalefet edenleri sindirdikten sonra Dağıstan ve Azerbaycan bölgelerine yönelen Ağa Muhammed Han'ın hâkimiyetini tanımak istemeyen bölgedeki hanlar da onun faaliyetleri hakkında İstanbul'u haberdar etmeyi kendileri için bir vazife kabul etmişlerdi. Nitekim daha 1794 tarihinde İstanbul'a gönderdikleri bir raporda "Ağa Muhammed'in bütün İran'ı hâkimiyetine almak için çalıştığını, bu doğrultuda Kirman'ı 4-5 ay kadar sıkıştırdığını, Tahran'ı zaptettiğini, yanında daima 40-50 bin kadar asker bulundurduğunu ve bir mahalle vardığında o sayının en ez iki üç katı artacağını" haber vermişlerdi. Öte yandan kendilerinin ona karşı birlikte hareket etmeye hazır olduklarını, bu amaçla 30-40 bin kadar asker toplayacaklarını ve şimdi Osmanlı yardımına her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyduklarını belirtmişlerdi. Ancak daha önce de dikkat çekildiği üzere Bâbıâli, 1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi'nden yeni çıkmıştı ve haliyle yorgundu. Ne Ağa Muhammed'i ne de Rusya'yı karşısına almak istiyordu. Buna karşın Ağa Muhammed'in İran'ı eski gücüne kavuşturup Osmanlılara karşı düşmanca bir tavır sergilemesinden korkuluyordu. Cevdet Paşa, yukarıda aktarıldığı üzere öyle bir gelişmeye ihtimal vermese de, Ağa Muhammed o yolda önemli adımlar atmaktaydı. İşte bu nedenlerle, Bâbıâli ılımlı bir politika takip ederek bölgeye herhangi bir müdahalede bulunmadı. Bu tutum Azerbaycan ve Dağıstan hanlarından bazılarının İran hâkimiyetini tanımaları sonucunu doğurdu.[217] Karabağ Hanı İbrahim Halil, bahsedilen gelişmenin en tipik

[215] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 197/9932;* 29 Zilhicce 1205/29 Ağustos 1791.
[216] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 258/14870;* 5 Zilkâde 1207/14 Haziran 1793.
[217] Işıktan, "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan

örneği olarak durmaktadır. Kendisi 1795 senesinde Bâbıâli'ye Ağa Muhammed'in izleyeceği işgal siyasetine ilişkin olarak şöyle oldukça gerçekçi bir yol haritası çizmişti:

> "Gelişmeler bu şekildedir ki: Kızılbaşdan Ağa Muhammed Han, ortaya çıkıp önce İran mülkünde bulunan Irak memleketini ve Fars beldelerini egemenliğine almıştır. Şimdi ise Azerbaycan'a yürüyüp, Aras'tan geçerek evvela benim üzerime, sonra Erivan Hanı Muhammed Han üzerine ve üçüncü olarak da Gürcistan üzerine yürümek arzusundadır."[218]

Gerçekten de Ağa Muhammed, Karabağ ve Revan hanlıklarının ardından Tiflis'i işgal etmişti. İlginç olan gelişme ise bundan sonra başlıyordu. Çünkü Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa İstanbul'a gönderdiği bir istihbarat raporunda, o ana kadar Osmanlıların önemli haber kaynaklarından birisi olan Karabağ Hanı İbrahim Halil'in Ağa Muhammed ile birlikte 1796 Gence kuşatmasına katıldığını haber veriyordu. Kısacası İbrahim Halil, Ağa Muhammed ve Rus tehlikesine karşı Bâbıâli'den defalarca yardım talebinde bulunmasına rağmen bir netice alamayınca İran'a yanaşmak durumunda kalmıştı. Bu doğrultuda Kaçar hanedanıyla bir akrabalık tesis etmişti ve şimdi Ağa Muhammed'le birlikte diğer Azerbaycan hanlıklarına ve Gürcistan'a karşı sefere katılmıştı.[219] Daha ilginci ise aynı yıl içinde Güney Kafkasya'da harekete geçen Rusların, önlerine gelen yerleri (Derbend, Bakû, Kuba ve Şamahi) işgal ederek kendisi üzerine harekete geçtikleri sırada İbrahim Halil Han'ın, oğlu Ebülfeth Han'ı General Valerian Zubov'un karargâhına göndererek, Rusya'ya itaatini arz etmiş olmasıdır.[220]

Ağa Muhammed'in İbrahim Halil ve Azerbaycan üzerine giriştiği harekâtın ayrıntılarını[221] ise Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'nın 1795 tarihli raporunda bulmak mümkündür. Paşanın bilgi kaynağı ise Revan Hanı Mehmed Han'ın kendisine gönderdiği kapıcılar kethüdası makamında bulunan eşik ağası Mehmed Bey'dir. Onun anlattığı üzere, Ağa Muhammed önce Mugan sahrasından Tahran'a geçmiştir. Orada asker tanzimi ve sefer hazırlığıyla meşgulken II. İrakli'nin Gence'ye saldırdığı duyulmuştur. Buna göre, Ağa Muhammed'in Tahran'a varmasından istifade eden İrakli maiyetine verilen birkaç bin Rus askerinin yanı sıra kendisine bağlı olan Kazaklardan ve civarındaki diğer taifelerden müteşekkil bir ordu hazırlamıştır. Bu ordu ve müttefiki olan Karabağ Hanı İbrahim Halil ile birlikte Gence'ye saldırmıştır. Ancak şehri ele geçirememişler, sadece etrafını tahrip ve yağma etmişlerdir. Bu saldırı hareketi Gence Hanı ve civardaki diğer hanlarca o sıralar Horasan tarafına yürümek niyetinde olan Ağa Muhammed Han'a bildirilmiştir. Bu nedenle Ağa Muhammed Han, Horasan'dan

Hanları ile Münasebetleri", s. 40-42.

[218] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 162/6748-E;* 29 Zilhicce 1209/17 Temmuz 1795.

[219] Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı Ve Osmanlı Tutumu", s. 32-33.

[220] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 164.

[221] Bkz. Mirza Cevanşir Karabağlı, *Karabağ Tarihi*, s. 17-21.

el çekerek bütün dikkatini Azerbaycan tarafındaki kargaşaya teksif etmiştir. Bu münasebetle topladığı askerden 20 bin kadarını kardeşi Aliko Lincan komutasında Gence üzerine sevk etmiştir. Kardeşinin ardından kendisi de o tarafa yürümüştür.[222]

Hatırlanacağı üzere, Ağa Muhammed Han, Tiflis'i düşürdükten sonra Gence üzerine hareket ederek Şeki ve Şirvan'ı hâkimiyetine almıştı. Bu işgal haberlerini Yusuf Ziya Paşa'nın Bâbıâli'ye sunduğu bir diğer istihbarat raporunda bulmak mümkündür.[223] Ayrıca Çıldır Valisi Şerif Paşa da, Ağa Muhammed'in Tiflis'i düşürmesinden (Eylül 1795) yaklaşık bir ay sonra kaleme aldığı istihbarat raporunda, o yönde kesintisiz sürdürdüğü bilgi toplama faaliyetlerine ve bu faaliyetler neticesinde sağlanan bilgilere temas ediyordu. Kendi deyimiyle, yaşanan gelişmeleri peyderpey bildirmek sınırda bulunmanın gerektirdiği bir görev olduğundan Şerif Paşa, Ağa Muhammed Han'ın Tahran'dan harekete geçtiği andan itibaren durum ve eylemlerini gizlice veya açıktan gönderdiği casuslar kanalıyla takip etmekten bir an olsun geri durmamıştı. Öyle ki, İrakli'nin müttefiki olan İbrahim Halil Han'ın egemenliğindeki Şuşa Kalesi'nin Ağa Muhammed tarafından muhasara edildiği sırada paşanın casusları İran ordusuna sızmayı başarmışlardı. Şimdi ise Şerif Paşa o casusların getirdiği bilgileri İstanbul'a servis ediyordu. Buna göre, Ağa Muhammed Han, Şuşa ve Karabağ'ın etrafındaki köylerin tamamını tahrip ettikten sonra kale üzerinde vakit kaybetmeden ordusuyla Tiflis üzerine harekete geçiyordu. Şerif Paşa, casusların o şekilde haber verdiklerini, sonra onları yeniden Tiflis'e gönderdiğini ifade etmiştir. Bu son casusluk çalışması neticesinde ise Ağa Muhammed Han'ın Tiflis'e girdiği ve İrakli'nin kayıplara karıştığı öğrenilmişti.[224]

Hakikaten, Ağa Muhammed Han Tiflis'i düşürdükten sonra Gence üzerine hareket ederek Şeki ve Şirvan'ı hâkimiyetine almıştı. Bu ilerleyiş ve Gürcülerin yardım çağrısı üzerine, Çariçe II. Katerina İran'a Mart 1796'da savaş ilan etti. General Valerian Zubov komutasındaki 30 bin[225] kişilik bir Rus birliği Dağıstan içerisinden İran üzerine sevk edildi.[226]

[222] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 160/6666;* 21 Rebiyülevvel 1210/19 Eylül 1795.

[223] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 160/6684;* 29 Zilhicce 1221/9 Mart 1807 (Tarihlendirme yanlıştır).

[224] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 161/6694;* 13 Rebiyülevvel 1210/27 Ekim 1795.

[225] Bazı kaynaklarda bu rakam 12 bin olarak geçer. Bkz. Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, s. 477.

[226] *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 166; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 88, 173, 179; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 164; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 399-400; Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s. 118-119; Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Tutumu", s. 30; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 79-82; Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, s. 39-40; Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 650.

Bölgede yaşanan bu hareketlilik ve daha önce Osmanlı topraklarına sığınan İran reayasının kendisine teslim edilmesi yönünde Ağa Muhammed'den gelen talep üzerine Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa, Bâbıâli'den nasıl davranması gerektiğine ilişkin bir talimat istemişti. Bunun üzerine Şeyhülislâm konağında bir meşveret meclisi kuruldu. Müzakereler sırasında Erzurum Valisi'ne Seraskerlik unvanı verilmesi ve ihtiyat hazırlıklarına girişilmesi kararlaştırıldı. Ancak Osmanlı topraklarına karşı henüz bir saldırı hareketi görülmemişken o tarz hazırlıklara girişilmesinin Ağa Muhammed Han'ı şüphelendirmesinden duyulan korku nedeniyle Seraskerlik unvanından vazgeçildi. Sadece İran tarafındaki gelişmeleri dikkatli bir şekilde takip ederek teyakkuz halinde bulunmaya uygun hareket etmesi gerektiği yönünde bir talimat yazıldı. Sınır muhafızlarına da onun emrine uygun hareket etmeleri emredildi. Ancak Yusuf Ziya Paşa, Tiflis tarafına gönderdiği bir casusun getirdiği bilgilerden hareketle hazırlayıp İstanbul'a sunduğu yeni raporunda İrakli'nin isteği üzerine birçok Rus askerinin Tiflis'e girdiğinden ve onların ardından yeni birliklerin gelmekte olduğundan bahsediyordu. Ayrıca Osmanlı ve İran devletlerini karşı karşıya getirecek bir gelişmeye de dikkat çekiyordu. O da "Osmanlı Hükümeti'nin onay ve izniyle Derbend tarafından geçip Ağa Muhammed üzerine gidiyoruz" şeklinde Rus askerleri arasındaki konuşmalardı. Şimdi Yusuf Ziya Paşa "şu hâle nazaran Ağa Muhammed Hanı mı tarafımıza çekmek uygundur? Yoksa bırakalım Rusya dilediğini yapsın demek mi doğrudur?" tarzındaki sorularıyla Bâbıâli'nin görüş ve emirlerini talep ediyordu. Bunun üzerine Bâbıâli'de gerçekleşen müzakereler sırasında, önce İrakli'nin durumu ele alındı. İmparatorluk yöneticilerine göre onun Rus yardımıyla güçlenmesi demek bölgede kuvvetli bir düşmanın yetişmesi demekti. Bu ise endişe verici bir gelişmeydi ve o endişe "belki geçici olarak Rusları o tarafa çağırmıştır" yönündeki bir ihtimalle yatıştırıldı. Ama Ağa Muhammed Han'ın ilkbaharda Revan tarafına gelme ve Osmanlı sınırlarına saldırma ihtimali de vardı. Bu nedenle ihtiyatı elden bırakmamak gerekiyordu. O amaçla Sivas ve Maraş'taki tımarlı sipahilerin ilkbahar girer girmez Erzurum'da hazır bulunmaları yönünde kendilerine bir emir gönderildi. Öte yandan Rus tarafını tutarak Ağa Muhammed Han'ı kuşkulandırmak ve ortalığı karıştırıcı bir gelişmeye yol açmak Bâbıâli'nin işine gelmiyordu. Kısacası Bâbıâli tarafsız kalmanın zaman ve durumun bir gereği olduğu inancını taşıyordu. Bu inanç doğrultusunda hazırlanan ikinci talimatnâme ile Yusuf Ziya Paşa'dan tarafsızlık ilkesine mutlak sûrette uygun hareket etmesi istendi. Ayrıca Rusların Ağa Muhammed Han üzerine giriştiği harekâta Osmanlıların izin ve onay verdiği yönündeki havâdislerin Rus zabitlerinin bir uydurmasından ibaret olduğunun İranlılara duyurulması gerektiği de talimatnâmede yazılıydı.[227]

İran üzerine General Zubov komutasında sevk edildiğinden bahsedilen 30 bin

[227] *Tarih-i Cevdet*, C. VI, s. 181-182.

kişilik birlik, 10 Mayıs 1796 tarihinde Azerbaycan'a girerek Derbend'i işgal etmişti. Derbend Hanı Şeyh Ali Han ve Ağa Muhammed Han Rusları durdurmayı başaramadılar. Rus kuvvetleri güneye doğru ileri harekete devam ederek Şirvan Hanlığı'nın merkezi Şamahi ile Bakû, Şuşa ve Karabağ bölgelerini işgal ettiler. Ardından Aras'ı geçip İran'a kadar ilerlediler. Aras Nehri'ne kadar Rus kuvvetlerini önleyecek bir set kalmamıştı.[228] Bu Rus ilerleyişi karşısında Bâbıâli'nin daha önceki endişelerinin aksine, Osmanlı ve İran devletleri arasında bir ittifak kurulması yönünde önemli birtakım gelişmeler yaşanmıştı. Cevdet Paşa'nın kaydettiği üzere Bâbıâli o sıralar, birkaç yıl önce savaşın şiddetinden kurtulduğu ve iç ıslahatlarla meşgul bulunduğu için bir tarafsızlık politikası takip etmeye başlamıştı. Gerçi Fransız İhtilali'nin Avrupa'da yarattığı kargaşadan ve Rusların Kafkasya'da yürüttüğü yayılma hareketinden duyulan endişe nedeniyle ihtiyaten hazırlık görmekten de geri durulmazdı. Güney Kafkasya'daki İran gailesi işte öyle nazik bir vakitte hortlamıştı ve üzerinde düşünülmesini gerektiren bir sorun hâlini aldı. Ağa Muhammed Han ise o sıralar dünya ahvâlinden hepten habersizdi. Hatta o devirde yayınlanan bazı risalelerde yazıldığı üzere, Fransız İhtilali'nden ve Avrupa'da sebep olduğu kargaşadan 1795-1796 yıllarında ancak haberdar olabilmişti. Muhtemelen ve sadece İran'daki rakiplerini bertaraf etmiş olmanın gururuna kapılarak şimdi Rusya'yı da alt edip Kafkas topraklarını zaptetmek ve Ejderhan'a doğru hareket etmek hayallerine dalmıştı. İşte Rusya üzerine giriştiği sefer o hayalden güç almıştı. Nitekim Rusların Derbend Kalesi'ni işgal ettikten sonra hazırladığı ordularla İran topraklarına doğru hücum ettiklerini gördüğünde nasıl bir hata işlediğini anladı ve öyle büyük bir düşmanı kendi aleyhinde hareket ettirmiş olduğuna çok pişman oldu. Tehlikede olduğunu fark edince de Bâbıâli'nin kapısını çaldı. Nitekim Ağa Muhammed'in emirlerinden olan Mehmed Sadık Han ile Cafer Kulu Han'dan 1796 yılında Bâbıâli'ye iki mektup gelmişti. Mektuplarda, Ağa Muhammed Han'ın başarılarından ve Rusya üzerine açtığı seferden bahsedildikten sonra din birliği münasebetiyle gaza ve cihatta da birlikte hareket edilmesinin iki taraf için fayda sağlayacağına dikkat çekilmişti. Ancak Osmanlıların Rusya ve Avusturya gibi iki kuvvetli düşman ile pençeleştiği yıllarda (1787-1792) İran'ın herhangi bir hareketi görülmemişti. Ayrıca Osmanlılar savaştan henüz kurtulmuştu. Kurtuluşun bedelini ise Özi gibi bir kaleyi feda etmek ve Çerkesistan sınırındaki kabilelerin Ruslara verdiği hasarı karşılamak gibi oldukça ağır bir faturayla ödemişti. Şimdi sadece iç işlerine bir çeki düzen vermek isteğindeydi. Dolayısıyla Bâbıâli için savaş açacak vakit değildi.

[228] Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 650; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 164; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, s. 476-477; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 399-400; Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı Ve Osmanlı Tutumu", s. 30; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 79-82; Aydın, *XIX. Yüzyılda Kafkaslarda Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)*, s. 49.

Bu nedenlerle Ağa Muhammed'in müracaatı semeresiz kaldı ve Bâbıâli'den hanlara özür ve ret içeren cevaplar yazıldı.[229]

Bu tavrı veya yeni benimsediği tarafsızlık ilkesi nedeniyle Bâbıâli, Rusya ve İran arasında Azerbaycan zemininde ve Derbend'in karşılıklı el değiştirmesi şeklinde cereyan eden savaşın takip edilmemesi gibi bir yanlışa düşmedi. Zaten tarafsızlık politikasını sağlıklı bir şekilde yürütebilme ve sürdürebilmenin yolu düşmanların durum ve faaliyetlerinden haberdar olmaktan geçiyordu. Bu münasebetle Rus-İran Savaşı farklı kanallardan takip edildi. Bu noktada Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'nın Azerbaycan'daki Rus askerlerinin sayı, dağılım, işgal ve sonraki hedeflerine ilişkin olarak hazırladığı rapor, Osmanlıların bilhassa Rusya'yı takip etme noktasında ne kadar istekli ve dikkatli olduklarını kanıtlar bilgilerle doludur. Bâbıâli'nin o bilgilere ulaşmasını sağlayan gelişme ise Yusuf Ziya Paşa'nın Gence, Şamahi ve Derbend taraflarına gönderdiği Hatem Han ve Abdullah adındaki casusların çalışmalarıdır. Yusuf Paşa'nın ifade ettiği üzere, casuslar havâdis toplayabilmek için bir müddet o taraflarda ikâmet etmek zorunda kalmışlar, nihayet bölgedeki bütün gelişmeleri öğrendikten ve 25 günlük bir yolculuktan sonra Gence'den Erzurum'a dönmüşlerdir. Getirdikleri bilgilerse maddeler halinde tanzim edilen bir raporla İstanbul'a takdim edilmiştir. Buna göre, Rus birlikleri bir süredir işgallerinde bulunan Derbend çevresinde konuşlanmışlardır. Şimdiki niyetleri ise Gence'yi muhasara etmektir. Bu doğrultuda Şamahi'den Şirvan tarafındaki Aktaş adlı bölgeye 40 bin kişilik bir Rus birliği sevk edilmiştir. Öğrenildiği üzere, Tiflis Hanı II. İrakli bütün askerleriyle Gence'ye hareket ettikten sonra, Aktaş'taki bu 40 bin kişilik Rus ordusuyla birleşecektir. Bunlar daha sonra gerektiği şekilde bir müşterek harekâta girişeceklerdir. Rusların 8 bin kişilik bir birliği ise Gence'ye iki konak uzaklıkta bulunmaktadır. Bunlarla birlikte Rusların bölgedeki toplam asker sayısı 100 bine ulaşmıştır. Kalan askerlerin 12 bini Derbend'de, 7 bini Kuba'da, 6 bini Bakû'de ve bir o kadarı da Şamahi'dedir. Bunların görevi bulundukları mevkileri muhafaza etmektir. Ruslar kendilerine itaat etmeyen Azerbaycan hanlarıyla yer yer savaşmaktan geri durmamaktadır. Nitekim Derbend tarafına 30 bin asker ile top, cephane ve hazine gönderdikleri esnada, o ordudan ayrılan 16 bin kişilik bir Rus birliği Derbend Hanı Şeyh Ali Han ve Kumuk Hanı idaresindeki 30 bin kişilik bir Lezgi ordusuyla Kumuk'ta muharebeye tutuşmuştur.[230] Bu savaşta 2 top ve 5 araba hazinenin yanında 10 bin kadar da asker kaybeden Ruslar ağır bir hezimete uğratılmıştır. Lezgilerin kaybı ise 3 bin kadar yaralı ve 500 şehit olmuştur.

[229] *Tarih-i Cevdet*, C. VI, s. 183-184, 215.

[230] Ruslara itaat etmeyen Azerbaycan hanlarının Bâbıâli'nin talimatıyla Ruslara saldırdıklarından, hatta III. Selim'in Ruslarla savaşmak isteyen her nefer için 50 rubleye karşılık gelen bir para gönderdiğinden bahsedilmektedir. Bkz. Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 164.

Casusların, özelikle Rus askerlerinin mevcudiyetine ve kaybına ilişkin rakamları biraz abartılıdır ki zaten kendileri de bunların "rivayetlere göre" olduğunu belirtmişlerdir. Onların izlenimlerine göre, Lezgilerin, silahlarını büsbütün düşürmek kaydında olan Ruslara karşı düşmanlıkları son derece artmıştır. Bu nedenle Ruslar ve Lezgilerin birbirlerinden güven duymaları artık mümkün değildir. Ayrıca Rusların tekliflerini reddeden ve artık onlara tahammül edemeyen Şamahi Hanı Mustafa Han'ın ailesini ve bazı kıymetli eşyalarını alarak Ağa Muhammed Han tarafına sığındığı, Şuşa Hanı İbrahim'in de aynı yolu takip ettiği duyulmuştur.[231]

Rakamsal veriler ve Lezgilerin başarıları hariç, raporda yer alan diğer bilgiler casusların oldukça gerçekçi ve derinlemesine bir araştırma yürüttüklerini göstermektedir. Mesela, Osmanlı istihbarat ağına önemli katkılar sağladığına dikkat çekilen İbrahim Halil Han'ın Kaçar Hanedanı'yla akrabalık tesis etmek sûretiyle Ağa Muhammed Han'a sığınmak durumunda kalışından daha evvel bahsedilmişti. Bu akrabalığın ne şekilde kurulduğu ise Çıldır Valisi Mehmed Sabit Paşa'nın Azerbaycan'a bilgi toplamak için gönderdiğini belirttiği bir adam sayesinde öğrenilmiştir. Onun aktardığı üzere, Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Han kızını Ağa Muhammed Han'ın birader-zadesi olan ve Serdar Baba Han olarak tanınan Feth Ali Han'a vermiş ve oğlunu hediyelerle onun tarafına göndermiştir. Baba Han'ın da kabul etmesiyle düğün merasiminin baharda Sultaniye adlı mahalde tertip edilmesinin kararlaştırıldığı duyulmuştur.[232]

Yusuf Ziya Paşa, kısa bir süre sonra Azerbaycan tarafındaki gelişmelerle ilgili olarak kaleme aldığı bir diğer istihbarat raporunda yine Hatem Han ve Abdullah adındaki "sözüne güvenilir casusları" vasıtasıyla bilgi toplama çalışmalarına devam ettiğinden bahsediyordu. Dolayısıyla onları paşanın emrindeki kadrolu casuslar şeklinde tanımlamak mümkündür. Yusuf Ziya Paşa'nın raporuna gelince "bir süredir İran'da kendi başına hareket eden Ağa Muhammed Han ile Derbend'i istila edip Şamahi ve civarını ele geçiren Ruslar sebebiyle o havalinin karışıklığı ortadadır" şeklinde bir ifadeyle başlıyordu. Bu nedenle kendisi "daima güçlü ve uyanık bulunmaya" itina gösteriyordu. O doğrultuda casuslar kullanıyor ve onların getirdiği bilgileri "bent bent" kaleme alarak İstanbul'a gönderiyordu. Mesela, Rusların Zobof (Valerian Zubov) adındaki generalleri ile Mugan sahrasına varmak üzere olduğunu, İrakli'nin Gence Kalesi'ni 8 bölük

[231] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 161/6699;* 25 Cemâziyelâhir 1211/26 Aralık 1796.

[232] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 35/1743;* 21 Safer 1212/15 Ağustos 1797; *35/1760;* 29 Zilhicce 1212/14 Haziran 1798. Mirza Cevanşir Karabağlı'nın kaydettiği üzere, söz konusu evlilik Ağa Muhammed'in ölümünden hemen sonra FethAli Han'ın Şahlık makamına oturduğu sırada gerçekleşmişti. Ayrıca akrabalık kurma isteği Feth Ali Şah'dan gelmişti: "Her iki tarafın iyiliği için aziz ve muhterem kızınızı bizim haremhaneye layık görmelisiniz. O bizim haremhanemizin hanımı olmalıdır." İbrahim Halil Han'ın da teklifi uygun bulmasından sonra kızı Begüm Hanım ile Feth Ali Şah arasında nikâh kıyılmıştı. Bkz. *Karabağ Tarihi*, s. 22.

Rus askeriyle muhasaraya memur kılındığını ve ayrıca zahire, cephane ve hazineyle bölgeye sevk edilen 30 bölük Rus askerinin Lezgi ve Kumuklarla muharebeye tutuştuğunu Hatem Han ve Abdullah adındaki casuslarının getirdiği bilgilerden hareketle daha evvel İstanbul'a bildirmişti. Ayrıca onlardan 15 gün önce Azerbaycan'a iki casus daha göndermişti. Bunlar dönünce durumu sağlıklı bir şekilde İstanbul'a bildirecekti. Paşanın faal olan casusları şimdiye kadar zikredilenlerle sınırlı değildi. İran'dan bilgi getirmeleri için Hoy tarafına da iki casus göndermişti ve bunlar yakın zamanda geri dönmüşlerdi. Ağa Muhammed Han'ın o sıralar Tahran'da ikamet ettiğini ve büyük bir kuvvetle Erzurum'dan 3-5 konak ötede bulunan Zengan'a varmak niyetinde olduğunu haber vermişlerdi. Ayrıca konuyla pek alakalı olmasa da Horasan'ın ikliminden ve Türkmenlerin hallerinden bahsediyorlardı. Yusuf Ziya Paşa "daima güçlü ve uyanık bulunmanın" sadece casuslar kullanmaktan ibaret olmadığını vurgulamak istercesine ne tür tedbirler almak gerektiği yönünde fikir alışverişinde bulunmak üzere iki adamını da Avar Hâkimi Amme Han'a göndermişti. Yakında onların da döneceğini tahmin ediyordu. Gerek handan gerekse casuslarından gelecek bilgileri adım adım Bâbıâli'ye aktaracağını da raporunun sonuna iliştirmişti.[233]

Yusuf Ziya Paşa'nın Azerbaycan tarafında yürüttüğü istihbarat çalışmalarında her tarafa ikişer casusunu veya adamını gönderdiğinden bahsediyor olması da dikkat çekici noktalardan birisi olarak durmaktadır. Daha fazla bilgiye kesintisiz ve sağlıklı sûrette ulaşabilmek amacıyla öyle bir sistem geliştirmiş olabilir. Nitekim kendisinin doğru bilgiye ulaşmak için oldukça dikkatli bir tutum içerisinde olduğunu raporlarından da anlamak mümkündür. Mesela biraz evvel Azerbaycan tarafına gönderdiğini belirttiği casuslar dönüşte "bugün" diyorlardı, Ağa Muhammed Han Horasan hâkimlerini kendisine bağlamışken karşısına hiç beklenmedik bir rakip çıkmıştı. O rakip ise daha önce Rusya tarafına firar eden kardeşi Musa Kulu Han'dı. Kendisi o esnada Rus askeriyle birlikte Hazar Denizi tarafından İran'a geliyor ve Ağa Muhammed Han ile bir savaşa tutuşuyordu. Ancak getirdiği Rus birlikleri İran kuvvetleri karşısında direnç gösteremeyince büyük bir hezimete uğruyor ve çareyi yine Rusya'ya kaçmakta buluyordu. Ağa Muhammed ise bu zaferden sonra Revan üzerine varmak niyetiyle Azerbaycan'a geçiyordu. Casusların aktardıkları bu şekildeydi, ancak o bilgilerin ağızdan ağıza dolaşan haberlerden (*tevâtür*) olduğunu ifade ettiklerinde, Yusuf Ziya Paşa gelişmelerden emin olmak için bölgeye yeniden özel casuslar gönderme lüzûmu hissetmişti.[234] Benzer bir gelişme, ahali arasındaki konuşmalardan hareketle Azerbaycan hanlarının Ruslarla mücadelelerine ve yakınlaşmalarına ilişkin bazı bilgiler

[233] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 168/7093;* 20 Receb 1211/19 Ocak 1797.
[234] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 187/8842;* 29 Zilhicce 1211/25 Haziran 1797.

edinerek Hoy ve Revan taraflarından dönen casuslar örneğinde yaşanmıştı.[235]

Mühürsüz olmasına rağmen içindeki bilgilerden hareketle Yusuf Ziya Paşa'ya ait olduğu anlaşılan bir başka raporda da, onun Azerbaycan tarafındaki gelişmelerden imparatorluk merkezini haberdar etmek için her fırsattan istifade ettiğine tanıklık etmek mümkündür. Nitekim Revan Hanı Mehmed Han Çıldır Eyaleti'nin Erzurum'a ilhak edilerek Yusuf Ziya Paşa'nın yönetimine verilmesini (1796)[236] tebrik için Musa Hanoğlu Mehmed Bey adındaki bir mûteber adamını göndermişti. O adam, casuslar gönderilerek gelişmelerin takip edilmeye çalışıldığı hedef bölgenin içinden gelen birisi olarak önemli bir haber kaynağı olma özelliğine sahipti ki Yusuf Ziya Paşa da o kaynaktan istifade etme fırsatını kaçırmadı. Nitekim kendisinden Ağa Muhammed'in ve Rusların durumunu sordu. Bu sayede Ağa Muhammed'in idare merkezi olan Tahran'a gitmek üzere hareket hâlinde olduğu öğrenildi. Ayrıca biraz önce Ruslarla yaşandığından bahsedilen çarpışmayla alakalı olması muhtemel bazı bilgilere ulaşıldı. Buna göre, o esnada Hazar üzerinden 5 Rus gemisiyle bölgeye asker sevk edilmiş, ancak Geylan halkı hep birlikte onların üzerine hücum edip çoğunu kılıçtan geçirmiş, yakaladıkları 30 kadar reislerini de Ağa Muhammed Han'a göndermişlerdi.[237]

Bâbıâli, Azerbaycan'da, Rusya ve İran arasında devam eden çarpışmaları sadece Yusuf Ziya Paşa'nın raporlarıyla takip etmedi. İstanbul'a farklı kanallardan ulaşan bilgiler de oldu. Mesela Karabağ ve Revan hanlarından alınan raporlar vardı, o raporlardan ve onları İstanbul'a ulaştıran Abdullah Çelebi'nin anlattıklarından Rus-İran savaşının detaylarını yakalamak mümkün olmuştu.[238] Ayrıca Yusuf Ziya Paşa'nın Gence tarafına gönderdiği bir casus dönüşte Rusların bölgedeki hareketleri hakkında Gence Hanı Cevad Han'ın kendisine teslim ettiği bir mektubunu getirmişti. Hoy Hanı Kaytaklı Han ise bölgedeki gelişmelere dair kaleme aldığı bir mektubunu Nasreddin Bey adlı elçisiyle Erzurum'a göndermişti. Bütün bu mektuplar ise Yusuf Ziya Paşa'nın "bundan sonra ne sûrette bir bilgiye ulaşılırsa hemen takdim edilecektir" açıklamasıyla Bâbıâli'ye yollanmıştı.[239]

Doğu sınırındaki diğer Osmanlı memurları da o süreçte Azerbaycan ve İran tarafındaki Rus ilintili gelişmeler hakkında edindikleri bilgileri İstanbul'a takdim etmekten geri durmamışlardı. Mesela Kars Muhafızı Mehmed Paşa, İran ve Rusların sürdürdükleri hazırlıklar hakkında 1796 tarihli bir raporuyla Bâbıâli'yi bilgilendiri-

[235] *BOA, C.HR, 118/5863;* 16 Rübiyülahir 1211/19 Ekim 1796.

[236] Çıldır eyaleti Erzurum eyaletine dâhil edilerek, Vezir Yusuf Paşa'nın idaresine verilmiştir. Bkz. İnbaşı, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri", s. 89.

[237] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 813/37253-I;* 29 Zilhicce 1211/25 Haziran 1797.

[238] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 180.

[239] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 813/37253-F;* 23 Rübiyülahir 1211/26 Ekim 1796.

yordu. Raporunda kaydedildiği üzere, Şah tarafından Revan Kalesi'ne binden fazla piyade yerleştirilmişti. Bölgedeki Rus birliklerinin ise zahire ve mühimmat zayiatları vardı, bu nedenle onlara "kara mayor" adlı asker başlarıyla yeterli miktarda zahirenin yanında 300 kadar piyade ve 2 top gönderilmişti. Ancak bu takviyeden Ağa Muhammed Han haberdar olmuş ve hemen üzerlerine bin kişilik bir süvari birliği sevk etmişti. Bu şekilde yaşanan muharebe neticesinde Ruslar hezimete uğratılmıştı. Mehmed Paşa raporunun sonunda bu bilgilere Abdullah Han ve Şah tarafına gönderdiği casuslar kanalıyla eriştiğini kaydetmiştir.[240]

Osmanlı istihbarat ağı 1796 yılının sonlarından itibaren, en az Rusya'nın Azerbaycan'daki faaliyetlerinden haberdar olmak kadar önemli bir gelişmeyi takip etmekteydi. O gelişme ise Çariçe II. Katerina'nın sağlık durumuydu. Çünkü onun ciddi bir hastalığa yakalandığı haber alınmıştı ve Kafkasya'yı da ilgilendirmesi bakımından Rus dış politiğini, aynı zamanda ülkenin iç düzenini etkilemesi muhtemel o gelişmenin dikkatli bir şekilde takip edilmesi gerekiyordu. Hâl böyle olunca da Osmanlı istihbarat ağında konuyla ilgili bir hareketlilik yaşanıyordu. Ancak Rusya merkezinde yaşanan bir gelişme olması münasebetiyle sahneyi Tuna tarafındaki Osmanlı yerel temsilcileri, özellikle Eflâk-Boğdan voyvodaları almıştı. Hatta Eflâk Voyvodası Aleksandr, Katerina'nın sağlık durumunu an be an Bâbıâli'ye rapor etmiştir denilse mübalağa olmaz. Mesela, Çariçe'nin ölümünden (17-18 Kasım) yaklaşık 20 gün sonra (9 Aralık) kaleme aldığı tespit edilen bir raporunda Katerina'nın yakalandığı hastalık nedeniyle çok kötü bir durumda olduğunu, ancak hastalığını saklamak için bazen dışarıya çıktığını ve "fen tıbbına aşina olanların" hastalığı nüzûl (beyin kanaması sonucu felç olma) olarak teşhis ettiklerini haber veriyordu.[241] II. Katerina'nın gerçekten de banyo yaparken beyin kanaması geçirerek öldüğü rivayet edilir. Dolayısıyla tabipler gibi voyvodanın da ilk teşhisi doğrudur. Ayrıca onun raporunu Çariçe'nin ölümünden yirmi gün kadar sonra yazmış olması yadırganacak bir durum olmamalıdır. O günün ulaşım şartları düşünüldüğünde, Petersburg'dan Eflâk'a ancak o kadar bir sürede gidilebilir. Dolayısıyla Aleksandr'ın havâdisnüvis veya casusları o bilgiye Katerina'nın ölmesinden çok kısa bir süre önce erişmiş olmalılardır. Zaten voyvodanın bir hafta sonrasına ait diğer bir istihbarat raporunda Çariçe Katerina'nın ölümünden bahsediliyor olması anlatılmak istenileni, yani ulaşım şartları ve haberlerin güncelliği arasında çelişki gibi gözüken ilişkiyi anlamlandırmayı kolaylaştırıyor. Çünkü şimdi Katerina'nın ölümünün üzerinden yaklaşık bir ay geçmiştir ve bu haberin Rusya'dan Lehistan'a, oradan Eflâk'a ulaşması da hemen hemen o kadar bir zaman dilimi gerektirmektedir. Özetle Aleksandr'ın Rusya'daki gelişmeleri takip etmesinde ve öğrenilenleri kaleme

[240] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 160/6688;* 29 Zilhicce 1210/5 Temmuz 1796.
[241] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 207/10882;* 8 Cemâziyelâhir 1211/9 Aralık 1796.

almasında bir gecikmenin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca voyvodanın son raporundan, kendisinin gelişmeleri zamanında takip etmek kadar doğru olarak öğrenmeyi önemsediğini gösterir bir çaba içerisinde olduğunu anlamak da mümkündür. Çünkü Katerina'nın, nüzûlden öldüğünü Lehistan tarafından gelen kimselerden duyar duymaz İstanbul'a yazmamış, haberin yanlış olabilme ihtimalini düşünerek Rusya tarafındaki havâdisnüvislerinden gelecek haberleri beklemiştir. Kısa süre sonra onlardan da Katerina'nın öldüğüne ve yerine veliahdının geçtiğine ilişkin bir istihbarat gelince artık doğruluğuna inandığı haberi hemen yazmaya koyulmuştur. Raporunun sonuna da, Bâbıâli'yi asıl ilgilendiren nokta olan veraset değişikliğinin Rus politikasını nasıl etkileyeceği hakkında bilgi edinmek için "yeni kralın hareketlerinin ve ne tarz bir yönetim sergileyeceğinin" mümkün mertebe ve son derece dikkatli bir şekilde araştırılacağına ilişkin bir not düşmüştür.[242]

Hotin Muhafızı Bekir Paşa, Katerina'nın ölüm haberini Eflâk voyvodasından yaklaşık on gün önce, 5 Aralık'ta İstanbul'a yazmıştır. Eflâk'a göre, Ukrayna'nın batısında bulunan Hotin'in Rusya'ya olan yakınlığı paşaya öyle bir öncelik sağlamıştır ki bu da ulaşım şartları ve haberin güncelliği arasındaki ilişkiyi destekler bir gelişmedir. Bekir Paşa, raporunu kaleme aldığı tarihten 17 gün önce Çariçe'nin eceliyle öldüğüne, yerine de oğlu Pavel'in (I) geçtiğine dair Kamaniçe ve İzvaniçe taraflarında bir haber türediğini duyunca hemen konunun tahkikine girişmişti. Tahkikat neticesinde ise haberin yanlış olma ihtimalinin bulunmadığına hükmetmişti. Ona göre, böylesi önemli bir haberi İstanbul'daki Rus elçisi Osmanlı Hükümeti'ne mutlaka bildirecekti, ancak ülke içerisindeki işleri yoluna koyana kadar muhtemelen ölüm haberini gizleyeceklerdi. Bu nedenle kendisi şimdiden İstanbul'u haberdar etme lüzûmu hissetmişti.[243] Böylece Bekir Paşa, Katerina'nın ölüm tarihini ve ardılını doğru tespit etmişken ölüm hadisesinin bir beyin kanamasından kaynaklandığı noktasında aynı doğruluğu yakalayamamıştır. Bu durum, raporunu 6 Aralık'ta, yani Bekir Paşa'dan bir gün sonra kaleme alan Boğdan Voyvodası için de geçerlidir. Sadrazam tarafından saraya takdim edilen bu raporun üzerine düştüğü şu dikkat çekici not ise III. Selim'in, bürokratlarından sadece II. Katerina'nın ölümünün Osmanlı İmparatorluğu'nu nasıl etkileyeceğine ilişkin casusluk çalışmaları yürütmelerini istediğini göstermektedir:

> "Vezirim, cihanın hâli böyledir. Biz kendi işimize bakalım. Beylere yazasın sahih havâdisler alsınlar, aralarında bir dedikodu var mıdır? Ricâl ve diğer devletlerle ilişkileri ve tavırları nasıldır? Dikkatlice tecessüs olunsun."[244]

[242] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 170/7298;* 15 Cemâziyelâhir 1211/16 Aralık 1796.
[243] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 239/13332;* 4 Cemâziyelâhir 1211/5 Aralık 1796.
[244] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 206/10799;* 5 Cemâziyelâhir 1211/6 Aralık 1796.

III. Selim'in emrine uygun bilgiler de kısa süre sonra Bâbıâli'ye ulaşmaya başlıyordu. Bu noktada Eflâk Voyvodası Aleksandr'ın Ocak 1797 tarihli raporu oldukça önemlidir. Çünkü voyvoda, yeni kralın, annesi Katerina'nın politikalarını onaylamadığını öğrenmişti. Hatta annesinin sırdaşı olan vekilleri yanından uzaklaştırmaya başladığını, o doğrultuda bütün işlerde Potemkin ile beraber hareket eden Zubov'u da azletmiş olduğunu haber veriyordu.[245] Bu raporuyla voyvoda, haber kaynaklarının hayli sağlam olduğunu bir kez daha teyit etmektedir. Çünkü bilindiği üzere I. Pavel Petroviç'in ilk icraatlarından birisi Zubov komutasında, Azerbaycan ve İran taraflarında bulunan Rus birliklerini Kuzey Kafkasya'ya geri çağırmak olmuştu. Böylece Ruslar 1797 senesinde, bölgede işgal ettiği sahaları terk ederek bir kez daha dağların kuzeyine çekilmek durumunda kalmışlardı.[246]

Eflâk Voyvodası ayrıca o senenin yazında kaleme aldığı bir raporunda imparatorluk merkezinin emri doğrultusunda yeni Çar'ın tavır ve hareketlerinin yanında devlet adamlarıyla, halkıyla ve büyük devletlerle olan münasebetlerini araştırmak ve öğrendiklerini İstanbul'a yazmak için yoğun bir çaba içerisinde olduğunu vurgulamıştı.[247] O sıralar Boğdan Voyvodası da benzer bir yoğunluk içerisindeydi. Çünkü İstanbul'a Petersburg'da ihtilâl türünden bir gelişme yaşandığına dair bazı duyumlar aksedince Bâbıâli bunu gizlice araştırma görevini kendisine vermişti. Bu nedenle voyvoda, Petersburg'daki karışıklığın sûreti, sebebi, menşei ve aktörleri hakkında geniş bir araştırma başlatıyordu. Bu doğrultuda gerek Rusya'dan Boğdan'a geçen sözüne güvenilir bazı tacirlerden gerekse o havaliye yakınlığı olan diğer bilgi sahibi kimselerden gizlice bilgi toplama cihetine gitmişti. Bu yolla, yeni kralın halkını Rus boyarlarının zulmünden kurtarmak için başvurduğu tedbirlerin aralarında bir sürtüşmeye neden olduğunu öğrenmişti.[248]

Rusya'da iktidarın değişmesi ekseninde yaşanan gelişmelerin Osmanlı istihbarat ağındaki dolaşımı bu şekildeydi. Değişimin Kafkasya yansıması ise, Rus ordusunun geri çekilmesinden doğan boşluktan yararlanan Ağa Muhammed Han'ın Derbend'i geri alması ve Azerbaycan zemininde serbest kalması şeklinde gelişti. Ancak bu süreç çok uzun sürmedi. Çünkü Ağa Muhammed, 1797 Haziran'ında çıktığı Gürcistan seferi sırasında uğradığı bir suikast neticesinde öldü ve şahlık yine Kaçar hanedanına mensup

[245] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 234/13046-G;* 23 Receb 1211/22 Ocak 1797.

[246] Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 164; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, s. 476-477; Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Tutumu", s. 30; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, s. 79-82; Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, s. 39-40; Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 650.

[247] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 234/13046;* 29 Zilhicce 1211/25 Haziran 1797.

[248] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 234/13038-A;* 1 Rübiyülahir 1212/23 Eylül 1797.

olan Feth Ali Han'a geçti. Onun şahlığa geçiş süreci de adayların çokluğu ve hırsları nedeniyle pek kolay olmadı. Bu nedenle İran, 1800 yılına kadar Feth Ali Han'ın (Baba Han) iktidarını pekiştirmek için rakipleriyle sürdürdüğü bir dizi mücadeleye tanıklık etti. O sıralar Rusya'da mevcut olan söz konusu karmaşanın da eklenmesiyle ortaya çıkan tablo, Azerbaycan'ın rahat bir nefes alacağına işaret ediyordu. Aynı şekilde, İran ve Rusya'nın içinde bulundukları durum Osmanlı İmparatorluğu'na da, 1798 yılında Mısır'a çıkarma yapan Fransızlarla veya Pazvandoğlu ve Sırplar gibi o sıralar Bâbıâli'ye karşı ayrılıkçı bir eyleme kalkışan unsurlarla daha rahat başa çıkma imkânı tanımıştır. Üstelik mevcut siyasî durum Osmanlılar için Fransızlar aleyhine gelişen bir Rus yardımını da beraberinde getirmiştir. Bu şekilde Azerbaycan topraklarının işgal tehdidinden kurtulduğu ve Bâbıâli'nin bütün dikkatini Mısır ve Rumeli tarafına kaydırdığı sırada Osmanlı istihbarat ağının İran ve müttefik olmasına rağmen Rusya tarafındaki gelişmeleri takip etmekten bir an olsun geri durmamış olması oldukça önemli, ayrı oranda da gerekliydi. Çünkü dış politik anlık değişimlere her zaman açıktır. Bir ülkede kargaşanın hâkim olması veya bir devletle ittifak halinde bulunuyor, olmak onların faaliyetlerini takip etmenin artık gereksiz olduğu anlamına gelmez. Uluslararası ilişkilerin özünde yatan istihbarat temalı bu ilkelerin Osmanlı elitince idrak edildiğini mevcut vesikaların tanıklığında ifade etmek mümkündür. Mesela Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa, Sadrazamlığa getirileceği 1798 senesinde İran zeminindeki gelişmeleri ayrıntılı bir şekilde araştırıp edineceği bilgileri Bâbıâli'ye arz edeceğini bildiriyordu.[249] 1799 senesinde ise bir yandan Rusya ile antlaşma görüşmeleri yürütülüyor, öte taraftan Osmanlı murahhaslarından olan Erzurum Valisi Abdi Paşa'ya Rusya'nın bir saldırı hazırlığı yapmakta olduğunun haber alındığına, bu nedenle gerekli tedbirleri süratle alması gerektiğine ilişkin bir emir gönderiliyordu.[250]

Güney Kafkasya tarafındaki askerî-siyasî gelişmelerin durulduğu ve Bâbıâli için önem sıralamasında ikinci dereceye düştüğü o süreçte Çıldır Valisi Mehmed Sabit Paşa'nın casusları İran, Tiflis ve Azerbaycan tarafında en açık ifadesiyle cirit atıyorlardı. Bu sayede Ağa Muhammed gibi Feth Ali Han'ın yakında Azerbaycan'ı da etkileyecek olan, İran'da otoritesini tesis etme süreci dikkatli bir şekilde takip edilmişti. Nitekim Mehmed Sabit Paşa 1799 tarihli raporunda Tiflis tarafına gönderdiği casuslar kanalıyla İran'da şahlık iddiasında olan Baba Han'ın bir serdarını Azerbaycan'a nizam vermek amacıyla Tebriz'e; bir adamını ise para talebiyle Tiflis ve Revan'a gönderdiğini öğrenmişti. Raporunun sonunda da "her hâlde, her bir tarafta birçok casusumuz eksik olmayıp gerek Derbend gerek İran ve Tiflis taraflarından gelecek adamlarımız zuhur ettikçe, celp ve tashih ettikleri haberler devletlerine arz olunacaktır" diyor-

[249] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 162/6722;* 27 Safer 1213/10 Ağustos 1798.
[250] Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", s. 458.

du.[251] Nitekim 1800 tarihli bir raporunda Baba Han'ın eylem ve planlarına ilişkin önemli bilgiler aktarmıştı. Buna göre, Baba Han o sıralar eski hükümet merkezi olan Tahran'da ikamet etmekte ve sefer hazırlığı görmekteydi. Daha önce Hoy ülkesini nizama bağlamak için oğlu Abbas Mirza ve Süleyman adlı komutanı idaresinde Tebriz'e bir ordu göndermişti. Bunlar kışı Tebriz'de geçirirken Baba Han kendilerine sefer hazırlıklarını tamamlamaya dikkat etmeleri gerektiği konusunda bir tembihnâme göndermişti. Ayrıca o tembihnâmede kendisinin de Azerbaycan ve Gürcistan'a bir nizam vermek için baharda harekete geçeceğinden, bu doğrultuda Gence ve Revan arasında bulunan Gökçe adlı yerde ordugâhını kuracağından bahsetmişti. Bundan sonra Abbas Mirza sefer hazırlıklarına hız vermişti. Bu gelişme nedeniyle Gürcistan Hanı ve ahalisi büyük bir korkuya kapılmıştı.[252] Nihayet Mehmed Sabit Paşa 23 Temmuz 1800 tarihine ait bir diğer raporunda ise İran'da yaşanan hâdiseleri daha önce bir tatarı vasıtasıyla İstanbul'a aktardığından, ayrıca yine bölgedeki gelişmeleri "asıl ve esasıyla tecessüs etmek arzusuyla" bir adamını Karabağ ve Tebriz tarafına gönderdiğinden bahsediyordu.[253] Feth Ali Han'ı sadece Mehmed Sabit Paşa takip etmiyordu. Kendi ifadelerine bakılırsa, Kars Muhafızı Numan Paşa da onu göz hapsine almıştı. Nitekim aynı yılın sonlarına doğru kaleme aldığı bir raporuna göre, Baba Han önce gidip Horasan'ı nizama bağlamıştı. Sonra Tahran'dan Kazvin'e geçerek Meraga Hanı Ahmed'in kızını (*duhterini*) oğluna nikâhlamıştı. O sıralar düğün işleriyle meşguldü. Numan Paşa raporunun sonunda Feth Ali Han'ın bu eylemlerinden, o taraftan gelen casusları sayesinde haberdar olduğunu ve "bundan sonra da han ne tarafa giderse tahkik olunup" arz edileceğini haber veriyordu.[254]

Raporlardan da anlaşılacağı üzere İran, yakında Azerbaycan tarafında yeni bir ilerleme hareketine girişecektir. Aynı şekilde Rusya da 1800'lü yılların hemen başında Azerbaycan'ı istila etme yönündeki politikasını yeniden canlandırmıştır. O yöndeki en önemli adımlar ise Kafkasya'nın mutlaka istila edilmesi gerektiğine inanan[255] Çar I. Aleksandr zamanında, özellikle de Gürcistan'ın ilhakından sonra atılmıştı. Nitekim I. Aleksandr'ın 12 Eylül 1801 tarihinde onayladığı ve Kartli-Kakhet Krallığı'nın Rusya'yla birleştirilmesini kabul eden manifestoya göre Gürcistan topraklarında Rusya'ya bağlı olarak kurulan Yeni Gürcü-Tiflis Eyaleti (Gubernia-Gubernatörlük) Azerbaycan'ın Kazak, Borçalı ve Şemseddin Sultanlıkları'nı[256] da kapsıyordu. Bu

[251] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 170/7255;* 9 Safer 1214/13 Temmuz 1799.

[252] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 173/7490;* 25 Zilhicce 1214/20 Mayıs 1800.

[253] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 161/*6721-F; *161/6721-G;* 1 Rebiyülevvel 1215/23 Temmuz 1800.

[254] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 160/6679*; 14 Cemâziyülevvel 1215/3 Ekim 1800; *160/6679-A;* 15 Rübiyülahir 1215/5 Eylül 1800.

[255] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 189.

[256] Safeviler döneminde 13 beylerbeylikten birini oluşturan Gence-Karabağ (merkezi Gence) Nadir

girişim, aynı zamanda Rusya'nın Türk Kafkası'nı işgal yolunda attığı ilk resmî adım, bahsedilen topraklar ise Rusya'ya dâhil edilen ilk Azerî topraklarıydı.[257] 1802 yılında bazı stratejik noktalara asker yığmaya başlamaları ise Azerbaycan topraklarının üçüncü ve son kez istila edileceğinin adeta habercisiydi.[258] Bu haberleri doğrulayan gelişme ise I. Aleksandr'ın Gürcistan'ın ilhakından sonra, 20 Kasım 1803 tarihinde General P. D Tsitsianov (Sisianov)'u Güney Kafkas Orduları Komutanı olarak atamasıydı. Tsitsianov Azerbaycan'ı işgal konusunda Çar Petro ve General Zubov'dan avantajlıydı. Çünkü biraz önce işgalini tamamladığı Gürcistan'ı, Azerbaycan'ı işgal ederken merkezî bir üs olarak kullanma şansına sahipti ve bu avantajdan sonuna kadar istifade etmesini bildi. İlk iş olarak Kafkas dağlarının güneyindeki Osetleri itaat altına aldı. Onun düşüncesi, Gürcistan'ın stratejik olarak elde tutulmasını emniyete almak için doğuda Hazar, güneyde ise Aras istikametinde ilerleyerek Azerbaycan hanlıkları üzerindeki denetimi genişletmekti. Planı ise, bir ilhaktan çok, hanlıklara, bir çeşit vassallık ilişkisi içinde ve anlaşmalarla Rusya'ya bağlanmayı kabul ettirmekti. Bu plan doğrultusunda Karabağ, Şirvan ve Şeki hanlıklarıyla anlaşmak çok kolay oldu. İmzalanan anlaşmalar uyarınca, hanlar iç işlerinde tamamen serbest olacak, hanedanlar da veraset haklarını koruyacaklardı. Karşılık olarak Rus garnizonlarını kabul edecekler, nakdî ve aynî haraç vereceklerdi. Daha önemlisiyse "pax Russica"ya razı olacaklardı, yani savaş ve dış siyasete ilişkin haklarını Rusya'ya devrediyorlardı. Hanlardan bazıları elbette öyle bir anlaşmaya yanaşmadılar. Onların başında Gence Hanı Cevad geliyor. Kendisi Tsitsianov'un kuvvetlerine karşı destansı bir direniş gösterdi, ancak Ocak 1804'te Azerbaycan'ın kilidi niteliğinde olan hanlığının işgal ve kendisinin de öldürülmesine engel olamadı. Gence'nin düşmesi öteki Azerbaycan hanlıklarının da Rusların eline geçmesini kolaylaştırmıştı. Ruslar Gence'nin adını Çariçelerine izafeten Elizabetpol olarak değiştirdiler.[259]

Tsitsianov'un bölgedeki faaliyetlerini yakından izleyen İran'ın yeni şahı Feth Ali Han, Mayıs 1804 tarihinde Rusya'nın Azerbaycan'dan çekilmesini talep eden bir mektup kaleme almış, talebi olumsuz neticelenince Rusya'ya savaş ilan etmişti.

Şah'ın öldürülmesi üzerine Gence ve Karabağ hanlıkları ile Kazak ve Şemseddin Sultanlıklarına ayrılmıştı. Bkz. Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, s. 455-456.

[257] Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, s. 478.

[258] Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Tutumu", s. 30.

[259] Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 650-651; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 42; Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Tutumu", s. 30; Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s. 120; Küçükdağ-Dedeyev, "Rusya'nın XIX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'ya Yerleşme Siyaseti", s. 173.

Böylece Birinci Rus-Kaçar Savaşı (1804-1813) başlıyordu. Taraflar arasındaki ilk karşılaşmaysa 2 Temmuz 1804 tarihinde, Revan Hanlığı sınırları içinde yer alan Üç Kilise duvarları önünde cereyan etti.[260]

Azerbaycan zemininde başlayan bu askerî hareketlilik Osmanlı istihbarat ağınca mümkün mertebe takip edilmişti. Öyle bir gelişmede, III. Selim'in bilgi toplama çalışmalarını yönlendirmek ve teşvik etmek için çıkardığı emirlerin önemli katkısı olmuştu. Mesela 1803 yılında Kars Muhafızı Mehmed Paşa'dan İran-Rus Savaşı'nın ne şekilde cereyan etmekte olduğunu kullanılacak casuslar kanalıyla öğrenmesini ve öğrendiklerini İstanbul'a iletmesini istemişti. Ayrıca muhafızın casuslar aracılığıyla etrafına nezaret etmekten bir an olsun geri durmaması da Sultan'ın istekleri arasındaydı. Numan Paşa'nın, bu emri kendisine getiren tatar vasıtasıyla o ana kadar edinilen bilgileri İstanbul'a göndermiş olması ise onun istihbarat çalışması yürütmek için merkezî idareden bir direktif gelmesini beklemediğini göstermektedir.[261]

O sene Bağdat Valisi Ali Paşa ise İran'a semt olması münasebetiyle bilgi toplama çalışmasını kendisine bağlı olan Köy Sancağı mutasarrıfına havale etmiştir. Ama ona, yaşanan gelişmeler hakkında sağlıklı bilgilere erişebilmesi için özel, anlayışlı, dikkatli ve kâr gözetir bir adamını casuslukla görevlendirmesi gerektiğini hatırlatmayı ihmal etmemiştir. Mutasarrıf da valinin emrine uygun olarak hemen söz konusu vasıflara uygun bir adam ayarlamış ve bu şekilde organize edilen istihbarat çalışması neticesinde ulaşılan bilgileri Bağdat'a göndermiştir.[262] Rusların Hoy ve civarına bir saldırıda bulunarak bazı yerleri istila etmiş olmaları, konu özelinde, mutasarrıfın raporundaki en dikkat çekici haberdir. Bağdat Valisi, bahsedilen bölgeye komşu yerlerde bulunan bazı tacirler tarafından da kendisine benzer yönde yazılmış haberlerin varlığına işaret etmek sûretiyle mutasarrıfın raporunu İstanbul'a göndermiştir.[263] Bağdat Valisi'nin İran ve Azerbaycan tarafındaki gelişmeleri öğrenme aşamasındaki gayreti sadece organize ettiği istihbarat çalışmaları neticesinde ortaya çıkan bilgiyi Bâbıâli'ye aktarmaktan ibaret değildir. Bölgede başlayan Rus istilasına karşı İranlıların harekete geçmek için gün saydığını İstanbul'a iletenler arasında onun ismi de vardır. Nisan 1804 tarihli raporunda kaydettiği üzere, Şah'ın veliahdı olan Abbas Mirza bahardan hemen sonra İran ordusuyla Azerbaycan tarafına varacak, Azerbaycan askerini de ordusuna katıp Tiflis ve Gence civarında bulunan Ruslar üzerine yürüyecekti.[264]

[260] Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, s. 479-480.

[261] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 161/6719;* 9 Şevval 1217/2 Şubat 1803.

[262] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 92/3777-C;* 8 Cemâziyülevvel 1218/26 Ağustos 1803.

[263] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 92/3777-B;* 29 Zilhicce 1218/10 Nisan 1804.

[264] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 94/3832-C;* 29 Zilhicce 1218/10 Nisan 1804.

Şubat 1803'te Sivas'tan Erzurum valiliğine atanan ve casusların ardından yürüyen bir vali portresi çizen Alâeddin Paşa[265] örneği, Bâbıâli'nin Rusya-İran arasındaki çekişmenin seyrini öğrenmekteki iştahlılık hâlinin en tepe noktasına işaret etmektedir. Bu yargıyı oluşturan süreç ise şöyle gelişmiştir: Alâeddin Paşa Sivas'tayken Rusların İran sınırını geçmiş olmaları nedeniyle en kısa süre içerisinde Erzurum'a varması ve etrafındaki gelişmeleri dikkatli bir şekilde süzerek basiret üzere bulunması gerektiği yönünde Bâbıâli'den bir emir alıyordu. Bunun üzerine kendi deyimiyle *"iki konağı bir ederek"* memuriyet sahasına doğru yürüyüşe geçtiği sırada, sınırın ötesindeki gelişmelerin öğrenilmesi için güvenilir ve kâr gözetir casuslarını önden gönderiyordu. Durumu ise Bâbıâli'yi istihbaratsız bırakmayacağına ilişkin şöyle bir ibareyle İstanbul'a bildiriyordu: "Bundan böyle bu hususa memur adamlarımız geldikçe o havalinin havâdisleri adım adım devletlerine yazılacaktır."[266]

Böylesi gösterişli ve iddialı bir şekilde Kafkasya hedefli Osmanlı istihbarat ağına giriş yapmış olmasına rağmen Alâeddin Paşa 6 ay kadar sonra (Ağustos-Eylül 1803)[267] Anadolu valiliğine atanacaktı. Ancak halefi ve Battal Hüseyin Paşa'nın oğlu olan Mahmud Tayyar Paşa yürüttüğü istihbarat çalışmalarıyla, şahısların kişisel ilgilerinden ziyade Erzurum'un coğrafi ve stratejik pozisyonunun yöneticilerine o tarz çalışmalarla yakından ilgili olmak gibi bir sorumluluk yüklediğini gösteriyordu. Nitekim Bâbıâli, Azerbaycan'ın kilidi niteliğinde olduğuna vurgu yapılan Gence'nin 1804 senesinde Ruslarca işgal edilmesine ve sonrasındaki gelişmelere ilişkin detaylara onun raporu sayesinde vâkıf olmuştu. Öyle ki kendisi o sene İstanbul'a konuyla ilgili 3 rapor göndermişti. 8 Mayıs tarihli ilk raporunda yer alan bilgilere Azerbaycan tarafına gönderdiği casuslar kanalıyla erişmişti. Casusların anlattığı üzere, Ruslar Gence Kalesi'ni 55 gün muhasara etmiş olmalarına rağmen düşürememişlerdi. (Cevad Han'ın Gence savunmasıyla kahramanlaştığına dikkat çekilmişti). Ancak casusların ifade ettiği üzere, Ruslar bir hileyle kaleyi ele geçirmeyi başarmışlardı. Buna göre, önce kaleden çıkan 5 kişiyi elde etmişlerdi ve onların tarif ettiği şekilde merdivenler hazırlamışlardı. Sonra kale içindekilere "yarınki gün Ramazan bayramınız vardır, bayram namazınızı eda edene kadar sizinle kavga yoktur, sonra üzerinize varılacaktır, hazırlıklarınızı tamamlayın ve gaflet üzere bulunmayın" şeklinde bir yalan haber göndermişlerdi. Nitekim sabah halk namazdayken bir yandan attıkları top ve humbaralarla kale içinde heyecan yaratıyorlar, diğer taraftan hazırladıkları merdivenler yardımıyla girmeyi başardıkları kaleyi ele geçiriyorlardı. Kale içine girdikten sonraki ilk icraatları ise Cevad Han ve oğlunu katletmek olmuştu. Casuslar son olarak Azerbaycan'a küme küme gelmekte

[265] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. I, s. 232.
[266] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 93/3786-F;* 11 Cemâziyülevvel 1219/18 Ağustos 1804.
[267] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. I, s. 232.

olan Rus askerlerinin varlığını müşahede ettiklerini haber vermişlerdi. Mahmud Tayyar Paşa ise bu bilgileri kaydettiği raporunun sonunda bölgeden dönüşlerini beklemekte olduğu casuslarının bulunduğuna ve öğrenilecek havâdisleri yazmakta zerre miktar kusur işlemeyeceğine dikkat çekmişti.[268]

Mahmud Tayyar Paşa'nın yaklaşık iki ay sonra, Temmuz ayında kaleme aldığı ikinci ve üçüncü raporunu merkezî idareyle ters düştüğü için atandığı Erzurum'un değil, şimdi affedilerek eski vazifesine iade edildiği Trabzon'un Valisi olarak mühürlemiş olması da Osmanlı İmparatorluğu'nda yer değiştirmelerin istihbarat çalışmalarını kesintiye uğratmadığını veya yerel temsilcilerin istihbarat sağlama konusundaki hassasiyetini ortaya koyması bakımından önemli bir misal teşkil etmektedir. Bu şekilde *sabık Erzurum ve hâlâ Trabzon Valisi*[269] olan Mahmud Tayyar Paşa, son raporlarında ise İranlıların Ruslara karşı giriştiği harekâta ve ardıl gelişmelere temas ediyordu. Kendisi, daha önce İran şehzadesi Abbas Mirza'nın 40-50 bin kadar askerle Tiflis ve Revan taraflarını zaptetme *"hülyasıyla"* Azerbaycan havalisine gittiğini ve muhasara ettiği Revan'ı düşürdüğünü haber vermişti.[270] Şimdi ise "yeni haberler edinmek için etrafındaki gelişmeleri dikkatle süzmenin ve ayrıca ihtiyatta bulunmanın gereği olan mülkî tedbirleri almanın bir vazifesi olduğu hakikatinden" yola çıkarak o havaliye casuslar göndermişti. Bu hususa dikkat ederek havâdis toplamaktan geri durmamaları gerektiğini de Kars, Van, Bayezid gibi civar birim idarecilerine tembih etmişti. Bu açıklamalarının ardından kendisinin "sahih" olarak edindiğini belirttiği bilgilerin aktarımına geçiyordu. Buna göre, şehzade Abbas Mirza Revan'ı ele geçirdikten sonra Osmanlı topraklarına el uzatmaya başlamıştı. Hatta kuşatmadan önce veya kuşatma esnasında Revan'dan Osmanlı topraklarına sığınanların iade edilmesini ve sığınacak olanlara artık izin verilmemesini[271] bildirmek üzere bazı adamlarını elçi sıfatıyla ve yedişer sekizer süvarinin nezaretinde Kars, Bayezid ve Kürdistan taraflarına göndermişti. Ancak o esnada Tiflis üzerine sevk ettiği 10 bin kişilik bir süvari birliği Revan'ın Şüregel kazasında Ruslarca ağır bir hezimete uğratılmıştı. Öyle ki kurtulmayı başaran Acem askerinin sayısı 5-6 yüz kadardı. Mahmud Tayyar Paşa, raporunun sonunda bu yaşananları savaş alanına oldukça yaklaşmayı başaran bir casusunun çıplak gözle takip ettiğine dikkat çekmişti. Aktardığı bilgileri "sahih" olarak nitelendirmesi muhtemelen bundandı.[272]

İranlıların Ruslar karşısında peş peşe uğradığı yenilgilere ise Çıldır Valisi'nin 1805

[268] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 38/1916;* 27 Muharrem 1219/8 Mayıs 1804.
[269] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 161/6702;* 7 Rübiyülahir 1219/16 Temmuz 1804.
[270] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 161/6702-B;* 30 Rebiyülevvel 1219/9 Temmuz 1804.
[271] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 161/6702-G;* 30 Rebiyülevvel 1219/9 Temmuz 1804
[272] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 161/6702;* 7 Rübiyülahir 1219/16 Temmuz 1804.

tarihli raporunda yer verilmiştir. Valinin öğrendiğine göre, İran şahı ile Rus generali arasında cereyan eden üç muharebenin ardından Acem kuvvetleri mağlup olarak geri çekilmişti. Kazanılan zaferden sonra Gence'ye giden Rus generali ise tertip ettiği bir miktar askeri Revan'a sevk etmiş ve kendisi Tiflis'e geçmişti. Valinin haber kaynağının Rus askerleri arasında bulunduklarını belirttiği casuslar olması ise Osmanlı istihbarat ağı adına dikkat çekici bir gelişmedir. Aynı şekilde o casusların Ruslar arasındaki konuşmalara kulak kabartmış olmalarına vurgu yapılması ise o dönem Osmanlı istihbarat ağında yabancı dil bilgisine sahip casusların kullanıldığına tanıklık etmek açısından ayrıca önemlidir. Son olarak valinin aktardığı bilgilerin doğruluğunu teyit etmek için İran tarafına sözüne güvenilir bir adamını daha gönderdiğinden bahsediyor olması, tek bir bilgi kanalına bağlı kalmak gibi bir hataya düşülmediğini göstermektedir.[273]

Bu arada İranlılarla Osmanlılar arasında Ruslara karşı birlikte mücadele etme yönünde önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Mesela o amaçla 1805 yılı sonbaharında Tahran'a gönderilen Osmanlı elçisi Fevzi Mahmud Efendi, Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerinden Bâbıâli'nin duyduğu rahatsızlığı Şah'a aktarmıştı.[274] İran tarafından Bâbıâli'ye gönderildiği anlaşılan 1806 tarihli Farsça bir evrakta ise Rusların önceki yıl İran'a girdiğinden ve Tiflis yolunu hileyle ele geçirmek isteğinde olduklarından bahsedildikten sonra Rus saldırılarından kurtulmak için bir Rum-İran ittifakının gerektiğine, bunu sağlamak için Mirza Rıza Han'ın elçilikle İstanbul'a gönderildiğine dikkat çekilmişti.[275] Bu çabaların oluşturduğu itici güçle, ama daha çok Batı'daki sorunların tesiriyle 1806 yılı sonbaharında Osmanlılar Rusya'ya savaş ilan edecekti.

Osmanlıların savaşa dâhil olmasından birkaç ay önce, 21 Haziran 1806 tarihinde Ruslar dördüncü ve son defa olmak üzere Derbend'i ele geçirmişlerdi. Her zaman denizi kontrol edebilmesinden dolayı sahip olduğu stratejik önem münasebetiyle I. Petro zamanından beri Rusların dikkatini çeken bu şehrin düşmesinden sonra Bakû yolu artık Ruslara açılmıştı. Önlerinde önce, kendilerine karşı her zaman büyük mücadeleler vermiş olan Kuba Hanlığı vardı, ancak bu kez fazla direnemeden boyun eğdirildi. Hemen ardından Bakû kuşatıldı. Burada General Tsitsianov bir fedai tarafından öldürülünce Bakû 1807 senesinde, yani bir sonraki yıl ve General Bulgakov tarafından komuta edilen ikinci bir kuşatmanın ardından ancak teslim alındı. Böylece Talış, Revan ve Nahçıvan hanlıkları dışında Azerbaycan'ın tamamı Ruslarca işgal edilmiş oluyordu. Bu arada Rus ordusunun başkumandanlığına eski savaşçı Kont Gudoviç getirildi.[276]

[273] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn,* 161/6713; 29 Zilhicce 1219/31 Mart 1805.

[274] Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi,* s. 479-480.

[275] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn,* 161/6704-C; 29 Zilhicce 1220/20 Mart 1806.

[276] Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil,* s. 95; Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı

İlginçtir ki çalışma sahasından bir hayli uzak olmasına rağmen Boğdan voyvodası o sene General Tsitsianov'un öldürülmesine ve Azerbaycan'daki askerî gelişmelere ilişkin olarak Bâbıâli'ye bir rapor takdim etmişti. Kendi deyimiyle, İran tarafına sevk edilen Rus askerlerinin yaşanan bir çarpışmada hezimete uğradıklarına dair duyumlar alınca hemen bunun doğruluğunu araştırmaya başlıyordu. Ancak bölgesel uzaklık nedeniyle casuslar kullanmak veya o taraftan Boğdan'a birilerinin gelmesini beklemek mümkün olmadığından Boğdan'daki Rus konsolosuna müracaat etti. Konsolostan devleti aleyhine olan bir bilgiyi paylaşması beklenemezdi, zaten voyvoda da o tür bir beklenti içerisine girmemişti. Sadece "üslûb-u hâkim" ile konsolosun ağzını aradı ve istediği neticeye ulaştı. Çünkü sohbet esnasında konsolos doğrudan ve isteyerek olmasa da bölgede yaşanan gelişmelerden bahsederken Rusların uğradığı hezimeti itiraf etmişti. Konsolosun anlattığı üzere, iki taraf komutanları arasında Yako adlı kalenin Ruslara teslim edilmesine dair bir antlaşma imzalanmıştı. Rus generali de bu antlaşmaya dayanarak *laubali* bir şekilde kaleye yaklaşmıştı, ancak İranlılar bir gaflet anını yakalayıp onu bir kurşunla öldürmüş, ikinci generali ise yaralamışlardı.[277] Burada voyvodanın imparatorluk merkezini sadece Avrupa'daki gelişmelerden değil, görev bölgesinden oldukça uzakta yaşanan hadiselerden haberdar etme gayreti, Osmanlı istihbarat ağı adına önemli bir gelişme olarak kaydedilmelidir.

Savaşın 1807 yılındaki seyrine gelince; Ruslar, Kafkasya'da İran ve Osmanlı birliklerine karşı sayıca az kuvvetle savaştılar. Osmanlıların savaşa katılması ise Kafkasya cephesinde hiçbir olumlu etki uyandırmadı. Tam aksine Arpa Nehri civarındaki kalabalık Osmanlı birliklerinin General Gudoviç komutasında ve az sayıda olan Rus askerine yenilmesi morallerin iyice çökmesine neden oldu. 18 Haziran 1807'de yaşanan Osmanlı-Rus çatışmasında Ruslar çok sayıda ganimetin yanı sıra Türk toplarını da ele geçirdiler. 1808 yılındaki İran-Rus savaşları ise genelde Nahçıvan ve Erivan bölgesinde cereyan etti. Gerek Nahçıvan gerekse Erivan taraflar arasında el değiştirip durdu. Ruslar genelde 3 ila 5 bin kişiden müteşekkil ve manevra gücü yüksek olan askerî gruplarla İran şehzadesi Abbas Mirza'ya peş peşe ağır yenilgiler yaşattılar.[278] Böylece 1810 yılına doğru, Dağıstan ve Kuzey Kafkasların bazı mıntıkaları hariç Kafkasların büyük bir kısmı Rusların eline geçmişti.[279]

İstilâsı ve Osmanlı Tutumu", s. 31; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, s. 481-482; W. Barthold, "Derbend", *MEB.İA*, C. III, Eskişehir 1997, s. 538; Mirza Bala, "Bakû", *MEB.İA*, C. II, Eskişehir 1997, s. 259-261.

[277] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn*, 237/13179-E; 19 Safer 1221/8 Mayıs 1806.

[278] Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, s. 482.

[279] Ruslar 1812'de Talış (Lenkeran) Hanlığı'nı, 1819'da Şeki (Nuha) Hanlığı'nı, 1820'de Şirvan'ı, 1822'de ise Karabağ'ı işgal ettiler. Hanlıkların işgali hakkında daha fazla bilgi için bkz. *Osmanlı Devleti ile*

İ. Mehmetov'un oldukça yerinde tespitlerine göre, Rusların Azerbaycan'daki başarısı aslında yerel hanlıkların ve Kaçarların beceriksizliğinin sonucuydu. Çünkü Fransa ile savaş hâlinde olduğundan Rusya'nın Güney Kafkasya'ya gönderecek ilave birlikler ayırması olanaksızdı. Öte yandan Kafkasya cephesinde Rusya sadece İran'la değil, aynı zamanda Osmanlı ile de savaş halindeydi. Üstelik Rus işgaline uğrayan Kafkas topraklarında 1806 senesi boyunca bir ayaklanma dalgası görülmüştü. Özellikle Dağıstan ve Şeki halkı Rus yönetimini bir türlü benimsemiyordu. Ancak bütün bu avantajların hiçbirinden yararlanılamadı. İşgal boyunca ise İran birlikleriyle savaşan Rus askerlerinin sayısı hiçbir zaman 5 binin üzerine çıkmamıştır. Buna karşılık Abbas Mirza elindeki kalabalık birliklerden gerektiği kadar yararlanamadı. Bunda Abbas Mirza'nın ordusundaki bazı İngiliz subay ve ajanların Ruslar lehine casusluk yapmalarının büyük etkisi olmuştur. Çünkü İngiltere, Fransa'ya karşı Kafkasya'da Rus çıkarlarının korunmasından yana bir tavır takınmıştı.[280]

Özetle denilebilir ki Rusya, yaklaşık 10 yıl gibi kısa bir zaman zarfında Güney Kafkasya'daki üstünlüğünü büyük oranda perçinlemiş ve sınırlarını Hazar'dan Karadeniz istikametinde genişletmeye başlamıştır.[281] Bu gelişme aynı zamanda incelenen dönem itibariyle Kafkasya'daki Rus yayılmasını denetleme ve mümkünse engelleme, değilse geciktirme amaçlı işleyen Osmanlı istihbarat ağının görevinin sona erdiğine işaret etmektedir. Zaten ilerleyen zaman içinde Bâbıâli'ye ulaşan istihbarat raporları, artık Rusların Kafkasya'daki yayılmalarını sağlam bir zemine oturtma yönünde sürdürdükleri eylemlerden ziyade Karadeniz, Anadolu veya İran gibi Kafkas-ötesine sızma çabalarına ve o çaba doğrultusunda girişilen hazırlık ve eylemlere ilişkin olmuştur. Nitekim Doğu Karadeniz'de Rus gemilerinin yaklaşacağı bir limana ihtiyaç duyan Rusya'nın, Osmanlıların Karadeniz'deki stratejik öneme sahip noktalarından olan ve Faş ile Sohum kaleleri arasında bulunan Anakara ve Kemhal iskelelerini ele geçirmeye yönelik plan, hazırlık, teşebbüs ve nihayet başarılarına ilişkin olarak yerel temsilciler tarafından İstanbul'a gönderilmiş pek çok rapor[282] vardır.

Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası), s. XXII–XXIII; A. Z. Velidi Togan, "Azerbaycan", s. 113, 115; Makas, *Azerbaycan'ın Tarihî ve Kültürel Coğrafyası*, s. 12; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 103-105; Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", s. 27, s. 32-33; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, s. 447-465; Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış", s. 15 vd.

[280] Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, s. 482.

[281] Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 300; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 50; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 42; Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", s. 651.

[282] *BOA, Hatt-ı Hümâyûn*, 259/14926; 5 Zilkâde 1219/5 Şubat 1805; *173/7485;* 29 Zilhicce 1220/20 Mart 1806; *152/6414;* 29 Zilhicce 1221/9 Mart 1807.

SONUÇ

Rusya, temelleri I. Petro tarafından atılan, ayrıca ilk defa onun zamanında uygulama sahasına aktarılan işgal siyaseti doğrultusunda sürdürülen yaklaşık bir asırlık çabanın neticesinde Kafkasya'yı istila etmeyi ve sömürgeleştirmeyi büyük ölçüde başarmıştır. Özellikle 1783 senesinde Kırım'ın ilhak edilişini izleyen 20 yıllık süreçte Rus istilasının hızlı bir şekilde gelişmiş olması o devir ricâlini ağır eleştirilere maruz kalmakla karşı karşıya bırakmıştır. Ancak çalışma esnasında, Cevdet Paşa başta olmak üzere o döneme ilişkin kayıt tutan birçok Osmanlı müellifinin ağız birliği etmişlercesine devrin ricâlini beceriksizlik ve diplomatik bilgisizlikle suçlama eğilimlerinin, Kırım gibi tarihsel ve stratejik öneme sahip bir bölgeyi silaha başvurmadan kuzeydeki en tehlikeli düşmana kaptırmış olmalarından neşet ettiği düşünülmektedir. Gerek bahsedilen müelliflerin eserlerine gerekse imparatorluğun resmî vesikalarına dayalı olarak mesele üzerine mesai harcayan ve Gürcistan örneğinden yola çıkan birçok yerli araştırmacının ortak kanaati olmak üzere, Osmanlı yönetimi, sınır idarecilerinden alınan raporları incelemek sûretiyle sadece Kafkasya'daki olayları takip etmekle yetinmek zorunda kalmış, imparatorluğun geleceği açısından hayatî önem taşıyan o tarz bir gelişme karşısında sessizliğini bozmamıştır.[1]

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya'daki Rus ilerleyişi karşısında pek bir direnç gösteremediği yadsınamaz bir gerçektir. Ancak bu durum bahsedildiği veya iddia edildiği gibi bilgisizlikten veya sanılması muhtemel bir keyfîlikten kaynaklanmış değildir. Çalışma içerisinde sıklıkla dikkat çekilmek durumunda kalındığı üzere, imparatorluğun dümeninde bulunanlar hem içeride hem dışarıda hem de birlikte patlak veren pek çok problemle uğraşmak durumunda kalmışlardı. Kırım'ın ilhakından sonra sadece Rusya'ya değil, müttefiki Avusturya'ya karşı da girişilen harp (1787-1792), bir âyanın Bâbıâli'den bağımsızlığını ilan edecek kadar güçlendiğinin en

[1] Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, s. 89; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 167; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 373-374.

güçlü kanıtlarından sadece birisi olan Pazvandoğlu İsyanı (1795-1798), işgal ettikleri Mısır'dan Fransızların tahliye edilmesi için verilen mücadele (1798-1801) ve imparatorluk iskeletinin çatırdamaya başladığının habercisi olan Sırp Bağımsızlık Hareketi (1804-1813) dikkat çekilmek istenen problemlerin sadece en öne çıkanlarıydı. Bunlar çözülmeye çalışılırken bir yandan da köhneleşmeye yüz tutmuş bir imparatorluğun çözülmemesini sağlayıcı modernleşme gereksinime cevap verecek hamleleri hayata geçirme noktasında, önceki devirlerde eşine tesadüf edilmeyen bir çaba sarf ediliyordu. Bütün bu uğraşlar arasında, dış politiğini genellikle batıdaki veya batı kökenli gelişmelerin şekillendirdiği bir imparatorluğun gündeminde Kafkasya'nın kendisine daha alt sıralarda yer buluyor olması o kadar da şaşkınlık yaratıcı bir gelişme olarak değerlendirilmekten uzaklaşıyor.

Osmanlılar açısından böylesi olumsuz bir tablonun varlığına ve Kafkasya'ya fiilî bir müdahalede bulunulmamış olmasına rağmen, Kafkasya hedefli Rus politikasının Kırım'a ayak bastıkları andan itibaren biliniyor olması ve aynı zaman diliminden itibaren sonraki adımlarının dikkatlice ve imkânlar elverdiği ölçüde takip edilmesi ve elbette çelmelenmeye çalışılması yönündeki gayret, ilgisizlik ve ona bağlı oluştuğu düşünülen bilgisizlik iddialarının tekrar gözden geçirilmesi gerektiği düşüncesini doğuruyor. İstihbarat çalışmaları neticesinde edinilen bilgilerden hareketle başvurulan tedbirler, Anapa'nın Osmanlı varlıkları arasında kalmasını sürdürme veya Kafkasyalıları Ruslara karşı organize etme çabası ise öyle düşünmeyi gereklilik haline sokuyor. Dolayısıyla Kafkasya'nın Rus istilasına neden uğradığı tartışmasında, devrin ricâline yöneltilen ilgisizlik ve cehalet suçlamalarını listeden çıkarmak veya o listenin en aşağısına kaydetmek, çalışma içerisinde paylaşılan vesikaların da ortak kanaatiyle ilmî bir gerekliliğe dönüşüyor. Kaldı ki düşmanın durumuna ilişkin olarak elde edilen bilgi tek başına problemlerin üstesinden gelme gibi bir vasfa sahip değildir, o sadece bir tehdit veya tehlikenin önceden haber alınması ve gerekli tedbirlere zamanında başvurulması aşamasında bir vasıtadır. Tehdidin ortadan kaldırılma süreci ise tamamıyla siyasî erki elinde bulunduran ve askerî gücü harekete geçiren iktidara bağlıdır. Ancak o noktada iktidar bir çalkantı süreci yaşıyor ve güçsüzlük içinde birbirinden farklı birçok problemle boğuşuyorsa kendi varlığını tehdit eden herhangi bir problemin giderilmesi noktasında istihbarat veya daha geniş bir ifadeyle doğru yürütülen istihbarat çalışmaları neticesinde ortaya çıkan gerçek bilgi değersizleşiyor ve herhangi bir anlam ifade etmiyor. Hâl öyle olunca, savunma durumunda kalan iktidar, bütün dikkat ve mesaisini savunulan hedef üzerinde yoğunlaştıran düşmanın askerî-siyasî başarılarını sadece ses çıkaran bir seyirci olarak izlemekten öte bir tepki geliştiremiyor. Dahası iktidara o keyifsiz seyir imkânını sunan en organize istihbarat çalışmaları ve o çalışmalarda başrol oynayan en becerikli casuslar dahi iktidarın çelişkileri içinde bir değersizleştirilme kampanyasına itilmekten kurtulamıyorlar. Üstelik iktidarın

kayganlığı ve bocalamaları da istihbarat çalışmalarını ve casusları hak ettikleri şekilde değerlendirmekten uzaklaştırabiliyor.

Bu teorik bilgilerin üretimini üstlenen coğrafya Kafkasya; iktidar Bâbıâli; düşman Rusya ve elbette değersizlik ithamına maruz kalansa Osmanlı istihbarat ağıdır. Meseleyi, biraz da o coğrafya üzerinde düşmanın; iktidarı çaresizliğe, istihbarat ağını değersizliğe iten pratik uygulamalarından hareketle tartışmak icap ediyor. Sözgelimi Gürcistan, Rusların Kafkasya'da sağlam bir şekilde yerleşebilmelerinin temel dayanağı idi. Bu nedenle orasını egemenlik altına alma yönünde Rusların mazisi oldukça eskiye dayanan ve hayli yoğun şekilde gelişen bir çabaları olmuştu. Bu gelişme aynı zamanda Kafkasya'daki Rus yayılmasını takip edebilme amacıyla oluşturulan Osmanlı istihbarat ağını, mesaisinin büyük ve önemli bir kısmını Gürcistan ve civarındaki Rus etkinliğini takip etmeye ayırmak durumunda, hatta mecburiyetinde bırakmıştı. Bu mecburiyet, bir Rus-İran ittifakının yaşanması korkusu nedeniyle ikinci devletin faaliyetlerini ve kuzeydeki düşman ile aralarındaki münasebetleri de kapsayacak şekilde takip etmeyi gerektirir bir genişliğe erişmişti. İşte bu genişliğin yanında II. İrakli gibi Gürcü meliklerinin veya nadir de olsa bazı Dağıstan ve Azerbaycan hanlarının iki tarafa yaslanmak veya ikili oynamak şeklinde beliren politikaları, Osmanlı istihbarat ağında kimi zaman bocalamalar yaşanmasına ve ihanet suçlamalarının ortaya çıkmasına neden olmuştu. Yoksa yürütülen istihbarat çalışmaları neticesinde Rusların Gürcistan'ı istila etmek niyetinde oldukları, Kırım'a el attıkları andan itibaren bilinen bir hakikat hâlini almıştı. Lakin iktidarın o planı bozabilecek bir güçte olmayışı veya o yöndeki hamleleri yeterince ve zamanında yapamamış olması istihbarî bilgiyi değersiz kılmıştı.

Manzara; Kafkasya'nın kuzeyi için de pek bir farklılık arz etmekten uzaktır. Rusların Kuzey Kafkasya'yı çepeçevre kuşatmakta olduklarına ilişkin İstanbul'a ulaşmış olan birçok istihbarat raporunun varlığına karşın Bâbıâli'nin güçsüzlüğü, Battal Hüseyin Paşa ve Abdullah Paşa gibi Seraskerlerin korkaklığı ve nihayet Rusya'nın kırılması güç inat ve azmi, esasında bahsedilen manzaranın yukarıda çizilen teorik çerçevenin içerisine oturtulmasından başka bir şey değildir. İktidar mekanizmasının dış politiğin üretimi ve uygulanması aşamasındaki istikrarsız görüntüsünün ve o görüntüyü besleyen bir değişimin, sadece Osmanlıların Kafkasya politikasını değil, o politikayı şekillendiren istihbarat çalışmalarını nasıl değersiz kıldığının, Halil Hamid Paşa'nın Sadrazamlıktan düşüşünden sonra Sultan'ın yeni mutlak temsilcisi ve onun ekibiyle Çıldır'daki eski vali Süleyman Paşa arasında yaşanan uyumsuzluk ve bocalama evresinde en açık şekliyle belirdiğine çalışma içerisinde temas edilmişti.

Kısacası Kafkasya'nın hızlı bir Rus istilasına maruz kalmasıyla Osmanlı istihbarat ağının doğrudan bir ilgisinin bulunmadığı; bilakis Rusların Kırım'dan sonra

Kafkasya istikametinde girişecekleri yayılma hareketinin ne şekilde gelişeceğinden veya gelişmekte olduğundan Osmanlı Sultan ve bürokratlarına çok önceden sağladığı farkındalıkla, üzerine düşen sorumluluğu ziyadesiyle yerine getirmiş olduğu yine vesikaların tanıklığında sabittir. Üstelik sınırlarda görevli yerel temsilcilerin çok defa raporlarının sonuna Kafkasya'dan dönmelerini beklemekte oldukları casuslarının varlığına işaret eden ibareler iliştirmiş olmalarına rağmen devam eden yazışmalar arasında onlarla ilgili vesikalara bazen tesadüf edilememesi de hesaba katılınca, Osmanlı istihbarat ağının etkinliğinin ve imparatorluk yöneticilerine sağladığı katkının daha üst seviyede olduğu ortaya çıkıyor.

Bu haliyle Kafkasya, Osmanlılar açısından kuzeydeki düşmana karşı başarıyla verilemeyen bir sınav olsa da istihbarat çalışmaları adına onu önemli kılan bazı hususları tespit edebilmek mümkün olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetenlerin kendilerini doğrudan ilgilendiren bir coğrafyadaki gelişmelerden haberdar olabilme aşamasında ortaya koydukları çabaya tanıklık edebilmek, Kafkasya hedefli oluşturulan ve işleyen istihbarat ağı sayesinde mümkün olmuştur. Osmanlı tarihinin ilk devirlerinden itibaren istihbarat çalışmalarında istifade edilen bilgi toplama kanallarına ilişkin bir panorama sunmuş olması o ağı önemli kılan bir diğer hususiyettir. Kafkasya hakkında İstanbul'a ulaşan istihbarat raporlarından bazılarının Arapça, Farsça veya Çerkesçe olmaları ise Osmanlı istihbarat ağının genişlik ve zenginliğine işaret etmesi bakımından önemlidir. Son olarak, Kafkasya'ya dair gerek Osmanlı resmî kayıtlarında gerekse kroniklerde yer alan birçok bilginin bahsedilen istihbarat çalışmalarının birer mahsulü olmaları da dikkat çekici bir gelişme olarak kaydedilmelidir.

KAYNAKLAR

I. ARŞİV BELGELERİ[1]

A. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

1) DEFTERLER

a) Mühimme Defterleri (A.DVN.MHM.d.,): 173, 174, 176, 177, 179, 180, 185, 192, 194, 198, 201, 202, 204, 207, 209.

2) BELGE TASNİFLERİ

a) İbnülemin (İ.E) Tasnifi Belgeleri

i) Hariciye (İE.HR): 15/1445; 22/1995.

ii) Hatt-ı Hümâyûn: 5/444; 5/475.

b) Muallim Cevdet (C.) Tasnifi Belgeleri

i) Askeriye (C.AS): 29/1326; 71/3346; 266/11040; 423/17550; 743/31239; 772/32679; 924/39954; 936/40561; 999/43692; 1031/45250; 1040/45644; 1113/49312; 1146/50924.

ii) Dahiliye (C.DH): 6/286; 99/4909; 226/11288; 286/14298.

iii) Hariciye (C.HR): 12/552; 20/996; 24/1167; 36/1795; 38/1892; 76/37803; 78/3866; 80/3995; 94/4681; 118/5863; 130/6491; 147/7310; 165/8247.

iv) Eyalet-i Mümtâze (C.MTZ): 16/800; 17/811; 18/877.

c) Ali Emiri (A.E) Tasnifi Belgeleri

i) I. Abdülhamid (AE. SABD. I): 5/462; 5/464; 5/518; 6/597; 16/1430; 16/1633; 19/1643; 19/1688; 63/4433; 97/6650; 115/7757; 115/7758; 183/10970; 352/24644; 361/25193; 362/25268; 364/25431; 364/25446; 368/25757; 369/25758.

ii) III. Selim (A.E. SSLM.III): 100/6063; 427/24447; 428/24525; 429/24527.

d) Bulgaristan Devlet Arşivlerinden (Kiril ve Methodiys Kütüphanesinden) Alınan Osmanlıca Belgeler (YB.04): 6/26; 6/27.

e) Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi: 2/58-A; 2/58-B; 3/74; 4/110; 4/94-M; 5/168; 6/203-A; 9/324-C; 9/324-D; 9/324-G; 9/324-H; 9/324-I; 9/324-J; 9/326-B; 9/326-D; 9/326-E; 10/327-A; 10/327-F; 10/331; 10/331-A; 10/333; 10/333-A; 10/333-B; 10/333-F; 10/333-G; 10/333-H; 10/336-A;

[1] Vesikaların tam künyeleri metin içerisinde verildiğinden burada sadece defter ve gömlek numaraları verilmiştir.

10/336-B; 10/336-C; 10/337; 10/337-B; 10/337-D; 10/338; 10/339; 10/346; 10/346-A; 10/346-B; 10/348-A; 10/348-K; 10/349-C; 10/349-M; 10/349-T; 11/351; 11/423; 11/436-D; 11/436-H; 12/437; 12/439-A; 12/439-C; 12/440; 12/440-B; 12/443-A; 12/443-E; 12/445-A; 12/445-C; 12/447-A; 12/447-B; 12/448-F; 12/448-İ, 12/448-K; 12/448-O; 13/456; 16/697; 16/715; 16/726; 17/733; 17/739; 17/746; 17/746-A; 17/746-B; 17/746-C; 17/749; 17/756; 17/762; 17/764; 17/765; 18/796; 18/797-C; 18/799; 18/799-A; 18/801; 18/811; 18/820; 18/842; 19/879; 19/891; 19/903; 19/908; 19/910; 20/926; 20/947; 20/948; 21/1011-A; 21/1011-B; 21/1011-D; 21/1011-E; 22/1021; 22/1022; 22/1023; 22/1047; 22/1066-C; 22/1066-D; 22/1069; 23/1104; 23/1111; 24/1220; 24/1221; 24/1223-A; 24/1225; 24/1226-A; 25/1228; 25/1228-A; 25/1228-C; 25/1240; 25/1246; 25/1250; 25/1250-C; 25/1251-C; 25/1251-D; 25/1251-F; 26/1253-B; 26/1254; 26/1254-A; 26/1254-B; 26/1254-C; 26/1264; 26/1278; 27/1281; 27/1290; 27/1292; 27/1299; 27/1299; 27/1301; 27/1302; 27/1305; 27/1305-A; 27/1307; 28/1322; 28/1324; 28/1327; 28/1328; 28/1329; 28/1333; 28/1334; 28/1335; 28/1336; 28/1336-B; 28/1337; 28/1338; 28/1339; 28/1342; 28/1343; 28/1343-A; 28/1344; 28/1345; 28/1347; 28/1351; 28/1351-A; 31/1464; 31/1476; 31/1476-A; 31/1476-B; 31/1476-C; 32/1518; 32/1547; 33/1602; 33/1603; 35/1743; 35/1760; 38/1916; 92/3777-B; 92/3777-C; 93/3786-F; 94/3832-C; 117/4760; 123/5033-A; 130/5384; 131/5413; 149/6263; 149/6274; 152/6414; 160/6666; 160/6679; 160/6679-A; 160/6684; 160/6688; 160/6688-A; 161/6692; 161/6693; 161/6694; 161/6699; 161/6702; 161/6702-B; 161/6702-G; 161/6704-C; 161/6713; 161/6719; 161/6721-F; 161/6721-G; 162/6722; 162/6748-E; 168/7093; 170/7252; 170/7255; 170/7298; 170/7299; 170/7306; 173/7485; 173/7490; 173/7490-A; 174/7522; 178/7893; 182/8313; 182/8377; 186/8712; 187/8842; 187/8865; 188/8992; 189/9010; 194/9618; 197/9932; 204/10636; 206/10799; 207/10882; 228/12669; 231/12853-B; 234/13038-A; 234/13046; 234/13046-G; 237/13179-E; 239/13332; 258/14870; 259/14926; 262/15159; 812/37245; 813/37253-F; 813/37253-I; 814/37263-D; 1013/42480-C; 1060/43577; 1383/54684; 1383/54714; 1384/54846; 1385/54957; 1391/55466; 1392/55537; 1393/55668; 1400/56378; 1403/56692; 1406/56971; 1430/58526; 1431/58578; 1484/32; 1486/21.

B. TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ DEFTERLERİ (TSMA.d.): 4202/7.

C. YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

ÖZSARAY, Mustafa, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya, (Savaş ve Sürgün I, 1781-1919)*, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2011.

YILDIZTAŞ, Mümin, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, Kültür Sanat Basım Evi, İstanbul 2012.

Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1992.

II. YAZMA, KRONİK VE MATBU ESERLER

Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi*, Haz. Adnan Baycar, TTK Yay., Ankara 1998.

——, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi (Ahmet Câvid Bey'in Müntehabâtı)*, Haz. Adnan Baycar,

Yeditepe Yay., İstanbul 2004.
Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Haz. Mücteba İlgürel, TTK Yay., Ankara 1994.
Ahmed Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, C. II, İstanbul 1219.
Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul H.1307.
——, *Tezâkir, 1-12*, Yay. Haz. Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara 1991.
——, *Tarih-i Cevdet*, C. I-II-III, V, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1302 (1303, 1309).
Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, Haz. Abdülkadir Özcan, TTK Yay., Ankara 1995.
İsmail b. Hüseyin, *Vukuâtnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emiri Kısmı, No. 625.
Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, Haz. Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2012.
Kırım ve Kuban (Risaletü'n-fî Ahvâl-i Kırım ve Kuban), Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu, No. 1886.
Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet*, Haz. Ahmet Öğreten, TTK Yay., Ankara 2002.
Mustafa Necib Efendi, *Sultan Selim-i Sâlis Asrı Vekayi'ine ve Müteferruatına Dair...*, Matbaa-i Amire, 1280.
Mütercim Ayıntâbî Ahmed Asım, *Asım Tarihi*, C. I, Ceride-i Havâdis Matbaası, İstanbul, (Baskı tarihi belirtilmemiş).
Rusların Rumları Himâyelerine Dair, TTK Kütüphanesi, Yazma, No: 187.
Sadullah Enverî, *Tarih-i Enverî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi Kısmı, No. 590.
Serge Goriainow, *Devlet-i Osmaniyye Rusya Siyaseti*, Trc. Macar İskender-Ali Reşad, (Süleymaniye Kütüphanesi, Fethi Sezai Türkmen Kısmı, No. 621), Kanaat Matbaası, İstanbul 1331.
Sergey Anisimov, *Kafkas Kılavuzu*, Çev. Binbaşı Sadık, İstanbul 1926.
Zaimzâde Mehmed Sadık, *1202 Senesi Rusya ve Nemçe Seferleri*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, No. 2532.

III. ARAŞTIRMA-İNCELEMELER

AKA, İsmail, "Timur ve Timurlular Devleti (1370-1507)", *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Ankara 1987, ss. 553-558.
AKÇORA, Ergünöz, *Geçmişten Günümüze Çeçenler*, Turan Yay., İstanbul 1996.
Akiner, Shirin, *Sovyet Müslümanları*, Çev. Tufan Buzpınar-Ahmet Mutu, İnsan Yay., İstanbul 1995.
AKMAZ, Ahmed, *Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi (Doğuşu)*, Bizim Gençlik Yay., Kayseri 1994.
ALLEN, W.E.D.-Muratoff, Paul, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge 1953.
ALLSEN, Thomas T., "Mongol Census Taking in Rus, 1245-1275", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 5, No. 1, 1981, pp. 32-53.
ARSLAN, Ali, "İnguşlar", *TDV.İA*, C. XXII, İstanbul 2000, ss. 311-314.
——, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İmam Mansur", *Kafkaslarda İslâm Medeniyeti Sempozyumu*, (9-11 Aralık 1998 Bakü), İstanbul 2000, ss. 161-169.
——, "Rusya'nın Kırım ve Gürcistan'ı İlhakından Sonra Osmanlı Devleti'nin Çerkez Kabileleri ile Münasebetleri (1784-1829)", *Kafkas Araştırmaları-I*, Acar Yay., İstanbul 1988, ss. 46-51.

AYDEMİR (Çuşha), İzzet, "Kafkasya'nın Eski Tarihi (Dünkü Kafkasya)", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, Kafkas Kültür Derneği Yay., İstanbul 1977.

——, *Göç, Kuzey Kafkasya'lıların Göç Tarihi*, Gelişim Matbaası Ankara 1988.

AYDIN, Mustafa, "Lekler" *TDV.İA*, C. XXVII, İstanbul 2003, ss.131-133.

——, *XIX. Yüzyılda Kafkaslarda Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)*, Basılmamış Doktora Tezi, İ. Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.

BADDELEY, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh İsmail*, Çev. Sedat Özden, Kayıhan Yay., İstanbul 1989.

——, *The Rugged Flanks of Caucasus*, Vol. I-II, Oxford University Press, London 1940.

BALA, Mirza, "Bakû", *MEB.İA*, C. II, Eskişehir 1997, ss. 259-261.

——, "Çerkesler", *MEB.İA.*, C. III, Eskişehir 1997, ss. 375-386.

——, "Dağıstan", *MEB.İA*, C. III, Eskişehir 1997, ss. 447-451.

——, "Gürcistan", *MEB.İA*, C. IV, Eskişehir 1997, ss. 837-845.

——, "Kazı-Kumuk", *MEB.İA*, C. VI, Eskişehir 1997, ss. 523-525.

——, "Kırım", *MEB,İA*, C. VI, Eskişehir 1997, ss. 741-746.

BARRETT, Thomas, "Lines of Uncertainty: the Frontiers of the North Caucasus", *Slavic Review*, Vol. 54, No: 3, Fall 1995, pp. 578-601.

BARTHOLD, W., "Abazalar", *MEB.İA.*, C. I, Eskişehir 1997, ss. 6-8.

——, "Dağıstan", *MEB.İA*, C. III, Eskişehir 1997, ss. 451-456.

——, "Derbend", *MEB.İA*, C. III, Eskişehir 1997, ss. 532-539

——,-Kermani, David K., "Kumuk", *EI*, (New Edition), Leiden 1986, pp. 381-384.

BATIRHAN, B., "Şeyh Mansur", *Kafkasya*, C. I, S.6, Başnur Matbaası, Ankara 1965, ss. 4-8.

——, "Şeyh Mansur", *Kafkasya*, C.I, S.7, Başnur Matbaası, Ankara 1965, s. 21-22.

BENNİGSEN, Alexander-D'Encausse H. Carrere, "Beskesek-Abaza (Or Beshkesek Abaza)", *EI*, C. I, (New Edition), Leiden 1986, pp. 1189-1190.

BERDZENİŞVİLİ, Niko-CANAŞİA, Simon-(İvane Cavahişvili), *Gürcüstan Tarihi*, Çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yay., İstanbul 2000.

BERJE, Adolf, *Kafkasya-Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, Çev. Murat Papşu, Chiviyazıları Yay., İstanbul 2010.

BERKOK, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

BERZEG, Nihat, *Çerkesler* (Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk), Chiviyazıları Yay., İstanbul 2006.

BETROZOV, Ruslan, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, Çev. Orhan Uravelli, Kafdav Bilimsel Araştırma Merkezi, Ankara 2009.

BEYGUA, Valeri, *Abhazya Tarihi*, Çev. Papapha Mahinur Tuna, Asyayın, İstanbul 2000.

BİCE, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1991.

BİLGE, M. Sadık, *Osmanlı Devleti Ve Kafkasya (Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasya'nın Siyasî-Askerî Tarihi ve İdarî Taksimâtı, 1454-1829)*, Eren Yay., İstanbul 2005.

BOSWORTH, C. E., "Al-Kabk", *EI*, C. IV, (New Edition), Leiden 1997, pp. 341-350.

BUDAK, Mustafa, "1853-1856 Kırım Harbi Başlarında Doğu Anadolu-Kafkas Cephesi ve Şeyh Şamil", *Kafkas Araştırmaları-I*, Acar Yay., İstanbul 1988, ss. 52-58.

——, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", *Genel Türk Tarihi*, C. IX, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 641-679.

BUNİYATOV, Ziya Musa, "Azerbaycan", *TDV.İA*, C. IV, İstanbul 1991, ss. 318-322.

BUSHKOVİTCH, Paul, *Büyük Petro*, Çev. Berna Akkıyal, İletişim Yay., İstanbul 2012.

CAFEROĞLU, A., *Azerbaycan*, İstanbul Cumhuriyet Matbaası, 1940.

CASTERA, Henry Jean, *Katerina Tarihi*, Çev. Yakovaki, Haz. Mehmet Mercan, Öncü Basımevi, Ankara 2010.

ÇAKMAK, Mehmet Ali, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış", *Türkler*, C. VII, Ankara 2002, ss. 15-21.

D'ENCAUSSE, H. Carrere-BENNİGSEN, A., "Avars", EI, C.I, (New Edition), Leiden 1986, pp. 755-756.

DANİŞMEND, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yay., İstanbul 1972.

DEVLET, Nâdir, "Kazan, Kasım ve Astırahan Hanlıkları", *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Ankara 1987, ss. 571-583.

DONNELLY, Alton S., "Peter the Great and Central Asia", *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes*, Vol. 17, No. 2/3, Summer and Fall 1975, pp. 202-217.

DURSUN, Davut, "Gürcistan", *TDV.İA*, C. XIV, İstanbul 1996, ss. 310-311.

——, "Kabartaylar", *TDV.İA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 12-13.

——, "Kafkasya", *TDV.İA*, C. XXIV, İstanbul 2001, ss. 157-158.

——, "Lezgiler", *TDV.İA*, C. XXVII, Ankara 2003, ss. 169-170.

Dünya Casusluk Tarihi, I, Ed. Ercan Arıklı, Artel Yay., İstanbul 1974.

EREL, Şerafeddin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, 1961.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, TTK Yay., Ankara 1953.

ERSOY, Hayri, "Abazalar (Abhazlar) Üzerine Tarihçe", *Kafkasya Yazıları*, S. 1, İlkbahar 1997, ss. 31-41.

——,-Kayacı, Aysun, *Çerkes Tarihi*, Tümzamanlar Yay., İstanbul 1992.

FİSHER, Alan, *Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatar*, Analecta Isisiana/XXXIII, The Isis Press, İstanbul 1998.

FRESHFİELD, Douglas W., *The Exploration of the Caucasus*, Vol. I, London-New York 1896.

GAMMAR, Moshe, *The Lone Wolf and the Bear: Three Centuries of Chechen Defiance of Russian Rule*, India 2006.

GEİGER, B.- T. Halasi-Kun-A. H. Kuipers-K. H. Menges, *Peoples and Launguages of the Caucasus, A Synopsis*, Columbia University, 1959.

GHAMBASHİDZE, D., *The Caucasus: Its People, History, Economics and Present Position*, The Anglo-Georgian Society, London 1918.

GOLDEN, Peter B., *The Turkıc Peoples And Caucasia*, Kennan Institute for Advanced Russian Studies, The Wilson Center and American Association fort he Advancement of Slavic Studies, April 24-25, 1980.

GÖKAY, Bülent, "Russia and Chechnia: A Long History of Conflict, Resistance and Oppression", *Alternatives Turkish Journal Of International Relations*, Summer&Fall 2004, Vol. 3, No. 2&3, pp. 1-18.

GÖKÇE, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., İstanbul 1979.

GRİGORİANTZ, Alexandre, *Kafkasya Halkları (Tarihî ve Etnografik Bir Sentez)*, Çev. Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları, İstanbul 2000.

GÜNTƏKİN CƏMİL QIZI NƏCƏFLİ, *Azərbaycan Xanlıqlarının Osmanlı Dövləti İlə Siyasi əlaqələri (XIII Əsrin II Yarısı)*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı-Nurlan 2002.

GÜSAR, Vasfi, "Çerkeslerde Din ve İnanç", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, Kafkas Kültür Derneği Yay., İstanbul 1977, ss. 21-35.

——, "Uşurman-Şeyh Mansur, 1722-1749", *Kafkas Dergisi*, S. I, İstanbul 1957, ss. 6-9.

HALPERİN, Charles J., *Russia And The Golden Horde (The Mongol Impact on Medieval Russian History)*, Indiana University Press, Bloomington 1995.

HAMMER, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. IX, Üçdal Neşr., İstanbul 1998.

HASAN AL KADARÎ, *Âsâr-i Dağıstan*, Çev. Musa Ramazan, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., İstanbul 2003.

HENZE, Mary L., *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, Çev. Ahmet E. Uysal, ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yay., Ankara 1984.

HENZE, Paul B., "Circassian Resistance to Russia", *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Muslim World*, Ed. Marie Bennigsen Broxup, London 1992, pp. 62-111.

——, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç, 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çev. Akın Kösetorunu, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1985.

——, *The North Caucasus: Russia's Long Struggle To Subdue The Circassians*, (Santa Monica), Agust 1990, pp.8-15.

HIZAL, Ahmet Hazer, *Kuzey Kafkasya (Hürriyet ve İstiklâl Davası)*, Orkun Yay., Ankara 1961.

HOSKİNG, Geoffrey, *Rusya ve Ruslar (Erken Dönemden 21. Yüzyıla)*, Çev. Kezban Acar, İletişim Yay., İstanbul 2011.

IŞIKTAN, Sema, "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri", *Kafkas Araştırmaları-I*, Acar Yay., İstanbul 1988, ss. 34-45.

——, *1783-1829 Osmanlı-Dağıstan Münasebetleri*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987.

İNALCIK, Halil, "Çerkes, Ottoman Period", *EI*, C. II, (New Edition), Leiden 1991, p. 24.

——, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, C. XII, S. 46, 1948, ss. 349-402.

İNBAŞI, Mehmet, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri", *A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. VII, S. I, Erzurum 2006, s. 77-94.

JABAGHİ BAJ, *Çerkesya'da Sosyal Yaşayış-Adetler*, Fon Matbaası, Ankara 1969.

JAİMOUKHA, Amjad, *The Circassians: a Handbook*, Richmond 2001.

JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. V, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005.

KAFALI, Mustafa, "Altınordu Hanlığı (1227-1502)", *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Ankara 1987, ss. 567-568.

——, *Altın-Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976.

KAFLI, Kadircan, *Şimalî Kafkasya*, Vakıt Matbaası, İstanbul 1942.

KANBOLAT, Yahya, *Çerkes Kabilelerinde Boy Adları*, Bayır Yay., Ankara 1991.

KARABAĞLI, Mirza Cevanşir, *Karabağ Tarihi*, Çev. Tahir Sünbül, Kök Yay., Ankara 1990.

KARAMANLI, Hüsamettin M., "Gürcistan", *TDV.İA*, C. XIV, İstanbul 1996, ss. 311-316.

KAŞIKÇI, Nihat-Yılmaz, Hasan, *Aras'tan Volga'ya Kafkaslar (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar)*, Ankara 1999.

KEENAN, Edward Louis, "Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy", *Slavic Review*, Vol. 26, No. 4, 1967, pp. 548-558.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Yay., Ankara 1993.
KORTEPETER, Carl Max, *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and The Caucasus*, New York University Press/University of London Press, 1972.
KOSOK, Pşimaho, *Kuzey Kafkasya (Hürriyet ve İstiklâl Savaşı Tarihinden Yapraklar)*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1960.
KUNDUKH, Aytek, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, Haz. Tarık Cemal Kutlu, Gözde Kitaplar Yay., İstanbul 1987.
KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1987.
——, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, TTK Yay., Ankara 2011.
——, *Türkiye ve Rusya (XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara 1970.
KUTLU, Tarık Cemal, *İmam Mansur*, Bayrak Yay., İstanbul 1987.
KÜÇÜKDAĞ, Yusuf-Dedeyev, Bilal, "Rusya'nın XIX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'ya Yerleşme Siyaseti", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*, (24-26 Ekim 2001- İstanbul), Genelkurmay Basım evi, Ankara 2003, s.167-176.
LANG, David Marshall, *Gürcüler*, Ceylan Yay., Çev. Neşenur Domaniç, İstanbul 1997.
LEDONNE, John P., *The Russian Empire ve the World, 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment*, Oxford University Press, New York 1997.
LUXEMBOURG, N., *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Çev. Sedat Özen, Kayıhan Yay., İstanbul 1998.
LYULYE, Leonti, *Çerkesya (Tarihi-Etnografik Makaleler 1857-1862-1866)*, Çev. Murat Papşu, Çiviyazıları Yay., İstanbul 1998.
MADARİAGA, İsabel de, *Korkunç İvan*, Çev. Emin Tanrıyar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012.
MAKAS, Zeynel Abidin, *Azerbaycan'ın Tarihî ve Kültürel Coğrafyası*, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 3, Ankara 1990.
MEHMETOV, İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı/Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Yay. Haz. Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötüken Yay., İstanbul 2009.
MESKHİDZE, Julietta, "Imam Shaykh Mansur: A few stanzas to a familiar Portrait", *Central Asian Survey*, 21: 3, 2002, pp. 301-324.
MET ÇÜNATIKHO YUSUF İZZET PAŞA, *Kafkas Tarihi*, I, Haz. Fahri Huvaj, Adıge Yay., Ankara 2002.
MİNORSKY, V., "Lak", *EI*, (New Edition), Leiden 1986, pp. 616-617.
——, "Nadir", *MEB.İA*, C. IX, Eskişehir 1997, ss. 21-31.
MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, "Derbend", *TDV.İA*, C. IX, İstanbul 1994, ss. 164-166.
NAMİTOK, Aytek, "The "Voluntary" Adherence of Kabarda (Eastern Circassia) to Russia", *Caucasian Review*, Vol. 2, 1955, pp. 17-33.
——, *Çerkeslerin Kökeni*, I. Kitap, Çev. Aysel Çeviker, Kaf-Dav Yay., Ankara 2003.
NOGHUMUKA, Şora B., *Adighe-Hâtikhe, Çerkes Tarihi*, Çev. Vasfi Güsar, Baha Matbaası, İstanbul 1974.
ORTAYLI, İlber, *Tarihin İzinde*, Profil Yay., İstanbul 2013.
OSTROWSKİ, Donald, *Muscovy and the Mongols (Cross-cultural influences on the steppe frontier 1304-1589)*, Cambridge University Press, 1998.

ÖZBAY, Özdemir, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya,* Kafkas Derneği Yay., Ankara 1999.
ÖZCAN, Abdülkadir, "Casus", *TDV.İA.*, C. VII, İstanbul 1993, ss. 166-169.
ÖZDEMİR, Fehmi, *Dağıstan,* Lazer Ofset, Ankara 1998.
ÖZSARAY, Mustafa, *Çerkeslerin İslâmlaşması (Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkasya'ya Girişi),* İz Yay., İstanbul 2012.
ÖZTÜRK, Mustafa, "Kafkasya'nın Tarihî Coğrafyası ve Stratejik Önemi", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar,* (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay Basım evi, Ankara 2003, ss. 1-11.
ÖZTÜRK, Yücel, "Osmanlı Karadenizi Hakkında Bir Risale", *Karadeniz Araştırmaları,* S. 13, 2007, ss. 65-92.
PELENSKİ, Jaroslaw, *Russia and Kazan (Conquest and Imperial Ideology, 1438-1560),* Mouton 1974.
QUELQUEJAY, Ch., "Çerkes", *EI,* C. II, (New Edition), Leiden 1991, pp. 21-23.
REYNOLDS, Michael A., "Avars", *Ethnic Groups of Europe,* Ed. Jeffrey E. Cole, USA 2011, pp. 28-31.
——, "Lezgins", *Ethnic Groups of Europe,* Ed. Jeffrey E. Cole, USA 2011, pp. 236-239.
SARAY, Mehmet, "Gürcistan ve Gürcüler", *Kafkas Araştırmaları-III,* Çetin Matbaası, İstanbul 1997, ss. 1-27.
——, "Kafkas Araştırmalarının Türkiye İçin Önemi", *Kafkas Araştırmaları-I,* Acar Yay., İstanbul 1988, ss. 7-11.
SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),* TTK Yay., Ankara 2010.
SULTANOVİÇ, Jamuhanov Suleyman, "Çeçenistan", *TDV.İA,* C. VIII, İstanbul 1993, ss. 244-247.
ŞÖENU, Fetregey, "Lezgiler Kimlerdir?", *Yeni Kafkas,* , Yıl: 1, S. 5, İstanbul 1957, ss. 16-17.
ŞÖENU, M. Fergeri, "Onsekizinci Asırda Şimalî Kafkasya-6", *Yeni Kafkas,* Yıl 5, S. 30, İstanbul 1961, ss.4-6.
——, "Onsekizinci Asırda Şimalî Kafkasya-7", *Yeni Kafkas,* Yıl 6, S. 31, İstanbul 1962, ss. 3-4.
TATLOK, T., "The Ubykhs", *Caucasian Review,* Vol. 7, 1958, pp. 100-109.
TAVKUL, Ufuk, "Kafkasya için Türkiyat Araştırmalarının Önemi", *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,* Yay. Haz. Yunus Koç-Serdar Sağlam-Cahit Gelekci, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 25-26 Mayıs 2006, ss.187-202.
——, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları", *Türkler,* C. XX, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 489-519.
TEMİZKAN, Abdullah, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* C. VI, S. 2, İzmir 2006, ss. 447-462.
TERİM, Şerafettin, *Kafkas Tarihinde Abazalar ve Çerkeslik Mefhumu,* Murat Matbaacılık, İstanbul 1976.
TOGAN, A. Zeki Velidi, "Azerbaycan", *MEB.İA.*, C. II, Eskişehir 1997, ss. 91-118.
——, Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş,* Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
TOLMACHEV, E. P., "Russia's Annexation of the Caucasus (Some Conclusions and Consequences)", *Russian Studies in History,* Vol. 41, No. 2, Fall 2002, pp. 16-20.
TOUMANOFF, Cyril, *Studies in Christian Caucasian History,* Georgetown University Press, Washington 1963.
TOZLU, Selahattin, "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar II", *Karadeniz Araştırmaları,* S. 9, 2006, ss. 90-110.
TRAHO, Ramazan, "Circassians", *Central Asian Survey,* Vol. 10, No 1/2, 1991, pp. 1-63.

——, "Literature on Circassia and Circassians", *Caucasian Review*, Vol. 1, Munich 1955, pp. 145-162.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/I, IV/I, IV/II, TTK Yay., Ankara 1983.

ÜREKLİ, Muzaffer, "Kırım Hanlığı (1441-1783)", *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Ankara 1987, ss.585-587.

——, "Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", *Kafkas Araştırmaları-I*, Acar Yay., İstanbul 1988, ss. 12-24.

ÜSTÜNYER, İlyas, *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü: Gürcistan (Kültür, Gelenek, Mekân, Kimlik)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2010.

VERNADSKY, George, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak-Egemen Ç.Mızrak, Selenge Yay., İstanbul 2009.

WİXMAN, R., "Lak" *EI*, (New Edition), Leiden 1986, pp. 617-618.

——, "Lezgh", *EI*, (New Edition), Leiden 1986, pp. 729-730.

YAĞCI, Zübeyde Güneş, *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1998.

YAKUBOVSKİY, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 1992.

YILDIZ, Muharrem, *Dünden Bugüne Kafkasya*, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2006.

YÜKSEL, Ahmet, "Osmanlı İstihbarat Ağı ve İmam Mansur", *OTAM*, S. 32, Güz 2012, Ankara 2013, s. 171-200.

——, *II. Mahmud Devrinde Osmanlı İstihbaratı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

YÜKSEL, İbrahim, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Kafkas Araştırmaları-I*, Acar Yay., İstanbul 1988, ss. 25-33.

ZELKİNA, Anna, *In Quest for God and Freedom: The Sufi Response to the Russian Advance in the North Caucasus*, London 2000.

ZİNKEİSEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. VI, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul 2011.

IV. BAŞVURU ESERLERİ VE SÖZLÜKLER

AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.

BABİNGER, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1982.

BAYRAK, M. Orhan, *Osmanlı Tarihi Yazarları*, İstanbul 2002.

Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, I-III, Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, Meral Yay., İstanbul 1972.

Mehmed Cemâleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*, İkdam Matbaası, İstanbul 1314.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. I, IV, Yay. Haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, MEB. Yay., İstanbul 1983.

SERTOĞLU, Midhat, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İskit Yay., İstanbul 1958.

SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yay. No: 21, Ankara 2006.

Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 2007.
——, *Kamûsu'l-Alâm*, C. I, Mihran Matbaası, İstanbul 1306.
——, *Kamûsu'l-Alâm*, C. III, Mihran Matbaası, İstanbul 1308.
——, *Kamûsu'l-Alâm*, C. V, Mihran Matbaası, İstanbul 1314.
TAVKUL, Ufuk, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2000.
Türk Dil Kurumu, *Yazım Kılavuzu*, 27. Baskı, Ankara 2012.

DİZİN

A

Abaza 21, 23, 27, 28, 29, 36, 101, 110, 112, 113, 117, 130, 131, 152, 164, 168, 170, 171, 175, 182, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 200, 210, 225, 300
Abazalar 23, 26, 27, 28, 35, 131, 200, 300, 301, 304
Abbas Mirza 260, 285, 287, 289, 291, 292
Abdullah Paşa 67, 160, 195, 239, 242, 295
Abhazistan 28, 40
Abhazya 21, 23, 24, 28, 40, 170, 300
Abzah 27, 159
Açıkbaş 24, 143, 151, 169, 170, 189, 202, 203, 207, 211, 214, 217, 222, 223, 225, 226, 231, 235, 252, 253
Adakale 58
Adamey 27
Adigeler 26, 30, 35
Adolf Petroviç Berje 11
Agular 26
Ağa Muhammed Han
(Şah) 197, 244, 245, 246, 255, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 280, 281, 283
Ahıska 71, 142, 161, 164, 170, 189, 207, 229, 232, 239, 252, 253
Ahmed Paşa 65, 81, 85, 89, 94, 120, 124, 237, 268, 269
Aiskhylos (Eshilos) 19
Akçakale 229
Akdeniz 39, 47, 55, 56, 198, 199
Akkoyunlular 38
Alan Devleti 30
Alanlar 26, 37
Albania 30, 33
Albay Rebinder 158
Altı-kesek 200, 211
Altınordu 34, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 55, 56, 162, 256, 302
Amasya Antlaşması 41
Amiral Orşakof 199
Amme Han 75, 155, 176, 183, 184, 191, 197, 226, 227, 229, 230, 232, 235, 236, 241, 247, 263, 279
Anadolu 38, 40, 63, 112, 120, 124, 132, 138, 140, 144, 151, 155, 169, 179, 185, 189, 191, 202, 205, 222, 235, 255, 264, 288, 292, 300
Ananor 142, 143, 144, 183, 184, 210, 211, 214, 216, 218, 219, 222, 226, 240, 241, 242, 246
Anapa 12, 14, 20, 23, 41, 77, 78, 79, 80, 87, 89, 103, 110, 111, 112, 120, 122, 129, 131, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 185, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 201, 233, 235, 270, 294, 299
Andelal 26, 29
Apşeron (Apcheron) 19
Arap 23, 25, 26, 30, 33
Aras 19, 24, 38, 41, 42, 45, 48, 248, 273, 276, 286, 302
Arguvey 28
Arpaçay 19
Asya 20, 22, 35, 37, 40, 42, 43, 47, 50, 86, 302
Avar Geçidi 22
Avarlar 26, 29, 33, 36, 162

Avrupa 20, 22, 26, 29, 37, 39, 42, 43, 44, 47, 53, 55, 56, 63, 66, 81, 86, 90, 92, 99, 101, 105, 122, 123, 126, 179, 198, 209, 224, 231, 250, 276, 291
Avusturya 63, 81, 82, 83, 87, 90, 91, 94, 95, 99, 119, 122, 123, 192, 276, 293
Azak 20, 21, 29, 40, 47, 50, 51, 56, 58, 73, 80, 86, 99, 100, 112, 136, 137, 145, 194
Azak Denizi 21, 29
Azerbaycan 15, 20, 21, 24, 30, 33, 41, 48, 50, 52, 57, 58, 67, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 85, 138, 142, 152, 176, 182, 183, 184, 203, 204, 209, 212, 213, 218, 220, 223, 224, 225, 226, 227, 231, 235, 238, 242, 245, 246, 248, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 295, 300, 301, 303, 304, 305
Azeriler 26, 33

B

Bab-ül Alan 22
Bab-ül Ebvab 22
Bağdat 58, 67, 72, 87, 171, 219, 241, 254, 264, 267, 270, 287
Bağdatçık 203, 211
Bakû 20, 52, 74, 259, 273, 276, 277, 290, 291, 300
Balkarlar 26
Baskheğ 28
Battal Hüseyin Paşa 71, 76, 159, 160, 186, 193, 194, 229, 288, 295
Bekir Paşa 282
Bekir Paşa (Hotin Valisi) 197
Belgrat 67, 100, 135, 146, 148
Belgrat Antlaşması 100, 135, 146, 147, 148
Bender 67, 81, 84, 85, 88, 117, 119, 120, 123, 126, 142
Besney 27
Beyazıt 183
Bicanoğlu Ali Paşa 81
I. Abdülhamid 12, 58, 63, 64, 68, 72, 83, 92, 95, 105, 114, 122, 131, 132, 149, 150, 168, 171, 173, 204, 209, 213, 217, 219, 221, 223, 225, 227, 229, 231, 232, 233, 237, 238, 256, 258, 266, 267, 297
I. Aleksandr 247, 285
I. Mahmud 57
I.Petro 19
I. Selim 41, 85
I. Süleyman 41
Bizans 28, 35, 38, 45, 57, 145
Bjeduğ 27, 140, 191
Boğdan Voyvodası Aleksandr 71
Boğdan Voyvodası İskerlet 66
Bosna 67, 89, 91
Buhara 87
Büyük Kabartay 146, 147, 150

C-Ç

Cafer Kulu Han 276
Cezzar Ahmed Paşa 65
Çakurlar 26
Çebin 28
Çeçen 31, 35, 36, 79, 155, 156, 157, 158, 160, 170, 172, 174, 175, 181, 184, 191, 195
Çeçenistan 32, 35, 133, 146, 155, 156, 176, 304
Çeçenler 26, 30, 31, 32, 35, 36, 149, 153, 154, 155, 156, 162, 163, 170, 197, 299
Çemguy 27
Çerkesistan 19, 21, 23, 27, 28, 40, 56, 77, 79, 129, 131, 133, 147, 151, 152, 183, 216, 233, 276
Çerkesler 26, 27, 28, 36, 37, 38, 41, 45, 51, 58, 79, 81, 100, 113, 117, 131, 136, 138, 140, 146, 148, 149, 150, 160, 163, 169, 187, 254, 300
Çerkez 182
Çıldır 58, 64, 66, 70, 71, 72, 73, 77, 85, 113, 142, 144, 151, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 176, 180, 183, 201, 202, 206, 207, 208, 212, 214, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 248, 250, 252, 256, 258, 260, 261, 262, 265, 267, 272, 274, 278, 280, 284, 289, 295, 302
Çıldır Valisi Süleyman Paşa 64, 66, 73, 77, 85, 113, 142, 144, 167, 168, 171, 173, 180, 183, 184, 206, 208, 212, 219, 220, 222, 224, 225, 226, 227, 231, 237, 238, 241, 242, 243, 256, 258, 261, 263, 265, 267

Çin 37
Çoruh 19

D

Dadyan 169, 225, 253
Dağıstan 15, 19, 20, 21, 22, 23, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 47, 51, 52, 57, 71, 73, 74, 75, 76, 80, 86, 100, 140, 141, 142, 146, 148, 149, 152, 153, 155, 156, 158, 162, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 176, 179, 181, 182, 183, 184, 190, 191, 192, 194, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 209, 212, 214, 218, 219, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 231, 233, 235, 237, 238, 242, 245, 248, 252, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 266, 270, 272, 274, 286, 291, 292, 295, 300, 301, 302, 304
Danimarka 83, 91
Daryal 21, 22, 39, 138, 140, 163, 203, 222
David 24, 33, 81, 120, 225, 226, 247, 300, 303
Defterdar Sarı Mehmed Paşa 73
Demirkapı 22, 80, 141
Derbend 22, 23, 39, 51, 53, 75, 76, 86, 133, 141, 149, 152, 168, 170, 205, 226, 246, 251, 257, 259, 260, 273, 275, 276, 277, 278, 283, 284, 290, 291, 300, 303
Derbend Geçidi 23
Devlet Giray (Kırım Hanı) 74
Dihtav 20
Dinyester 41, 53, 83, 119
Don Nehri 157

E

Ebubekir Bey 237, 241
Eflak Voyvodası Karaca Nikola 63
Eflak Voyvodası Mihail 209
Ejderhan 188, 189, 208, 257, 259, 276
Elbruz 20, 23, 149, 219
el-Mesudi 25
Erivan 23, 74, 262, 273, 291
Ermeni 23, 31, 32, 94
Ermeniler 26, 36
Ermenistan 20
Erzurum 58, 63, 68, 71, 72, 76, 77, 86, 87, 141, 160, 169, 170, 176, 189, 195, 196, 199, 201, 207, 212, 213, 214, 216, 220, 221, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 233, 234, 236, 237, 239, 241, 246, 252, 257, 258, 259, 262, 264, 269, 273, 275, 277, 279, 280, 284, 288, 289, 302
Esterabad Mehmed Hasan Hanzâde 269

F

Farslar 26, 39
Faş 57, 72, 113, 140, 143, 151, 160, 168, 176, 217, 221, 222, 225, 266, 292
Ferah Ali Paşa 78, 79, 80, 102, 109, 110, 112, 114, 116, 117, 120, 121, 129, 131, 144, 153, 156, 157, 166, 168, 172, 173, 175, 176, 177, 181, 196, 266, 305
Feth Ali Han 74, 76, 204, 212, 226, 247, 256, 257, 258, 259, 260, 278, 284, 286
Fevzi Mahmud Efendi 290
Fransa 66, 82, 93, 95, 101, 123, 124, 198, 200, 234, 248, 292

G

Gazi Kumuk 33, 74, 154, 156, 197, 256
Gence 48, 52, 57, 74, 169, 204, 245, 246, 259, 261, 262, 273, 274, 277, 278, 280, 285, 286, 287, 288, 290
General Bulgakov 163, 290
General German 160
General Gudoviç 291
General Palakin 158
General Radyef 158
General Tsitsianov 290, 291
Georgia 23
Gruzya 23
Guria 24, 40, 170, 202, 225, 254
Gümüşhane 229, 230
Güney Kafkasya 15, 20, 21, 23, 24, 32, 38, 41, 46, 48, 51, 57, 73, 137, 153, 197, 204, 205, 245, 247, 270, 273, 276, 284, 292
Gürcistan 15, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 28, 32, 35, 38, 40, 41, 48, 52, 70, 75, 79, 100, 113, 132, 137, 140, 142, 143, 144, 145, 149, 153, 155, 165, 168, 170, 171, 184, 196, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 216, 217, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 232, 233, 235, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252,

253, 254, 255, 256, 270, 271, 272, 273, 283, 285, 293, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305
Gürcü Askerî Yolu 22, 39, 138, 139, 203
Gürcüler 23, 24, 26, 30, 32, 35, 36, 203, 205, 209, 210, 226, 244, 251, 253, 298, 303, 304

H

Hacı Ali Paşa 85, 87, 105, 107, 108, 113, 164, 222, 225, 269
Hacı Giray 43, 76, 150, 200
Hacılar Kalesi 78, 175, 176, 178, 180
Halil Paşa 207, 222, 231, 266
Hamse Hanı Ali 269
Hatem Han 246, 277, 278
Hatukay 27, 116, 153, 159, 169, 172, 186, 191
Hazar Denizi 19, 21, 23, 28, 29, 46, 47, 50, 52, 57, 136, 140, 202, 248, 255, 270, 279
Hazarlar 33, 39
Hindistan 40, 42, 50, 51, 255
Hint 26, 37
Hotin 81, 88, 119, 120, 123, 126, 197, 282
Hunlar 33, 39

I-İ

İberya 23, 24, 38
İbrahim Halil Han 75, 204, 224, 237, 256, 257, 263, 273, 274, 278
İbrahim Paşa 67, 104
İbrail Muhafızı Mehmed Paşa 107
II. Katerina 53, 100, 102, 117, 123, 135, 136, 139, 152, 181, 203, 245, 264, 266, 274, 281, 282
II. Lawan 28
II. Levon 28
II. Mehmed 40
İlhanlılar 38
İmam Mansur 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 194, 206, 225, 299, 303, 305
İngiltere 91, 123, 126, 132, 292
İnguşlar 26, 30, 31, 32, 36, 139, 155, 163, 188, 299
İpek Yolu 37, 46
İrakli 73, 138, 142, 169, 183, 184, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 270, 273, 274, 275, 277, 278, 295
İran 25, 30, 38, 39, 40, 41, 42, 47, 48, 50, 51, 53, 57, 63, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 86, 138, 151, 152, 163, 169, 197, 198, 199, 203, 204, 205, 207, 209, 213, 214, 215, 218, 220, 221, 222, 233, 236, 244, 245, 246, 247, 251, 253, 255, 257, 259, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 295
İskenderiye 65, 67
İstanbul 11, 12, 13, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 63, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 95, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 124, 126, 132, 136, 140, 141, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 181, 182, 184, 185, 187, 188, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 207, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 249, 252, 256, 257, 258, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 270, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 280, 282, 283, 285, 287, 288, 290, 292, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306
İsveç 51, 83, 90, 91, 93, 122, 193
İzvaniçe 282
İzzed Mehmed Paşa 65

J

Jane 27, 28, 41, 79, 108, 116, 153, 159, 169,

172, 191
Justinianus 28

K

Kabartay 15, 21, 23, 27, 28, 31, 34, 41, 44, 49, 54, 58, 78, 79, 99, 116, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 159, 160, 162, 163, 164, 167, 168, 176, 181, 183, 184, 185, 187, 188, 191, 192, 195, 197, 200, 204, 210, 233
Kafkas kabileleri 161
Kafkas Ordusu Komutanlığı 157
Kafkas toplulukları 161
Kafkasya 161
Kahetya 22
Kalmuklar 26, 162
Kamaniçe 81, 121, 197, 282
Kansavuk 28
Kaptan-ı Derya Hamza Paşa 40
Karabağ 24, 57, 74, 75, 111, 176, 183, 197, 204, 208, 224, 226, 230, 237, 245, 256, 258, 262, 263, 265, 272, 273, 274, 276, 278, 280, 285, 286, 291, 302
Karaçay 26, 163, 306
Karadağ 23, 74
Karadeniz 9, 19, 21, 23, 24, 27, 28, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 48, 50, 53, 55, 56, 57, 74, 77, 85, 86, 89, 93, 99, 103, 105, 109, 125, 126, 129, 134, 139, 140, 154, 157, 159, 160, 162, 164, 189, 198, 199, 210, 219, 224, 230, 254, 265, 269, 292, 304
Karakoyunlular 38
Karapapaklar 26, 230, 304
Kars 23, 63, 71, 72, 142, 201, 206, 207, 214, 217, 230, 233, 252, 259, 262, 264, 271, 280, 285, 287, 289
Karslı İbrahim Efendizâde Numan Bey 211, 229, 261
Kars Muhafızı Mehmed Paşa 280, 287
Kartlos 23, 32
Kartvel 23, 32
Kazak 51, 56, 58, 74, 94, 133, 135, 136, 137, 139, 148, 157, 160, 162, 182, 204, 285, 286
Kazbek 20, 138
Kefsurlar 36
Keleş Ahmed Bey 167, 171, 208, 210, 253, 254
Kemirkoy 28
Kerç 160, 194
Kerim Han 204, 263, 264
Kerson 85, 109, 115, 118, 120, 121, 122, 125, 192
Khegak 28
Kıpçak 30, 33
Kırım 11, 14, 15, 20, 22, 25, 26, 29, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 89, 90, 91, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 131, 132, 134, 136, 137, 140, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 150, 152, 153, 155, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 171, 172, 173, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 188, 189, 190, 193, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 203, 204, 205, 207, 210, 222, 223, 248, 254, 263, 286, 292, 293, 294, 295, 298, 299, 300, 304, 305
Kırım Hanlığı 40, 41, 47, 48, 53, 56, 101, 102, 105, 146
Kızlar kalesi 137
Kiev 42, 82, 91, 192
Kiev Devleti 42
Kimmer 29, 32
Kobin 137
Konstantin 83
Koştantav 20
Köse Mustafa Paşa 158, 159, 160, 185
Krasnodar 34, 140
Kuban 19, 21, 23, 27, 28, 41, 50, 53, 76, 78, 79, 102, 105, 107, 114, 115, 117, 120, 122, 129, 130, 132, 134, 136, 139, 141, 145, 147, 152, 153, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 168, 171, 172, 173, 182, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 204, 211, 299
Kuban Çerkesleri 158
Kuma 21, 27, 34
Kumkale 80, 144, 156, 179
Kumuk beyleri 157
Kumuklar 26, 29, 32, 33, 162
Kunçokin 135, 146
Kundular 26

Kutayis 24, 202, 203, 253
Kutsal Haç Kalesi 133
Küçük Kabartay 135, 145, 146, 163, 200
Küçük Kaynarca Antlaşması 11, 36, 53, 58, 74, 93, 100, 105, 106, 147, 148, 150, 203, 208

L

Laba Nehri 158
Laklar 26, 32, 33
Laralal 33
Lehistan 44, 53, 71, 73, 81, 82, 93, 94, 95, 114, 116, 118, 119, 120, 121, 123, 134, 172, 192, 197, 200, 281
Lezgiler 26, 30, 35, 36, 170, 172, 219, 223, 229, 231, 301, 304
Litvanya 197

M

Mâdûn-ı Kafkas 20
Mahoş 28, 159, 187, 191
Mamhığ 28
Maniç Nehri 157
Maryefskaya 137
Mavera-i Kafkasya 19
Maveraünnehir 86
Medler 37, 39
Megazbert 230
Mehmed Hakkı Bey 64
Mehmed Sabit Paşa 248, 249, 250, 251, 252, 278, 284
Mehmed Sadık Han 276
Mezopotamya 38
Mısır 65, 198, 248, 250, 267, 284, 294
Milova 94
Mingrelya 24, 40, 202, 210, 253
Mirza Abdürrahim 76
Mirza Rıza Han 290
Moğol 25, 28, 29, 38, 42, 43, 44, 134, 145, 202, 256
Moğollar 37, 38, 43
Moskova 42, 43, 44, 45, 48, 55, 134, 145, 202
Mozdok 27, 79, 133, 135, 136, 138, 139, 142, 143, 144, 146, 156, 157, 165, 168, 172, 217, 234
Müderris Mustafa Efendi 211
Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede 9
Müridizm 161

N

Nahçıvan 74, 183, 258, 290, 291
Napolyon 83, 198
Natukay 28, 191, 196, 200
Nogay 34, 44, 58, 78, 122, 152, 171, 175, 180, 182, 191, 192, 200
Nogaylar 26, 33, 34, 45, 56, 200
Nohçiler 26
Novgorod 42, 44
Novotroysk 137
Numan Paşa
(Kars Muhafızı) 206, 271, 272, 285, 287

O-Ö

Orta Asya 37
Orta Dağıstan 21, 32
Osetler 26, 30, 36, 79, 139, 163, 219
Osmanlı
Devleti 161
Özi Kalesi 114, 119, 121, 125, 186
Özi Muhafızı Ali Paşa 113

P

Pavel 118, 136, 138, 139, 162, 198, 204, 247, 282, 283
Pazvandoğlu 284, 294
Persler 38
Petersburg 19, 50, 82, 88, 95, 101, 109, 118, 121, 122, 135, 146, 147, 160, 185, 188, 225, 234, 235, 250, 263, 281, 283
Polonlar 42
Potemkin 102, 109, 117, 120, 122, 125, 134, 136, 138, 139, 152, 156, 185, 204, 283
Prusya 66, 83, 90, 92, 103, 122, 123, 192
Pşavlar 36

R

Revan 48, 52, 57, 63, 74, 169, 197, 204, 225, 230, 245, 246, 252, 259, 261, 262, 265, 268, 270, 271, 273, 275, 279, 280, 281, 284, 287, 289, 290

Revan Kalesi 262, 270, 281
Riyon 21, 24
Romalılar 23, 37, 38
Rus 87, 197
İmparatorluğu 161
toprakları 161
Ruslar 137, 152, 157, 160
Rusya 69, 141, 161, 183, 259

S-Ş

Sadrazam İbrahim Paşa 9
Salomon 170, 204, 207, 211, 214, 215, 216, 217, 221, 222, 224, 225, 226, 245, 253, 270
Samur Havzası 21, 30
Sasani 38, 57
Selamet Giray 200
Selçuk Türkleri 38
Selim Ağa 119, 252, 253
Semerkant 43, 86
Seyyid Hüseyin Paşa 200
Skartvelo 24, 32
Soğucak 14, 23, 77, 79, 80, 81, 87, 89, 107, 109, 113, 114, 116, 121, 129, 131, 132, 151, 156, 160, 164, 168, 173, 174, 177, 178, 179, 183, 186, 189, 190, 192, 193, 196, 266, 305
Soğucak Kalesi 77, 130
Sohum 23, 28, 40, 71, 113, 140, 143, 144, 159, 160, 164, 167, 168, 170, 171, 174, 180, 195, 208, 210, 221, 236, 253, 254, 292
Stavropol 34, 137, 139
Sulak 21, 29, 32, 33, 49, 51, 52, 133
Suvarof 137, 152
Svanitler 26
Svanlar 36
Şahin Giray 85, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 124, 164, 165, 170, 210
Şamhal 86, 169, 256, 259
Şapsığ 27, 110, 159, 187, 196
Şefake 28, 78, 191
Şemhal 23
Şerif Paşa 240, 245, 272, 274
Şeyh Ali Han 276, 277
Şeyh Mansur 157
Şhara 20
Şirvan 30, 33, 48, 52, 74, 75, 86, 170, 207, 212, 226, 245, 256, 257, 261, 265, 274, 276, 277, 286, 291
Şuşa 197, 226, 235, 237, 256, 257, 258, 262, 274, 276, 278
Şuşi 258

T

Tahran 247, 272, 273, 274, 279, 280, 285, 290
Talış 74, 290, 291
Talişler 26
Taman 19, 27, 41, 50, 78, 80, 89, 102, 105, 107, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 119, 120, 121, 130, 136, 152, 161, 168, 172, 188, 194, 204
Taman Yarımadası 19, 27
Tatlar 26
Tebriz 48, 52, 57, 74, 212, 215, 220, 258, 260, 265, 284
Terek 21, 22, 23, 27, 30, 31, 33, 34, 41, 43, 46, 48, 51, 52, 58, 133, 135, 136, 138, 139, 140, 145, 147, 148, 152, 154, 155, 157, 162
Tiflis 24, 39, 48, 57, 73, 86, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 151, 169, 170, 172, 183, 187, 189, 197, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 221, 223, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 259, 260, 261, 262, 265, 273, 274, 275, 277, 284, 285, 287, 289, 290
Tiflis Hanlığı 24, 205, 248
Timur 43, 55, 67, 86, 169, 171, 183, 202, 212, 213, 215, 216, 220, 221, 256, 299
Timurlular 38, 43, 299
Timur Paşa 63, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 73, 76, 77, 85, 86, 87, 105, 107, 113, 124, 142, 144, 158, 160, 161, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 180, 183, 184, 185, 195, 196, 197, 199, 201, 202, 206, 207, 208, 212, 213, 214, 216, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 250, 252, 254, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 284, 287, 289

Toktamış Han 43
Topkapı Sarayı 7, 66, 84
Trabzon 28, 40, 72, 105, 107, 113, 158, 160, 185, 195, 201, 206, 289
Tsitsianov 286
Tuşlar 36
Türk 7, 12, 14, 20, 25, 29, 30, 33, 38, 40, 42, 43, 45, 46, 48, 52, 55, 56, 74, 75, 76, 80, 135, 152, 179, 224, 227, 245, 258, 274, 276, 283, 286, 287, 290, 291, 292, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306
Türkistan 20, 40, 41, 46, 47, 50, 51, 54, 132, 153, 163, 184, 198, 203, 254, 292, 298
Türkmenler 26

V

Van 32, 67, 72, 73, 85, 141, 183, 209, 221, 233, 265, 268, 289
Varşova 67, 82, 91, 93, 114, 119, 197
Viladikafkas 139, 156
Viyana 64, 66, 67, 83, 85, 109, 114, 124
Vladimir 42, 58
Volga 19, 24, 28, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 56, 58, 133, 136, 137, 147, 263, 270, 302

X

XII. George 247, 249, 250

Y

Yeğen Ali Paşa 63, 68, 72, 264
Yekaterinodar 140
Yenikale 101, 113, 121, 194
Yusuf Ziya Paşa 65, 72, 246, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 284

Z

Zend Kerim Han 264, 265, 268
Zubov
General Valerin 245, 247, 255, 273, 274, 275, 278, 283, 286

EKLER

Ek-I: I.Abdülhamid'in Rusya tarafından bir memurun İstanbul'a gönderileceğine ilişkin aldığı duyumun doğruluğunun araştırılması yönündeki hat'tı. (Hatt-ı Hümâyûn, 1355/53047).

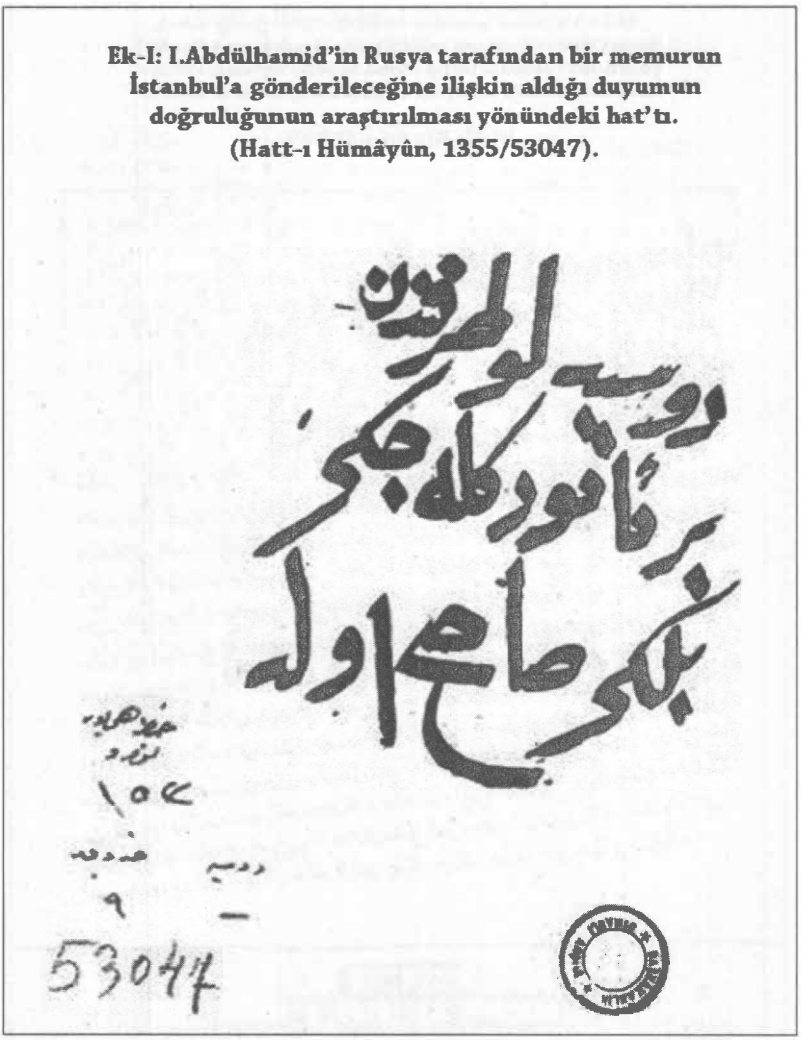

EK-II: III. Selim'in, zaman ve şartların bir gereği olmak üzere Çıldır ve Erzurum valileri başta olmak üzere bölgedeki yöneticilere casuslar tertip ederek havadis toplamaya dikkat etmeleri yönünde tavsiyede bulunulmasını bildiren hattı'nı havi yazı.
(Hatt-ı Hümâyûn, 18/820).

HAT. 0018

Ek-III: Rus meselesi hakkında şifre yazı.
(Hatt-ı Hümâyûn, 1347/52652-Ç).

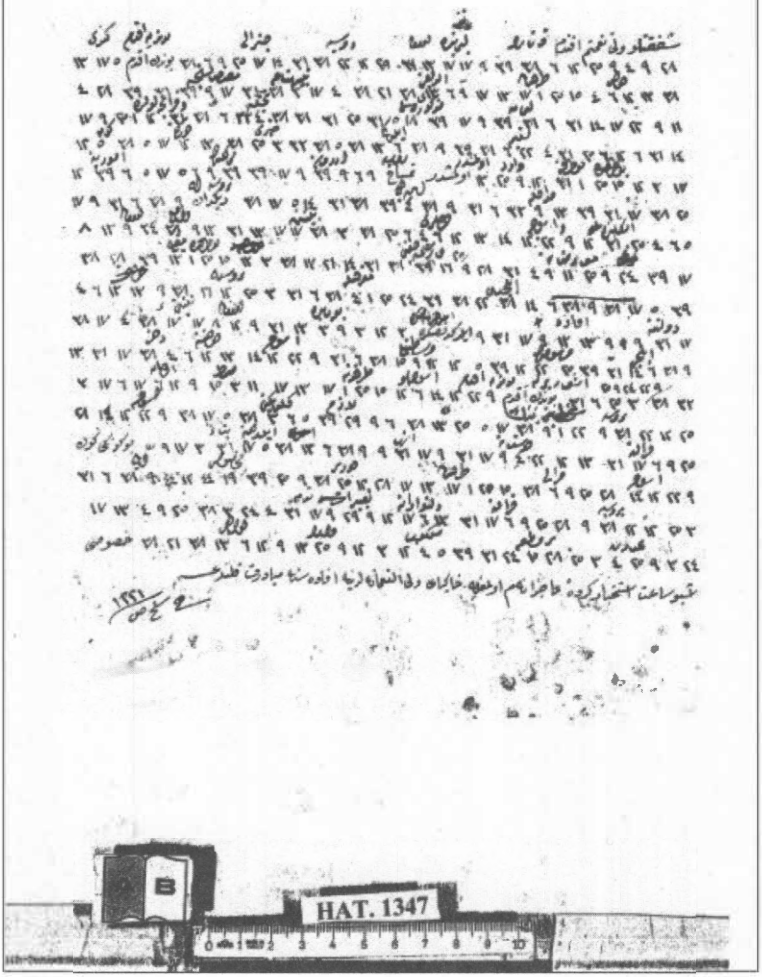

Geniş bir coğrafyaya yayılan her büyük devletin, hükmü altındaki yerlerden haberdar olmak isteği belki de en başından beri yöneticilerin zihnini meşgul etmiştir. Fakat bugün anladığımız manada bir coğrafya veya olaya bağlı olarak istihbarat toplamak son yüzyıllarda iyice kesifleşti denebilir.

Elinizdeki eser, Osmanlı İmparatorluğu için 18. yüzyılın ortalarından itibaren Kafkasya meselesi özelinde İmparatorluk merkezinin, uzağı kendisine "yakın" kılma çabasına eğiliyor.

Çalışma boyunca, Kafkasya'da Rus istilası yaşanırken İstanbul'daki yöneticiler gelişmelerden ne kadar haberdardır? Nasıl bir istihbarat ağı oluşturulmuştur? Haber ve bilgi kaynakları nelerdir? Yürütülen istihbarat faaliyetleri neticesinde ne tür bilgilere ulaşılmıştır? Ulaşılan bilgiler neticesinde nasıl tedbirler alınmıştır? gibi sorulara cevap aranmıştır.

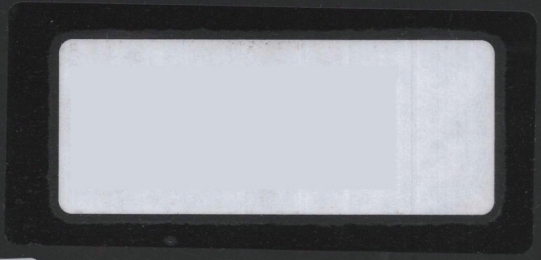

DERGÂH

ISBN: 978-9759955397